

П. І. БАРВІНСЬКА

МІЖ НАУКОЮ І ПОЛІТИКОЮ

Інтерпретації Східної Європи
в академічному середовищі німецькомовного простору
у кінці ХІХ - початку ХХІ ст.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА

П. І. Барвінська

МІЖ НАУКОЮ І ПОЛІТИКОЮ

**ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
В АКАДЕМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ
НІМЕЦЬКОМОВНОГО ПРОСТОРУ
У КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Монографія

Scan by Skorpion Professional

Одеса–2012

~~УДК 94(4-11).061(—11)«18/20»~~

~~ББК 63.3(45)47.5/7-293~~

Б 24 6

Рекомендовано до друку

Вченою Радою Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова, протокол № 2 від 30 жовтня 2012 р.

Науковий редактор:

Я. Й. Грицак, доктор історичних наук, професор Українського католицького університету, директор Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка

Рецензенти:

С. П. Качараба – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету ім. Івана Франка

М. М. Криль – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету ім. Івана Франка

Л. О. Зашкільняк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних історичних галузей Львівського національного університету ім. Івана Франка

Барвінська П. І.

Б 24 Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX – початку XXI ст. : моногр. / П. І. Барвінська. – Одеса : Одеськ. націон. ун-т імені І. І. Мечникова, 2012. – 450 с.

ISBN 978-617-689-032-4

У монографії представлено порівняльний аналіз інтерпретацій Східної Європи в академічному середовищі Німеччини, Австрії і німецькомовної Швейцарії з кінця XIX до початку XXI ст. з урахуванням політичних, соціокультурних і особистісних чинників. Розглянуто процеси інституалізації східноєвропейських досліджень, особливо історичних, у контексті східної політики німецькомовних країн Європи. Вагому увагу приділено українській тематиці.

Для істориків, науковців інших гуманітарних напрямків, викладачів, студентів.

ISBN 978-617-689-032-4

© П. І. Барвінська, 2012

© Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, 2012

*Світлій пам'яті моїх Батьків
Івана та Марії*

ВСТУП

Останні десятиліття минулого століття стали поворотними у розвитку світової історіографії. Серед нових напрямків вагоме місце зайняла імагологія. Значно зросла кількість книжок і статей, головною темою яких була репрезентація, так званого, «іншого» – тих символічних образів, які проводять межу між «ними» і «нами» й тим самим формують межі колективної ідентичності». У першу чергу, це стосувалося образів «Сходу» в очах Заходу¹.

Зміни в академічному середовищі співпали зі зміною політичної кон'юнктури: падінням комуністичних режимів й закінченням холодної війни. Поєднання академічних і політичних факторів неминуче висунули на передній план дослідження образу «Східної Європи»². В авангарді цих змін йшла англомовна, у першу чергу – американська, історіографія, яка й стала значною мірою предметом досліджень на пострадянському просторі. Натомість дослідження Східної Європи у німецькомовному академічному середовищі й відповідно сконструйовані там образи й інтерпретації Східної Європи залишалися на довгий час у тіні.

Німецькомовний світ з кінця XIX ст. проявляв значний інтерес до Східної Європи. На початку минулого століття частина східноєвропейських земель належала Німецькій та Австро-Угорській імперіям. Прагнення поширення своєї влади на Схід привело Німеччину та Австрію до двох світових воєн і, в результаті, до втрати влади над цими територіями. Однією із складових прагнення до опанування Східною Європою було й детальне дослідження цього регіону славістами, економістами, географами, політиками та істориками Австрії і Німеччини, що спричинило впровадження у цих країнах на рубежі XIX-XX ст. окремої фахової дисципліни «східноєвропейська історія», а в подальшому – такого більш інтегрованого напрямку досліджень Східної Європи як «остфоршунг». Політики неодноразово використовували образ Східної Європи як «іншого» у своїй східній політиці. Особлива роль у конструюванні цих образів і легітимації зовнішньополітичних концепцій відводилась саме історикам, оскільки «боротьба за панування, перш за все за його довговічність та міцність завжди була також боротьбою за панування над історією, над історичними трактуваннями та історичними образами»³. Недаремно відомий німецький дослідник історії Росії Гюнтер Штюкль (Günther Stöckl) назвав східноєвропейські історичні дослідження у Німеччині «академічною допоміжною дисципліною зовнішньої політики»⁴.

Водночас, це змушувало владу/політиків до вибудовування певних стосунків з творцями цих образів – дослідниками/істориками, що актуалізує постать дослідника як суспільно значиму фігуру, особливо на фоні активного використання історичної політики у практиці міжнародних відносин. У цьому контексті важливо порівняти роль дослідників/істориків німецькомовного простору у конструюванні образу Східної Європи за різних політичних режимів у державах з різними політичними системами і зовнішньополітичними інтересами, особливо в процесі їх еволюції. Включення до порівняльного аналізу процесів інституалізації східноєвропейських історичних досліджень та аналіз інтерпретацій Східної Європи у позаблоковій та нейтральній Швейцарії дає можливість більш випукло показати взаємозв'язок означеного напрямку досліджень з політикою.

Конструювання образу «іншого» і його інтерпретації є невід'ємним елементом творення власної ідентичності, яка також еволюціонує у процесі історичного розвитку й впливає на вибудовування стосунків з «іншими». Цей аспект актуалізує наше дослідження й у контексті сучасного складного процесу творення української ідентичності та ролі історика й історичної науки у цьому процесі. Для конструювання власної ідентичності на пострадянському просторі характерне широке послуговування історією, але цей процес є доволі непростим і породжує структуроване конфліктне поле «власна історія» і «сусіди»⁵ тобто «інші». З цієї точки зору вивчення дуже різноманітного і складного досвіду взаємодії/протистояння академічного і політичного середовищ в інтерпретуванні Східної Європи як об'єкта зовнішньої політики у країнах німецькомовного простору видається доволі необхідним. Німецький досвід є цікавим й тому, що на українських історичних дослідженнях, як і на німецьких, у минулому позначався вплив тоталітарних режимів й процес подолання цього тоталітарного минулого залишається для України, як і всього пострадянського простору, актуальним і складним.

Образ України на німецькомовному просторі протягом досліджуваного періоду конструювався у середовищі дослідників Східної Європи й вони шляхом своїх інтерпретацій формували уявлення про Україну, які частково впливали на ставлення до неї й визначення її місця у східноєвропейських зовнішньополітичних концепціях. Сьогодні країни німецькомовного простору є вагомими акторами європейської політики й важливими для України економічними та політичними партнерами, що актуалізує дослідження.

Варто зауважити, що українська тематика відіграє тут радше роль лакмусового паперу, котрий дозволяє виявити розходження в особливостях і підходах до конструювання образу Східної Європи в

Австрії, Німеччині та Швейцарії, а в ширшому контексті – порівняти їх чутливість до національних/регіональних поділів у Східній Європі. На це впливали як політичні, так й академічні чинники. Роль і співвідношення цих чинників сильно мінялися протягом досліджуваного періоду. Власне їхня динаміка та співвідношення стали одними з важливих напрямків дослідження. Вони заставляли українську тематику або звучати дуже сильно (на початку або ж у кінці ХХ ст.), або ж взагалі замовчувати її (у період холодної війни) – але присутність української тематики важливо ані перебільшити, ані зігнувати. У деяких випадках, особи та інституції, котрі займалися цими дослідженнями, належали як до австрійської, так і до української історіографії. Наприклад, становлення української історії як академічної дисципліни сильно пов'язано з відкриттям в 1894 р. у Львівському університеті – одному з найсхідніших університетів Австро-Угорської імперії – кафедри всесвітньої історії з особливим наголосом на історії Східної Європи, яку очолив Михайло Грушевський.

Хронологічно дослідження охоплює час з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Значною мірою це є завершений період: від часу впровадження східноєвропейських студій в академічне середовище (1892 р.), яке було започатковане становленням східноєвропейської історії як фахової академічної дисципліни в університетах німецькомовних країн до її кризи (1999-2004 рр.), коли після закінчення холодної війни і поширення Європейського Союзу на Схід у німецькомовній історіографії розгорнулася гостра дискусія, під час якої навіть постало питання: «кінець» чи «новий початок»⁶ східноєвропейських історичних досліджень?

Проблемі інтерпретування Східної Європи у німецькомовному академічному середовищі у кінці ХІХ – початку ХХІ ст. окремих комплексних досліджень не присвячувалось. Водночас, у науковій літературі існують роботи, в яких розглянуто окремі аспекти досліджуваної теми. Аналіз стану наукової розробки проблеми базується на хронологічно-тематичному підході, який найкраще відображає головні напрями та тенденції наукової розробки теми

У першій третині ХХ ст. в україномовній і російськомовній історіографії основними жанрами були рецензії⁷, короткі інформаційні повідомлення. Їх авторами переважно були історики-немарксистки. Ці публікації відзначалися високим науковим рівнем і, до певної міри, аполітичністю. Більшість робіт німецькомовних авторів оцінювалася позитивно.

У 30-і рр. у радянській історіографії відбулося остаточне утвердження марксистського напрямку, представники якого вельми

критично сприймали зарубіжні дослідження, оскільки їх методологічна база вже апіорі була невірна. До того ж після приходу А. Гітлера до влади почалось згортання радянсько-німецьких відносин й перетворення східноєвропейських досліджень в інструмент легітимації німецького «дранг нах остен». У 1939 р. під редакцією Ф. Нотовича вийшла збірка статей «Против фальсификации истории германским фашизмом»⁸, у якій на загал вірно були відображені тогочасні тенденції нацистського «остфоршунгу», але чимало звинувачень не опиралися на достатньо доказову базу. Після видання цієї збірки до початку 40-х рр. радянські історики залишали поза увагою німецький «остфоршунг», що пояснюється політичною складовою: існуванням пакту Молотова-Ріббентропа. Ця увага відновилася під час війни між СРСР та нацистською Німеччиною. Серед незначної кількості публікацій воєнного періоду варто відзначити публікації С. Бушуєва⁹, В. Д. Кокієва¹⁰ та збірку «Преступления фашистов против исторической науки»¹¹.

Після завершення Другої світової війни радянські історики надавали гострій критиці східноєвропейські дослідження у ФРН. Особливо це проявилось у 50-60-і рр., коли німецьке питання було однією з найгарячіших точок протистояння двох систем у Європі¹². У радянській історіографії цей напрямок досліджень розглядали, насамперед, як поле бою холодної війни¹³, а не наукову дискусію. Критичні статті публікували у найвідоміших фахових виданнях Радянського Союзу «История СССР», «Вопросы истории», збірках «Вопросы германской истории», «Ежегодник германской истории» та ін. Було видано окремі монографічні дослідження, захищено дисертацію¹⁴. У незначній кількості публікацій істориків Української РСР основна увага зосереджувалась на співпраці української наукової еміграції з нацистським режимом. Серед цих публікацій, насамперед, варто відзначити роботи М. Швагуляка¹⁵.

Проводилися навіть заходи для створення «єдиної лінії фронту» радянських істориків з істориками країн соціалістичного табору для боротьби із західнонімецьким «остфоршунгом». Особливо активно до такої роботи долучались історики з НДР. У 1964 р. в Москві за ініціативою Комісії істориків СРСР та НДР, яка діяла при Інституті історії АН СРСР, було проведено спеціальну наукову сесію, присвячену критиці «остфоршунга». Через два роки матеріали цієї сесії видали окремою збіркою «Критика західнонімецького «остфоршунгу»¹⁶. Статті східнонімецьких істориків на означену тематику у російському перекладі друкувались у фахових виданнях Радянського Союзу¹⁷.

Переважно у цих публікаціях подавалися короткі огляди організації східноєвропейських студій у тогочасній ФРН та

«викривалося» нацистське минуле деяких дослідників. Окремі роботи містили ґрунтовний аналіз деяких робіт західнонімецьких істориків, але на загал вони відзначалися упередженістю й вибірковістю публікацій. Заради справедливості варто сказати, що частина звинувачень не були абсолютно безпідставними. Протягом ХХ ст. політичні режими західних країн не одноразово намагалися використати історичну науку для легітимізації свого протистояння з Радянським Союзом. Найяскравіше це проявилось у Німеччині у роки правління нацистського режиму і протистояння холодної війни. Але незаперечним фактом є й те, що радянська історіографія зосереджувалася переважно на ідеологічних аспектах західних досліджень Східної Європи, ігноруючи їх науковий вимір.

У 70-80-х рр. у радянській історіографії кількість публікацій безпосередньо присвячених східноєвропейським дослідженням значно зменшилась. Вони аналізувалися радше в контексті західнонімецької історіографії та окремих тем¹⁸. У цей період з'являлися поодинокі публікації, пов'язані з історією східноєвропейських досліджень¹⁹ у донацистський період. Серед них стаття М. М. Машкіна до сторіччя з дня народження О. Гетча²⁰ й стаття М. В. Суворова про творчість Ф. Брауна²¹. Невеличкі публікації про окремі інституції і видання, пов'язані зі східноєвропейськими дослідженнями у ФРН²² та Австрії²³. Рецензії на роботи західнонімецьких істориків відзначалися ґрунтовнішим аналізом. Публікаціям стала більш притаманною наукова лексика. Ці зміни у радянській історіографії значною мірою були пов'язані зі змінами у стосунках між СРСР та ФРН.

У радянській історіографії про східноєвропейські дослідження у НДР переважали публікації рецензійного та інформаційного характеру, в яких основна увага приділялась становленню марксистсько-ленінської історіографії та славістики у Східній Німеччині і «допомозі» радянських дослідників у цих процесах, з особливою увагою до діяльності комісії істориків СРСР і НДР²⁴.

Радянські автори продовжували у післявоєнний період в основному рефлексувати на тогочасні дослідження у ФРН і НДР й майже залишали поза увагою східноєвропейські студії в Австрії й тим більш у Швейцарії, де перша кафедра східноєвропейської історії була заснована тільки у 1971 р. Водночас варто зауважити й те, що радянські історики мали вельми обмежений доступ до не тільки до архівів ФРН та Австрії, але й переважної більшості опублікованих там праць. Наприклад, під час роботи над монографією у фондах Російської державної бібліотеки – колишньої «Ленінки», яка була провідною бібліотекою у Радянському Союзі, виявлено незначну кількість німецькомовних робіт, пов'язаних зі Східною Європою. Під

час опрацювання публікацій журналів «Osteuropa» й «Österreichische Osthefte» у Науковій бібліотеці України ім. Вернадського виявлено в окремих номерах вирізанні цензорами цілі статті.

Після розпаду Радянського Союзу східноєвропейські дослідження у німецькомовних країнах Європи не стали предметом вивчення для істориків України. Радше можна констатувати факт часткового використання німецькомовних робіт, появи невеликої кількості рецензій на німецькомовні історичні праці із вказаної тематики, видання в перекладі декількох робіт німецьких та австрійських дослідників.

Сучасна російська історіографія, як й історіографії країн пострадянського простору, значною мірою відзначаються схожістю з українською, хоча німецько-російський науковий діалог є доволі інтенсивним, в тому числі, й завдяки заснуванню Німецького інституту в Москві. У 2000-х рр. деякі російські дослідники почали звертатись до дослідження образу Росії в Німеччині, але вони переважно аналізували образи, які функціонували у публіцистиці, офіційній пропаганді²⁵, а не в академічному середовищі. Відходом від цієї традиції стала кандидатська дисертація петербурзької дослідниці А. В. Рарової про Г. Й. Торке і традиції історичної русистики в Берліна²⁶, захищена на початку 2011 р. У ній авторка проаналізувала процеси становлення та розвитку русистики у Берлінському університеті у ХХ ст., з особливою увагою до творчості Г. Й. Торке, відзначивши значні викривлення в оцінках радянської історіографії й поступове визнання російськими дослідниками концепції Х. Й. Торке у висвітленні російської історії.

На німецькомовному просторі до 50-х рр. ХХ ст. спеціального дослідження історичного минулого східноєвропейських студій не велося. Тут радше можна говорити, як і в російському/радянському випадку, про короткі рецензії, огляди стану академічної репрезентації східноєвропейських студій, що подавались у програмних заявах, публікаціях. Але в німецькому випадку цей вид публікацій для нашого дослідження радше слугує джерельною базою.

Залучення дослідників з НДР, які вже на той час були ангажовані в марксистсько-ленінську методологію, до боротьби з західнонімецьким «остфоршунгом» стало поштовхом для появи в східнонімецькій історіографії низки публікацій, які давали короткі огляди інституціональної організації східноєвропейських студій у тогочасній ФРН, «викривали» нацистське минуле деяких дослідників й частково репрезентували напрямки досліджень історії Радянського Союзу й країн соціалістичного табору²⁷.

У німецькомовній історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. можна виділити декілька напрямків досліджень проблеми.

Найбільшу групу складають публікації присвячені історії окремих інституцій і представлені монографіями, ювілейними збірками, статтями. Насамперед, варто відзначити публікації Х. Гіртца²⁸ і К. Меєра²⁹ про семінар східноєвропейської історії Берлінського університету, монографію В. Ляйча та М. Штої³⁰ про семінар східноєвропейської історії Віденського університету, збірку під редакцією К. Герке³¹ з історії відділу східноєвропейської історії Цюріхського університету, статті Ф. Епштайна³² і Ф. Гольчевські³³ про східноєвропейські студії у Гамбурзькому університеті та ін. У 1992 р. під редакцією Е. Оберлендера³⁴ вийшла збірка про розвиток східноєвропейської історії у Німеччині, Австрії та Швейцарії у 1945 – 1990 рр. У ній розміщено чотири короткі нариси про особливості розвитку східноєвропейських історичних студій у різні історичні періоди на німецькомовному просторі й інформацію про всі тогочасні інституції, де подавалась їх коротка історія, відомості про дослідників, лекційні курси, напрямки досліджень, бібліотечне забезпечення. За своїм характером це видання більшою мірою є довідково-інформаційним, ніж аналітичним дослідженням.

Другий напрямок представляють дослідження присвячені постатям німецькомовних дослідників Східної Європи. Це, насамперед, монографії Г. Фойхта³⁵ та У. Лішковскі³⁶ про О. Гетча, К. Майєра про публіцистичну діяльність Т. Шіманна³⁷, Е. Мюле³⁸ про Г. Аубінна, колективна збірка про дослідників Східної Європи Віденського університету³⁹, а також десятки статей і ювілейних збірок.

У третій групі представлено праці, в яких увага зосереджувалася на особливостях східноєвропейських досліджень в окремі періоди⁴⁰. Найбільшу увагу науковців привертала історія дисципліни у Третньому рейху. Вперше у 1966 р. до цієї теми звернувся В. Філіпп⁴¹, але вочевидь дочасно, бо ця тематика не знайшла тоді подальшого розвитку. Лише у 80-х рр. розпочалося активне вивчення цього періоду. Найбільш ґрунтовними є праці Г. Кампаузен⁴², М. Букерта⁴³, І. Гаара⁴⁴. У публікаціях добре проаналізовано інституалізацію східноєвропейських досліджень, політику нацистів у підпорядкуванні східноєвропейських студій та співпрацю дослідників із нацистським режимом.

Післявоєнний період східноєвропейських досліджень залишається найменш дослідженим. У 2007 р. німецька дослідниця К. Унгер опублікувала монографію про «остфоршунг» у Західній Німеччині у 1945–1975 рр.⁴⁵, в якій основна увага зосереджена на проєктах, що фінансувалися Німецьким дослідницьким товариством. Дослідниця спробувала порівняти і прослідкувати взаємозв'язок східноєвропейських досліджень, у першу чергу пов'язаних з історією

Росії/Радянського Союзу, у ФРН та США. На її думку, протистояння холодної війни мало доволі сильний вплив на цей напрямок досліджень і вони зазнавали впливу політичної кон'юнктури до кінця 50-х рр. в обох державах. Аналогічне порівняння східноєвропейських досліджень у ФРН з дослідженнями у решті німецькомовних країн К. Унгер ігнорувала.

Перші спроби проаналізувати специфіку східноєвропейських досліджень на німецькомовному просторі загалом були здійсненні на початку XXI ст. А. Каппелером, який у силу своєї академічної біографії був пов'язаний з цим напрямком досліджень у німецькомовній Швейцарії, ФРН і Австрії. У 2001 р. він опублікував нарис про фах «східноєвропейська історія»⁴⁶, де було проаналізовано особливості інституалізації фаху на німецькомовному просторі й окреслено основні напрямки досліджень у XX ст. Наступного року на конференції з нагоди 100-літнього ювілею заснування семінару східноєвропейської історії в Берлінському університеті А. Каппелер запропонував виступ на тему «Східна Європа й східноєвропейська історія з погляду Цюриха, Кельна та Відня»⁴⁷.

Наведений вище огляд дослідження проблеми у німецькомовній історіографії свідчить про достатньо високий рівень дослідження інституалізації фаху з кінця XIX ст. до початку 90-х рр. XX ст., дослідження творчого внеску в конструювання образу Східної Європи окремими дослідниками, насамперед імперського і міжвоєнного періодів. На рубежі XX-XXI ст. у німецькомовній історіографії особлива увага приділялася «остфоршунгу» у нацистський період. Післявоєнний період залишається найменш дослідженим. До того ж всі дослідження, окрім названих вище публікацій А. Каппелера, й досліджень пов'язаних з Третім рейхом, в якому була об'єднана більша частина німецькомовного простору, зосередженні на специфіці розвитку дисципліни в окремих країнах.

Джерельна база дослідження представлена комплексом різноманітних як за формою, так і за характером джерел. Вона відзначається неоднорідністю й умовно може бути поділена на дві основні групи: історичні та історіографічні джерела. Основну масу історичних джерел складає документація інституцій, особові справи вчених, спогади, періодика. При написанні монографії використано матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву Австрії, архівів Віденського університету та Австрійської академії наук, архіву Російської академії наук. Важливим джерелом для визначення впливу/взаємодії академічних і зовнішньополітичних чинників в інтерпретаціях Східної Європи стали документи Політичного архіву МЗС Німеччини. В окрему групу

виділено матеріали власного походження: записані автором інтерв'ю з австрійськими та німецькими істориками й листи-відповіді істориків Німеччини та Швейцарії. Історіографічні джерела представлені опублікованими роботами німецькомовних дослідників, що займалися/займаються східноєвропейським напрямом досліджень.

Поява цієї книжки стала можливою завдяки підтримки, порад й допомоги великого кола людей та інституцій. Авторка висловлює подяку Ярославу Йосиповичу Грицаку, Андреасу Каппелеру, Томашу Цісельські, Маріані Хаусляйтнер, Гуідо Хаусману, Франку Гольчевські, Сергію Петровичу Стельмаху, Леоніду Опанасовичу Зашкільняку, Євгенію Львовичу Стрельцову, Ользі Іванівні Вавіловій, Паулю Ворстеру, Альфреду Айсфельду, Іскрі Шварц, керівництву Одеського національного університету імені І. І. Мечникова й історичного факультету, співробітникам бібліотек і архівів, в яких доводилось працювати над монографією, рецензентам монографії і дослідникам східноєвропейської історії з Австрії, ФРН і Швейцарії, які погодились дати інтерв'ю й прийняти участь у письмовому опитуванні, рідним, колегам, друзям і співробітникам видавництва за розуміння, терпіння, допомогу і підтримку. Дякую також Демічевій Жанні та Дюковій Наталі за допомогу у розшифруванні частини інтерв'ю.

Корисним для роботи над монографією було спілкування у рамках міжнародних семінарів «Переосмислюючи соціальний час і простір: національна, регіональна і локальна парадигми у викладанні про Східну і Центральну Європу» (2006-2008 рр.), «Нова культурна історія Центральної і Східної Європи. Критичні питання та переоцінки» (2010-2012 рр.).

Окрема особлива подяка фонду Герди Хенкель і Німецькій службі академічних обмінів (ДААД) за фінансування дослідницької роботи в архівах і бібліотеках Австрії і ФРН.

Розділ I

СТАНОВЛЕННЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ У НІМЕЦЬКІЙ І АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ «ДРАНГ НАХ ОСТЕН»

1.1. Передумови впровадження фаху «східноєвропейська історія» до кола академічних дисциплін у німецькомовних країнах Європи

Ще задовго до початку ХХ ст. у головах європейців утвердився поділ на «цивілізовану» Західну та «відсталу» Східну Європу. До сьогодні серед дослідників не існує єдиної думки щодо часу виникнення такого поділу. Ларрі Вульф у своїй праці «Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва»⁴⁸, опираючись в основному на франко- та англomовні джерела, обґрунтовує утвердження поділу Схід – Захід за доби Просвітництва. Дослідник Пьотр Вандич розмежування європейського Заходу і Сходу й вихід «цієї дихотомії на авансцену» датує ХІХ ст. і пов'язує з дискусією між російськими західниками й слов'янофілами⁴⁹. Ярослав Грицак слідом за Ігорем Шевченком⁵⁰ наводить дослідження й приклади того, що «це найдавніший культурний поділ в Європі», але до кінця ХVІІ ст. він не мав такого вагомого значення⁵¹. Існує й німецька візія, яка в нашому випадку є найбільш цікавою.

Німецький дослідник Ганс Лемберг (Hans Lemberg) у 1985 р., ще за дев'ять років до виходу праці Л. Вульфа, опублікував статтю про виникнення поняття «Східна Європа». Послугуючись в основному німецькомовними джерелами, він дійшов висновку, що перехід від поділу Європи на «Південь – Північ» до нового конструкту «Схід – Захід» відбувся на початку ХІХ ст. Процес переміщення Росії з варварської Півночі на відсталий Схід не був якимось «одномоментним актом» та простою зміною термінології. Г. Лемберг розміщує його в хронологічні рамки «між наполеонівськими війнами та Кримською війною»⁵². За його розвідками поняття «східноєвропейська історія», як спільне означення російської і польської історії, на німецькомовному просторі вперше було вжито у 1860 р. істориком Ернстом Херрманном (Ernstom Hertmann), професором Геттінгенського університету, прибалтійським німцем за походженням⁵³.

За твердженням Г. Лемберга у німецькомовній географічній літературі «Східна Європа» найпізніше з 60-х рр. ХІХ ст. була вже

усталеним поняттям, під яким, насамперед, розуміли Росію, включно з польськими землями. У свою чергу «переміщення» Росії з Півночі на Схід стало підставою для творення її образу як напівазійської держави⁵⁴. Оскільки в орієнтальних студіях на початку XIX ст. Схід все більше асоціювався з «дикістю», «не цивілізованістю» й «загрозою», то у Німеччині ці уявлення після 1848 р. все частіше почали переносити й на Росію⁵⁵.

На початку XXI ст. було виявлено опубліковану ще 1774 р. у Ляйпцигу працю «Дослідження з історії східних європейських народів» за авторства шведського богослова й історика Й. Е. Тунманна (J. E. Thunmann), який був професором риторики й філософії у Галльському університеті⁵⁶. Це певною мірою спонукає до часткового переосмислення запропонованої Г. Лембергом хронології. У 2005 р. німецький славіст Зігфрід Торнов (Siegfried Tornow) опублікував довідник під промовистою назвою «Що є Східна Європа»⁵⁷, в якому представлено тексти про Східну Європу від часів пізньої античності до виникнення національних держав у XIX ст. Опіраючись на них, автор відзначає, що Східна Європа не є винаходом XVIII ст., як писав Л. Вульф, а є «старою історичною реальністю». Він пов'язує поділ Європи на дві частини: «романо-германську західну половину й греко-слов'янську східну половину» з коронацією Карла Великого в 800 р. й слов'янською місією та відстоює думку, що цей поділ, завдяки «поступовому переміщенню імперії від Риму до німців і від Візантії до росіян», зберігався до Першої світової війни. «Відсталість Східної Європи в порівнянні з Західною, – на думку З. Торнова, – не є проекцією», а постала «з пізнішої християнізації, з «нужди людей» і кріпосного права, з штурму монголів і турецьких воєн ...»⁵⁸. Варто зауважити, що для підтвердження своїх гіпотез він не використовує у довіднику німецькомовних текстів. На підставі цього можна припустити, що Східна Європа як «інший» для конструювання західноєвропейської ідентичності не була суто німецьким винаходом, а поділ на Схід та Захід радше був перенесений/трансферований з франко-англомовного простору на німецькомовний. Німці без особливих застережень прийняли образ «відсталої», «дикої» та «варварської» Східної Європи. Вочевидь це відповідало їх уявленням. Суто німецьким винаходом було інтерпретування особливої культурницької місії німців у Східній Європі. Варто зауважити й те, що негативний образ Східної Європи був трансферований не тільки із Заходу, але й зі східноєвропейського інтелектуального середовища, перш за все, російського, де активно велась дискусія слов'янофілів та західників. Окрім того, негативний образ Росії, яка в Німеччині найчастіше

трактувалась відповідником Східної Європи, активно пропагувався й прибалтійськими німцями. Чітких та однозначно визначених кордонів між Західною та Східною Європою не існувало. Своєрідним порубіжжям двох частин Європи був німецькомовний світ, що обумовлювалось зростанням важливості мовно-національних критеріїв. Це вельми яскраво проявилось на території Габсбурзької монархії, де ці процеси вплинули на формування національної свідомості не тільки у слов'янських народів монархії, але й у німецькомовних австрійців і певною мірою призвели до постання «ієрархії народів» в Австро-Угорській імперії⁵⁹. Вже класичною стала фраза канцлера Меттерніха, що «Азія починається за східними вікнами його віденського палацу»⁶⁰. Така зверхність проявлялась не тільки етнічними німцями до слов'ян, але й, наприклад, поляками щодо українців. Підтвердженням такого стану є той факт, що в імперії не було історії українців, румунів, хорватів, окрім написаної ними самими. Й не тільки історія поляків не була написана німцями, але й історія Литви не була написана поляками, за винятком публіцистичних праць⁶¹.

З іншого боку, процеси консолідування мовно-національних співнот призвели до того, що Східна Європа часто ідентифікувалась не тільки з Російською імперією, але й зі слов'янським світом загальною⁶², якому також приписувався азійський варварський характер. Ототожнення Східної Європи зі слов'янським світом частково було обумовлено й розвитком славістики, яка в університетах німецькомовного простору почала утверджуватись ще у другій третині XIX ст. як окремий фах⁶³. Становлення цієї дисципліни в німецьких та австрійських університетах проходило різними траєкторіями. Ці відмінності були зумовлені як національним складом обох імперій, так і національною політикою. До складу Австро-Угорської імперії входили значні східноєвропейські території, населенні слов'янськими народами. Відносно лояльна національна політика вважалась правлячими колами запорукою збереження цілісності імперії і, водночас, давала значні шанси не німецьким етносам на здобуття освіти та дослідження власної історії й історії інших слов'янських народів, а національне пробудження другої половини XIX ст. значно активізувало ці процеси.

У Віденському університеті кафедра слов'янської філології й слов'янських старожитностей (1849 р.) постали навіть раніше ніж кафедри романської та англійської філології⁶⁴. Франц Міклошич (Franc Miklošič) зумів дуже професійно організувати викладацьку і наукову діяльність кафедри та піднести славістичні студії у Відні до італієвропейського рівня. Цікаво, що у своїх лінгвістичних переконаннях він вже тоді виділяв малоросійську (українську) як

окрему мову поряд з великоруською⁶⁵. У Чернівецькому університеті в 1875 р. було відкрито кафедру «українсько-руської мови та літератури», через три роки кафедра славістики була заснована й у Грацькому університеті. Кафедри і семінари славістики у Граці і Чернівцях слугували в першу чергу потребам слов'янських народів. Наприклад, у Граці славістичні студії були зосереджені на словенській мові й народній культурі. Та й наукові успіхи в німецьких вищих навчальних закладах Австрії належали слов'янам Ф. Міклошичу, Ватрославу Ягічу (Vatroslav Jagić) та Костянтину Їречеку (Konstantin Jireček)⁶⁶, що також обумовлювало особливе бачення ними Східної Європи – більш слов'янське, ніж німецьке. До того ж не тільки чільники кафедр були не етнічні німці, але й студенти, які аганжувались у славістичні студії також мали переважно слов'янське походження.

Тривалий час слов'янські мови не були популярними серед німецькомовного загалу. Рішення про заснування професур слов'янської мови і літератури у Берлінському і Бреславському університетах були прийняті ще у 1841 р. з метою надання можливості польській молоді вивчати рідну мову⁶⁷. Але, на відміну від Відня, славістика так і не утвердилась у Берліні. В останній третині ХІХ ст. було зроблено нову спробу впровадження славістичних студій у німецьких університетах. У Ляйпцизькому університеті в 1870 р. новоутворену кафедру славістики очолив Август Лескін⁶⁸. Через три роки у Берлінському університеті знову було відкрито кафедру славістики, керувати якою запросили В. Ягіча. Він вельми красномовно змалював тогочасне становище славістики у Німецькій імперії у листі до Олександра Кочубинського: «Ви пам'ятаєте, що я Вам, захоплюючись, як тепер бачу оманливими припущеннями, розповідав про важливість цієї посади для нас слов'ян. На ділі ж виявляється, що все це зовсім не так [...] Вони (німці – П.Б.) [...] не запросили мене викладати слов'янську філологію на основі того переконання, що ця наука для них потрібна, ні, вони, тобто пруське міністерство, хотіло позбавити польську фракцію свого ландтагу можливості докоряти пруський уряд в тому, що він гребує польською мовою [...]. Поляки ж мною вже а рїогі не задоволені, по-перше, тому, що вважають, що тільки поляк мав право на цю кафедру, а по-друге ж, незабаром впродовж мого викладання помітили, що я не русофоб, а русофіл. Таким чином залишилась мені ще тільки російська мова, якій навчаються чоловік 5-6; це зрозуміло вже не поляки, а німці. Але уявіть, як нудно навчати німця російської мови? Яка тут філологія!.. Чи варто із-за цього займати кафедру слов'янської філології? Адже це

майже гірше викладання санскритської мови одеським студентам, які, принаймні, як свої, були мені симпатичні – не те, що тутешні»⁶⁹. Тому й не дивно, що на рубежі XIX-XX ст. серед німців як правило була поширена фраза: «Slavica non leguntur»⁷⁰ («слов'янською не розмовляю»).

Однак у Берліні В. Ягіч мав непогані умови для дослідницької та видавничої діяльності й організував видання «Archiv für slavische Philologie» («Архів слов'янської філології»), яке здобуло міжнародне визнання. Але загальне ставлення до славістики й слов'ян у Німецькій імперії змусили В. Ягіча переїхати до Петербургу. Його наступником став польський патріот, славіст О. Брюкнер, що значно більше відповідало запитам польських студентів, які навчались в Берліні. У Бреславському університеті кафедру славістики також очолив полоніст В. Перінг⁷¹. На кафедрах славістики частково приділяли увагу й історичним студіям.

В академічній німецькій історіографії XIX ст. Росія й Східна Європа майже залишались поза увагою, бо вона концентрувалась на романо-германському світі. Частково це було спричинено тим, що тут предметом історичних досліджень вважалась держава. За постулатами Гегеля під цю категорію підпадали насамперед західні території, які на німецькомовному просторі зазвичай називали «абендланд» (Abendland). Польща не потрапляла в цю категорію, бо у XIX ст. не мала своєї державності, а Росія у своєму державному розвитку не досягла рівня Заходу⁷². Визначальний вплив на німецьку історіографію XIX ст. мав Леопольд фон Ранке⁷³, який вважав, що «Нью-Йорк і Ліма ближчі ніж Київ і Смоленськ», тому «не потрібно розглядати Європу й Америку лише в протилежності та контрасті: по ту сторону океану відбувається розвиток цієї сторони життя»⁷⁴. Ці позиції двох корифеїв німецької науки на тривалий час означили східноєвропейську історію як «немодний», «неперспективний» напрямок історичних досліджень майже до кінця XIX ст. Тому можна радше говорити про видання поодиноких праць, здебільшого з історії Росії, переважна частина яких належала російським історикам німецького походження як, наприклад, Олександрю Брікнеру⁷⁵.

Домінування інтересу до Росії й відповідно праць з її історії повисноє й той факт, що на кінець XIX ст. землі, які лежали на схід та південний схід від німецькомовного світу, були поділені між Німецькою, Австро-Угорською, Російською та Османською імперіями. Тільки Греція, Болгарія, Сербія, Румунія та Чорногорія спромоглися здобути певну незалежність від імперського панування. Вони були предметом постійної зацікавленості імперських урядів, і саме Росія

вважалась основним суперником для Німеччини та Австро-Угорщини. До того ж, як показав у своєму дослідженні австрійський історик К. Кессер, на початок XIX ст. «не існувало усталеного поняття для позначення цього регіону». В період середньовіччя і раннього нового часу дипломати і науковці найчастіше послуговувалися назвами «Елінський півострів», або «Грецький півострів», деколи використовували й назви: «Візантійський півострів», «Римський півострів» та «Іллірійський півострів»; західно-та центральноєвропейські географи використовували також назви: «Європейська Туреччина» чи «Європейська Османська імперія». За розвідками К. Кессера з початку XIX ст. до Берлінського конгресу в 1878 р. перевагу надавали назві «Європейська Туреччина». Після втрати значних європейських територій Османською імперією протягом декількох десятиліть використовували відомі ще з античних часів назви: «Балкани» і «Балканський півострів»⁷⁶. К. Кессер не наводить прикладів вживання щодо цього регіону поняття «Східна Європа». Мабуть, тому 1897 р у Відні в Імператорській академії наук було утворено балканську комісію, а в 1904 р. було утворено Боснійсько-Герцоговинський інститут дослідження Балкан в Сараєво, який проіснував до розпаду Австро-Угорської імперії⁷⁷. Але саме у Габсбурзькій монархії на початку XX ст. цей регіон було включено в концепцію семінару східноєвропейської історії.

Існуючий територіальний поділ не мав статус-кво: національні рухи робили імперську владу доволі хиткою і посилювали політичний і науковий інтерес до історії цих земель. Окрім того, на цих територіях частка німецького етносу була доволі ваговою, що також породжувало зацікавленість цим регіоном. Тобто певний інтерес до історії Східної Європи існував у німецькомовному академічному середовищі в XIX ст., що зазвичай проявлялось у виданні поодиноких праць, але в університетських навчальних курсах східноєвропейська історія практично не була представлена. Однак науковій моді протистояла політика. Російська імперія належала до іншого світу і її активізація на міжнародній арені посилювала інтерес до неї та її історії. До того ж після відставки О. Бісмарка, який вважав мир з Росією запорукою зростання німецької могутності в Європі, у зовнішньополітичних колах Німецької імперії все частіше почали розглядати Росію як основного суперника для поширення німецького впливу на Схід, а «ворог» зазвичай потребує більш детального «вивчення».

З кінця XIX ст. великі держави Європи, зокрема і Росія, почали готуватися до перерозподілу сфер впливу, що проявилось в нарощуванні озброєнь та формуванні військово-політичних блоків. У

Німецькій та Австро-Угорській імперіях значно активізувалась східна політика, яка на східноєвропейському просторі зазвичай трактувалась як «дранг нах остен»⁷⁸, хоча на німецькомовному просторі цей термін не набув такого широкого вжитку ані в історичній, ані в публіцистичній лексиці⁷⁹. Активними пропагандистами німецького проникнення на Схід були члени, утвореного у 1891 р. «Загальнонімецького союзу» («Alldeutscher Verband») ⁸⁰, який ратував за необхідність пошквалювання політики проникнення на Схід⁸¹ і мав на меті об'єднання німців не тільки в Німецькій імперії, а й за її межами. Союз був широко представлений і в Габсбурзькій імперії⁸². Організаційний філіал «Загальнонімецького союзу» було відкрито також у Цюріху, хоча на початковому етапі західні території не викликали особливої зацікавленості чільників цієї організації⁸³. Але ідеї союзу не здобули особливо широкої підтримки серед швейцарських німців.

Швейцарія, на відміну від Німеччини та Австрії, не мала такого політичного інтересу, й не тільки у зв'язку з віддаленістю від Східної Європи, але й через сповідування політики нейтралітету та західної орієнтованості. Ця західна зорієнтованість базувалась на історичному минулому Швейцарії. Ще до пізнього середньовіччя Альпи були повністю інтегровані в економічне життя Західної Європи⁸⁴. Прямі зв'язки зі Східною Європою були поодинокими. У XVIII-XIX ст. деякі швейцарці працювали сезонними робітниками у Східній Європі, насамперед, Росії⁸⁵. Незначна частина швейцарців служила при царському дворі⁸⁶ й була представлена серед наукових та духовних кіл Російської імперії. Швейцарці частково також долучились до процесу колонізації Північного Причорномор'я⁸⁷.

Свосереднім знайомством швейцарців зі східноєвропейцями стала швейцарська військова компанія Суворова. У Швейцарії навчалась молодь зі Східної Європи, поміж якої було чимало жінок з Російської імперії. 1873 р. у Цюріхському університеті мали студії не менше сотні студенток з Росії, що становило п'яту частину всіх студентів університету. Більшість з них мали революційні погляди, а їхні коротко стрижені зачіски і цигарки наводили на бюргерів острах⁸⁸. Починаючи з другої половини XIX ст. швейцарські університети були привабливими й для вихідців з Південно-Східної Європи. Так, у Цюріхському університеті за період до 1914 р. мали студії 220 студентів болгарського походження і 240 вихідців з Сербії, Воєводини, Боснії-Герцоговини, Далматії, Хорватії і Словенії, по 30 осіб з кожної групи отримали докторський ступінь⁸⁹. Поява значної кількості студентів слов'янського походження спричинила окремі випадки

періодичного викладання славістики. Єдиним університетом, де ще під час його заснування було впроваджено кафедру слов'янських мов, був Фрібурзький університет, який постав у 1889 р. за значної підтримки католицької церкви, що обумовило тут особливу увагу до полоністики⁹⁰.

Швейцарія також тривалий час була найважливішою країною для притулку політичних емігрантів. Тут вони не тільки переховувались від переслідувань у своїх країнах, але й мали гарні можливості для видавничої діяльності (яскравий приклад – часопис «Громада», організований Михайлом Драгомановим у Швейцарії). Крім того чимала студентська колонія слугувала своєрідним потенціалом для залучення молоді до революційно-політичної діяльності. Багато хто зі студентів та політичних біженців з Російської, Габсбурзької, Османської й Німецької імперій серед яких були чехи, українці, поляки, хорвати й грузини, вивчали «швейцарську модель» і намагались послуговуватися нею для «концепції політичного майбутнього своїх батьківщин»⁹¹. У свою чергу Східна Європа асоціювалась у швейцарців з нестабільністю, утисками прав та свобод.

Отже, багатівічна економічна інтеграція до Західної Європи, віддаленість від Східної Європи, політика нейтралітету й сповідування ліберально демократичних принципів на тривалий час виключили Східну Європу зі сфери швейцарських інтересів і відповідно провокували незацікавленість у її вивченні й байдужість до її історії з одного боку, а з іншого боку цим значно вирізняли німецьку Швейцарію від решти німецькомовного простору й слугували одним з елементів її власної ідентичності.

Це ще раз підтверджує політичну складову розвитку східноєвропейських досліджень у Німеччині й Австрії, які розташовувалися на порубіжжі зі Східною Європою й проявляли до неї з кінця XIX ст. чималу зацікавленість, на жаль, не тільки мирну й економічну. На відміну від німецької Швейцарії, німецькомовний світ, який межував зі Східною Європою, проявляв чималий інтерес до цього регіону і, декларуючи свою цивілізаційну місію, поступово намагався опанувати його територію та виявляв певну зацікавленість до історії регіону. Порубіжжя німецькомовного світу зі Східною Європою обумовило особливий інтерес, особливе трактування й особливі підходи до вивчення історії Східної Європи, конструювання її образу, який неодноразово залучався для легітимації східної політики в Німеччині⁹² та Австрії, а віддаленість німецької Швейцарії у свою чергу продукувала наукову байдужість до цього регіону та його історії.

До конструювання образів Східної Європи долучалися не тільки політики й журналісти, але й інтелектуали, перш за все, університетські професори, які у німецькому суспільстві аж до утвердження нацистської влади займали особливе місце. Фріц Рінгер охарактеризував тогочасну університетську еліту як привілейовану часту «німецьких мандаринів»⁹³. Окрім того університети завжди були особливим інтелектуальним простором, де продукувалися ідеї, концепти та стратегії, що мали вагомий вплив, насамперед, на мислительство⁹⁴. Політичний чинник був найвагомішим у зростанні інтересу до Східної Європи, що обумовило виділення коштів урядовими колами Берліна та Відня на заснування в університетах інституцій, які б переймалися дослідженнями цього регіону.

1.2. Інституалізація східноєвропейських студій у Німецькій та Австро-Угорській імперіях

З кінця XIX ст. у Німецькій та Австро-Угорській імперіях розпочинаються процеси інституалізації⁹⁵ східноєвропейських історичних досліджень. Впровадження в Німеччині східноєвропейської історії до кола фахових університетських дисциплін пов'язано з іменем Т. Шіманна⁹⁶. Історія заснування першого семінару східноєвропейської історії у Берлінському університеті та діяльність Т. Шіманна на посаді директора цієї інституції значною мірою обумовили концепцію і специфіку подальшого розвитку нової дисципліни й інтерпретування Східної Європи. Т. Шіманн народився 1848 р. у Курляндському містечку Гробін у родині прибалтійських німців, де домінували національно-консервативні ідеали та сповідувався протестантизм. Після закінчення гімназії Т. Шіманн протягом 1867-1872 рр. студював історію у Дерптському університеті⁹⁷. Тут він отримав перший досвід боротьби проти політики русифікації Прибалтики від свого вчителя Карла Шіррена (Carl Schirren), який вів полеміку з російськими слов'янофілами та 1869 р. опублікував «Ліфляндську відповідь пану Юрію Самаріну»⁹⁸. Докторський ступінь Т. Шіманн отримав у Геттінгенському університеті, захистивши у 1874 р. дисертацію про «Ліфляндсько-курляндську хроніку Соломона Хеннінга»⁹⁹. За ці роки у нього закріпилось усвідомлення своєї німецької приналежності і зміцніло рішення присвятити своє життя німецькій справі у Прибалтійському краї¹⁰⁰.

Повернувшись у Прибалтику, Т. Шіманн спочатку працював вчителем гімназії, а потім архіваріусом та журналістом. Він також намагався поширювати у Німеччині знання про історію Росії: у 1877 р.

опублікував німецькою мовою перший том «Російської історії» санкт-петербурзького історика К. Бестужева-Рюміна, який був відомий ще й тим, що у 1864-1879 рр. читав курс російської історії майбутньому імператору Олександру III та іншим членам імператорської родини¹⁰¹.

Коли політика русифікації, яку проводив Олександр III, досягла свого zenіту, Т. Шіманн разом зі своєю родиною у 1887 р., як і багато інших прибалтійських німців, перебрався до Берліна¹⁰². Завдяки заступництву й підтримці Гайнріха фон Трайчке (Heinrich von Treitschke)¹⁰³ Т. Шіманн захистив на підставі опублікованої у Берліні 1886 р. праці «Росія, Польща і Ліфляндія до XVII ст.»¹⁰⁴ габілітацію й отримав посаду приват-доцента Берлінського університету. Його наукова кваліфікація, насамперед, була пов'язана з іменем його покровителя й подальша дорога до ординарного професора видавалась все таки закритою. Якщо в науковому середовищі Т. Шіманн не посів серйозних позицій, то в урядових колах він мав чималу підтримку, насамперед, серед службовців МЗС Німецької імперії, де його вважали експертом з питань Сходу. Активізація східної політики посилила його позиції й потребу в ньому. Урядовці й стали «закулісними натхненниками» його утвердження як викладача Пруської військової академії й архівіста Берлінського таємного державного архіву. Крім того, Т. Шіманн мав прекрасну кар'єру публіциста. Впродовж 1887-1893 рр. він був берлінським кореспондентом «Münchener Allgemeinen Zeitung» («Мюнхенської загальної газети»), а впродовж 1892-1914 рр. автором щотижневих політичних оглядів у провідній газеті Німецької консервативної партії «Neuen Preußischen Zeitung» («Новій прусській газеті»), яку зазвичай називали «Kreuzzeitung» («Газета хреста»). Це відкрило перед ним широкі можливості для поширення своїх ідей серед широкого загалу німецького суспільства.

За підтримки високих покровителів Т. Шіманн повернувся в 1892 р. на філософський факультет Берлінського університету екстраординарним професором східноєвропейської історії та краєзнавства¹⁰⁵. Це був перший крок до впровадження східноєвропейської історії до кола університетських дисциплін у Німецькій імперії й своєрідний «компроміс між політичною необхідністю, науковими зацікавленнями та особистими мотивами»¹⁰⁶. Під час першого зимового семестру лекції Т. Шіманна з «Історії Росії в XIX ст.» відвідували 39 слухачів. Він практично щороку оновлював тематику лекцій з історії Росії й кількість слухачів постійно зростала. Під час зимового семестру 1896-1897 н. р. охочих слухати курс «Загальна історія Росії від найдавніших часів до сьогодення» виявилось аж 177 осіб. Це засвідчило зростання інтересу до історії Росії не тільки у політичних колах, але й серед студентського загалу.

У 1901 р. на курс Т. Шіманна «Польське питання в ХІХ ст.» записалося 124 слухачі. Більшість із них не були істориками й мали польське походження. Невдовзі вони й вчинили страйк, протестуючи проти націоналістичних висловлювань Т. Шіманна¹⁰⁷. Цей скандал набув широкого розголосу, але не мав негативних наслідків для подальшої академічної кар'єри Т. Шіманна в Берлінському університеті. В подальшому він дистанціювався від польської тематики й уникав висловлювань щодо польської проблеми, що дало навіть підстави сучасним дослідникам характеризувати його «як майже полонофіла»¹⁰⁸.

В Австро-Угорській монархії у 90-і рр. ХІХ ст. також ініціювалися заходи щодо інституалізації східноєвропейської історії. Тут, на відміну від Німеччини, спочатку тон задавали не стільки представники зовнішньополітичного відомства й етнічні німці, а власне представники слов'янського світу. Після виходу 1886 р. у відставку Ф. Міклошича кафедру слов'янської філології очолив В. Ягіч. Він намагався зреалізувати концепцію, відповідно до якої етністика не обмежувалась би тільки «науковим плеканням мов», а охоплювало б також літературу та деякі допоміжні дисципліни, передусім історію¹⁰⁹. Правда тут питання стояло не стільки про східноєвропейську історію, скільки історію слов'ян. Задля реалізації цього задуму В. Ягіч наприкінці 1891 р. запросив до Відня свого друга К. Їречека¹¹⁰, який на той час був професором всесвітньої історії з особливим наголосом на історії слов'ян Празького університету.

Внук Павла Йосипа Шафарика К. Їречек народився 1854 р. у Відні. Його батько Йосип Їречек досліджував історію богемської літератури, був радником у міністерстві освіти й навіть міністром віросповідання й освіти в кабінеті графа Хохенварта¹¹¹. На міністерство покладалось завдання примирення народностей, найперше, примирення з чехами. Оскільки ці сподівання не були виправдані, то П. Їречек не тільки був змушений піти у відставку у 1871 р., але й як «найнебезпечніший чех» зазнав жорстоких переслідувань ліберальними німцями та залежними від них журналістами. Родина змушена була переїхати до Праги¹¹².

Протягом 1872-1875 рр. К. Їречек здобував вищу освіту на філософському факультеті Празького університету. Він мав чудові здібності до вивчення мов, тож ще під час навчання у гімназії, окрім німецької та чеської, оволодів сербохорватською, болгарською, французькою, італійською, російською, багато читав англійською, орієнтальськими та іншими мовами, а в університеті вивчав класичну філологію. У студентські роки зацікавився історією Балканського півострова й вже у 1876 р. захистив докторську дисертацію про історію болгар, а наступного року габілітацію про військові шляхи від Белграда

до Константинополя та гірські перевали Балкан¹¹³, яка мала історико-географічний характер. Обидві дисертації були опубліковані й мали широкий науковий резонанс, а К. Їречек отримав посаду приват-доцента Празького університету. У 1879 р. він перебрався до Болгарії, де працював у міністерстві освіти й навіть певний час обіймав посаду міністра. Після повернення у 1884 р. до Празького університету отримав професорську посаду¹¹⁴. Його наукова діяльність здобула міжнародне визнання. К. Їречек був членом-кореспондентом Російської Імператорської Академії наук, Південнослов'янської Академії наук та мистецтв у Загребі, членом низки наукових товариств у Белграді, Софії, Празі¹¹⁵. Його доробок налічував низку ґрунтовних праць з історії Балкан, найвідомішою з них була «Історія болгар»¹¹⁶, яка була видані декількома мовами.

Своє запрошення В. Ягіч мотивував тим, що К. Їречек вже є відомим спеціалістом з історії Балкан і, насамперед південних слов'ян, а переважна частина слухачів його семінару – південні слов'яни Габсбурзької монархії. Водночас В. Ягіч домігся відкриття ще однієї кафедри у рамках очолюваного ним семінару. У травні 1892 р. на засіданні колегії професорів Віденського університету дискутувалося питання про назву майбутньої кафедри. Історики були проти назви «кафедра слов'янської історії», тому в кінцевому результаті всі зійшлись на назві «кафедра слов'янської філології та старожитностей», яку К. Їречек очолив у 1893 р. й, попри назву кафедри, провадив там в основному історичні студії. Після того, як у червні рішення колегії було затверджено, В. Ягіч торжествував: «Хоча німецькі політики боролись за їх «необмежене національне панування», але це стало можливим, сильна більшість свого досягає. Ви бачите, що наші віденські професори розуміють більше, ніж можна було сподіватись»¹¹⁷. Віденська преса коментувала цю подію як «перший випадок, коли професора Празького чеського університету переведено до німецького університету Австрії»¹¹⁸. Ці заходи стали поштовхом до подальшої інституалізації фаху «східноєвропейська історія» у Віденському університеті.

Якщо у Відні не вдалось запровадити ні кафедру слов'янської, ні східноєвропейської історії, то на периферії імперії ситуація була дещо інакшою. У Львівському університеті в 1894 р. постала кафедра всесвітньої історії з особливим наголосом на історії Східної Європи, яку очолив М. Грушевський. Це була перша офіційна кафедра східноєвропейської історії у Габсбурзькій імперії, хоча фактично М. Грушевський перетворив її на кафедру української історії. Поступово східноєвропейська історія як окрема дисципліна утвердилась в інших університетах на периферії Габсбурзької монархії.

Г в цьому чимала заслуга К. Їречека. За його сприяння у 1898 р. Володимир Мількович отримав посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії у Чернівецькому університеті. Тут розпочав свою наукову кар'єру і його учень Іон Ністор. Завдяки клопотанням К. Їречека Ярослав Бідло (Jaroslav Bidlo) читав курси зі східноєвропейської історії у Празькому університеті¹¹⁹. Безумовно старання К. Їречека були успішними завдяки зростанню толерування цього напрямку досліджень в урядових колах.

На початку ХХ ст. Т. Шіманн підготував доповідну записку, в якій обґрунтував необхідність облаштування в Берліні посади ординарного професора, а в університетах Бреслау та Кенігсберга – запровадження посад екстраординарного професора для подальших досліджень історії Росії. Він вказував на необхідність отримання більших знань про Росію незалежно від російських джерел¹²⁰. Високі покровителі Т. Шіманна подбали, щоб бодай частково реалізувати ці ідеї. За запровадження семінару східноєвропейської історії у Берлінському університеті й призначення Т. Шіманна директором у 1901 р. клопотав особисто кайзер Вільгельм II¹²¹. Вже наступного року Т. Шіманн очолив новоутворений семінар східноєвропейської історії й краєзнавства, який став першою інституцією подібного зразка на німецькомовному просторі¹²² і в подальшому послуговував за взірць для організації викладання та досліджень східноєвропейської історії у вищих навчальних закладах. На думку Фрідріха Койбарта (Friedrich Kuebart), заснування семінару стало вирішальною подією в історії німецького «остфоршунга». Водночас він зауважує, що при цьому важливо не прогледіти й той факт, що заснування семінару відбулося попри чітке бажання університетської спільноти, а запрошення Т. Шіманна відбулося навіть всупереч майже одностайному відхиленню його кандидатури¹²³. Процес заснування першого семінару східноєвропейської історії в Берлінському університеті тісно пов'язаний з прагненням МЗС створити сприятливі умови для дослідження Східної Європи, яке було викликано бажанням отримати необхідні знання про оформлення міжнародних відносин, причому головна увага зверталась на найбільш могутню державу у Східній Європі – Російську імперію¹²⁴. Історія заснування семінару дала в подальшому підстави Г. Штюклю (G. Stökl) назвати східноєвропейські історичні дослідження «академічною допоміжною дисципліною зовнішньої політики»¹²⁵.

Наукова діяльність Т. Шіманна його сучасниками оцінювалась доволі критично. Бреславський історик Я. Каро, який був противником націоналістичних поглядів і тривалий час займався історією Польщі, направив письмовий протест Г. Дельбрюку¹²⁶. Він оцінював праці

Т. Шіманна як «посередні» й «поспішно складені з компіляцій»¹²⁷. Але незважаючи на це, у зв'язку з ювілеєм імператора у січні 1906 р., Т. Шіманну було надано посаду ординарного професора Берлінського університету¹²⁸.

Безумовно, впровадження східноєвропейської історії до складу академічних дисциплін стало можливим завдяки наполегливій діяльності Т. Шіманна, його зв'язкам з високопосадовцями Німецької імперії, що співпало з активізацією політичного інтересу до Східної Європи й прагнень розширити життєвий простір німців саме за рахунок цих територій, де найбільшим суперником була Російська імперія. Але саме це обумовило подальшу політизацію цього напрямку досліджень у Німеччині та фіксацію науково-дослідницьких інтересів на історії Росії і Радянського Союзу впродовж ХХ ст.

Поряд з Т. Шіманном у становленні та утвердженні східноєвропейської історії як академічної дисципліни у Німецькій імперії помітну роль відігравав і Отто Гетч (Otto Hetzsch), який був родом з Ляйпціга. У батьківському домі для читання особливо популярними були твори письменника Густава Фрайтага (Gustav Freytag) та історика Г. фон Трайчке, що впливали на національну свідомість тогочасного бюргерства і певною мірою посилювали існуючі антисемітські та антипольські упередження. Протягом 1895-1899 рр. О. Гетч навчався в Ляйпцізькому університеті (в 1896 р. – один семестр у Мюнхенському університеті), де вивчав історію, національну економію, історію мистецтва. Серед його вчителів був історик Карл Лампрехт (Karl Lamprecht). О. Гетч не тільки був постійним слухачем курсу К. Лампрехта «Вступ до політичного і соціального розуміння сучасності», а й під його керівництвом захистив дисертацію на соціально-статистичну тематику за матеріалами земельного податкового реєстру другої половини XVI ст.¹²⁹.

Саме в той час у німецькій історичній науці точилася гостра методологічна дискусія, спровокована К. Лампрехтом, який запропонував культурно-психологічний метод та «відокремив історичний процес від історичного пізнання: доводив, що у суспільному житті прогресивні зміни зумовлюються матеріальними і духовними чинниками, джерела яких слід шукати у суспільній свідомості, соціальній психології мас; історичне пізнання повинно зосереджуватись на вивченні соціальної (колективної) психології, яка у концентрованому вигляді містить зміст усіх форм суспільного устрою»¹³⁰. Хоча погляди К. Лампрехта у Німеччині й за її межами не знайшли широкої підтримки, але в Ляйпцизі йому вдалося утвердити свою школу, яка мала не тільки вплив на О. Гетча, а й на деяких інших німецьких дослідників історії Росії/Східної Європи.

Восени 1900 р. О. Гетч переїхав до Берліна, де невдовзі став аспірантом Пруської академії наук і зацікавився історією Східної Європи¹³¹. Він притримувався доволі консервативних поглядів. Спочатку був членом Союзу німецьких студентів, потім – активістом Німецької консервативної партії й Пангерманського Союзу, у 1904 р. увійшов до складу його правління, публікувався у пресі Союзу¹³² й редагував такі видання як «Akademische Blätter» («Академічні листки») та «Monatschrift für das gesamte Leben und Gegenwart» («Щомісячник загального життя й сучасності»)¹³³. У 1905 р. він склав іспити з російської та польської мов як військовий перекладач, пізніше вивчив українську, а під час війни вивчав ще й болгарську. Окрім того знання французької, англійської, італійської, голландської давало йому можливість знайомитися з найрізноманітнішою науковою літературою та публіцистикою¹³⁴.

Наступного року О. Гетч захистив габілітацію, яка, як і попередня його дисертація, була пов'язана з історією Пруссії, а не з історією Східної Європи й отримав посаду професора в Королівській академії в Познані та посаду приват-доцента на семінарі Т. Шіманна. Королівська академія була заснована 1903 р. й була покликана стати академічним центром на Сході Німеччини, на який покладалось завдання сприяти онімеченню та консолідації польських провінцій Пруссії. Призначення О. Гетча на таку високу посаду відповідало завданням новоутвореної інституції, оскільки він був активним поборником антипольської політики в Німеччині та противником відродження Польщі. У 1911 р. він став наступником Т. Шіманна у Пруській військовій академії, очоливши кафедру новітньої історії¹³⁵. Поступово в О. Гетча з'явилося все більше покровителів серед впливових політичних кіл Німеччини, які також були прихильниками спільного з Росією панування над Східною Європою. Завдяки їм у 1913 р. спеціально для О. Гетча у Берлінському університеті було запроваджену посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії, але поза межами семінару Т. Шіманна й попри певне невдоволення на факультеті¹³⁶. Тут, як і випадку Т. Шіманна, політика була не на останньому місці.

Заснування семінару східноєвропейської історії та краєзнавства у Берлінському університеті стало прикладом для заснування аналогічного семінару у Відні. Організаційно до цього доклались, насамперед, принц Франц I фон Ліхтенштайн (Franz I von Liechtenstein) та Ганс Уберсбергер (Hans Uebersberger). У 1894 р. принц Ф. фон Ліхтенштайн¹³⁷ був призначений новим послом Австро-Угорщини у Росії. На цій посаді він все більше усвідомлював, що Західна Європа й дипломати, зокрема, мало знають про Росію. Намагаючись виправити

такий стан речей, австрійський дипломат за сприяння російського міністра закордонних справ О. Б. Лобанова, познайомився з секретарем російського історичного товариства Г. Ф. Штендманом, а вже з осені 1899 р. молодий австрійський історик Г. Уберсбергер¹³⁸ за ініціативою і на кошти Ф. фон Ліхтенштайна, розпочав дослідницьку роботу в Росії¹³⁹. Перед ним стояло завдання дослідити історію австрійсько-російських відносин.

Така пропозиція для позашлюбного сина кухарки Марії Захерер та двірника Леопольда Уберсбергера з Клагенфурта була свого роду щасливим виграшем у лотерею. Г. Уберсбергер з дитинства знав не тільки німецьку, але й словенську мови й був доволі здібним учнем, оскільки закінчив гуманітарну гімназію з відзнакою й вступив до Віденського університету, де у 1899 р. завершив студії з історії мистецтва, археології та історії й, захистивши роботу «Контрреформація й образотворче мистецтво», отримав ступінь доктора філософії. У Росії він працював в архівах Санкт-Петербурга та Москви, а згодом продовжив дослідницьку роботу в Мюнхені, Венеції, Іннсбурзі та Граці. За цей час він добре опанував російську та польську мови¹⁴⁰ й вирішив переорієнтуватися з історії культури на історію Росії.

На осінь 1904 р. Г. Уберсбергер завершив роботу над манускриптом про австрійсько-російські відносини з кінця XV ст. до початку XVII ст. У подальшому цю роботу молодий історик захистив як габілітацію. На початку 1906 р. Г. Уберсбергер отримав посаду приват-доцента східноєвропейської історії філософського факультету Віденського університету й почав читати лекції з історії Польщі та Росії¹⁴¹. Таким чином, східноєвропейська історія була репрезентована у Віденському університеті в лекціях К. Іречека й Г. Уберсбергера, що давало підстави для заснування окремого семінару східноєвропейської історії.

Важливу роль у заснуванні семінару східноєвропейської історії зіграло й придбання в Росії восени 1906 р., за ініціативою Г. Уберсбергера та на кошти принца Ф. фон Ліхтенштайна, великої бібліотеки російського історика Василя Більбасова. Відкриття семінару східноєвропейської історії у Берліні й вагомий вплив його чільника Т. Шіманна на зовнішньополітичне відомство були доволі привабливі для Г. Уберсбергера й Ф. фон Ліхтенштайна, тому при заснуванні семінару вони намагались перейняти його як зразок¹⁴². Проти цього виступив В. Ягіч, який наполягав на приєднанні бібліотеки до семінару слов'янської філології¹⁴³. У його вступі були й певні раціональні зауваження стосовно того, що студенти семінару східноєвропейської історії повинні мати гарну мовну підготовку, яку вони можуть отримувати тільки на семінарі слов'янської філології. У цьому питанні

II. Ягіча підтримував і К. Їречек, який також вважав, що без ґрунтовної філологічної освіти займатись східноєвропейською історією не серйозно, і для забезпечення високого рівня досліджень «спільна робота обох семінарів – очевидна необхідність»¹⁴⁴. Професорська колегія лише прийняла до відома сепаратний вотум В. Ягіча й більшістю голосів проголосувала за подання заяви до міністерства, де 14 серпня 1907 р. було ухвалено рішення про заснування семінару східноєвропейської історії¹⁴⁵. Вочевидь на той час позиція принца Ф. фон Ліхтенштайна, а особливо його спонсорська підтримка були вагомніші й переконливіші ніж позиція В. Ягіча. Тимчасовим керівником семінару було призначено К. Їречека, а Г. Уберсберґера – доцентом семінару.

Рішення міністерства про заснування семінару було опубліковано і прокоментовано в «Neue Freie Presse» («Нова вільна преса») ¹⁴⁶, яка хоч і не була дружельно налаштована ні до слов'ян, ні до Росії, але оцінювала цю подію позитивно. У публікації відзначалось, що для Австрії набагато важливіше ніж для Пруссії вивчати слов'янську історію, особливо росіян і поляків. Бо це дає можливість виконувати посередницьку місію не тільки між германським і слов'янським, а також між романським і слов'янським світом¹⁴⁷. Цікаво, що редакцією східноєвропейська історія однозначно сприймалась і трактувалась як слов'янська історія і, в першу чергу, російська й польська.

У подальшому К. Їречек мало переймався організаційними заходами, а сконцентрувався на викладацькій та дослідницькій діяльності, за ним також збереглась професорська посада на семінарі етнології. У роботі семінару брав участь і В. Ягіч, але це тривало недовго, оскільки незабаром він вийшов на пенсію й полишив керівництво семінаром. Він разом з К. Їречеком здійснював керівництво виконанням дисертаційних робіт на семінарі. Серед дисертантів було чимало й українців, які захищали дисертації на теми української історії¹⁴⁸. За підрахунками австрійських дослідників А. Іванішевіца і О. Й. Шмітта за час викладацької діяльності К. Їречека у Віденському університеті слухачами його курсів було в цілому 1953 студенти, 90 % яких походили з Австро-Угорської імперії, серед них найбільшу групу – 20 % склали вихідці з Галичини. Його студентами також були 49 вихідців з Болгарії, 29 – з Російської імперії, 36 – з території Македонії простору, 23 – з Сербії, 22 – з Румунії¹⁴⁹.

У липні 1910 р. на засіданні комісії, до якої входило вісім професорів Віденському університету, в тому числі й К. Їречек було прийнято клопотання про переведення К. Уберсберґера на посаду неординарного професора східноєвропейської історії. У заслугу йому ставились не тільки наукові досягнення, знання мов, а й зусилля щодо

розбудови семінару та залучення значної кількості німецьких слухачів до вивчення східноєвропейської історії¹⁵⁰. Влітку 1914 р. надійшло клопотання про надання Г. Уберсбергеру посади ординарного професора. На засіданні комісії, крім його попередніх наукових досягнень відзначалось видання ним праці про російську орієнтальну політику й наголошувалось на його популярності серед студентів різних національностей. Зокрема в останньому семестрі його курси відвідувало більш ніж 60 слухачів. Водночас висловлювалося побоювання, що Г. Уберсбергер може залишити Відень і перебратись до Берлінського чи Геттінгенського університету, в якому планували заснувати кафедру східноєвропейської історії¹⁵¹. Наступного року він отримав посаду ординарного професора семінару східноєвропейської історії Віденського університету

Таким чином в Австро-Угорській імперії ще до Першої світової війни посади професорів чи кафедри східноєвропейської історії були запроваджені у Львівському, Чернівецькому, Празькому й Віденському університетах. Показово, що з шести професорів східноєвропейської історії у Габсбурзькій монархії тільки один Г. Уберсбергер був етнічним німцем. На відміну від Німецької імперії, де в університетах цей фах репрезентували винятково етнічні німці (серед них були вихідці з Прибалтики) в Австро-Угорщині образ Східної Європи конструювався академічною спільнотою за участю вихідців з самої Східної Європи.

У Відні східноєвропейська історія була представлена не тільки у Віденському університеті, але й в Імператорській академії наук, де К. Їречек, який з 1891 р. був її членом-кореспондентом, а з 1898 р. – дійсним членом, активно працював в утвореній 1897 р. Балканській комісії, а в 1903-1918 рр. очолював історичну комісію. З огляду на це на засіданнях історичної комісії заслуховувались питання пов'язані зі східноєвропейською історією, а точніше кажучи історією Південно-Східної Європи. Основні праці К. Їречека видані за підтримки академії¹⁵².

Впродовж 1906-1918 рр. Г. Уберсбергер поєднував викладацьку й наукову діяльність з роботою радника МЗС Австро-Угорщини. З 1909 р. для зовнішньополітичного відомства він робив переклади політично цікавих статей зі східноєвропейських газет¹⁵³, у травні-серпні 1917 р. працював у посольстві Австро-Угорської імперії в Стокгольмі, у 1919 р. був радником австрійської делегації в Сан-Жермені¹⁵⁴. Звичайно його вплив і зв'язки у цьому відомстві у порівнянні з позиціями Т. Шіманна й О. Гетча у МЗС й політичних колах Німеччини було значно меншими, що вельми мінімізувало

політичну складову в східноєвропейських студіях у Віденському університеті.

В міру загострення міжнародних відносин східноєвропейська історія й славістика почали впроваджуватись і в університетах Німецької імперії. Варто відзначити, що не тільки політичні чинники впливали на процеси інституалізації. Тут, як і попередньо в Австро-Угорській імперії, виникнення нових інституцій ініціювалось представниками академічного середовища, в якому можна виділити дві групи. Представники першої (переважно історики, окрім Л. К. Гетца) свої ініціативи аргументували політичною ситуацією. Другу групу представляли славісти, які у своїх ініціативах виходили з позицій важливості слов'янської культури для Європи. До цієї групи належав і мюнхенський візантист Карл Крумбахер (Karl Krumbacher)¹⁵⁵. У результаті його майже 20-річних клопотань і тільки через два роки після його смерті у Мюнхенському університеті 1911 р. була відкрита кафедра славістики, яку очолив Еріх Бернекер (Erich Berneker). Він багато уваги приділяв слов'янській культурі й історії. Через три роки кафедру славістики було відкрито в Кенігсберзькому університеті. Її керівник Пауль Рост спеціалізувався на вивченні полабської мови. На початку XX ст. славістичні студії розширено у Ляйпцигу, де відділ славістики було включено до складу Індogerманського інституту, а в рамках Інституту румунської мови утворено семінар болгарської мови¹⁵⁶.

1911 р. в університеті Кенігсберга було запроваджено посаду неординарного професора східноєвропейської і старопруської історії, яку до 1924 р. займав прибалтійський німець Август Роберт Зерафім (August Robert Seraphim)¹⁵⁷, спеціалізуючись на історії Курляндії й Пруссії¹⁵⁸. У Колоніальному інституті в Гамбурзі 1914 р., переважно завдяки клопотанням тамтешніх купців, було запроваджено посаду професора культури та історії Росії, яку зайняв асистент берлінського семінару східноєвропейської історії Ріхард Саломон (Richard Salomon). На той час він не мав захищеної габілітації, але підтримка його вчителя Т. Шіманна виявилась доволі вагомою¹⁵⁹. Також цей факт можна пояснити й обмеженою кількістю підготовлених фахівців. Р. Саломон народився в 1884 р. у сім'ї практикуючого лікаря й приват-доцента Берлінського університету. На початку XX ст. вивчав у Берлінському університеті історію та допоміжні історичні дисципліни, мав короткотермінові студії у Мюнхенському університеті у візантиста К. Крумбахера. Згодом Т. Шіманн залучив його до східноєвропейської історії¹⁶⁰. На осінь 1914 р. була запланована поїздка Р. Саломона в Росію, але початок війни унеможливив цей задум. Майже одразу після призначення на посаду в Гамбурзі він був призваний на військову службу. Його знайомство зі Східною Європою, як і цілої низки

майбутніх німецьких дослідників історії Східної Європи, наукові кар'єри яких розпочались вже у повоєнний період, розпочалось в умовах війни. Безумовно це мало вплив на їх сприйняття Східної Європи та конструювання її образів. Наукову і викладацьку діяльність Р. Саломон зміг розпочати тільки в зимовому семестрі 1915-1916 рр., а в 1917 р. посаду професора культури та історії Росії було трансформовано в семінар східноєвропейської історії Гамбурзького університету¹⁶¹.

У навантаження керівника семінару «філософської пропедевтики» та екстраординарного професора «філософських дисциплін з старокатолицьких студій» Боннського університету Леопольда Карла Гетца (Leopold Karl Goetz) з 1914 р. також було включено історію та краєзнавство Східної Європи¹⁶². До початку своєї викладацької діяльності у Боннському університеті Л. К. Гетц протягом 1892 – 1900 рр. служив старокатолицьким пастором у Пассау¹⁶³. Між Старокатолицькою церквою Німеччини та Російською православною церквою в 90-х рр. XIX ст. велись інтенсивні дискусії, що очевидно й викликало у нього чималий інтерес до православ'я й історії Київської Русі¹⁶⁴. Однією з перших робіт Л. К. Гетца в цій царині стало дослідження про слов'янських апостолів Кирила та Мефодія¹⁶⁵. Робота була сприйнята критично¹⁶⁶, але Л. К. Гетц продовжив подальші дослідження історії слов'янства й пояснював це «великою любов'ю до цієї галузі науки, щоб в роботі не зневіритись і перед труднощами не відступити»¹⁶⁷. У подоланні цих труднощів, насамперед, у поясненні тих чи інших термінів допомогу йому надавав й М. Грушевський¹⁶⁸.

У подальшому Л. К. Гетц виступав за більш широке впровадження в університетській освіті історії слов'янської історії та наголошував на необхідності розширення знань німців про Східну Європу¹⁶⁹. 1904 р. у передмові до монографії «Києво-Печерський монастир як культурний центр домонгольської Росії» він висловив ідею заснування спеціального фахового видання з історії Східної Європи¹⁷⁰. Подібні плани виношував й Т. Шіманн. Того ж року він подав міністру-директору Альтгофу план видання першого журналу, присвяченого східноєвропейським студіям, який би виходив поза межами Росії. Перший том мав вийти ще 1906 р. і містити матеріали про політичний рух у Росії до часу другого поділу Польщі (1793 р.), про зв'язки Геттінгенського університету з Росією, крім того велику частину матеріалу рецензійного характеру (літературно-критичну частину) та повідомлень про дослідження. Строки «виявились як дочасні, програма як нереальна», оскільки у німецькомовному академічному середовищі на той час було дуже мало фахівців з історії

Східної Європи, які б могли стати дописувачами журналу і співпраця із зарубіжними авторами була незначною¹⁷¹. Але Т. Шіманн не полишив ідею заснування журналу і 1908 р. звернувся до М. Грушевського¹⁷² з пропозицією винести це питання на дискусію на Міжнародному конгресі істориків. Ця ідея була підтримана М. Грушевським¹⁷³, але своєю обіцянку винести це питання на дискусію під час Міжнародного конгресу істориків М. Грушевський не виконав, бо не зміг приймати її безпосередньо взяти у ньому участь.

Пізніше листування з приводу заснування «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» («Журналу східноєвропейської історії») перебрав на себе О. Гетч, який під час однієї з подорожей до Галичини познайомився з М. Грушевським. Він сам ініціював зустріч для знайомства, надіславши М. Грушевському 1 жовтня 1905 р. з Кракова лист, що 3 жовтня прибуде до Львова й просив про зустріч¹⁷⁴. Себе О. Гетч відрекомендував як історика, що працює в Берліні під керівництвом Т. Шіманна й займається російською і польською історією, а наразі має тривалу дослідницьку поїздку Галичиною, щоб познайомитись з «малоросійським народом і його рухом». Він просив про коротку розмову і повідомляв, що дуже добре знав праці М. Грушевського і навіть під час подорожі студіював «Нарис історії українського народу», придбаний у Петербурзі. Ділився повідомленням про видання праці М. Грушевського німецькою і писав, що матеріали зустрічі використає для статті у науковому журналі й просив М. Грушевського вибачити «бажання дослідника познайомитись з першим авторитетом у цій галузі»¹⁷⁵. З того часу вони підтримували «стосунки, які часто переривались» і, за словами О. Гетча, «завжди були вільними»¹⁷⁶.

Особливо інтенсивним листування між М. Грушевським і О. Гетчем було впродовж 1909 р. з приводу заснування німецькомовного журналу з історії Східної Європи. На той час завдяки спільним діям Т. Шіманна та О. Гетча вдалося отримати кошти від пруського міністерства культури на видання журналу. У листі з Познані від 25 листопада 1909 р. О. Гетч не тільки повідомляв, що перший номер повинен вийти 1 лютого наступного року й переслав його проект, але й просив декілька прізвищ, кому можна б було переслати проспект, особливо адресу Івана Франка, перелік публікацій з малоросійської історії, за якими потрібно б регулярно слідкувати а також просив про співпрацю не тільки М. Грушевського, але й інших істориків¹⁷⁷. У листі від 9 грудня О. Гетч інформував, що українська історія (в подальшому в листах він майже відмовився від терміну «малоросійська») у журналі буде представлена самостійно як окремий розділ східноєвропейської історії. Й одразу ж зазначав, що велику

частину цієї роботи повинні здійснювати українські вчені, бо у Західній Європі немає справжніх експертів¹⁷⁸.

Перший номер вийшов не у лютому, як планувалось, а тільки восени 1910 р.¹⁷⁹. Редакторами журналу були Т. Шімманн, О. Гетц, Л. К. Гетц та Г. Уберсбергер, включення останнього в певний спосіб легітимізувало журнал не як винятково німецьке видання, а наукове видання німецькомовного академічного середовища загалом. З невідомих причин серед них не було К. Іречка. Редактори ставили за мету зробити журнал «центральною органом, який би об'єднував роботу істориків Сходу і Заходу в області східноєвропейської історії» та ознайомлювати західноєвропейських дослідників з працями східних істориків, насамперед російських і польських, шляхом короткого викладу змісту робіт, рецензій та повідомлень. Журнал насамперед був зорієнтований на вчених, які працювали в цій сфері у Німеччині, але редакція розраховувала й на безпосередню співпрацю зі східноєвропейськими фахівцями. Мовами журналу було визначено німецьку та французьку. Редакція брала на себе зобов'язання робити переклад російсько- та польськомовних рукописів¹⁸⁰.

Це означало якісно новий рівень професіоналізації східноєвропейських досліджень на німецькомовному просторі¹⁸¹. До співпраці в журналі долучались й історики зі Східної Європи. Наприклад, у часописі публікувалися статті А. Флоровського¹⁸², М. Слабченка¹⁸³, А. Лаппо-Данилевського¹⁸⁴. Основним дописувачем та інформатором про Україну став Мирон Кордуба, учень М. Грушевського, який після закінчення студій у Львівському та Віденському університетах працював вчителем у Чернівцях. О. Гетц відзначав і заслуги М. Грушевського, від якого «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» завжди мав «наукову підтримку»¹⁸⁵.

На думку німецького дослідника Г. Фойхта (G. Voigt), великі очікування щодо «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» не виправдались, оскільки його розповсюдження залишалось обмеженим. Так у 1913 р. у Німеччині було 66 абонентів, в Росії – 42, в Австро-Угорщині – 26, в цілому 152 екземпляри¹⁸⁶. На противагу цьому він наводив приклад англійського видання «*Russian Review*» (виходило з 1912 р. у Ліверпулі), яке зуміло залучити до співпраці значно більше російських відомих авторів. Якщо брати політичний аспект, то вочевидь Г. Фойхт має рацію, але в академічному сенсі з цим твердженням складно погодитися.

Вихід «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» мав резонанс не тільки на німецькомовному просторі, а й у Росії, Польщі та Україні. Перший том і сама ідея такого журналу отримала схвальну рецензію В. В. Любовича, який наголошував на необхідності видання

аналогічного журналу в Росії. На засіданні історико-філологічного товариства у Харкові з повідомленням про новий німецький журнал зі східноєвропейської історії, який присвячено історії слов'янських земель, виступив професор В. П. Бузескул. Він відзначив, що серед дописувачів журналу є і російські вчені. За пропозицією Н. П. Бузескула було прийнято рішення передплатити «Zeitschrift für slavographische Geschichte» для університетської бібліотеки¹⁸⁷. Журнал надходив у більшість університетських бібліотек Російської імперії, що робило його доступним широкому загалу як студентів, так і викладачів¹⁸⁸. Видання стало своєрідним комунікаційним простором: з одного боку за рахунок співпраці з істориками Східної Європи, публікації їхніх праць на сторінках журналу й широкого інформування про дослідження в національних історіографіях східноєвропейських народів, з іншого боку за рахунок розповсюдження журналу як на німецькомовному, так і східноєвропейському просторі.

З нагоди сторічного ювілею «битви народів» під Ляйпцигом при пруському парламенті у Берліні було засновано Німецьке товариство вивчення Росії (Deutsche Gesellschaft zum Studium Russland) для заснування якого чимало зусиль доклав О. Гетч. До керівництва товариства ввійшли провідні представники університетів, видавництв, редакцій газет, представники палати депутатів, консули, директори банків і один член Директорії Імперського банку. У пам'ятній записці з приводу заснування товариства О. Гетч як найбільшу свадність відзначив «необхідність зберігати у всій своїй діяльності позицію нейтральної середини»¹⁸⁹. Те, що до складу ввійшли не тільки представники наукового світу, а й політичних кіл, виводило східноєвропейські студії за межі академічного середовища й створювало інституційний зв'язок з політичною сферою й зацікавленими колами німецького суспільства. Створення товариства засвідчило не тільки новий рівень академічної інституалізації східноєвропейської історії в Німецькій імперії, а й поєднання аматорських та професіональних сил¹⁹⁰ для більш досконалого дослідження історії й сьогодення наймогутнішого сусіда у Східній Європі – Російської імперії.

Заснування фахового видання й товариства стало ще однією відмінною ознакою інституалізації і розвитку східноєвропейських студій у Німецькій та Австро-Угорській імперіях.

Ці інституції й особи стали основними творцями образу Східної Європи в академічному середовищі обох імперій. Для кожного з них, особливо істориків, Східна Європа не була «регіоном уявним», як для інтелектуалів доби Просвітництва. Вони знали слов'янські мови, насамперед російську, й здійснювали до Східної Європи численні

поїздки. До початку Першої світової війни німецькомовний академічний світ був вагомою складовою загальноєвропейського інтелектуального простору¹⁹¹, що давало можливість детально вивчати історію Східної Європи, залучати дослідження східноєвропейських істориків і ознайомлювати їх із німецькомовними напрацюваннями. Те, що окремі дослідники історії Східної Європи в Німецькій та Австро-Угорській імперіях не тільки займалися наукою, а також публіцистикою, партійною діяльністю і співпрацювали із зовнішньополітичним відомством значно розширювало їхню аудиторію за межі академічного середовища.

1.3. Інтерпретації Східної Європи у передвоєнний період

Перш ніж проаналізувати сконструйовані дослідниками/істориками німецькомовного простору образи Східної Європи, варто б дати відповідь на питання, що ж вони розуміли під Східною Європою на рубежі XIX-XX ст.? Але це є чи не найскладніше запитання, оскільки переважна більшість з них, окрім О. Гетча, на той час не переймалась теоретичним обґрунтуванням територіальних меж і концепції Східної Європи. Ще однією особливістю утвердження поняття «Східна Європа» і концепції «східноєвропейської історії» на німецькомовному просторі було те, що цей процес відбувався паралельно з розробкою концепції Серединної Європи. Особливо це проявилось під час Першої світової війни, коли було опубліковано працю Фрідріха Науманна «Серединна Європа» («Mitteleuropa»)¹⁹². Активна розробка і пропаганда концепції Серединної Європи у Німецькій і Австро-Угорській імперіях¹⁹³ також засвідчила, що дихотомний поділ на Східну й Західну Європи, за якого німецькомовний світ опинявся на периферії «цивілізованого західного світу» не зовсім влаштовувало німецькі інтелектуальні і політичні кола. У подальшому ці дві концепції неодноразово будуть конкурувати й дуже часто відповідь на питання «Що є Східна Європа?» буде залежати й від відповіді «Що є Серединна/Центральна Європа?».

Сам факт, що в обох імперіях було впроваджено семіари східноєвропейської історії, а не російської чи слов'янської історії, дає підстави для припущення, що на концептуальному рівні в обох країнах Східна Європа була не зовсім тотожна ні з Росією, ні зі слов'янською частиною Європи. Огляд тематики навчальних курсів з історії Східної Європи, які читались в університетах обох імперій дозволяє визначити, що ж в кожному окремому випадку розуміли під східноєвропейською історією. Варто зауважити, що поняття «східноєвропейська історія» не мало широкого вжитку і не було міцно вкоріненим у німецькомовному

звідемішому середовищі. На рубежі століть у Німецькій імперії його ім'я визначався Т. Шіманном, який фокусувався на історії Російської держави, а решта слов'янських народів вважались ним анонімноначимими¹⁹⁴ і його лекційні курси після інциденту з польськими студентами в основному були зосереджені на історії Росії. Однак назва семінару зобов'язувала до більш широкій репрезентації історії Східної Європи у навчальних курсах. Це завдання частково забезпечувалось О. Гетцем, який двічі на тиждень протягом 1907-1911 рр. приїздив з Познані й читав лекції з історії Польщі на семінарі східноєвропейської історії Берлінського університету. У 1909 р. він навіть писав міністру культури про своє бажання створити і очолити на семінарі Т. Шіманна польський історичний відділ, а також зазначав про необхідність аналогічної інституції у Кенігсберзькому університеті¹⁹⁵. Згодом О. Гетц, заступивши на посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії у Берлінському університеті, запропонував студентам під час зимового семестру 1913-1914 н. р. курси «Вступ до джерелознавства з російського середньовіччя» та «Порівняльна історія конституційних процесів у Польщі і Західній Європі». У подальшому він читав курси лекцій з різних періодів історії Росії і в незначному об'ємі з історії Польщі та Південно-Східної Європи¹⁹⁶.

У Боннському університеті з 1914 р. Л. К. Гетц читав лекції про німецько-російські відносини періоду середньовіччя, з 1915 р. пропонував студентам загальний оглядовий курс «Історія Російської імперії», а пізніше курс «Російська історія», який поділявся на три частини: I) Київська імперія; II) Панування монголів; III) Піднесення Москви¹⁹⁷.

Цікавою була ситуація в Гамбурзі, де у 1916 р. Р. Соломон, який повернувся з фронту на посаду професора *історії та культури Росії* в Колоніальному інституті, розпочав свою викладацьку діяльність з *основного курсу історії Балканського півострова* (курсив – П. Б.) й проводив заняття з читання російської військової літератури, шиятково для слухачів, які володіли російською мовою. Тільки наступного року він запровадив курс з історії відносин між Гамбургом і Росією¹⁹⁸.

Концепція семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті з самого початку свого заснування була значно ширшою ніж концепція аналогічного семінару у Берлінському університеті. За час викладацької діяльності у Віденському університеті К. Іречек розробив і прочитав курси лекцій з історії відносин між слов'янами та Англією в першій половині середньовіччя, історії Балкан і Дунайських земель у XII ст., Дунайських та Адріатичних земель до часу Коменіусів, Балканського півострова за доби пізнього

середньовіччя, історії відносин у Південно-Східній Європі в середньовіччя, а також оглядові лекції з історії окремих країн та земель: Рагузи, Македонії, Албанії, Сербії, Далмації, Боснії, Чорногорії, Болгарії. Чимало уваги він приділяв лекціям з історії джерел. Окрім історії Південно-Східної Європи, він читав курс історії слов'янських народів та пропонував заняття для аналізу слов'янських імен і географічних назв періоду середньовіччя¹⁹⁹.

У навчальному навантаженні Г. Уберсбергера були оглядові лекції із загальної історії Східної Європи, історії Росії з допетровської доби до сучасності, які охоплювали широкий тематичний спектр: джерелознавство, політична історія, селянське питання, держава та суспільство, історія конституційного ладу і управління, політичних і соціальних рухів, державної церкви і сект, культури; курси лекцій з історії Польщі, політичних ідей західних і південних слов'ян, болгарів і сербів, орієнталістських питань²⁰⁰. На семінарських заняттях Г. Уберсбергер практикував роботу з джерелами, заслуховування рефератів та доповідей. До розгляду пропонувались теми: з східноєвропейської історії нового часу, з історії Росії (повідомлення іноземців з кінця XVIII ст., Московська держава, конституційний лад та управління), політика орієнталізму з залученням документів, мемуарів, на заняттях з польської історії проводився аналіз рішень польського сейму²⁰¹.

Тематика курсів, які читалися на семінарі східноєвропейської історії у Віденському університеті свідчить, що тут під Східною Європою розуміли, насамперед, країни і землі, які розташовувалися поза межами Габсбурзької монархії. В основному це були Російська імперія, Польща та Балкани. Міркування К. Іречека про те, що у сферу компетенції семінару східноєвропейської історії необхідно включити й історію Угорщини, залишилися теорією²⁰². Щодо включення Чехії у сферу східноєвропейської історії, то це питання ним навіть не обговорювалось. Історія східних і південно-східних земель Австро-Угорської імперії не включалась у тематику семінару східноєвропейської історії ще й тому, що ці території були у сфері викладання й досліджень Інституту історії, де в першу чергу займалися історією імперії.

Дещо інакше складалася ситуація на периферії. У Чернівецькому університеті В. Мількович, пропонував лекції з історії Чехії, Хорватії, Росії, Польщі. У загальному курсі, який читався на цій кафедрі, розглядалась також історія України, а І. Ністор зосереджував свою увагу на історії румунського етносу²⁰³. У Празькому університеті Я. Бідло викладав і досліджував історію слов'янства, особливу увагу звертав на питання їх державності, а М. Грушевський – курси з історії

України у Львівському університеті²⁰⁴. Правда, двох останніх дещо складно включати в німецькомовне академічне середовище, оскільки вони практично не викладали свої курси німецькою мовою, особливо М. Грушевський.

Східна Європа в «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» інтерпретувалась більш ширше і мозаїчніше, ніж у навчальних курсах, особливо в Німецькій імперії. У першому номері було подано матеріали, які б засвідчували більш широке бачення концепції східноєвропейської історії. Окрім статей про Росію і статті О. Гетча про стан польської історії законодавства була ще стаття Г. Уберсбергера про сербську історіографію. У першому номері 2-го тому (кінець 1911 р.) поряд з дописами з історії Росії та Польщі було опубліковано й есе про ранні історичні часописи у Богемії²⁰⁵, у другому номері нарис з балтійської історії XIX ст.²⁰⁶, у третьому номері опубліковано статтю М. Кордуби «Про початки українського козацтва»²⁰⁷. Але це були поодинокі публікації, основний масив статей був присвячений історії Росії.

Огляд літератури про Східну Європу було розподілено за такими розділами: Загальне, Росія до монгольських часів, Московський період, Петро та його наступники до 1762 р., Катерина II, Росія у XIX ст., Росія у XX ст., Україна (цікаво відзначити, що у першому номері часопису цей розділ носив назву «Малоросія» («Kleinrussland»)²⁰⁸, але в усіх наступуючих номерах назву було замінено на «Україна»²⁰⁹), Балтійські провінції, Фінляндія, Польща-Литва до 1572 р.; Польща до 1795 р., Польща у XIX ст.; Німецький Схід, південні слов'яни й балканські країни²¹⁰. У 1912 р. було додано розділ Богемія та Моравія²¹¹. Отже, до Східної Європи було включено не тільки частину територій Австро-Угорської імперії, а й Німецький Схід.

Таке інтерпретування Східної Європи певною мірою відображало бачення цього регіону О. Гетчем, який і подав теоретичне обґрунтування своєї концепції у статті «Державотворення та конституційний розвиток в історії німецько-слов'янського Сходу». Він зауважив, що на відміну від географів, які вважали, що Східна Європа розпочинається тільки на кордоні Німецької імперії, історик мусить під Східною Європою розуміти область від Ельби до Уралу²¹². Які ж історичні процеси й події на думку О. Гетча дозволяли виокремити цей регіон як Східну Європу? Насамперед, він відзначив той факт, що з раннього середньовіччя землі на схід від Ельби до Дніпра були «поділені й окуповані різними племенами й племінними об'єднаннями слов'янського світу». Далі він наголосив на фактах проникнення на цю територію німецьких елементів, а з півночі – скандинавських. Хоча спочатку німецька експансія, у зв'язку з боротьбою за домінування,

принесла певні труднощі, але в цілому, на думку О. Гетча, вона «дала великий історичний поштовх для розвитку регіону», що не тільки позначилось на німецькій Середній Європі, а й спонукало до виокремлення германсько-слов'янського Сходу.

Окрім німецького впливу, він визначив ще два впливових на історію Східної Європи чинники. Монголо-татарський, на його думку був рівнозначний німецькому за силою, але по суті діяв інакше і, перш за все, мав вплив на російсько-слов'янське державотворення протягом 1223-1480 рр. У подальшому на Східну Європу, нехай і меншою мірою, але все ж вагомий вплив мало османсько-ісламське проникнення з Півдня, яке на певний час замінило німецьке і приблизно до XVIII ст. було дієвим²¹³. Для О. Гетча Східна Європа була не географічним регіоном, а історико-культурною конструкцією, послуговуючись сьогоднішньою термінологією можна сказати ментальною²¹⁴. Як історик, О. Гетч ментально пов'язував цей регіон, перш за все, з домінуванням слов'ян і залежністю його розвитку від зовнішніх впливів і чи не в першу чергу німецького.

Хоча О. Гетч і говорив про вплив азійських чинників на Східну Європу, але вважав науково недопустимим дослідження Західної і Східної Європи без дальшого їх порівняння. Він критично висловився з того приводу, що російська і польська історична науки представляють їх «народний і державний розвиток як щось за расою і історією специфічно відмінне від західноєвропейського» й унаочнював це прикладами боротьби західників та слов'янофілів та вказував на наявність випадків подання особливого розвитку Польщі у деяких польських історичних роботах²¹⁵. Цікаво, що ця заувага стосувалась в першу чергу дослідників Східної, а не Західної Європи. Певним чином ця позиція О. Гетча є аргументом на користь твердження П. Вандича, що поділ на Східну і Західну Європу значною мірою є заслугою і східноєвропейських інтелектуалів. У подальшому О. Гетч неодноразово наголошував на європейській приналежності Східної Європи, але цю «європейськість» він, перш за все, визначав західноєвропейським впливом.

Як було зазначено раніше, решта представників фаху «східноєвропейська історія» на німецькомовному просторі на рубежі XIX-XX ст. не вдавались до теоретичних обґрунтувань поняття «Східна Європа». Але те, чим була Східна Європа для кожного з них, і як вони її інтерпретували, можна прослідкувати в їхніх публікаціях, в яких не тільки конструювались образи Східної Європи, але й відповідно відображалась власне німецька чи австрійська ідентичність.

В Австро-Угорській імперії провідна роль в конструюванні образу й інтерпретуванні Східної Європи належала Відню. Керівник

семинару К. Їречек, слов'янин за походженням, на прикладі свого батька знав про німецьку ворожість і зверхність щодо слов'янства. З іншого боку його власне сприйняття тогочасного східноєвропейського/південно-східноєвропейського світу було складним і амбівалентним. Для К. Їречека це був все таки інший світ, який відрізнявся від «цивілізованого» життя в імперії. Зокрема він ремствував, що «через невігластво і користолюбство» населення Балкан поступово зникають дорогоцінні старожитності²¹⁶. Життя в Болгарії стало для нього також випробуванням. Напередодні свого від'їзду з Софії у квітні 1884 р. він писав В. Ягічу: «Я вже приготувався до повернення в Золоту Прагу і ориєнтовно 1 жовтня обійму кафедру загальної історії в Чеському університеті; декрет вже опубліковано. З цим я позбавлюсь від п'ятирічної муки та нужди в цій красивій балканській країні». І вже з Праги додавав: «Я знову повернувся в освічений світ, але певно запізно.. я в сонце, і в вітер, і в адміністративних роботах примітивної країни згубив половину мого здоров'я»²¹⁷.

Та невдовзі настало розчарування і в празькому «освіченому світі». Через німецько-чеські конфлікти на факультеті К. Їречек в особистому спілкуванні був ще більш обмежений ніж у Софії²¹⁸. Він жалівся В. Ягічу, що чеські професори косо поглядали на його німецькомовні публікації й трактували його сферу досліджень як другорядну²¹⁹. Але саме через ці німецькомовні публікації від доносив до західноєвропейського читача самодостатню історію південних слов'ян як складову європейської історії. У статті на честь 60-річчя К. Їречека, опублікованій в «Neue Freie Presse» від 14 липня 1914 р., Г. Уберсбергер відзначав приналежність ювіляра до німецької науки хоча б тому, що «всі його основні праці видані німецькою мовою», й наголошував на тому, що на той час не було «жодного вченого чеського походження», який би «так майстерно володів німецькою мовною стилістикою»²²⁰. Сам же К. Їречек у національному самоусвідомленні, в першу чергу, почувався як слов'янин, але на відміну від В. Ягіча, який був ближче до культурного панславізму, сповідував «староавстрійський патріотизм»²²¹ й у своїх переконаннях був дуже близьким до старочеської течії.

Успіх і визнання його праць з історії народів Балканського півострова був забезпечений глибиною наукових досліджень, але цей успіх мав і політичну складову. Вихід «Історії болгар» у 1876 р. співпав зі звільненням Болгарії з-під влади Османської імперії і в своєрідний спосіб легітимізував болгарську державність. Після того було звільнено інші землі, які межували з південно-східними кордонами Австро-Угорської імперії і вони все більше потрапляли в поле політичного інтересу Відня. Це значною мірою й забезпечило

толерування цього напрямку досліджень у Віденському університеті. З іншого боку, ґрунтовні праці К. Їречека давали можливість задовольнити інтерес європейської спільноти до історії цього регіону. І якщо К. Їречек у Відні активної політичної діяльності, то його праці відповідали тогочасним політичним інтересам.

У віденський період найбільш ваговою його працею стала «Історія сербів», перший том якої було видано 1911 р. у відомій на той час серії «Історія європейських країн». Книгу сприйняли доволі схвально, особливо у слов'янському світі. Одночасно з німецькомовним варіантом І. Радоніч підготував й сербський переклад книги. На думку М. Попруженка, К. Їречек мав на той час «в галузі вивчення історії слов'ян великий авторитет»²²², а переклад «Історії сербів» на російську мову став «би актом, який засвідчив би, що у нас завдання вивчення слов'янства в його минулому і теперішньому можуть знаходити здійснення в реальності»²²³. Сучасні дослідники творчості К. Їречека відзначають його академізм і «відданість» джерелам, а не модним концепціям і неприйняття «некритично-патріотичної» історіографії південнослов'янських народів. Але в його працях з сербської історії все ж є помітним і вплив некритичної традиційної сербської історіографії²²⁴. Почасти К. Їречек змальовував минуле сербського народу в ореолі слави, відзначаючи що серби з часу проникнення слов'ян в Іллірію «завжди залишались видатною нацією» Балканського півострова. У середньовіччя вони в різні часи були «союзниками, васалами, суперниками і ворогами Візантії, але не прямими підданими константинопольського імператора», як їхні сусіди болгари²²⁵.

Але колонізація Балкан слов'янами відбувалась у формах, які «були значимі ще в доримський період» і їхній прихід супроводжувався тим, що на місцях «великих, обнесених муром міських общин та перенаселених сіл», які були типовими ще в Греції, Нижній Італії та Іспанії, почали знову зустрічатися «земельні округи, оточені великими лісами й заселені населенням, що займалось тваринництвом»²²⁶, що підтверджувало нижчий рівень економічного і суспільного розвитку слов'ян. Позитивним в образі слов'ян Балканського півострова, сконструйованому К. Їречekom була їх здатність до розвитку й сприйняття інших більш розвинених культур. Саме питанню впливу грецької та римської культури на слов'ян К. Їречек приділив чимало уваги. На його думку, залишки старих римлян Далмації внаслідок сусідства та щоденного спілкування мали на слов'ян більший культурний вплив ніж греки²²⁷. Існування зв'язків слов'ян з римлянами та греками К. Їречек підтверджував і шляхом мовного аналізу²²⁸. Ці дослідження стали основою для формулювання правила так званої лінії Їречека, яка проходить від Адріатичного моря

до Чорного приблизно на широті Софії: на північ від цієї лінії слов'янські народи підпадали під романський вплив, а на південь – під грецький²²⁹. Окрім того, він відзначав існування в сербів та хорватів певних традицій, притаманних іншим народам. Наприклад, поряд з еронним родством вагому роль відіграло побратимство, яке зберігалось до новітнього часу й зустрічалось також у візантійців, у валахів у Тессалії в XI ст. та у росіян і поляків ще в XVI ст.²³⁰

Важливим елементом у подальшому розвитку слов'ян і їх «асиміляції» було прийняття й поширення християнства. Поступове поширення християнства з римських міст Далмації, на думку К. Їречека, відбувалося, перш за все, у князівських дворах. До того ж християнство поширювалось у південних слов'ян спочатку доволі поверхово, оскільки латинські і церковні книжки залишались чужими для народу. З введенням слов'янської мови в богослужіння цей процес став проходити значно інтенсивніше²³¹. Водночас, у процесі християнізації виділились регіони впливу як католицької, так і східної церкви. З єрцбішопами Рагузи та Антіварі в церковних питаннях були дружніми великі жупани, але на сході Сербії східна церква мала значно вищий ранг²³². Отже, К. Їречек особливу увагу приділяв питанням взаємодії і взаємовпливу західних і східних чинників.

Хоча праця К. Їречека була присвячена історії сербів і на перший план він поставив минуле старосербської держави з її політичним суспільством та економічними відносинами, поза його увагою не залишились сусідні до сербів етноси та державні утворення. Він відзначив особливо високий рівень розвитку середньовічної Боснії, що дозволяло їй тривалий час бути суперницею сербів²³³. Албанців, які хоч і втрачили в раннє середньовіччя під тиском сербів багато земель, але ні в якому разі не стали вимираючим народом, К. Їречек характеризував як «старохристиянське населення з більш міською культурою». Він вважав, що албанці за рівнем розвитку стояли значно ближче до греків і далматинських римлян, ніж «неофіти серби»²³⁴.

Особливу увагу К. Їречек приділив боротьбі сербів з візантійцями та болгарами у VII – XII ст. та закладенню основ державного устрою Стефаном Неманею. Поряд з аналізом політичних відносин тут прекрасно висвітлено внутрішнє життя середньовічної Сербії. К. Їречек позитивно оцінив наслідки знайомства сербів з культурним життям сусідів, проникненням їхніх літературних творів до сербів, аналізуючи праці Сави та його сподвижників²³⁵. Але найяскравіше й з несприхованою симпатією він змальовує час розквіту Сербії в період правління нащадків Немані, коли в середині XIV ст. під владою сербів перебувало дві третіх півострова²³⁶.

Варто зауважити, що К. Їречек в основному послуговувався поняттями Балкани, Балканський півострів, а не Південно-Східна Європа. Також у роботах він ані підтверджував, ані спростовував приналежність цього регіону до Східної Європи. Ця проблема в його дослідженнях була другорядною.

Ставлення етнічного німця Г. Уберсбергера, молодшого колеги К. Їречека, до Східної Європи й східноєвропейських народів було дещо відмінним. Він належав до кола тих інтелектуалів, які «відстоювали вищість, переваги австрійських німців у Дунайській монархії» і вважали німців «головним державним народом Австро-Угорської монархії»²³⁷. Першою вагомою публікацією Г. Уберсбергера про Східну Європу стала його габілітація. У протоколі комісії та відгуку К. Їречека відзначалось, що в роботі розглянуто маловідому тему австрійсько-російських відносин, показано укладання союзів між обома державами і, як наслідок, робота стосується також польської історії, оскільки угоди укладались обома державами проти Польщі. В роботі також висвітлено відносини між Австрією, Ліфляндією, Рицарським орденом, Великою Портою й татарами. Важливим, на думку рецензента, було й те, що у габілітації зверталася увага на внутрішнє життя Росії та Польщі: їхній конституційний лад, панівні прошарки, становище населення, торгівельні зв'язки та церковні питання. Відзначався і той факт, що автор задіяв значну кількість різноманітних російських, австрійських, німецьких й італійських джерел²³⁸. Таким чином, дослідження охоплювало майже весь східноєвропейський простір від Балтики до Балкан і свідчило про широку обізнаність автора. Але ця праця не мала значного резонансу поза межами факультету.

У другому десятилітті ХХ ст. Г. Уберсбергер почав звертатися до тем, пов'язаних з південно-східноєвропейською історією. У 1911 р. він опублікував статтю про сербську історіографію, а через два роки про сербську меморіальну літературу. Вибір південно-східної тематики й нова наукова орієнтація, без сумніву, викликана загостренням політичного напруження на Балканському півострові після кризи 1908 р.²³⁹ Одним із найбільших суперників Австро-Угорщини за панування в цьому регіоні вважалася Росія. Й це питання було для Г. Уберсбергера очевидно найважливішим, бо вже у 1913 р. вийшла його монографія про східну політику Росії. Появу Росії як важливого гравця європейської політики він пояснив тим, що повне підкорення Балканського півострова турками й об'єднання великоруських племен під московським правлінням сталися майже одночасно. І в той час, коли турецька держава наганяла на Європу тривогу й страх, «авантюрними дипломатами» була відкрита християнська держава –

Московська Росія, яка почала розглядатися як «довгоочікуваний таран» проти османської небезпеки, який мусив би замінити недостатню єдність християнських держав решти Європи. Але авантюрні дипломати сформуvalи в Західній і Південній Європі перебільшені уявлення про багатства і силу «нововідкритої напівварварської імперії»²⁴⁰.

Г. Уберсбергер не тільки негативно оцінював цю оказію європейських дипломатів, але й одним із своїх завдань вбачав доглядання питання «історичної місії» Росії на Балканах²⁴¹. На його думку, турецьке ярмо багатьма росіянами трактувалося як покарання неба за відхід від істинної церкви і вони вбачали історичну місію «не у звільненні балканських християн від турецького ярма», а в тому, щоб Москва і Російська імперія, як «єдина хранителька православ'я», була поставлена на місце Константинополя, як свого часу Константинополь зайняв місце Риму²⁴². Образ Росії сконструйований Г. Уберсбергером частково перегукувався з інтерпретаціями Т. Шімана.

Як було мовлено раніше, в Австро-Угорській імперії до конструювання образу Східної Європи широко долучались не стільки європейці, а, перш за все, слов'яни на периферії імперії і вихідці зі східноєвропейських земель. Але вони не були визначальними для формування загальноімперського бачення Східної Європи. Підтвердженням цього є й випадок з М. Грушевським. Керівництво львівською кафедрою відкривало перед ним можливості більш широко повідомити західний науковий світ зі своїм творчим доробком і водночас репрезентувати історію України як окремих сегмент східноєвропейської історії, а не просту складову російської історії. Цьому сприяло й видання першого тому «Історії України-Руси» німецькою мовою. Правда, історичні трактування М. Грушевського були критично сприйняті в німецькомовному академічному середовищі²⁴³. Але не можна не погодитися з сучасним німецьким дослідником історії України Ф. Гольчевські, що видання праці німецькою допомогло поширенню інформації про Україну й слугувало фактором «німецького дискурсу про Східну Європу», оскільки Україна була «важливим елементом східноєвропейської історії». Проблема в тому, що мало хто на той час звернув на це увагу²⁴⁴.

На рубежі XIX-XX ст. у Німецькій імперії першим авторитетом і навіть Східної Європи, а точніше Росії, був Т. Шіманн. Його знання сформувались під час проживання у Російській імперії і неодноразових подорожей до Росії для роботи в архівах Москви та Петербурга. Наближеність до урядових кіл і дружба з Вільгельмом II робили публікації Т. Шіманна доволі знаними не тільки серед німецькомовного академічного загалу, а й у правлячих колах, які

приймали зовнішньополітичні рішення. Німецький дослідник Б. Бонвеч, посилаючись на англомовні дослідження відзначає, що серед читачів Т. Шіманна були також А. Гітлер і А. Розенберг²⁴⁵.

Найбільш широку аудиторію звичайно мали публікації Т. Шіманна в «Kreuzzeitung». У щотижневих оглядах для цього видання він зазвичай вдавався не тільки і не стільки до викладу та аналізу історії й сучасності Східної Європи/Росії, скільки до тогочасного міжнародного становища й проектування зовнішньої політики Німеччини. Опубліковані протягом 1902-1913 рр. газетні статті Т. Шіманн щорічно видавав окремою збіркою під назвою «Німеччина й велика політика»²⁴⁶. У цих публікаціях він відстоював політику сили та зовнішньополітичну концепцію відповідно до якої Німеччина й Англія мають багато спільного і мусять бути разом, а Німеччина й Росія, у зв'язку зі значною відмінністю, можуть тільки співіснувати²⁴⁷.

Цю «відмінність» і «чужість» Росії Т. Шіманн доволі яскраво змалював у своїй найбільш вагомій історичній праці – 4-томній історії Росії часів Миколи I, яка була видана впродовж 1904-1919 рр. На той час це була єдина робота такого роду. Російські рецензенти відзначали багату й різноманітну архівну базу дослідження, новизну в поглядах та оцінках постаті Миколи I, але зауважували, що «твір Шіманна всупереч його назві не є, по суті кажучи, історією Росії часів царювання Миколи I. Погляд німецького історика рідко коли проникає далі Петербурга, у глибину країни. Внутрішнє життя Росії залишається поза межами його історичного кругозору»²⁴⁸. Це можна пояснити тим, що своє завдання Т. Шіманн вочевидь вбачав у створенні історичного образу Росії як суперника Німеччини на міжнародній арені.

У першому томі «Олександр I та результати його життєдіяльності», який присвячено попередникам Миколи I, автор описав ті найвагоміші процеси та ознаки, які були важливими в образі Росії й мали чи не найбільший вплив на епоху Миколи I. Якою ж постала Росія перед німецьким читачем в інтерпретації Т. Шіманна? Петрові I автор приділив дуже мало уваги, але особливо наголосив на ролі німецького чинника в переході від старої Росії з Москвою до нової після смерті імператора: «пасивність слов'янської природи була переможена сильною енергією низки службовців, переважно німецького походження, служба яких підтримувалась російськими царицями у перші 15 років після смерті Петра I»²⁴⁹. Ці службовці, за висловлюванням Т. Шіманна, значно перевершували росіян «рівнем своєї освіти, вишуканості духу, постійності й законності», й хоча вони «безцеремонно виставляли у вигідному світлі свої духовні і моральні

переваги, але при цьому їхня духовна сила була поставлена на службу вищому двору і його особливим інтересам»²⁵⁰.

Утвердити чесноти німецького характеру в російському суспільстві не вдалося, бо за часів цариці Єлизавети «запанувала антинімецька реакція» і з Росії було «витіснено німецький дух», вона стала ще більш чужою для Німеччини. Але Т. Шіманн визнав, що така політика цариці не означала розриву Росії із західним світом. За більш ніж двадцятирічне правління Єлизавети зв'язки з країнами Західної Європи були не тільки не перервані, але й далі зміцнювалися та поглиблювалися. Тільки на місце «німецьких освітніх елементів» почали проникати французькі і цей, «переважно французький лоск», який на думку Т. Шіманна залишався характерним для російської культури й на початку ХХ ст. «поступово поширився від Петербургу по всій Росії, настільки далеко, наскільки це могло претендувати, за винятком безправних мас та дворян, які прозябали й, в основному, шукали життєвих насолод і в яких чуже викликало відразу, тільки вже тому, що вони цього не знали»²⁵¹.

І хоча за Єлизавети відбулась «германізація панівного двору» шляхом одруження Петра III з Катериною II, але, на думку Т. Шіманна, це теж не наблизило Росію до Німеччини, бо німкеня Катерина забула своє німецьке походження й сама русифікувалась²⁵². За часів правління Катерини II стали реальністю зміни, започатковані Єлизаветою, й пов'язані з «офранцузенням російської аристократії», з одного боку, через двір, а, з іншого, – через французьких емігрантів, які масово приїжджали до Росії. Серед них було чимало авантюристів, які перебрали на себе керівництво вихованням підростаючого покоління. Наслідком цього стало зростання деморалізації, яка «маскувалася» при дворі і майже «в неприкритій наготі» щоденно зустрічалась всередині імперії. Природне пояснення такого жахливого становища Т. Шіманн вбачав у зіткненні елітарної і «внутрішньо гнилої» французької культури старого режиму з «варварською древнеруською суттю»²⁵³.

«Європеїзація» Росії, яка проводилась обома царицями, мала й інші негативні наслідки: кожне офранцузення охоплювало коло вищих російських службовців, управлінців та керівництво армії, а вживання чужої мови та приналежність до чужої культури не сприяли формуванню відчуття спільної приналежності до одного народу, нації. Це породжувало непорозуміння та протистояння між народом та чиновництвом, яке мало б виконувати посередницьку місію. Уряд Катерини II нічого не робив, щоб подолати це протистояння. Т. Шіманн скептично оцінив захоплення літературою та ідеалами французьких просвітителів у той час, коли кріпаки терпіли віроломство поміщиків, а більшість населення – віроломство адміністративних

службовців й була полишена на примхи долі. На думку Т. Шіманна, найслабшою й найгіршою стороною епохи Катерини II було те, що право належало найсильнішим і найбагатшим. Це вело до деморалізації переважної більшості росіян, а Росія ставала ще більш «чужою» для німців і їхнього духу. Такий стан справ зберігався довше ніж до середини XIX ст. і мав вплив на час правління Миколи I²³⁴. Але було б несправедливо однозначно звинувачувати Т. Шіманна в негативному інтерпретуванні образу Росії. У його критиці царської політики було чимало раціонально-справедливих зауваг.

З огляду на монархічні переконання і зневагу до всього російського Т. Шіманн зробив спробу хоча б частково спростувати відповідальність Катерини II за жахливий стан справ у Росії. Поставивши запитання, а «чи могла Катерина II взагалі досягти більшого?», певною мірою знаходить виправдання в тому, що ці просвітницькі ідеали приносили люди з Франції, Англії, у поодиноких випадках – з Німеччини, але не з Росії, бо «там таких людей взагалі не було». Хоча дехто з росіян досягав певних успіхів завдяки своєму космополітизму, який був і в Європі, але вони все ж залишались прив'язаними до специфічно російського характеру через приналежність до греко-російської церкви і їх перше домашнє виховання²⁵⁵. Тому й намагання запровадити європейські цінності не тільки не наблизило Росію до Європи, а й зробило її антагоністом німецького духу і порядку.

На «варварстві» населення Російської імперії Т. Шіманн наголошував і при описанні боротьби з Наполеоном. Доказом цього слугувала «нелюдська жорстокість російських солдат і селян до беззахисних ворогів», які навіть російського царя Олександра I вражали настільки, що він ніяк не міг їх забути. У контраст до цього Т. Шіманн говорить про битву під Ляйпцигом, де також була кров, але це була «війна в цивілізованій формі», а не «варварство», яке Олександр I бачив всюди «на святій землі Росії»²⁵⁶. Завдяки таким інтерпретаціям Т. Шіманн дуже яскраво легітимізує образ Росії не тільки як чужої для Німеччини за своєю суттю, але й наголошує на відсталості і варварстві її населення.

Це була прелюдія для подальшої легітимації власної концепції про зовнішньополітичну загрозу Російської імперії для Європи й, перш за все, Пруссії. Оскільки під час боротьби з Наполеоном в руках Олександра I фактично концентрувалось керівництво «загальною політичною акцією» Росії і, при цьому, майже «спільною політикою континенту», то в подальшому це призвело до прагнення російських імператорів мати вплив на європейську політику. До того ж інтереси російського імператора співпадали з інтересами Австрії у протидії

німецьким прагненням до єдності. Ці тенденції стали основою російської політики й були перейняті наступниками Олександра I²⁵⁷. Завдяки таким інтерпретаціям постав образ Росії не тільки як Іншого-Чужого — а образ Іншого-Ворога, який попри свою відсталість і варварство, прагнув політичного впливу на Німеччину.

У рік виходу першого тому Т. Шіманн, з метою доповнення своїх власних вражень, здійснив тривалу подорож зі Стамбулу через Одесу, Київ, Москву, Нижній Новгород до Петербурга. Ця подорож не змінила його ставлення до Росії і він продовжував вбачати у німецько-російських зв'язках існування багатьох історично обумовлених протиріч і відкидав політику конструктивних угод з Росією. Необхідно зауважити, що після російської революції 1905-1907 рр., при дворі, у МІС, у військовій академії, серед генералітету та поміж консервативно-монархічної інтелігенції у вищій школі й у серйозній журналістиці Т. Шіманна вважали першим авторитетом в усіх питаннях російської історії й експертом з питань європейської політики. З 1904 р. у Т. Шіманна були дружні стосунки з Ніцольєвом II, який із захопленням читав його щотижневі політичні огляди й неодноразово запрошував його до себе та для супроводу в подорожах²⁵⁸, а провал задуму Вільгельма II залучити Росію до підписання таємної союзницької угоди певною мірою легітимізував для Т. Шіманна про несумісність історичних шляхів Росії й Німеччини.

Після завершення першої російської революції у 1908 р. вийшов другий том праці Т. Шіманна під назвою «Від смерті Олександра I до липневої революції». Вже винесення у заголовок Французької липневої революції 1830 р., яка стосувалась, перш за все, європейських подій і міжнародного життя засвідчила намір автора не стільки досліджувати внутрішнє життя імперії, скільки показати роль Росії на міжнародній арені, де він продовжував легітимізувати й толерувати свої попередні висновки про Росію — суперника Німеччини. А поодинокі сюжети про внутрішнє життя Російської імперії сповнені амбівалентності. Імпіюючи антиєвропейськість режиму Миколи I і наголошуючи на відсталості населення тогочасної Росії, автор доволі критично оцінив повстання декабристів та їхню спробу європеїзувати Росію, бо «не такими шляхами й не такими людьми людство здійснює прогрес»²⁵⁹. Т. Шіманн хоч і вбачав у Російській імперії противника Німеччини, але сповідував консервативно-монархічні погляди, тому й не сприймав дій декабристів, які мали намір зруйнувати підвалини монархії. Але процес над декабристами й інші дії Миколи I він характеризував як встановлення «нового режиму віроломства» та «особливого миколоваївського абсолютизму»²⁶⁰.

Третій том було видано у передвоєнний 1913 р. під назвою «Цар Микола у боротьбі з Польщею й у протистоянні з Францією та Англією». На думку Т. Шіманна, внутрішнє життя Росії показувало в цей період «тільки незначний прогрес», але невдачу реформ Миколи I він пояснював «духовним зубожінням людського матеріалу»²⁶¹. Характеризуючи зовнішню політику Російської імперії, Т. Шіманн наголошував на зростанні загальної позиції Миколи I, яка, через успіх польського повстання, тимчасово дещо послабшала, але з 1833 р. стала домінуючою в Європі. І з цих позицій Микола I хоч і вдавався до спільних дій з Фрідріхом Вільгельмом III щодо збереження Священного союзу, але при цьому намагався протидіяти німецькому об'єднанню й посиленню позицій Пруссії²⁶². До того ж Миколі I завжди здавалось, що він «знав все краще за інших», а його система абсолютного панування видавалась йому найкращою, тому він намагався її «нав'язати» й обом його сусідам і союзникам. Але найбільше він бажав захистити Росію від нових ідей²⁶³. Липнева революція 1830 р. у Франції й польське повстання не тільки зміцнили рішення Миколи I захистити Росію від небезпеки, що проникала від «неспокійного Заходу», а й спрямувала його в націоналістичному напрямку, який з роками посилювався²⁶⁴. Це проявилось пізніше і в боротьбі проти Кирило-Мефодіївського товариства в Україні²⁶⁵.

Інші передвоєнні публікації Т. Шіманна були також пронизані русофобією, що не сприяло налагодженню російсько-німецького діалогу, а провокувало, насамперед, ворожість. У рецензії на випуск «Німеччина й велика політика», в якому були зібрані газетні публікації за 1913 р., відомий російський історик Є. Тарле відзначив досить важливу деталь, що «він (Т. Шіманн – П.Б.) і писав у 1913 р., і продовжує писати у 1914 р. в тому ж дусі, – зовсім не підозрюючи, наскільки винна саме зазначена його психологія й психологія близьких йому за духом пруських кіл у тому, що так раптово й страшно прорвалася гроза, яка довго збиралася; що викликаний низкою складних історичних обставин конфлікт так круто і неочікувано перейшов у найжахливішу з усіх можливих форм»²⁶⁶. Безумовно, концепція Т. Шіманна про слабкість і ворожість Російської імперії, помножена на його авторитет серед високих посадовців та імператора Вільгельма II, не сприяла німецько-російському зближенню, а скоріше навпаки – протистоянню. При цьому не варто також забувати про толерування германофобства й у Російській імперії.

Німецька дослідниця К. Унгер відзначила, що історичні дослідження Росії у Німецькій імперії напередодні Першої світової війни характеризували два елементи: тісний зв'язок науки із зовнішньополітичними інтересами й історіографія Росії покликана

була легітимізувати німецьку великодержавну політику та зв'язок наукових робіт з донауковими оціночними критеріями, в яких прищепились переконання, що Росія є азійською державою, а всі публікації її «європеїзації» зазнали краху. Після революції 1905 р. додалися кліше про «брутальність» та «нігілізм», які поєдналися з поширенням ідеї про російську загрозу²⁶⁷. Ці твердження німецької дослідниці повністю можна віднести на адресу праць Т. Шіманна, певною мірою з ним перегукувались і публікації австрійського історика Г. Уберсбергера. Але навряд чи можна переносити на весь кола тогочасного невеликого кола дослідників Східної Європи й, насамперед, Росії. Спростуванням цієї тези німецької дослідниці частково може слугувати аналіз інтерпретацій Східної Європи/Росії у творчості О. Гетча, який хоч і був пов'язаний з політикою, але мав відміне від Т. Шіманна бачення Росії та ще більшою мірою – в дослідженнях Л. К. Гетча.

Інтерпретації Росії та її образ у творчому доробку О. Гетча не були такими сталими і послідовними, як у Т. Шіманна, й відзначались певними помітними змінами. О. Гетч також активно долучався до політичного життя імперії та переймався публіцистикою. У своїх статтях та лекціях він підтримував ідею перетворення Німеччини у світову державу²⁶⁸, але на відміну від Т. Шіманна основним ворогом Німеччини вважав Англію. Його розмірковування про місце Німеччини у світовій політиці спонукали ще на початку наукової кар'єри до короткого аналізу тогочасного стану найбільших держав і одночасно конструювання їх образу. Серед цих держав була і Росія. На той час Східна Європа/Росія були для нього регіоном більш уявним, ніж наявним, тому на час написання першої статті про Росію у 1900 р. він послуговувався негативними стереотипами, які культивувались на Їході. І цей перший образ Росії, сконструйований О. Гетчем, був доволі неспривабливий. Росія поставала як світова держава, в якій відбулось поєднання високої французької культури і слов'янсько-татарсько-монгольського безкультур'я, різних племен і рас. Ця Росія у трактуванні О. Гетча була не тільки «іншим», менш культурним і розвиненим відносно Німеччини, але він наголошував і на тому, що це чужа раса, чужа мова, чужі звичаї, які є незнайомими, незрозумілими і віддаленими для німецького відчуття й сприйняття²⁶⁹. Одночасно, тут спостерігається послуговування вже усталеними у німецькому суспільстві образами і концепціями і співзвучність з трактуваннями Т. Шіманна.

У подальших своїх публікаціях О. Гетч наголошував на необхідності дружби з цим «напівазійським чужинцем», з одного боку, для власного захисту східних кордонів, а з іншого – для боротьби з

поляками у їхньому прагненні до власної держави. Позитивним прикладом такої дружби був для нього історичний досвід поділу Польщі. О. Гетч ще у студентські роки пройнявся бісмарківською політикою необхідності боротьби з «польською загрозою»²⁷⁰ й мирної політики щодо Росії²⁷¹, тому серед найважливіших завдань польської політики він вважав боротьбу проти поляків під девізом «німецька земля й німецькі селяни на ній»²⁷². Цьому мала сприяти відповідна державна аграрна політика, а обов'язок уряду й народу, на думку О. Гетча, полягав у тому, щоб у східних територіях імперії проводити таку політику, яка б забезпечувала переваги німецьких елементів²⁷³.

Перебравшись з Ляйпціга до Берліна, а пізніше до Познані, О. Гетч почав активно знайомитися зі Східною Європою, здійснюючи поїздки у Прибалтику, в польські губернії Російської імперії, у Крим, на Кавказ і Середню Азію²⁷⁴. У передвоєнний час він здійснив 10 подорожей до Росії, у 1907 р. побував у Петербурзі під час виборів до Третьої Державної Думи²⁷⁵. О. Гетч все більше цікавиться історією й сьогоденням Росії, налагоджує численні зв'язки з відомими представниками Російської імперії й все більше схиляється до думки, що сильна Росія є гарантом німецької могутності в Європі²⁷⁶.

Вбачаючи у національному русі поляків загрозу для Німеччини, О. Гетч особливу увагу приділяв Галичині і національній боротьбі українців проти поляків²⁷⁷. Скоріш за все, ініціюючи знайомство з М. Грушевським, він мав не тільки наукові інтереси. На політичну мотивацію цього знайомства вказує й О. Кураєв, але пояснює це прагненням Німеччини скористатися українським національним рухом для послаблення Російської імперії²⁷⁸. Таке твердження є дискусійним, оскільки О. Гетч був прихильником цілісності Російської імперії та мирних відносин між Росією й Німеччиною. У своїх історичних працях він не підтримував теорію М. Грушевського про окремішність розвитку українського народу. Навпаки, у монографії з історії Росії навіть наголошував на спільності історичного процесу росіян і українців, а говорячи про певні відмінності, зокрема мовні, відзначав, що українці з усіх інших слов'ян стоять до великоросів найближче²⁷⁹. Більш ймовірним є його прагнення скористатися українським рухом у Галичині в боротьбі проти поляків. Та й аналіз листів О. Гетча до М. Грушевського засвідчує, перш за все, наукові інтереси. Окрім М. Грушевського О. Гетч налагодив контакти з Д. Багалієм, Р. Сембратовічем та І. Франком²⁸⁰.

Під враженням від російської революції 1905-1907 рр. О. Гетч зосередив свої інтереси на новітній історії Росії та німецько-російських відносинах. З 1910 р. ця тема посіла провідне місце в його науковій та політичній діяльності. До того ж постреволуційна Росія викликала

пояму зацікавленість у Німеччині. На початку 1912 р. «Об'єднання підвищення кваліфікації у сфері державних наук» відрядило до Росії групу з 108 осіб, які представляли різні спеціальності, серед них були й історики: О. Гетч, Дітріх Шефер (Dietrich Schäfer) і Т. Шіманн. Програмою поїздки передбачалося відвідання Петербурга, Москви, Курська, Києва та ознайомлення з найрізноманітнішими об'єктами: фабриками, школами, музеями, судами, народними домами тощо. Особлива увага приділялась ознайомленню зі змінами в аграрному секторі²⁸¹. Якщо ця поїздка особливо не позначилась на інтерпретаціях Росії Т. Шіманном і не змінила його русофобство, то О. Гетч у монографії «Росія. Вступ на основі її історії з 1904 по 1912 рр.», яка побачила світ у 1913 р. зробив спробу «подолати нереальні міфічні уявлення про «російську загрозу» й «азійський характер» Росії»²⁸².

На відміну від Т. Шіманна, який надавав пріоритет дослідженням зовнішньої політики Росії, О. Гетч детально змалював практично всі сфери життя революційної й післяреволюційної Росії. Проаналізувавши історичну спадщину та передумови революції, він детально розглянув діяльність дум і особливості виникнення партій, конституційні зміни й реформування системи управління і суду. Особливу увагу приділив вирішенню аграрного питання, економічній політиці, фінансовій та податковій сферам, становому поділу російського суспільства та органам місцевого самоуправління. Не залишилися поза його увагою й такі питання як всі ланки освіти і студентський рух, цензура, преса, література, духовне життя й церква, розвиток флоту і безумовно зовнішня політика. За результатами цього аналізу постав доволі складний і багатогранний образ Росії. Збройні сутички періоду революції 1905-1907 рр., насамперед, кривава неділя, повстання на флоті, грудневе збройне повстання отримали негативну оцінку О. Гетча й він трактував їх на межі варварства. З іншого боку, російська культура й, перш за все, література, оцінювались ним дуже високо. Звернув він увагу й на існування національних проблем у Російській імперії. О. Гетч вельми побіжно приділив увагу й українському питанню й навіть вказав на деякі відмінності між «малоросами» і «великоросами»²⁸³.

Підсумовуючи О. Гетч констатував, що в Росії й після революції зберігається старий державний лад, але в ньому почались регенераційні процеси і поставив запитання: Чи зможуть російська держава й народ успішно їх реалізувати? На його думку, без залучення іноземного капіталу, іноземної техніки, іноземної організаційної сили й іноземної інтелігенції це було сумнівно²⁸⁴. Вочевидь, що цією іноземною силою мали б бути Західна Європа, до того ж його відповідь була ґрунтованим визнанням нездатності Росії й російського народу до

самоорганізації й прогресу. О. Гетч також зауважив, що важливою умовою здійснення реформ було збереження миру, тому він від імені німців, яким російський народ є сусідом і де «вони мають немалий інтерес», бажав Росії розвитку мирним і спокійним шляхом²⁸⁵. Але ці побажання невдовзі виявились нереалізованими. Попри зміцнення позицій О. Гетча в Берліні, його концепція історії Росії й німецько-російських відносин значно менше відповідала прагненням до анексій у Східній Європі найреакційнішого оточення імператора й утвердження нероздільного панування Німеччини у цьому регіоні, ніж концепція Т. Шіманна.

На цьому фоні особливо вирізнялась творчість професора теології Боннського університету Л. К. Гетца. Для нього, як і для його колег, Східна Європа в першу чергу асоціювалась з Росією і була регіоном не уявним, а наявним. Свою першу подорож до Російської імперії він здійснив у 1897 р., відвідавши Київ, Петербург, Москву, Варшаву та інші міста, а протягом 1903 – 1908 рр. бував у Росії майже щорічно²⁸⁶. Пік його наукової діяльності припав на два перших десятиліття ХХ ст.: з 1904 по 1922 рр. він опублікував 10 книг з історії Київської Русі та Росії. Цю «серію успіхів» відкривала видана у 1904 р. монографія «Киево-Печерський монастир як культурний центр домонгольської Росії». У цьому дослідженні Л. К. Гетц відзначав самотність культури Київської Русі і поступовий відхід від візантійських традицій в організації монастирського життя. На його думку, Киево-Печерський монастир був не тільки науковим і освітнім центром, але, в порівнянні з грецькими монастирями, його значення було значно вищим і в соціальній сфері. На підставі цього він стверджував, що Печерський монастир у більшому сенсі був культурним центром для Києва, ніж візантійські монастирі²⁸⁷.

У наступному році Л. К. Гетц видав у Штутгарті роботу «Церковно-правові та культурно-історичні пам'ятки Стародавньої Русі»²⁸⁸, в якій були представлені німецькою мовою давньоруські писемні джерела з канонічного права, в тому числі і церковний статут Святого Володимира, канонічні відповіді митрополита Іоанна II (1080-1089) та ін. Робота засвідчила високу обізнаність Л. К. Гетца з широким колом дослідницької літератури з цієї проблематики, що було зрозуміло з коментарів і вступних частин, які супроводжували переклад кожного документа. Друга особливість, якої Л. К. Гетц буде дотримуватися і в подальших роботах з давньоруського права – це обов'язкове порівняння з аналогічними правовими нормами західноєвропейського права, де поступово руйнуватиме «варварський» образ «відсталого» слов'янського/східноєвропейського світу.

У 1908 р. побачила світ нова книга Л. К. Гетца «Держава і церква в Стародавній Русі. Київський період 980-1240»²⁸⁹. Наступного року він видав переклад трьох редакцій (Древню, Другу і Третю) пам'ятки давньоруського права – «Руської правди», який супроводжувався коментарями і тлумаченнями²⁹⁰. Протягом 1910-1913 рр. у штутгартському видавництві вийшли друком чотири томи дуже ґрунтовних досліджень трьох редакцій «Руської правди»²⁹¹. Ці роботи Л. К. Гетца мали широкий науковий резонанс у Російській імперії і вже у 1913 р. він отримав звання доктора юстиції Київського університету Св. Володимира, одночасно з цим був обраний дійсним членом Товариства історії і старожитностей російських і почесним членом Імператорського археологічного інституту в Москві²⁹². Прикметно, що ні Т. Шіманн, ні О. Гетч попри їхні широкі знайомства і зв'язки не отримали академічних титулів і звань ні в Росії, ні в іншій академічній установі Східної Європи. Не були вони обрані й до жодної німецьких академії наук.

Вихід цих робіт супроводжувався ґрунтовними і, в основному, схвальними рецензіями. Професор А. Н. Філіппов²⁹³ відзначав, що Л. К. Гетц «виправляє помилки застарілого перекладу «Руської правди», зробленого ще 1826 р. Густавом Еверсом (J. Ph. G. Ewers)²⁹⁴, даючи при цьому величезний матеріал для тлумачень не тільки окремих слів, але і цілих виразів. У всьому цьому полягає велика заслуга проф. Гетца як перед історією російського права, так ще більше перед історією порівняльного правознавства. Тільки тепер наша знаменита Правда цілком постала перед обличчям західноєвропейських учених і її юридичні інститути цілком відкриті для вивчення»²⁹⁵. У свою чергу професор М. Ф. Володимирський-Буданов писав, що «російські вчені завжди будуть вдячні автору, як компетентному піонеру в справі ознайомлення своїх співвітчизників із російським правом і його історією»²⁹⁶.

Але цінність роботи Л. К. Гетца полягала не тільки в тому, що він зробив пам'ятник давньоруського права більш доступним для вивчення західноєвропейським дослідникам. Він також дав свої трактування і своє бачення його історії і значущості, які відрізнялися від уже існуючих концепцій у російській історії права. Цю новизну підходів Л. К. Гетца відзначив професор Новоросійського університету А. В. Флоровський, який писав: «У даний час ми немов присутні при новому широкому і різнобічному перегляді Руської Правди і відносно її літературної історії, тобто її походження і послідовного розвитку, – і у відносно розміщеного у ній багатого історично-юридичного матеріалу. Цей перегляд чи перебудову наших уявлень про Руську

Правду здійснює нині професор Боннського університету Леопольд Карл Гетц»²⁹⁷.

У чому ж полягав цей «перегляд і перебудова уявлень»? Перш за все, Л. К. Гетц не погоджувався із загальноприйнятим датуванням і віднесенням тексту найдавнішої «Руської правди» до періоду правління Ярослава Мудрого. Він на підставі ретельного постатейного аналізу стверджував, що найдавніша редакція являє собою давньоруське право ще до часів правління Володимира. Вона виникла ще до правління князя Володимира в результаті запису давніх правових звичаїв східних слов'ян і є ні чим іншим як «доваряжським, праслов'янським і, отже, дійсно руським правом»²⁹⁸. З таким датуванням складання «Руської правди» не погоджувалися практично всі російські рецензенти, але О. М. Філіппов бачив раціональне («зерно історичної правди» в тому, що «Руська правда», «кажучи взагалі, відтворювала у собі право сивої давнини»²⁹⁹.

У своєму дослідженні Л. К. Гетц не тільки відзначав той факт, що найдавніші статті «Руської правди» відносяться до карного права, але і тим самим вписував процеси становлення давньоруського права в загальноєвропейський контекст, оскільки у всіх народів кримінальне право було первинним³⁰⁰. Особливу увагу він приділяв порівнянню давньоруського правового життя з іншими народами і країнами, насамперед з Візантією³⁰¹, німецьким народним правом³⁰² і древньошведським³⁰³. Хоча він і вказував на певне запозичення деяких статей і положень, але в загальному висновку констатував, що це самостійний правовий пам'ятник, який відображає прадавні слов'янські правові уявлення і є ні чим іншим як дійсно руським правом, а деякі додаткові статті з'явилися в ньому внаслідок посилення відносин з іншими народами і, перш за все, з германцями і скандинавами³⁰⁴.

Таким чином, К. Л. Гетц не прийняв існуючу на німецькомовному просторі концепцію Г. Еверса про те, що джерелом для створення «Руської правди» послужила «Салічна правда» й намагався спростувати уявлення, в яких культурний та правовий розвиток східних слов'ян трактувався як більш низький за рівнем і розглядався в повній залежності від аналогічних процесів у Західній Європі. Він також відмовився від існуючих тверджень про визначальний візантійський вплив, прив'язавши розвиток Давньої Русі і слов'янського світу до загальноєвропейських процесів. Ці твердження не повною мірою були прийняті російськими рецензентами, але всі відзначали його величезну заслугу в тому, що він зробив давньоруське право дуже доступним для вивчення та ознайомлення у

Західній Європі і, до того ж, зробив це з любов'ю і повагою до культури слов'янського світу.

Звернення до періоду Київської Русі й таких тем як церква, держава, кодифікація права було важливим кроком до руйнування німецьких стереотипів про Східну Європу як край варварів. Л. К. Гетц постійно наголошував на важливості слов'янської культури для Західної Європи й підкреслював, що вона є вагомою складовою європейської культури. У цих твердженнях він був дуже співзвучним з вшануваним К. Крумбахом, який 1908 р. у статті «Культурні цінності слов'янства й слов'янська філологія в Німеччині» писав: «Те, що історією слов'ян, як і інших східноєвропейських народів, до цього часу не вивчають у наших університетах, у середніх школах майже взагалі проходять мимо неї, пояснюється не її об'єктивною малою значимістю, а нашою власною лінню, недалекоглядністю і невіглаством, а також можливо шовіністичною зверхністю»³⁰⁵. Але такі інтерпретації Східної Європи ледь проторговували собі шлях у німецькомовному академічному середовищі та німецькому суспільстві в цілому, особливо за умов наростання протистояння в передвоєнні роки.

1.4. Образ Східної Європи під час Першої світової війни: континуїтет чи нове бачення?

Початок Першої світової війни значно обмежував можливості для толерування образу Східної Європи/Росії, сконструйованого Л. К. Гетцом. Радше тут у нагоді були б образи, створені Т. Шіманном, але його позиції через англофільство в умовах наростання англофобії у німецькому суспільстві, також вельми послабились. Йому навіть довелося поплатитися посадою багаторічного оглядача «Kreuzzeitung». Ця посада була запропонована його колезі й одночасно супернику О. Гетчу, концепція якого про союз з Росією також виявилась не реалізованою. У Першій світовій війні Німеччина і Росія перетворились на воюючих суперників. З огляду на це О. Гетч вже на самому початку війни опублікував книгу «Росія як суперник Німеччини»³⁰⁶. Як же він інтерпретував Росію – суперника, а не Росію – союзника? На самому початку книжки О. Гетч звернувся до доволі поширеного останнім часом у Німеччині уявлення про Російську імперію як міфічного сфінкса, який у трактуваннях предків уособлював «могутність, жах і загадковість». Так само й Росія поставала перед німцями як «надзвичайна організація сили, найбільшої континентальної світової імперії», а жах, за словами О. Гетча викликали «варварство і безкультур'я народу, які проявились у цьому сильному організмі», який наче б то загрожував німцям³⁰⁷.

З метою деконструкції таких уявлень О. Гетч висловив сумнів, чи ці «великі силові претензії» Російської імперії співвідносні з її «внутрішньою економічною і моральною силою» й поставив завдання відповісти на запитання: «Як Росія стала суперником Німеччини і чого вона варта як суперник»? З метою захисту своєї попередньої концепції щодо необхідності дружби між Німеччиною та Росією О. Гетч навів низку прикладів міжнародної політичної співпраці в минулому, наголосив на важливості економічних зв'язків обох країн й економічній залежності Росії від Німеччини. Поряд з цим він відзначив існування «глибокої і широкої антипатії» проти Німеччини, яка була вельми помітною у російській публіцистиці, перш за все на шпальтах журналу «Новое время». Цю антипатію О. Гетч пояснював існуванням у російському суспільстві антагонізму до іноземців, які з часів Петра Великого відігравали особливу роль. Але в Росії існувала антипатія й власне до німців через їхнє «організоване життя», їхню «силу волі», а також зневажливість через політичну слабкість вітчизни «ковбасників», як насмішкувато називали німців у Росії³⁰⁸. Поширення цих настроїв у російському суспільстві О. Гетч пов'язував з ідеологією слов'янофілів і панславистів. Останні, за його твердженням, «завжди, як це тільки було можливим» наголошували на своїй противазі німцям та «уявному пангерманізмі з його «дранг нах остен». Але антинімецькі настрої, на думку О. Гетча, ніколи не були притаманні всьому освіченому суспільству, хоча їх вираження завжди можна було знайти «в широкому колі преси». Серед чинників зростання негативної інформації щодо німців О. Гетч вважав і союз Росії з Францією – антиподом Німеччини. Але оскільки рівень освіченості російського суспільства невисокий, а коло читачів «Нового времени» не таке вже й велике у масштабах імперії, то прихильників такого негативного ставлення до Німеччини, на думку О. Гетча, було не так і багато. Щодо більш широкого загалу російського суспільства, зокрема селян і солдат, вихідців із селянства, було важливим, що їм скажуть попи³⁰⁹, а оскільки православна церква в Росії не толерувала позитивного ставлення до іноземного, то в цьому середовищі антинімецьких настроїв було чимало.

Важливо відзначити, що О. Гетч писав не тільки про антипатію до німців у Росії, але відзначав, що й у багатьох колах німецького народу «жила і живе» сильна антипатія проти Російської держави. Її мотиви також мали різний характер. У певних німецьких суспільних колах Росія асоціювалась з варварством, безкультурністю, поліцейським свавіллям та реакцією. Пізніше також поширювались переконання історично-світоглядної протилежності германців і слов'ян. Для більшості ж німців Росія була чужою, бо вони про неї

мало знали, хоча з початку 90-х рр. XIX ст. у Німеччині з'явилося чимало російської літератури. Але в Німеччині ця апатія, на його думку, ніколи не охоплювала таку кількість верств, як у Росії. Невдаючи з такого стану речей О. Гетч припустив, що «німецька та слов'янська самобутність» і в подальшому «залишатимуться чужими». Водночас він вважав не зовсім доречним пов'язувати ворожість Росії і її участь у війні проти Німеччини з її азійськістю та варварством, а пов'язував це її імперськими інтересами³¹⁰.

Відповідаючи на питання «Чи справді Росія є сильним суперником і несе загрозу й поразку Німеччині?», О. Гетч стверджував, що позиції Росії були значно слабшими, ніж то видавалось. Свою позицію він аргументував, по-перше, економічною слабкістю Росії. По-друге, панславізм він схарактеризував надто слабкою течією, щоб нести загрозу Німеччині, відзначивши, що панславізм не тільки не прижився в Польщі через ненависть до Росії, але також подібні почуття щодо Росії й Москви виношували майже 30 000 000 українців. Ця ненависть була, на думку О. Гетча, важливішою ніж почуття раси, мови і спільної церковної приналежності. До того ж Росія, на думку О. Гетча, була лише дивним керманичем панславізму, оскільки заступалась за слов'ян Балканського півострова, їхню мову та релігію, а сама при цьому чинила тиск на поляків і малоросів. Водночас південні і західні слов'яни значно більше прагнули до демократичної самостійності ніж покровительства Москви. По-третє, слабкість Росії О. Гетч вбачав і у її багатонаціональності, бо якщо «малороси, поляки і білоруси» виношували ненависть до Москви, то про інші «неросійські народи імперії: фінів, німців, литовців, латишів, вірмен, татар» говорити й не годилося³¹¹.

Констатував О. Гетч і провал агітаційної роботи Росії з використанням німецького «дранг нах остен» для об'єднання слов'ян, відзначивши, що агітаційна компанія не спрямовувалася проти Австрії і «ненависть російського панславізму» була направлена проти Німеччини та Австрії. Незважаючи на те, що у російській агітації «кожен німецький селянин, кожен купець і кожен інженер» був «піонером» цього «дранг нах остен»³¹², вона не дала очікуваних результатів. Слов'яни Балкан не підтримали Росію – Болгарія воювала на стороні Німеччини, поляки Пруссії також її не сприйняли й воювали під прапором Німеччини. Попри те, що серед слов'ян Австрії було чимало противників дуалістичної монархії, але вони «одразу відгукнулися на звернення імператора», бо в Австрії «свобода життя, релігії і мови», а в Росії слов'яни, які не великороси зазнавали насилля³¹³. Хоча О. Гетч наголошував на національних проблемах в

Росії, але він не поділяв поглядів Т. Шіманна щодо значимості цього питання у боротьбі Німеччини з Росією.

Натомість Т. Шіманн у квітні 1915 р. представив меморандум «Німецькі прибалтійські провінції Росії», головною тезою якого було те, що Естляндія, Лівляндія і Курляндія утворюють «єдиний географічний і культурний простір» і належать до рейху не тільки через свій німецький характер, а й представляють інтерес з огляду на їх торгово-політичне значення³¹⁴. Він разом зі своїми земляками, прибалтійськими німцями, активізував пропаганду політики «окраїнних держав» («Randstaaten»). Ця концепція напередодні й початку Першої світової війни мала прихильників і в офіційних колах Німеччини.

Характер царської імперії як «тюрми народів» пов'язувався Т. Шіманном і його колишніми співвітчизниками з негативними упередженнями про великоросів «московитів» як носіїв цього державно-тюремного характеру. Все, що в історії Росії було позитивним подавалось ними як результат німецького впливу. У своєму протистоянні з Т. Шіманном О. Гетч навіть докоряв прибалтійським німцям за утвердження такого образу Росії, а в листі до голови фракції німецьких консерваторів у парламенті графа фон Вестарпа (Westarp) зауважував, що прибалти вже протягом трьох століть формують бачення німцями Росії. У Німеччині 9/10 всіх книжок про Росію – це роботи прибалтійських німців, але, на думку О. Гетча не можна «в гігантських питаннях Сходу орієнтуватися на бажання 165 000 німців Балтійських провінцій». Він наголошував на важливості концепції О. Бісмарка щодо німецької східної політики³¹⁵. Цікаво, що ці звинувачення прибалтійських німців у створенні викривленого негативного образу Росії й породженні напруження у німецько-російських відносинах до цього часу використовуються окремими дослідниками.

Варто відзначити, що пропагуючи концепцію «окраїнних держав», Т. Шіманн виступав проти ідей «Загальнонімецького союзу» щодо колонізації Німеччиною Східної Європи й відстоював ідею автономії східноєвропейських окраїнних народів³¹⁶. Тому, як справедливо відзначив німецький дослідник Г. Кьонен, не можна ідентифікувати Т. Шіманна з «крайнім реакційним спектром пангерманістів». Його погляди були значно «ближче до націонал- чи соціал-ліберальних концепцій Середньої Європи В. Ратенау чи Ф. Науманна та частково співзвучні з пропагандистськими гаслами німецьких соціал-демократів щодо війни в тій частині, де йшлося про боротьбу проти царського деспотизму»³¹⁷.

Під «звільненням неросійських народів від Росії» Т. Шіманн розумів, насамперед, відокремлення Прибалтики й практично не

привернув уваги українському питанню. Ідею відокремлення України підготував його земляк Пауль Рорбах (Paul Rorbach), який хоч і мав докторський ступінь, але переймався в основному публіцистикою, а не науковими дослідженнями³¹⁸. Ідея окремішності України обґрунтовувалась і у брошур пропагандистсько-публіцистичного характеру, виданих 1915 р. у Німеччині та Австрії³¹⁹. Німецькою мовою було також видано збірку про Україну за авторства та впорядкування О. Барвінського і Є. Левицького³²⁰. Однак в академічному середовищі дослідників Східної Європи ця ідея не мала вагомої підтримки й наукового обґрунтування. Радше можна було спостерігати зворотнє.

Вже у 1916 р. О. Гетч підготував спеціальну доповідну записку по Балтиці, в якій йшлося, що ці території ніколи не були німецькими землями, а німецьке населення становило там тільки п'яту частину і їхня культура, не такою мірою, як це трактував Т. Шіманн, «переданась» на латишів і естонців. Навпаки, вони сформували свою власну культуру і прагнули не тільки позбутись російського панування, але й німецького. Найвагомим аргументом О. Гетча було те, що анексія Прибалтики Німеччиною породила б «смертельну ворожості» з боку Росії³²¹. Наступного року протистояння О. Гетча з нацистськими й прибалтійськими німцями досягло апогею. Гюбінгенський історик Й. Геллер (J. Heller), фахівець з середньовічної історії, опублікував під назвою «Російська небезпека в німецькому домі»³²² вельми критичний памфлет на видану ще в 1913 р. книжку О. Гетча з новітньої історії Росії. У відповідь на цю критику О. Гетч вдруге видав розкритиковану працю.

У поглядах Т. Шіманна і О. Гетча проявлялось дедалі більше розходжень, хоча вони обидва належали до консервативного табору, підтримували імперіалістичну політику Німеччини й певною мірою ідентифікували Східну Європу з Росією³²³, що значно звужувало компетенцію східноєвропейських досліджень у Німеччині й обумовило в подальшому русоцентризм у східноєвропейських історичних дослідженнях. Протягом війни їх протистояння вийшло за межі університету. О. Гетч, як прихильник східної орієнтації Німеччини ратував за примирення з Росією для подальшого успішного ведення війни проти Англії та Франції. Впродовж літа 1917 р. він активно виступав за сепаратний мир з Росією, використовуючи для цього опісля «Kreuzzeitung». Він не підтримував ні тих, хто вважав за необхідне толерувати революцію в Росії, ні тих, хто вважав за доцільне підтримувати національні рухи в окраїнних областях. З одного боку він поспівав це тим, що на фінській, естонській, литовській, латвійській, швейцарській і польській сторонах ні в якому разі не очікують на

звільнення за допомогою Німеччини. Вони бажають або автономії в російському державному союзі, або державної самостійності. Ніхто з політиків чи публіцистів, твердив О. Гетч, не бачив потреби, щоб Німеччина виступала й визволительською України³²⁴. Цю його позицію можна пояснити значно кращим володінням інформацією про сутність національних рухів на території Росії, а з іншого боку проявилась його полонофобія й острах за цілісність Німецької імперії. Він розумів, що звільнення поляків з-під влади Росії й відновлення польської держави може спричинити визвольний рух поляків Німецької імперії. Після захоплення більшовиками влади О. Гетч не зміг побороти свої консервативні погляди й на певний час відмовився від своєї концепції східної орієнтації Німеччини.

Сповідуючи концепцію країнних держав, Т. Шіманн, як і інші прибалтійські німці, в 1917 р. виступав проти укладання мирної угоди з Росією. Вихідною була теза, що Російська імперія як ціле – «штучний витвір» і тому буде розпадатися на її «природні, історичні та етнічні елементи»³²⁵, з посеред яких найбільш вагомими були Прибалтика й Україна, що в чергове намагався відстояти П. Рорбах у спеціально опублікованій в 1917 р. брошурі «Наша військова мета на Сході і російська революція»³²⁶. Т. Шіманн і його земляки також мали рацію щодо подальшого розпаду Російської імперії, але вони помилялись щодо німецької орієнтованості європейських народів колишньої Російської імперії і їхніх політичних еліт. Це частково підтвердила й австро-німецька окупація України. Водночас відкриття українських дипломатичних представництв у Відні та Берліні, утворення німецько-українського товариства, публікації німецької преси про Україну, приїзд до України німецьких науковців призвели до того, що з словообігу практично було виключено назву Малоросія. Після 1918 р. у німецькомовному академічному середовищі остаточно утвердились назви Україна й український.

Протягом війни Т. Шіманн продовжував роботу над четвертим томом історії Росії часів Миколи I, який побачив світ вже після закінчення війни під назвою «Цар Микола від часу своєї найвищої могутності до поразки у Кримській війні. 1840-1855». Як і в попередніх томах, він зосередився на аналізі зовнішньої політики Миколи I, де традиційно акцентував увагу на намаганнях російського царя посилити свій вплив в Європі й нав'язати їй свої диктаторські методи. Саме «зображення Миколи II як серединно-європейського диктатора, який намагався стати диктатором всієї Європи» Ю. В. Готьє відзначив у рецензії як «найбільш цінну сторону книжки». Микола I, попри свою палку ненависть до поляків, дуже часто жив у Варшаві, бо там він «почував себе не російським, а серединно-європейським

самодержавцем». Вийжджаючи до Відня і Берліна, він постійно давав настанови тамтешнім самодержавцям, намагаючись нав'язати їм свою волю, що робило його нестерпним не тільки громадянам європейських держав, але й їх правителям». Окрім цього, на думку Ю. В. Готье і Шіманна зумів показати й те, що для Миколи I Росія «як живий, змінячий та такий, що має волю організм, не існувала»³²⁷. Отже, образ Росії, який конструювався Т. Шіманном не був тільки політичним проектом, покликаним легітимізувати боротьбу Німецької імперії з Росією, він певною мірою був відображенням тих негараздів, які мали місце як всередині Росії, так і в її зовнішній політиці, що підтверджували й російські рецензенти.

Поразка Німеччини у війні стала й поразкою концепції Т. Шіманна та важким психологічним ударом для нього самого. Його ідеї піддавались нищівній критиці, а він – численним нападам. Недовзі після війни Т. Шіманн захворів і помер у січні 1921 р. в одній з берлінських лікарень. Того ж року Є. Тарле опублікував доволі об'єктивний некролог, в якому відзначив, що Т. Шіманна не можна назвати «ні реакціонером, ні візантійцем, ні підхалимом, ні передворцем, ні барабанним патріотом, ні шовіністом, ні легковажним забійкою, ні газетним Мальбруком, який вічно поспішає проти когось у полі»³²⁸. Він радше був людиною своєї епохи, свого часу, світогляд якої сформувався під впливом змін, які відбувались в обох імперіях. Свідченням чого слугувала й еволюція його ставлення до Росії. Т. Шіманн спочатку (у вісімдесятих-дев'яностих роках) «її вивчав, поважав і не любив, після японської війни вивчав і не поважав, після 1912 року вивчав, не поважав і ненавидів; а протягом всього життя остерігався»³²⁹. Ці слова Є. Тарле певною мірою є розгадкою русофобії Т. Шіманна.

Незаперечною є заслуга Т. Шіманна у запровадженні фаху «східноєвропейська історія» до кола університетських дисциплін і заснуванні першого німецькомовного фахового видання, що відкривало значно ширші можливості для більш детального знайомства німецькомовного суспільства з історією і культурою Східної Європи, а також конструювання її нових образів і різноманітних їх інтерпретацій. Однак низка упереджень, витворених Т. Шіманном в його інтерпретуванні Східної Європи будуть проявлятися у трактуваннях Східної Європи на німецькомовному просторі впродовж ХХ ст.

Під час Першої світової війни Л. К. Гетц, на відміну від своїх берлінських колег, не вдавався до політичних дебатів, а працював над дослідженням німецько-російських торгівельних відносин³³⁰. Такий вибір тематики виглядав як своєрідний протест проти військового протистояння й легітимізація багатовічної мирної співпраці німецького й

східнослов'янського світів. До цього часу дослідники послуговуються його працями й відзначають, що із всіх існуючих на сьогодні робіт присвячених аналізу російсько-німецьких торгових договорів середньовіччя дослідження Л. К. Гетца залишається одним з найкращих³³¹.

К. Їречек подібно до Л. К. Гетца, в той час, коли Відень воював з Сербією, працював над другим томом «Історії сербів». Праця побачила світ у рік його смерті й одночасно у рік завершення світової війни. Тут, як і в попередньому томі, він значну увагу звернув на сусідні з сербами народи і наголошував на свободолобстві сербів та високо оцінював їх визвольну боротьбу. Навіть у передмові відзначив участь сербів у війнах, які велись Австрією, Росією й венеціанцями проти Туреччини³³². Тим самим знову спробував включити історію сербів у загальноєвропейський процес і відзначити той факт, що для Австрії Сербія не завжди була ворогом, але й союзником.

На початку Першої світової війни Г. Уберсбергер був серед палких прихильників тісного зближення між Австрією та Німеччиною³³³. Під час війни він активно виступав з лекціями про передісторію війни, беручи до уваги відносини Німецької та Австро-Угорської імперій з Росією й інші подібні теми. З цими лекціями він навіть був запрошений у 1915 та 1916 рр. до Берліна і Дрездина, в листопаді 1916 р. здійснив поїздку до Софії, а в жовтні 1918 р. – до Києва. В МЗС Австрії його вважали «правильним вченим, який протидіє дружнім до Росії тенденціям»³³⁴. Подібно до Т. Шіманна й О. Гетча він намагався долучатись до співпраці з зовнішньополітичним відомством, але безумовно не в таких масштабах.

Відмінність основних напрямків наукових досліджень, аполітичність К. Їречека, його міжнародний академічний авторитет унеможливили протистояння між ним і Г. Уберсбергером, як це сталося у Берліні між Т. Шіманном та О. Гетчем. Але їхні образи і розуміння Східної Європи також були різними. Слов'янське походження К. Їречека й багатонаціональний склад слухачів семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті обумовили конструювання більш привабливих образів Східної Європи. Не на останньому місці було й те, що академічні стандарти К. Їречек ставив понад усе й намагався уникати політичної кон'юнктури у дослідженнях.

Г. Уберсбергер, як і Т. Шіманн, зосереджувався на зовнішній політиці Росії. Для них обох Росія була «іншим», який прагне до європейського панування і відповідно несе загрозу Німеччині та Австрії. Для Т. Шіманна, О. Гетча та Г. Уберсбергера образ Східної Європи слугував для утвердження німецької/австрійської ідентичності як значно вищою за своїм рівнем й складовою західноєвропейської

культури. Важливо відзначити й той факт, що ні Т. Шіманн, ні О. Гетч, ні Г. Уберсбергер не були першотворцями негативних образів Росії. Такі негативні оцінки ще раніше зустрічалися у працях російських інтелектуалів, у першу чергу – «західників». Позиція О. Гетча, що саме слабкість Польщі стала причиною поділів країни, а не імперські амбіції трьох сусідів перегукувалась з працями краківських істориків.

Спільним для О. Гетча та Т. Шіманна було визнання німецької вишесті, досконалості та сили духу відносно східноєвропейського світу. Їх розходження у конструюванні образів Росії як «іншого», а відповідно й різні політичні стратегії східної політики можна пояснити своїм походженням і власною ідентичністю. Т. Шіманн – прибалтійський німець, який, не бажаючи русифікуватися, повернувся на батьківщину предків. Але це не була його батьківщина за народженням і її безпека підсвідомо відступала на другий план у порівнянні з бажанням помститися Росії. Така позиція притаманна майже всім землякам Т. Шіманна, для яких Росія однозначно не тільки «інший» – «чужий», а перш за все «смертельний ворог». Для О. Гетча цілісність і могутність Німецької імперії була понад усе й хоча для нього Росія також «інший» – «чужий», але значно слабший за Німеччину, можливо навіть й «ворог», але заради безпеки Німеччини й для перемоги над більш сильнішими й небезпечнішими Англією і Францією її варто було перетворити на союзника/співника. Подібним чином можна пояснити і їх ставлення до поляків. Т. Шіманн певною мірою співчував польському визвольному рухові у Російській імперії, а О. Гетч вбачав у ньому загрозу для східних земель Німецької імперії.

Серед німецьких дослідників історії Східної Європи, а точніше Росії, Л. К. Гетц займав «повністю ясну позицію чисто історичного інтересу й був позаполітичним дослідником»³³⁵. Для нього Росія й слов'янський світ також були «іншим», але радше не «чужим», а «незнайомим», що викликав спочатку цікавість, а з часом – захоплення і бажання познайомити/зблизити з ним і німецькомовний світ. Хоча Л. К. Гетц залишався поза політикою, але його образ був своєрідною політичною стратегією: зближення зі Східною Європою/Росією через її знання і мирне знайомство з її історією та культурою.

Підсумовуючи, можна відзначити, що в інтерпретаціях Східної Європи в обох імперіях існував плюралізм і до початку Першої світової війни конструювання її образу відбувалось в умовах загальноєвропейського інтелектуального простору, що частково забезпечувало взаємний трансфер наукових досліджень з історії Східної Європи між німецькомовним та східноєвропейським світами. Також під час Першої світової війни окремі німецькомовні дослідники Східної Європи намагались залишатись поза політикою й не вдавались

до меншовартісних оцінок народів Східної Європа, а навпаки намагались показати у своїх дослідженнях приклади співпраці Німеччини і Австрії з країнами «ворожого табору». Тісний зв'язок східноєвропейської історії з політикою обумовив домінування історії Росії у Німецькій імперії й значну увагу до Південно-Східної Європи в Австро-Угорській монархії, а причетність окремих представників східноєвропейських досліджень до політичного життя й активна публіцистична діяльність забезпечували поширення їх інтерпретацій Східної Європи у німецькому суспільстві і політичних колах, а не тільки серед студентства.

Розділ II

«НЕПІДКОРЕНА» СХІДНА ЄВРОПА В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ АВСТРИЙСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ У ПЕРІОД З КІНЦЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДО ЗАХОПЛЕННЯ ВЛАДИ НАЦИСТАМИ

2.1. Реваншистські плани і розширення інституційної мережі східноєвропейських досліджень у Веймарській республіці (1919-1933)

Карта Східної Європи після завершення Першої світової війни змінилась кардинально. Тепер німецькомовний простір від Росії відділяла низка нових держав, постання яких відбулося й за рахунок територій колишніх Німецької та Австро-Угорської імперій. Відповідно до Версальського договору Німеччина втратила Познань, частину Східної Пруссії. Данциг було оголошено вільним містом і на колишній території Німецької імперії утворювався коридор для вільного доступу Польщі до Балтійського моря. У Німеччині прагнули перетягнути положень Версальського договору щодо цього регіону. Реваншистські настрої були притаманні й німецьким історикам, які намагалися їх науково обґрунтувати, а точніше легітимізувати, у тому числі й через історичні образи та інтерпретації. Частково це сприяло інтенсифікації східноєвропейських досліджень у Німеччині й відповідно розширенню мережі інституцій та корпусу професійних дослідників Східної Європи.

Найважливішим центром східноєвропейських студій у Німеччині в подальші залишався семінар східноєвропейської історії та етніографії Берлінського університету. У 1920 р. семінар очолив Карл Штелін (Karl Stählin), який походив з сім'ї баварського священника. Після закінчення гімназії він впродовж 1886-1897 рр. служив офіцером баварської армії, в 1896-1901 рр. студіював історію й історію мистецтва у Ляйпцизькому університеті. Його обидві дисертації, які він захистив у 1902 р. і 1905 р. були пов'язані з англійською історією XVI ст. Потім К. Штелін викладав у Гайдельберзькому і Страсбурзькому університетах³³⁶. Перед Першою світовою війною він зацікавився історією Росії, що було пов'язано з родинною історією: його пращур Якоб Штелін був учителем Петра III³³⁷.

У 1910 р. К. Штелін здійснив першу подорож до Росії, де працював в архівах, бібліотеках і налагодив наукові контакти з російським медієвістом Д. М. Єгоровим та істориком О. С. Лаппо-Данилевським й професором Петербурзького університету Фрідріхом Брауном. Після завершення роботи у Москві та Петербурзі К. Штелін побував у Нижньому Новгороді і Казані³³⁸. Він не тільки проводив час в архівах і бібліотеках, а намагався якомога більше познайомитися з російською культурою і російським життям, які викликали у нього захоплення, про що свідчать детальні листи К. Штеліна до дружини³³⁹. Результатом цієї подорожі стало видання у 1913 р. праці про російське мистецтво і творчість Л. Толстого³⁴⁰, а також його подальша переорієнтація на історію Росії. Більшовицький переворот К. Штелін сприйняв насторожено, тому підтримував ідею федералізації Росії. Влітку 1918 р. він разом з групою німецьких вчених побував в окупованому Києві³⁴¹. Одразу після закінчення війни опублікував ще дві невеличкі роботи з історії Росії: біографію Я. Штеліна³⁴², книжечку «Особистості й реформаторський рух в епоху перших Романових»³⁴³ та декілька статей, пов'язаних з актуальними питаннями німецької східної політики³⁴⁴.

Другим директором й ординарним професором семінару залишився О. Гетч. Окрім викладання в Берлінському університеті, О. Гетч читав курси лекцій зі східноєвропейської історії у Німецькій вищій школі політики, де готували кадри для німецького дипломатичного корпусу, Вищій торговій школі, Берлінській академії управління. 1927 р. він впровадив курс лекцій з зовнішньої міжнародної політики³⁴⁵. Лекції з цього курсу, які він читав по середах для студентів всіх факультетів Берлінського університету, користувались величезним успіхом: кількість слухачів сягала понад 1 000 осіб³⁴⁶. Кількість слухачів семінару східноєвропейської історії у веймарський період коливалась в межах 80-90 студентів. В той же час на історичному семінарі, очолюваному Ф. Майнеке їх число, наприклад, у 1927 р., становило 600 осіб³⁴⁷.

Поряд з науковою діяльністю О. Гетч активно займався публіцистикою та політикою. Публіцистична діяльність давала можливість поширювати серед широкого загалу німецького суспільства власні інтерпретації Східної Європи й бачення східноєвропейської політики. Політична діяльність допомагала в реалізації низки наукових проєктів. О. Гетч був членом Німецької націонал-демократичної партії, впродовж 1920-1930 рр. – депутатом рейхстагу³⁴⁸. Він був повнокровним політиком, і ця політична спрямованість позначилася на його лекціях з світової політики. К. Штелін дотримувався ліберально-республіканських поглядів і також

додувався до політичного життя: був членом Демократичної партії, хоча не відігравав у ній помітної ролі³⁴⁹. К. Штелін і О. Гетч мали різні наукові стратегії. За свідченнями сучасників відносини між ними були непростими³⁵⁰, хоча німецький дослідник Г. Фойхт, навпаки, відзначає їх гарну співпрацю³⁵¹. Але незаперечним є те, що основою для наукових інтересів була Росія, що обумовило збереження релігійноцентризму на семінарі протягом всього веймарського періоду.

На початку 20-х рр. академічну кар'єру на семінарі східноєвропейської історії розпочав Ганс Йонас (Hans Jonas), який перед Першою світовою війною студіював історію у Фрайбурзькому й Мюнхенському університетах. 1915 р. він потрапив у російський полон і був інтернований у табір на території Східного Сибіру, де вивчив російську мову, а згодом долучився до роботи у представництві спочатку шведського, а потім німецького Червоного Хреста. Завдяки наполегливим відносинам з отаманом Семеновим організував повернення німецьких і австрійських військовополонених через Владивосток на батьківщину. До 1925 р. Г. Йонас працював асистентом семінару і до 1930 р. був генеральним секретарем НТВСС. Нпродовж 1925-1933 рр. асистентом семінару працював Лео Льовенсон (Leo Löwenson), який перед війною студіював історію і право у Берлінському, Московському і Петербурзькому університетах, в 1912 р. був обраний членом Археологічного інституту в Петербурзі. Це забезпечило йому добре знання російської мови і зв'язки у російському академічному середовищі³⁵².

У Боннському університеті викладацьку діяльність продовжував Д. К. Гетц, а у Гамбурзькому університеті – Р. Саломон. Дуже короткий час у 1919-1920 рр. він входив до Німецької народної партії, але в подальшому намагався залишатися поза політикою³⁵³. 1926 р. в Гамбурзькому університеті було впроваджено посаду доцента східноєвропейської історії, на якій до 1931 р. працював Фріц Епштайн (Fritz Epstein). Він походив із єврейської сім'ї відомого німецького математика Пауля Епштайна. 1917 р. добровольцем пішов на фронт, а після закінчення війни навчався в Берлінському університеті, де у 1924 р. під керівництвом К. Штеліна захистив дисертацію про систему державного управління Московської держави. З 1931 р. у Франкфуртському університеті працював над габілітацією про Росію 1917-1920 рр. у контексті світової політики. Але вже в 1934 р. змушений був емігрувати, не захистивши габілітацію³⁵⁴.

Оскільки Ляйпцизький університет тривалий час був вельми привабливим для отримання освіти серед вихідців з Південно-Східної Європи, тут 1918 р. заснували Інститут Південно-Східної Європи та Італію, який у 1924 р. перейменували в Інститут Східної Європи та

ісламу. У цих інституціях свого часу працювали такі відомі славісти як Матіас Мурко і Макс Фасмер. Але вже у 1927 р. відбулося скорочення штатів й 1932 р. інститут взагалі закрили³⁵⁵.

Водночас 1918 р. у Ляйпцизькому університеті було прийнято рішення про запровадження посади екстраординарного професора східноєвропейської історії. На цю посаду балотувалися Л. К. Гецц, Оскар Галецький, Алоїз Хаек і Фелікс Пашковський, але жоден з них не отримав цієї посади³⁵⁶. Доволі дивним було відхилення кандидатури Л. К. Гецца. Врешті-решт у 1919 р. цю посаду зайняв К. Штелін, який вже наступного року перебрався до Берліна.

У 1926-1927 н. р. в Інституті культурної та універсальної історії Ляйпцизького університету було створено відділ східноєвропейської історії. Його очолив 64-річний Ф. Браун, який у 1920 р. емігрував з Росії³⁵⁷ і був більшою мірою мовознавцем ніж істориком. Науковим співробітником відділу працював Георг Заке (Georg Sacke), родом з Кишинева, який після закінчення університету у Ляйпцизі захистив дисертацію про історіософію В. С. Соловйова³⁵⁸, а в 1932 р. – габілітацію з російської історії XVIII ст. з особливою увагою до абсолютизму Катерини II³⁵⁹. Наукове становлення у Ляйпцизькому університеті розпочав і Вернер Маркерт (Werner Markert), який у 1931 р. під керівництвом Ф. Брауна захистив дисертацію про історію ідейних течій кінця XIX – початку XX ст. у середовищі російської інтелігенції³⁶⁰. Особливу увагу В. Маркерт приділив засадничим позиціям слов'янофілів та західників й «суб'єктивній соціології» М. К. Михайловського. Він не тільки проаналізував її вплив на тогочасне російське суспільство, а й відзначив, що М. К. Михайловський вдавався до постійного порівняння з європейськими прикладами у створенні власного образу російських людей, які «пробудились для самоусвідомлення»³⁶¹.

Ще навесні 1918 р. після підписання Брест-Литовських договорів з УНР і більшовицькою Росією у Бреслау засновано Інститут Східної Європи. Формально він був пов'язаний з тамтешнім університетом, але в реальності діяв як цілком самостійний міждисциплінарний науковий центр. Основна увага приділялась вивченню найрізноманітніших сфер економічного розвитку Східної Європи, права і мов³⁶². Інститут мав розробляти питання прикладного характеру, пов'язані з сучасністю. Створення інституції міждисциплінарного характеру засвідчило прагнення до більш комплексного вивчення східноєвропейського простору й впровадження нових форм інституціональної організації східноєвропейських досліджень у німецькомовному академічному середовищі. 1921 р. в університеті Бреслау запроваджено посаду

неординарного професора слов'янської філології та східноєвропейської історії, яку обійняв Ердманн Ганіш.

У Кенігсберзькому університеті курси пов'язані з історією Східної Європи з 1923 р. почав читати Мартін Вінклер (Martin Winkler). Він народився 1893 р. в сім'ї ляйпцизького лікаря, вищу освіту здобув у Страсбурзькому університеті³⁶³. Його перше знайомство зі Східною Європою було сумним: 1915 р. під час поранення на території Польщі він втратив праву руку, а на лівій – півтора пальця³⁶⁴. Про вирішні археологічні розкопки в Єгипті довелось забути, натомість він вирішив займатись історією Росії. У своїх подальших історичних дослідженнях М. Вінклер дотримувався концепції культурно орієнтованої історії К. Лампрехта³⁶⁵.

1920 р. М. Вінклер під керівництвом К. Штеліна захистив дисертацію про дослідження історії Росії А. Л. фон Шльоцером, а пізніше габілітацію³⁶⁶ про П. Я. Чаадаєва. 1929 р. він отримав посаду неординарного професора східноєвропейської історії та краєзнавства Кенігсберзького університету. Поступово серед студентського загалу зростає інтерес до лекцій М. Вінклера. У 1925 р. його лекції відвідували всього два слухачі, але вже 1928 р. – 28³⁶⁷. М. Вінклер багато зробив для знайомства німців з історією Росії шляхом придбання у Радянському Союзі книг науково-історичного характеру для Берлінської державної бібліотеки та бібліотеки Кенігсберзького університету. Завдяки його старанням семінарська бібліотека у Кенігсберзі за 1924-1934 зростає з 400 екземплярів до 7 000 томів³⁶⁸.

Поразка Німеччини в 1918 р. привела до інституалізації мультидисциплінарних досліджень народної самобутності (Volkstum). Саме в рамках цих досліджень оформився німецький «остфоршунг». Його представники розглядали землі на схід і південний схід від Німеччини і Австрії «перш за все як територію поселення, «народну землю» («Volksboden») німців, які тут здавна впливали на своїх підлеглих слов'ян як «носії культури» («Kulturträger») і «вчителі-майстри» («Lehrmeister»)»³⁶⁹.

З 1929 р. питанням німецької самобутності на східних територіях значну увагу приділяв новопризначений генеральний директор Пруського державного архіву Альберт Бракманн (Albert Brackmann) і його співробітник Йоганес Папрітц (Johannes Papritz). На думку Б. Цернака, вони стали основними особами, що націоналістично політизували «остфоршунг» у Берліні³⁷⁰. А. Бракманн був за фахом медієвістом, тривалий час редагував провідне німецьке фахове видання «Historische Zeitschrift» («Історичний журнал»), викладав у Марбурзькому, Кенігсберзькому та Берлінському університетах³⁷¹. З кінця 20-х рр. А. Бракманн активно досліджував історію та проблеми

німецької меншини на території Польщі з метою обґрунтування реваншистських ідей. Ще в 1931 р. на конференції у Прусському державному міністерстві, де дискутувались нові напрямки німецького «остфоршунгу», він порушив питання про необхідність координації цієї роботи та більш докладне вивчення польського «вестфоршунгу». Для цього А. Бракманн запропонував створити у підпорядкованому йому архіві окремих відділ, свого роду публікаційний центр, який увійшов в історію під назвою «Публікаціонсштелле Берлін-Дамель» («Publikationsstelle Berlin-Dahlem») ³⁷².

Помітне місце в дослідженнях німецької самобутності на початку 30-х рр. почав займати Германн Аубін. Він народився в 1885 р. у Північній Богемії. Під час Першої світової війни як офіцер австрійської артилерійської частини воював на території Галичини та в районі Рівного і Луцька. Свої враження про Східну Європу й тамтешні слов'янські і єврейські поселення він охарактеризував словами «бруд, пустеля, болото, безнадійний край» ³⁷³. З 1919 р. Г. Аубін проживав у Німеччині й практично не приділяв уваги історії сусідніх східних територій. Ситуація змінилась після отримання ним у 1929 р. посади професора культурологічних досліджень Бреславського університету. Тут він все більше почав звертатися до тем, пов'язаних з історією німців на територіях тогочасної Польщі та Чехословаччини. На початку 30-х рр. опублікував низку наукових та науково-популярних статей на цю тематику, в яких трактував німецький «дранг нах остен», не як «расистсько детермінований», а як «історичний феномен». Східна експансія й політичне панування німців у його викладі були «захистом західноєвропейського порядку на просторах Східно-Серединної Європи» ³⁷⁴.

Ці дослідники й інституції почали конкурувати з інституціями східноєвропейської історії і їхніми представниками. Поступово їх вплив посилювався на рубежі 20 – 30-х рр., але справжню перемогу вони здобули тільки після приходу до влади Гітлера. Тому проаналізувати їх діяльність більш доцільно у наступному розділі. Зазначимо лише те, що ці дослідження певною мірою актуалізували і спровокували подальші більш чіткіші регіональні поділи у східноєвропейських дослідженнях, зокрема виокремлення таких підрегіонів як Південно-Східна Європа, Східно-Серединна Європа, або її німецький аналог «Міжєвропа» («Zwischeneuropa»).

На початку 20-х рр. у Німеччині з'явилося чимало емігрантів з колишньої Російської імперії, серед яких були й науковці. Для них заснували окремі науково-дослідницькі інституції: Український та Російський наукові інститути. Останній був створений в Берліні завдяки клопотанням О. Гетча ³⁷⁵. Український науковий інститут

відкрито у листопаді 1926 р. На початковому етапі він навіть був частково пов'язаний з Берлінським університетом, але таку його організацію досить критично сприйняв О. Гетч. Його позицію сучасний німецький дослідник Ф. Гольчевські пояснює орієнтацією О. Гетча на дружні відносини з СРСР³⁷⁶. Необхідно також зазначити, що радянські представники не пропускали нагоди висловити перед німецькою стороною своє негативне ставлення до цих інституцій і порушити питання про припинення їхньої діяльності.

Обидві інституції займали маргінальне становище у німецькому академічному середовищі. Для східноєвропейських історичних досліджень у Німеччині була традиційною практика, коли емігранти не німецького походження не інкорпоровалися/інтегрувалися (за дуже рідко винятками й переважно славистів) до загальнонімецького академічного середовища, що вирізняло східноєвропейські дослідження у Німеччині від Австрії, а згодом і Швейцарії. Ця маргіналізація частково нівелювалася можливістю науковців-емігрантів друкувати свої праці у німецьких історичних виданнях. О. Гетч намагався публікувати статті емігрантів у редагованих ним виданнях, сприяти виданню в німецькому перекладі їхніх праць й при нагоді у власних публікаціях повідомляти про їхній доробок. Але, попри те, що українськими емігрантами було засновано низку видань науково-публіцистичного характеру, а заходами П. Рорбаха й А. Шміда видавався часопис «Die Ukraine», українська тематика в академічному середовищі Веймарської республіки була вельми нівельована.

Своєрідною реакцією на територіальні зміни у Східній Європі стало перейменування 1918 р. Німецького товариства вивчення Росії на Німецьке товариство вивчення Східної Європи. Його керівництво й безпосередньо О. Гетч докладали чимало зусиль для координації досліджень Східної Європи на німецькомовному просторі. Вже в червні 1920 р. було проведено конференцію об'єднань та товариств, які переймались східними питаннями. О. Гетч вважав за доцільне поділити їх на три групи: наукові, економічні і публіцистично-пропагандистські, а за кінцеву мету мав не тільки подальшу координацію їх діяльності, а й створення своєрідного картелю та видання фахового журналу. У цих питаннях він намагався співпрацювати з МЗС³⁷⁷.

На цьому ж зібранні О. Гетч висловив думку, що, попри всю важливість Східної Європи для Німеччини, особливу увагу необхідно зосередити на Польщі³⁷⁸. Така позиція пояснюється тим, що він вважався прибічником старих імперських інтересів, спрямованих проти східних сусідів Німеччини, що було пов'язано з політикою ревізії версальської системи у Східно-Серединній Європі³⁷⁹. До того ж

на той час відносини з більшовицькою Росією залишалися вельми невизначеними.

Наслідком Першої світової війни стала руйнація загальноєвропейського інтелектуального простору. Обмежились поїздки і контакти вчених, майже припинився книгообмін та комплектування бібліотек зарубіжною літературою. Низка періодичних видань, які значною мірою залежали від міжнародної співпраці, змушені були призупинити свої видання, зокрема й «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte». Захоплення влади більшовиками й громадянська війна на території колишньої Російської імперії поглибили цю руйнацію. Ініціативу в поновленні науково-культурних зв'язків з більшовицькою Росією перебрало на себе НТВСЄ. Вже в листопаді 1921 р. товариство організувало святкування 100-річчя з дня народження Ф. Достоєвського³⁸⁰. Підписання Рапалльського договору відкривало широкі можливості для налагодження наукової співпраці між німецькими дослідниками Східної Європи й радянськими науковцями. О. Гетч доклав чимало зусиль, щоб максимально скористатись з цього, опираючись на зовнішньополітичні відомства. Концепція О. Гетча, відповідно до якої союз з Росією був запорукою німецької могутності в Європі, як ніяка інша відповідала духу політики Рапалло. Тож цілком природно, що він почав відігравати провідну роль у налагодженні співпраці між німецькими і радянськими істориками та організації східноєвропейських студій у Веймарській республіці. Цьому сприяло й те, що О. Гетч, як депутат рейхстагу від Німецької національної народної партії, був членом, а пізніше й секретарем комітету закордонних справ. Він також мав доволі дружні і довірливі відносини з послом Веймарської республіки в Радянському Союзі графом У. Брокдорф-Ранцау³⁸¹.

Найбільш помітним заходом НТВСЄ в цьому напрямку стало проведення 1928 р. у Берліні тижня радянської історичної науки. Керівник радянської делегації історик-марксист М. Покровський розцінював саму ідею проведення тижня радянської історичної науки підтвердженням того, що «ідеї істориків-матеріалістів починають цікавити широкі кола»³⁸². Натомість О. Гетч намагався максимально репрезентувати немарксистську радянську історіографію. У рамках тижня було організовано й виставку «Історична наука в радянській Росії у 1917-1927 рр.». О. Гетч у своїх листах до М. Покровського пропонував, щоб виставка складалась з двох відділів: 1-й відділ – марксистська історіографія, 2-й відділ – немарксистська³⁸³. Ця ідея не дуже подобалася М. Покровському. У листі до секретаря товариства Г. Йонаса він писав, що запропонована німецькою стороною «виставка з двох частин є не дуже важлива» й пропонував представити в 1-му

відділі організацію історичних досліджень в СРСР (стан архівної справи, бібліотеки, історичні інститути, комісії, видавнича справа) у тому відділі – результати історичних досліджень різних напрямків³⁸⁴. У фінальному результаті зупинилися на варіанті М. Покровського. Загалом підготовка йшла повільно й дата проведення виставки на прохання радянської сторони неодноразово переносилась на більш пізні терміни, склад учасників також неодноразово змінювався, хоча всі витрати на проведення заходу й перебування радянських істориків у Берліні брало на себе НТВСЄ, яке крім істориків сподівалося побачити в складі делегації й наркома В. Луначарського³⁸⁵.

Проведення тижня та виставки радянської історичної науки широко висвітлювались на шпальтах часопису «Osteuropa» й засвідчували визнання досягнень радянських істориків німецькими колегами. Цій події було присвячено низку публікацій і в Радянському Союзі³⁸⁶. Основу тижня, на думку Г. Йонаса, становили лекції, які читалися істориками. Він відзначав, що на жодній з них не було менше ніж 90 слухачів, а на деяких їх кількість перевищувала 200 осіб³⁸⁷. Очевидно, що їх основу складали студенти семінару, а з огляду на те, що кількість слухачів на лекціях О. Гетча сягала 1 000 осіб, то твердження М. Покровського про визнання й інтерес до успіхів марксистської історіографії у Німеччині видається не таким вже достовірним. Під час відкриття виставки М. Покровський не тільки запитав про намір опублікувати документи імперського періоду, які розкривали істинні причини розв'язання світової війни, пов'язані з імперіалістичними намірами країн-учасниць війни, але й спростовував усталене твердження про виняткову відповідальність Німеччини за розв'язання війни, перекававши цю відповідальність на Антанту і Росію³⁸⁸.

Наслідки проведення виставки і тижня радянської історичної науки О. Гетч оцінював позитивно. Вельми важливою він вважав домовленість про надання архівних матеріалів за сприяння посольств обох країн і тимчасовий обмін науковою літературою між радянськими і німецькими бібліотеками. Він наголошував на важливості доступу німецьких дослідників до російських архівних матеріалів, які до цього часу такої можливості майже не мали. Стосовно доступу радянських істориків до німецьких архівів, то О. Гетч відзначав, що радянська сторона буде, перш за все, цікавитися «матеріалами соціалістичного та робітничого руху», а надання архівних матеріалів такого характеру «не матиме ніякого збитку для німецької сторони»³⁸⁹. Важливим наслідком тижня радянської історичної науки в Берліні став один з найбільших проєктів: видання німецькою мовою 16 томів документів з радянських архівів «Міжнародні відносини в епоху імперіалізму» під редакцією

О. Гетча³⁹⁰, публікуючи які німецька сторона намагалась документально зняти з себе відповідальність за розв'язання Першої світової війни.

НТВСЄ прагнуло не обмежуватися співробітництвом тільки з Москвою й налагоджувало співпрацю з окремими республіками Радянського Союзу. У вересні 1928 р. у Тифлісі було підписано попередню угоду з головним науковим управлінням Грузії. Відповідно до якої планували проводити спільні археологічні розкопки, що мали важливе значення для дослідження переселення народів, обмін науковими публікаціями, тимчасовий обмін літературою між бібліотеками, налагодити співпрацю грузинських вчених з журналом «Osteuropa» й запрошувати вчених обох сторін для читання лекцій³⁹¹. З наркомом освіти Грузії велись перемовини щодо організації взимку 1930 р. в Берліні наукової кавказької мистецької виставки та циклу доповідей «Культурна область Причорномор'я як з'єднуюча ланка між Європою та Азією», початок яких було намічено на 19 лютого. Окремі лекції передбачалось присвятити древній історії грецької культури, впливу Персії, Ірану та Візантії на слов'янський світ³⁹².

Свою діяльність НТВСЄ проводило у тісній співпраці з МЗС Німеччини, а міністерство у свою чергу фінансово підтримувало не тільки товариство, а й фінансувало через нього емігрантські інституції. Наприклад, в 1930 р. Німецькому товариству досліджень Східної Європи було виділено 29 000 рейхсмарок, через товариство щомісячно перераховувалось 6 250 рейхсмарок для Російського наукового інституту, щоквартально 2 500 рейхсмарок для російської вищої школи. Фінансування Українського наукового інституту у 1930 р. міністерством залишалось під питанням³⁹³. О. Гетч особливо переймався поширенням серед німецького загалу праць російських істориків-немарксистів і клопотав перед МЗС щодо створення засобів і шляхів донесення результатів їх праці до німецької й західноєвропейської аудиторії³⁹⁴.

1931 р. генеральним секретарем НТВСЄ став Клаус Менерт (Klaus Menert), який був учнем О. Гетча і під його керівництвом захистив дисертацію про вплив російсько-японської війни на велику політику. К. Менерт народився у Москві в 1906 р. і хоча родина через вісім років перебралась до Німеччини, його мати чимало уваги приділяла російській мові. З кінця 20-х рр. він регулярно поїзджав у Радянський Союз, де мав чимало знайомих серед різних верств населення³⁹⁵. Наприклад, на початку 30-х рр. він кілька років поспіль впродовж місяця гостював у радянської студентки, завдяки чому у студентському середовищі його вважали «своєю людиною», що було «більше ніж товариш»³⁹⁶.

Підписання Рапалльського договору відкрило можливості для широкої співпраці німецьких дослідників історії Східної Європи з радянськими істориками. Завдяки радянсько-німецькій співпраці стали можливими й наукові відрядження німецьких дослідників до Радянського Союзу. О. Гетч вперше відвідав СРСР у 1923 р., а протягом наступних 11 років здійснив 8 багатотижневих поїздок³⁹⁷. У 1931 р. К. Штелін мав тривалу дослідницьку роботу в архівах та бібліотеках Радянського Союзу, подорожував Туркестаном³⁹⁸. Р. Саломон входив до німецької делегації, яка брала участь у святкуванні 200-ліття Російської академії наук, вдруге побував у Радянському Союзі в 1929 р.³⁹⁹. Ставлення Л. К. Гетца до радянської держави відзначалось лояльністю й він виявляв зацікавленість у подорожах до Радянського Союзу. У березні 1924 р. НТВСЄ відшукувало у провідних університетах довірених осіб для спільної наукової роботи з СРСР. Л. К. Гетц не тільки дав згоду на цю співпрацю, але й заявив про готовність поїхати у Радянський Союз як гость-професор для читання лекцій про німецько-російські торгівельні відносини⁴⁰⁰. Того ж року його обрали дійсним членом Української академії наук. Наступного року він був запрошений до Радянського Союзу на святкування 200-річчя Академії наук СРСР. Радянська преса дуже схвально оцінювала його виступ та вклад в дослідження історії Росії⁴⁰¹. Він практично був єдиним німецьким дослідником Східної Європи/Росії, якого було удостоєно високого академічного звання в Радянському Союзі. У 1927 р. звання академіка отримав і Ф. Браун, про що потурбувались його колишні колеги в Петербурзі.

Дев'ять багатомісячних поїздок до Радянського Союзу здійснив М. Вінклер. Про свою першу подорож він підготував повідомлення понад 130 сторінок для міністра науки, мистецтва і народної освіти⁴⁰². Він побував у найрізноманітніших куточках країни від Півночі до Вірменії, де налагодив контакти з селянами, ремісниками, реставраторами ікон, майстрами дерев'яної скульптури та істориками С. Швагоновим і М. Ліхачовим. Таке вільне пересування по країні йому гарантувала підтримка народного комісара освіти А. Луначарського⁴⁰³. Під час подорожей М. Вінклер зібрав чималу колекцію православних ікон, різноманітних сувенірів, амулетів та чудову бібліотеку. Звичайно це сприяло його глибокій обізнаності з історією російської культури. Після Другої світової війни він заснував у Німеччині музей ікони⁴⁰⁴. Окрім Росії, він упродовж 1927-1934 рр. здійснив поїздки до Югославії, Польщі та Стамбула⁴⁰⁵. Отже, для переважної більшості з провідних дослідників Східна Європа, а точніше Росія/Радянський Союз були добре знайомим регіоном і в своїх дослідженнях вони

послугувались не тільки науковою літературою і джерелами, але й мали власні враження щодо цього регіону.

Важливу роль у репрезентації образу Східної Європи відігравали фахові періодичні видання й видання книг. У 1924 р. Інститутом Східної Європи в Бреслау було засновано журнал «Jahresberichte für Kultur und Geschichte der Slaven» («Річні звіти з культури та історії слов'ян») під редакцією Е. Ганіша. У 1925 – 1935 рр. журнал виходив під назвою «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven» («Щорічники культури та історії слов'ян»). У передмові до першого тому журналу Е. Ганіш відзначав, що журнал засновано для репрезентації слов'янських дисциплін та охоплюватиме весь простір поширення слов'янських мов, відповідно і Південно-Східну Європу та Чехословаччину⁴⁰⁶.

У 1925 р. було засновано журнал «Osteuropa» як орган НТВСЄ. У першому номері журналу О. Гетч сформулював найважливіші завдання видання: «На основі робіт наукового характеру подавати образ сучасного стану європейського Сходу незалежно від жодної політичної і партійно-політичної точки зору, від жодного економічного чи економічно-політичного інтересу. Методи і плани цього журналу є науковими, але видання має й практичну мету: журнал повинен служити пізнанню і оцінці сучасності на європейському Сході»⁴⁰⁷. Видання дійсно більше орієнтувалося на проблеми сучасності, ніж на історію Східної Європи, але його дописувачами були науковці, переважно представники академічних установ, що займались Східною Європою.

Видання журналу фінансувалось з бюджету МЗС. Так, у 1930 р. редакції журналу «Osteuropa» було виділено 20 000 рейхсмарок⁴⁰⁸. Натомість 200 екземплярів з 850 одиниць загального тиражу використовувались МЗС для власних потреб⁴⁰⁹, в першу чергу, для поширення серед дипломатичного корпусу. Дослідник Ф. Елштайн відзначає особливий вплив на концепцію журналу й, відповідно, програмні завдання та публікації німецького посла в Радянському Союзі У. Брокдорф-Ранцау⁴¹⁰. Сам О. Гетч відзначав, насамперед, допомогу посла в роботі НТВСЄ і виданні журналу «Osteuropa»⁴¹¹. Свого часу А. Каппелер, коментуючи слова Г. Штьокля про східноєвропейську історію як «допоміжну дисципліну зовнішньої політики» зауважив, що при цьому Г. Штьокль «натякав на значення політики для розвитку фаху. Інакше кажучи: не історики впливали на політику і суспільство, а історики робили те», що потрібно було політикам. Г. Штьокль, на думку А. Каппелера, перебільшував, все таки історики – дослідники Східної Європи фактично мали малий вплив на суспільство»⁴¹². Водночас, незначний вплив істориків цього

періоду на суспільство щодо формування образу Східної Європи Г. Уберлендер, насамперед, пояснив тим, що «після Першої світової війни тільки незначна кількість істориків займалась Східною Європою й це переважно Росією/СРСР»⁴¹³.

Варто зауважити, що цензури як такої, щодо публікацій журналу «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» у веймарській період не було (не виявлено ні документального підтвердження, ні свідчень сучасників). У. Брокдорф-Раннау помер невдовзі після заснування журналу, до того ж МЗС мало потребу знати реальний стан справ у Східній Європі і його різноманітних аналітичних оцінках. Представники академічного світу, зокрема професори, займали досить високе становище у Веймарській республіці і були незалежні в своїй діяльності, зберігаючи «статус академіків», попри певну кризу в академічному світі, що підтверджує й дослідження Ф. Рінгера. Тут варто радше говорити про дуже складні процеси взаємозв'язку академічного і політичного середовищ. Безумовно, при прийнятті тих чи інших політичних рішень, вирішальною була позиція політиків, а не науковців. Як доречно зауважив А. Каппелер «Рапалльський договір був укладений не завдяки Гетчу, однак він його підтримував»⁴¹⁴. Але підтримував він його не тільки тому, що політиками було прийнято відповідне рішення, а й тому що це відповідало і його баченню німецької східної політики. Існування академічної свободи й політичний плюралізм забезпечували певний вибір тем і вільні інтерпретації Східної Європи як у навчальному процесі, так і в дослідженнях.

У 1931 р. було відновлено довоєнне періодичне видання «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte». До його редколегії не включили австрійського історика Г. Уберсбергера. У новому виданні вже переважали публікації німецьких авторів, що засвідчило зростання ролі дослідників Східної Європи у німецькомовному академічному середовищі. О. Гетч також намагався публікувати праці емігрантів з колишньої Російської імперії. Особливо активними були Д. Дорошенко та А. Флоровський. Це дозволяло німецьким читачам знайомитися з найрізноманітнішими поглядами й оцінками історії та сучасності Східної Європи, а також свідчило про плюралізм і толерантність у середовищі фахових дослідників історії Східної Європи. Крім того, було засновано дві книжкові серії: заходами О. Гетча «Східноєвропейські дослідження» і К. Штеліна «Джерела та твори з російської історії».

Отже, незважаючи на економічні проблеми післявоєнного періоду у Веймарській республіці було не тільки збережено інституції часів імперії, але й засновано нові заклади східноєвропейських досліджень, серед яких й інститути мультидисциплінарних досліджень, що засвідчило появу нової інституалізаційної форми. Були

зорганізовані/відновлені періодичні видання, книжкові серії. Активно працювало НТВСС. Особливістю цього періоду стало заснування двох наукових емігрантських інституцій. Було дещо розширено штат кафедр та семінарів східноєвропейської історії. Але розширення мережі інституцій, діяльність яких була пов'язана зі Східною Європою відбувалось у першу чергу на східних територіях Веймарської республіки, а в університетах центральної і західної частини країни цей напрямок практично ігнорувався.

2.2. Східна Європа в старих/нових інтерпретаціях німецьких науковців

Територіальні зміни й утворення нових держав після розпаду Німецької, Австро-Угорської і Російської імперій провокували переосмислення концепції східноєвропейських студій й відповідно поняття Східна Європа. Після 1918 р. в історично-політичному словообігу з'явилося ще одне поняття – Східно-Серединна Європа. Під ним розуміли територію між Німеччиною, Австрією та Росією, де постали нові національні держави. Відносно неї не вживали Серединна Європа – що нагадувало Німеччину, і не вживали Східна Європа, що нагадувало Росію⁴¹⁵. Але поняття Східно-Серединна Європа не стало широко вживаним у міжвоєнний період. По відношенню до новопосталих держав послуговувались такими назвами як «нова Європа», чи менш привабливою й дещо зневажливою «санітарний кордон».

На німецькомовному просторі поняття Східно-Серединна Європа також не стало вживаним, у тому числі й дослідниками Східної Європи. Тут запропонували й частіше послуговувались поняттям «Міжєвропа»⁴¹⁶, що також відображало своєрідне ставлення німців до цього регіону та державності новоутворених країн, які сприймалися як «ні те, ні се»⁴¹⁷.

З 1918 р. більшого значення почало набувати поняття «Південно-Східна Європа». Його використовували як більш «нейтральне, неполітичне й неідеологічне» в порівнянні з назвами Балкани й Балканський півострів, які з початком Першої світової війни в головах європейців асоціювались з «пороховою бочкою» Європи. Але поняття «Південно-Східна Європа» не було винаходом ХХ ст. Ще на картах ХVІІІ ст. ним послуговувалися для означення території, яка охоплює землі «Словаччини, Угорщини, Румунії, Молдавії, Болгарії, Греції, Албанії, Югославії, Македонії, Хорватії, Боснії-Герцоговини, Словаччини, а також європейської частини Туреччини»⁴¹⁸. Німецькі

дослідники Східної Європи теоретично включали цей регіон до складу Східної Європи й послуговувались як назвою Балкани, так і Південно-Східна Європа. Але, як і раніше, німецькі історики – дослідники Східної Європи у 20-і рр. практично не включалися до дискусії щодо територіальних поділів у Європі й дискусії щодо тих чи інших понять – іноді окремих регіонів. Можна навіть сказати, що для переважної більшості з них, за винятком О. Гетча, це питання не було актуальним.

Частково цього питання О. Гетч торкнувся у передмові до першого номера, заснованого ним журналу «Osteuropa», де відзначив, що в центрі уваги мусила бути Росія в межах імперії до 1914 р. Проблеми окраїнних держав («Randstaaten»), до їх числа О. Гетч зараховував Латвію, Литву, Естонію, Фінляндію, Польщу⁴¹⁹, мусили при цьому також знайти своє місце. Важливість Росії підкреслювалась і тим, що О. Гетч вважав за необхідне приділяти увагу дослідженню проблем Азії, Сибіру, Туркестану, Кавказу як її важливих регіонів. І тільки після цього відзначав необхідність включення в сферу публікацій журналу «Osteuropa» Південно-Східної Європи, особливо багатонаціональних частин слов'янського світу. Водночас він не вдався до висловлення, які землі/країни належать до Південно-Східної Європи, але зазначив, що відповідно до концепції журналу можна трактувати Східну і Південно-Східну Європу як «єдину і об'єднану»⁴²⁰. Таким чином, Східна Європа в його баченні простягалась від Балтики до Азії, а на сході сягала за лінію Уралу, хоча в довоєнний період він визнавав Урал східною межею Східної Європи. Західна межа ним не обумовлювалась, вочевидь він дотримувався своєї попередньої думки, щодо визначення її по Ельбі. Але в передмові проявилися і деякі нюанси. Якщо в довоєнний період в територіальному вимірі в концепцію «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» було включено й землі Габсбурзької монархії Богемію та Моравію, то в середині 20-х рр. Чехословаччина не була означена в концепції журналу «Osteuropa». Тона щодо Південно-Східної Європи була радше декларативною. Аналіз публікацій в журналі «Osteuropa» за період з 1925 по 1933 рр., проведений німецькою дослідницею Й. Унзер (J. Unser), показав, що кількість публікацій, присвячених Радянському Союзу перевищила дві сотні, Польщі – менше ніж тридцять, іншим окраїнним державам – ледь більше двадцяти, а Південно-Східна Європа зовсім залишилась поза увагою⁴²¹. Азійська частина СРСР була більш представлена у публікаціях журналу, ніж деякі східноєвропейські землі. У грудневому номері журналу за 1928 р. була навіть опублікована стаття про тогочасну Монголію⁴²².

Постає питання: чи позначилися зміни, які відбулися на територіях, розташованих на схід і південний-схід від німецькомовного

простору на інтерпретаціях Східної Європи у навчальних планах й тематиці курсів, які пропонувались німецьким студентам?

За 13 років своєї викладацької діяльності в Берлінському університеті К. Штелін прочитав 17 циклів лекцій з історії Росії за такою тематикою: «Зарубіжні джерела з історії древньої Росії» (1921-1922 н. р.), «Історія духовного життя Росії в XIX ст.» (1922 р.), «Огляд історії Росії від початку до сучасності» (1931-1932 н. р.), «Історія Росії від царя Павла до Жовтневої революції» (1932-1933 н. р.). Окрім історії Росії, він ще читав лекції з історії Польщі (1922 р.) та Балкан від початку до сучасності (1922-1923 н. р.), а також цикл лекцій з універсальної історії. Після повернення з Радянського Союзу, де він здійснив подорож Туркестаном, К. Штелін запропонував студентам курс за матеріалами цієї подорожі⁴²³.

Лекції О. Гетча, як і в попередні роки, в основному були присвячені історії Росії/Радянського Союзу та Польщі: оглядовий курс з історії Польщі, російська історія 1881-1929 рр., історично-правові та законодавчі проблеми в російській історії, особливу увагу він приділяв історії Російської імперії на рубежі XIX-XX ст. Також він неодноразово пропонував оглядові курси з історії Південно-Східної Європи чи історії Болгарії або Сербії⁴²⁴. Хоча у Берлінському університеті й намагались відповідно до назви семінару в лекційних курсах представляти більш широку концепцію Східної Європи, але домінування історії Росії було очевидним. Огляд тематики лекцій за 1932 р., які читали у Берлінському університеті також свідчить про зосередженість на історії Росії/Радянського Союзу з незначною увагою до історії та державознавства Польщі. Водночас з'явився курс про німецьку самобутність на пограниччі й за рубежом⁴²⁵. Така тематика була співзвучна зі східноєвропейською політикою Веймарської республіки. Домінування інтересу до Росії було обумовлено інтенсивною співпрацею з Радянським Союзом у всіх сферах у контексті рапальської політики. Впровадження курсу про німецьку самобутність й збереження інтересу до Польщі у свою чергу обумовлювалося політикою реваншизму й «науковою роботою» зі спростування звинувачень у розв'язанні війни.

Тематика дисертацій, які були написані і захищені в Берлінському університеті зі східноєвропейської історії також засвідчує збереження русоцентризму. Під керівництвом К. Штеліна було захищено майже 20 дисертацій. Серед них про Лівонію та Росію за часів Й. Фрайтага (Х. Козак) про систему державного управління в Росії (Ф. Епштайн), , про відносини Росії і Швеція в 1762-1772 рр. (Е. Амбургер), декілька дисертацій було присвячено таким постатям як Бакунін (Н. Яфе), Кірієвський (І. Смоліч), княгиня

Дашкова (Г. Шлегельбергер), Потьомкін (Т. Адамчук). За 1923-1933 рр. О. Гетц виступив як керівник або основний рецензент по 40 дисертаціях. Їх тематика в територіально-етнічному вимірі була дещо ширшою, але зберігалось домінування російської історії⁴²⁶. Серед дисертантів були і вихідці з України, дисертації яких були пов'язані з українською тематикою: Василь Кучабський захистив дисертацію «Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовиками в 1918-1923 рр.», Домет Оляничин – «Григорій Сковорода. Український філософ XVIII ст. і його духовно-культурне оточення»⁴²⁷. Борис Крупницький захистив дисертацію «Йоганн Християн фон Енгель та історія України»⁴²⁸. Але ніхто з них не був інкорпорований у власне німецьке академічне середовище. У кращому випадку вони змогли зробити наукову кар'єру у стінах Українського наукового інституту, як, наприклад, Б. Крупницький. Хоча варто зауважити, що у Веймарській республіці розширення штату інституцій, які займались східноєвропейськими історичними дослідженнями, було вельми нешарпним, тому й чимало німців, які захистили дисертації зі східноєвропейської історії робили свої кар'єри поза межами університетів.

У Гамбурзькому університеті Р. Саломон читав лекції на теми «Історія слов'янського світу», «Історія великоруської держави до сьогодні», «Росія і Європа», «Історія російського імперіалізму», «Росія в Азії», «Російські революційні рухи в XIX і XX ст.», «Політичні партії Росії», «Історія Польщі з XVIII ст. до сьогодні», «Історія Балтійських провінцій», «Історія німецького сходу», «Історія церкви в Східній Європі», а також впродовж декількох семестрів курс лекцій з історії Візантійської імперії⁴²⁹. Під час зимового семестру 1926-1927 н. р. він читав курс «Епохи нової російської літератури у зв'язку з політичною історією», присвячений творчості Л. Толстого і Ф. Достоевського. Російська історія та література, на думку Р. Саломона, були вельми взаємопов'язаними: російську історію не можна зрозуміти без знання російської літератури і навпаки⁴³⁰.

У Боннському університеті Л. К. Гетц у 1919 та 1920 рр. продовжував читати курс з «Російської історії», під час літнього семестру 1922 р. пропонував для слухачів всіх факультетів курс лекцій «Російська історія й культурний розвиток», у 1924 р. – «Сербська та болгарська історія». Свою викладацьку діяльність він завершив у 1938 р. курсом «Історичний і культурний розвиток Росії до більшовизму»⁴³¹. Через чотири роки після завершення викладацької діяльності Л. К. Гетц помер. До кінця свого життя він залишався неподієвим і проявляв, перш за все, науковий інтерес до Східної Європи, яка для нього завжди була важливою складовою Європи, а

відповідно й тим «іншим», який не протистояв Заходу, а доповнював його. Після виходу Л. К. Гетца на пенсію у східноєвропейських студіях у Боннському університеті настала багаторічна пауза.

У Бреславському університеті Е. Ганіш основну увагу приділяв не східноєвропейській історії, а польській та чеській філології й російській літературі XIX ст., особливо творчості Ф. Достоєвського та І. Тургенєва. Частина лекційних курсів неординарного професора середньовічної та нової історії Ф. Андреа була присвячена історії Росії, особливо періоду правління Катерини II. Лекції М. Вінклера у Кенігсберзі в основному були присвячені культурній історії Росії. Проблематика семінарських занять включала теми російсько-німецьких торговельних зв'язків⁴³², історії Москви й Петербургу, суспільної власності в російській історії, панславізму⁴³³. Тож є очевидним домінування курсів, пов'язаних з історією Росії, до того ж без особливої уваги до її багатонаціонального складу. Частково приділялась увага країнам Прибалтики, Польщі й Південно-Східної Європи. У дослідженнях також зберігалось домінування історії Росії.

На початку 20-х рр. актуальності набула тема «Росія і Європа», яка була в німецькомовному академічному середовищі не зовсім новою й трактувалась не завжди однозначно як німецькими істориками, так і представниками російського академічного світу, особливо емігрантами, праці яких були відомі на німецькомовному просторі. 1920 р. в німецькому перекладі було видано окремі розділи книги М. Я. Данилевського «Росія і Європа»⁴³⁴. На еміграції у Німеччині перебував М. фон Таубе, який хоч і був юристом за освітою вдався до написання праць на історичну тематику, серед яких була невеличка книжка «Росія й Західна Європа»⁴³⁵. Звернення до цієї тематики було обумовлено й перемогою більшовиків у громадянській війні та утвердженням їх влади.

В цей період у середовищі російських емігрантів активно пропагувалась євразійська концепція. Представник цієї течії М. Трубецький, очоливши семінар славістики у Віденському університеті, навіть був інкорпорований у німецькомовне академічне середовище. 1922 р. у мюнхенському видавництві вийшла його книга «Європа і людство»⁴³⁶. Передмову до книжки написав О. Гетч і висловив у ній своє критичне ставлення до євразійської концепції, відзначивши, що всі слов'янофільські «перспективи на Азію» в сучасному розвитку «мусять відійти на задній план»⁴³⁷. 1925 р. у передмові до першого номеру журналу «Osteuropa» він повернувся до цього питання й зазначив, що навряд чи можна свідомо ставити Росію між Європою та Азією, оскільки: «географічно розташована між

Європою та Азією, Росія, попри всі перехідні явища, набагато сильніше належить до Європи, ніж до Азії»⁴³⁸.

Окремі публікації темам «Росія та Європа»⁴³⁹, «Росія та Цивілізація» присвятив і К. Штелін Він визнавав необхідність дружніх відносин зі Сходом, але відстоював переваги ліберальних цінностей Заходу⁴⁴⁰. Постання державності у східних слов'ян К. Штелін, відповідно до сказань» пов'язував з «ясним світлом», яке пролилось з Заходу і привело до розвитку «квітучої культури Києва». Проте вона була зруйнована татарським ігом, а Європа з часом «забула про існування поза польським кордоном російського рейху»⁴⁴¹. До того ж там запанувала «східно-християнська деспотія», а європейські процеси Ренесансу та Реформації були радше «слабким відблиском західного сонця», що й обумовило аскетичний характер культури⁴⁴². З часом Росія поступово почала нагадувати про себе Європі і викликати там страх. До цього періоду в історії Росії К. Штелін вжив й більш негативні вирази, як то «варварський Фауст» – Іван III, який почав стукати у «ворота Заходу», а з часу Івана IV культурна Європа почала «тремтіти перед цією новою силою». Тільки Петро I за допомогою німців здійснив «прорив» рівнозначний тому, який мали Ренесанс та Реформація для Заходу⁴⁴³. Але К. Штелін не особливо вдавався до аналізу методів здійснення цього «прориву», а як, відомо, вони були далекими від цивілізованих і відзначались жорстокістю та деспотизмом. Певне пояснення, чому автор не придав цьому особливого значення, можна знайти у трактуванні К. Штеліном «варварських інстинктів», що проявлялись в історії, в яких протиставлялося й возвеличувалося «козацьке, з анархічними інстинктами молодих розбійників степу, проти державного порядку»⁴⁴⁴.

В таких інтерпретаціях Росії К. Штеліном чітко проглядається континуїтет з інтерпретаціями попереднього керівника семінару східноєвропейської історії Т. Шімана. Але К. Штелін цікавився російською культурою XIX ст. й не трактував Росію однозначно як монголо-азійську, варварську державу. Водночас він погоджувався з висловлюваннями свого попередника Т. Шіманна про «чужу» сутність Росії, яка певною мірою обумовлювалась й монгольською спадщиною. У редактованій К. Штеліним книжковій серії було опубліковано листування Івана Грозного з принцом Курбським, листи О. Пушкіна, та цитери Я. Штеліна, щоденник Афанасія Нікітіна, відомий твір «Подорож з Петербурга до Москви»⁴⁴⁵. Тим самим він намагався показати непросту й таку різну Росію: від деспотизму Івана Грозного до високої поезії О. Пушкіна, а також важливість німецько-російських культурних зв'язків.

К. Штеліну складно було сприйняти більшовизм, оскільки марксизм він трактував як «єресь»⁴⁴⁶. Походження більшовизму дослідник пов'язував з «татарським пануванням» та впливом «єврейства»⁴⁴⁷. Таке трактування більшовизму підтримував і відомий публіцист, доцент Німецької вищої школи політики Г. Кляйнов, який впровадив спеціальний семінар з євразійства антибільшовицького спрямування⁴⁴⁸. На своїх заняттях він послуговувався не тільки ідеями євразійців, але й матеріалами власних поїздок до СРСР.

Перемогу революції у Росії К. Штелін вважав не стільки успіхом більшовиків, скільки пояснював специфічним розвитком Росії, який обумовив загострення соціальних протиріч ще у XVIII ст. У другій половині XIX ст. у зв'язку «з пролетаризацією» й «подвійним тиском царизму та церкви» населення вже було готове до сприйняття революційних ідей, а Перша світова війна загострила існуючі проблеми⁴⁴⁹. Захоплення влади більшовиками і проголошення ними побудови соціалізму, на думку К. Штеліна, було «основною проблемою», яка постала перед європейською спільнотою⁴⁵⁰.

Основні зусилля К. Штеліна були зосередженні на написанні найважливішої його праці – 5-ти томної історії Росії, роботу над якою він продовжував і після виходу на пенсію у 1933 р. аж до самої смерті у серпні 1939 р. Центральне місце у праці К. Штеліна посідала політична історія Росії, ще одна її особливість гromіздка персоніфікованість. Він до певної міри спростовував оцінки свого попередника Т. Шіманна про закритість Росії часів Миколи I та відсутність у тогочасній Росії німецького впливу. Зокрема, він відзначав вплив та поширення філософії Гегеля у миколаївській Росії⁴⁵¹. Визнаючи роль азійських чинників у формуванні Російської держави, він також намагався провести в її історичному розвитку паралелі з історичним розвитком Західної Європи⁴⁵². Всі позитивні зміни у Росії К. Штелін пов'язував з західноєвропейським впливом, особливо німецьким, а негаразди зазвичай пояснював азійським впливом. Це в чергове підкреслює європоцентризм поглядів К. Штеліна.

Більшовизм як ідеологію не сприймав також Р. Саломон, особливо скептично він ставився до прагнення більшовиків на всесвітнє поширення революції. Своє завдання історик вбачав у суто науковій роботі й оцінював події у Радянському Союзі як феномен сучасної історії⁴⁵³. У 1925 р. він опублікував статтю «Два ювілеї російських революцій 1825 – 1905 – 1925»⁴⁵⁴. На відміну від К. Штеліна, він вельми високо оцінював роль В. Леніна в перемозі революції 1917 р. Загалом позитивно він оцінював і культурну політику більшовиків, але коли в Радянському Союзі розгорнулася компанія проти істориків-немарксистів, то він відкрито й гостро почав

критикувати ці дії радянської влади й навіть опублікував у 1931 р. публіцистичну статтю про становище історичної науки в Росії⁴⁵⁵. Р. Саломон також мав інтерес до літератури меморіального характеру. У 1924 р. підготував повідомлення про нові джерела з історії Росії XIX-XX ст., опубліковані після 1918 р., де відзначав, що за ними можна вивчати російський характер, історію, релігію, економіку⁴⁵⁶. Особливий інтерес у нього викликала творчість Ф. Достоевського, як і в Німеччині загалом, оскільки через його твори німці намагались «зрозуміти» Росію й пояснити тамтешні події. Р. Саломон навіть опублікував спеціальне дослідження «Достоевський і його німецька публіка». Це був не найпродуктивніший період у науковій кар'єрі Р. Саломона, що проявилось у незначній кількості публікацій, переважно статей.

Організаційна, викладацька та політична діяльність забирали чимало часу, тому за цей період О. Гетч не опублікував вагомої монографії. Основна наукова робота була зосереджена на підготовці й публікації документів з радянських архівів про зовнішню політику Російської імперії, листування російського посла в Берліні Мейндорфа⁴⁵⁷, спогадів Вітте⁴⁵⁸. З часу заснування журналу «Отечоро» він щомісячно публікував огляди про тогочасне життя у Східній Європі, переважно в Радянському Союзі. Його образ довоєнної Росії практично не зазнав змін. Безумовно за світоглядними цінностями О. Гетча більшовизм був неприйнятний і Радянський Союз був для Німеччини однозначно «іншим» й можливо ще більш «чужим», хоча не варвар і азіат. Але розуміння важливості для Німеччини співпраці й миру з Радянським Союзом слугували для переважно нейтральної оцінки подій в СРСР.

З кінця 20-х рр., коли розпочались процеси з «шахтинської» справи, проти опозиції й відбулося згортання НЕПу, позитиву у його очах поменшало. О. Гетч не тільки подав інформацію про судовий процес, ухвалу суду й їх висвітлення у газеті «Известия», а визнав їх тенденційними й відзначив намагання влади надати їм класового характеру: «робітники проти інженерів, так званих спеціалістів». Він наполюсив й на тому, що цей процес показав реальне становище в радянській індустрії й економіці загалом, породив «антирадянські настрої у світі» й спричинив сумніви щодо доцільності надання кредитів Радянському Союзу⁴⁵⁹.

З 1929 р. О. Гетч все частіше писав про негаразди у радянській економіці, на доказ чого приводив факти впровадження хлібних карток у містах⁴⁶⁰. У листопадовому огляді подій в Радянському Союзі за 1930 р. він зауважував, що хоча радянська преса пише про успіхи радянської економіки й дочасне виконання першого п'ятирічного плану, у реальному житті й з огляду на попередню зиму картина

виглядала неоптимістично. Не вдалося заготовити достатню кількість зерна, не вистачало м'яса, масла, овочів, одягу, взуття, білизни тощо, які до того ж вилучили зі сфери вільної торгівлі⁴⁶¹. У 1930 р. критики на адресу СРСР на сторінках «Osteuropa» побільшало. Радянський Союз характеризувався як станова держава, на вершині соціальної піраміди якої знаходилась комуністична партія, яка не була «партією у безпосередньому значення слова, а привілейованим станом» схожим з орденом⁴⁶².

На відміну від представників старшої генерації К. Менерт вважав, що досягненням більшовицької влади є не економічні показники, а нові люди, переважно молодь⁴⁶³. Оцінюючи реформи у галузі освіти, він вважав засадничим «розрив з старим розвитком» і впровадження «повністю нового базису для вищої школи»⁴⁶⁴. На його думку, реформа прийшла на зустріч «масовому духовному голоду народу, який століттями жив в темноті» й відповідала «безмежному пориву» до знань радянської молоді⁴⁶⁵. К. Менерт не тільки висловлював захоплення радянською молоддю, її прагненнями до знань, а навіть певною мірою бачив майбутнє Німеччини у вихованні «нових» молодих людей. Він вважав, що колективізм мав більше перспектив, ніж індивідуалізм і «свобода кожного», які запанували на Заході⁴⁶⁶.

Якщо Росія та Радянський Союз сприймалися відносно нейтрально, то незалежність і державність Польщі й решти «окраїнних держав» О. Гетч сприймав важко. 1928 р. він опублікував статтю «Східноєвропейські окраїнні держави», де подав огляд 10-літньої історії Польщі, Фінляндії, Латвії, Литви й Естонії. Після десяти років відновлення польської державності О. Гетч пояснював економічні проблеми Польщі тим, що її території були складовими економічних організмів Німеччини, Росії та Австро-Угорщини і мали успішний розвиток, а така «штучна ампутація» і створення незалежної Польщі слугували радше породженню проблем, ніж незалежності країни⁴⁶⁷.

Значну увагу він приділяв і складному становищу національних меншин у Польщі, бо залишати без уваги такі проблеми – означало сприяти польському націоналізмові, який ніс загрозу і був «особливо небезпечним у союзі Польщі та Франції»⁴⁶⁸. Зауваження про існування проблем у національній політиці Польщі не були безпідставними, але на позиції О. Гетча також позначились зовнішньополітичні інтереси Німеччини та власний світогляд. Він народився і сформувався як вчений, політик і публіцист в імперський період, коли майже вся Східна Європа була поділена між трьома імперіями, які постійно боролись за переділ цього простору й трактували свою місію, насамперед, як цивілізаційно-просвітницьку. Імперське мислення значно ускладнювало сприйняття державності й незалежності нових

відносноєвропейських країн, до складу яких ще й відійшли «одвічно польські» землі. Крім того, конструювання образу націоналістичної Польщі й наголошування на польському націоналізмі та проблемах національних меншин, і не тільки німців, а й, зокрема, українців було чинією з політичних стратегій Берліна у боротьбі за повернення довоєнних територій. Для О. Гетча як у випадку Польщі, так і у випадку Радянського Союзу, сконструйовані ним образи слугували не тільки для легітимації й історичного обґрунтування його політичних висновків, але й для подальшого утвердження ідентичності німців як більш розвиненішої та культурної європейської нації.

Щодо Литви, то О. Гетч, відзначивши факт визнання цієї держави Німеччиною ще у березні 1918 р. та характеризував її як «сільськогосподарську країну з нещасним сільським населенням, без дворини, без великої буржуазії, без індустрії, без торгівлі», яка змушена була вести боротьбу за свою самовизначеність з Росією і Польщею⁴⁶⁹. Наслідки цього самостійницького розвитку О. Гетч оцінив вельми скептично, відзначивши, що у внутрішньому політичному житті з 1926 р. тут запанувала диктатура, а у зовнішніх відносинах існує напруження з приводу Вільно й Мемеля⁴⁷⁰. Підводячи загальний підсумок розвитку «окраїнних держав» О. Гетч констатував, що «всі вони мають зовнішню життєву силу», ніж це було на час їх заснування», не зважаючи на «великі економічні, фінансові і національні проблеми, з якими всі вони, хоча й з різною силою ведуть боротьбу». Але найголовнішим було те, що «система держав, які утворилися між Німеччиною і Росією» не принесла «бажаного балансу» в забезпеченні європейського миру», насамперед попередженню загрози з боку Росії, оскільки новопосталі держави не спромоглися навіть «впорядкувати відносини між собою». Найслабшою й найнебезпечнішою ланкою О. Гетч традиційно вважав Польщу, де польський націоналізм не здатний був вирішити ні економічні питання, ні питання національних меншин, ні питання кордонів. Тому й відповідальність за безпеку у регіоні він пов'язував ні з політикою Німеччини, ні інших окраїнних держав, ні Росії, а насамперед з політикою Польщі у союзі з Францією⁴⁷¹. Зовнішньополітичне становище Польщі у 1931 р. О. Гетч характеризував як «абсолютний виняток», особливо у відносинах з обома «великими безпосередніми сусідами, на кошти яких, і на території яких» вона постала й намагалася визначити свої кордони. Проблематичність зовнішньополітичного становища Польщі він вбачав не в «протизвізі між е т н о г р а ф і ч н о ю Польщею й і с т о р и ч н о ю Польщею»⁴⁷².

Протягом 1928 р. на сторінках «Osteuropa» публікували статті, які мали засвідчити «помилковість» версальських рішень й показати

складний і проблематичний розвиток нових держав. Підтвердженням нестабільності у регіоні, пов'язаною з політикою Польщі слугувала стаття В. Лепманна про проблеми в польсько-чеських відносинах, пов'язані з питанням кордонів. Прийняття нової конституції у Литві, характеризувалось як встановлення диктатури⁴⁷³. Водночас це були поодинокі публікації. Новопосталі країни мало привертала увагу німецьких науковців. На думку сучасного дослідника Східної Європи Е. Оберлендера, недостатня увага «до нових держав і народів, які там проживали», була «одним з найважчих упущенням німецької еліти міжвоєнного періоду, яке також негативно позначилось на образі Східної Європи у суспільстві»⁴⁷⁴.

Л. К. Гетц та М. Вінклер намагалися не писати на політичну тематику. У 1922 р. вийшла друком остання книжка Л. К. Гетца з історії Росії, яка завершувала цикл його досліджень про німецько-російські торговельні відносини в середні віки. Водночас у сфері його наукових і викладацьких інтересів з'явилась Південно-Східна Європа. У 1925 р. він опублікував подорожні замітки про Югославію, а також деякі статті присвячені сербохорватській народній творчості. У 1936 р., вже після смерті Л. К. Гетца, видали його рукопис «Народні пісні й народний побут хорватів та сербів»⁴⁷⁵. Для Л. К. Гетца цей регіон, як і Росія, був іншим світом, але не менш важливим і варварським, а самотнім і цікавим.

Зацікавленість М. Вінклера історією культури Росії породжувала певну аполітичність дослідника. У праці про П. Чаадаєва⁴⁷⁶ постало доволі складне переплетіння світоглядних позицій російського суспільства. М. Вінклер приділив значну увагу контроверзі двох провідних течій: західників і слов'янофілів. Під час подорожей до Росії М. Вінклер зосереджував дослідницькі інтереси на середньовічному російському мистецтві. Ця тема викликала чималий інтерес у Веймарській республіці. Навесні 1929 р. вийшов спарений номер журналу «Osteuropa», присвячений древнеруським і російським іконописцям, російській виставці ікон у Німеччині й тогочасному радянському образотворчому мистецтву, де було вміщено статтю М. Вінклера про ікону як джерело з російської культурної історії⁴⁷⁷. Він, відзначивши успіхи російських майстрів-реставраторів і науковців, наголосив, що зібрання руських ікон «необхідно включити до багатоманітного космосу світової культури». Запропонувавши своєрідну методику аналізу ікон, М. Вінклер одночасно показав і зв'язок їхнього розвитку/еволюції з історією церкви, політичною історією і відповідно зовнішніми культурними впливами.

Поступово інтерес М. Вінклера до Радянського Союзу змінився відкритим скептицизмом. Уже у 1931 р. на підставі власних

сностержень за майбутніми очікуваннями радянської молоді, ставленням до релігії та науки, він змушений був констатувати, що «мало втішного»⁴⁷⁸. Прикметно що М. Вінклер, як і переважна більшість німецьких дослідників майже не послуговувалися назвами «Радянський Союз», «радянський», а надавали перевагу назві «Росія».

Ще однією особливістю Веймарського періоду стало звернення до історії й тогочасності окремих регіонів Радянського Союзу. Особливо це було помітним у публікаціях журналу «Osteuropa». Тут було розміщено статті радянських науковців про російських рибаків на Далньому Сході, про Крим, про розвиток історичної науки в Грузії, організацію і стан наукової роботи в Україні, туркестанську поезію. Німецьким авторам нележали статті про Туву, Поволзьку німецьку республіку, Якутію. Г. Кляйнов опублікував нарис про Таджикистан, в якому, аналізуючи національну політику більшовиків у Середній Азії, відзначив її проросійський характер, що не завжди відповідало проголошеним принципам ленінської національної політики⁴⁷⁹. У статті було представлено й детальний аналіз складу населення Середньої Азії⁴⁸⁰, що давало можливість читачам дізнаватись про існування у Радянському Союзі цілої низки народів.

Українська тематика в «Osteuropa» переважно була представлена поодинокими публікаціями українських радянських науковців і Ганса Коха (Hans Koch). На сторінках «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» – статтями М. Кордуби і Д. Дорошенка. Останній у 1931 р. опублікував статтю «Німецьке право в Україні». Значно більше Україна була представлена у рецензійних матеріалах. Тут було опубліковано рецензії на праці В. Савича «Нариси культурних рухів в Україні і Білорусі в XVI-XVII ст.», Н. Василенка «Матеріали до історії українського права», О. Лотоцького «Українські джерела церковного права», Ф. Савченка «Заборона українства 1876 р. З історії громадських рухів в Україні у 1860-1870 рр.», особлива увага приділялась дослідженням, що виходили у серії «Праці комісії з вивчення історії західно-руського та українського права». Але рецензентами були не німецькі фахівці зі східноєвропейської історії, а переважно українські емігранти.

На сторінках «Jahrbücher für Geschichte und Kultur der Slaven» Г. Ганіш популяризував праці, які виходили у берлінському видавництві «Українське слово». Вже у першому номері журналу він подав огляд книг на історико-географічну тематику. У 1925 р. опублікував детальну інформацію про художню літературу, відзначивши, що завдяки видавництву основні твори українських письменників стали «легко доступні на Заході»⁴⁸¹. 1928 р. на сторінках «Jahrbücher für Geschichte und Kultur der Slaven» опубліковано статтю

про культурно-історичне значення українського філософа Григорія Сковороди, статтю Д. Дорошенка про розвиток української історичної ідеї з кінця XVIII ст. до тогочасності і короткі нариси про український театр й Інститут Осолінський у Львові.

Підсумовуючи, можна відзначити, що у Веймарській республіці переважна частина істориків, які професійно займались східноєвропейськими історичними дослідженнями традиційно зосереджували увагу на Росії. Про це свідчать як публікації вчених, так і тематика курсів лекцій, які вони пропонували студентам. Саме Росія та Радянський Союз для переважної більшості дослідників були регіоном наявним, а не уявним. Вони неодноразово проводили тут наукові дослідження і були добре обізнані з тогочасним життям. Окрім того, вони гарно володіли російською мовою, частина добре знала й польську⁴⁸². Очевидно, це й було однією з причин того, що історія Польщі, посідала друге місце після історії Росії. Але польська державність сприймалась доволі скептично, що пов'язано з ревізійністськими настроями у Німеччині. Важливу роль в репрезентації образу Східної Європи відігравали спеціальні фахові видання та НТВСС. В інтерпретуванні Східної Європи в академічному середовищі Веймарської республіки спостерігається континуїтет з трактуваннями імперського періоду. Частково це пояснюється й персональним складом дослідників, які стояли у витоків впровадження східноєвропейських студій, як-то Л. К. Гетц, О. Гетч, Р. Саломон. К. Штелін був не тільки правонаступником Т. Шіманна за посадою, а й підтримував частину його інтерпретацій російської історії.

2.3. Конструювання образу Східної Європи в умовах перманентної кризи східноєвропейських студій й австрійської ідентичності (1919-1938 рр.)

Прагнення до завоювання Східної Європи обернулось для Відня значно більшою катастрофою ніж для Берліна. Війна стала катализатором визвольних рухів не німецьких народів імперії. Тож у кінці 1917 р. Австро-Угорщина, за висловом лідера радикального крила Австрійської соціал-демократичної партії Отто Бауера, вела війну ще й проти 2/3 населення власної держави⁴⁸³. У результаті Відень програв цю війну не тільки країнам Антанти, але й тим «іншим», які до початку війни вважалися «своїми». Розпад імперії спричинив серйозну кризу австрійської ідентичності, що виявилось і в пошуках назви майбутньої маленької держави. У жовтні 1918 р. соціал-демократ Карл Реннер пропонував назвати ще підвладні Відню землі «Республіка Південно-

Східна Німеччина». У Південному Тіролі поширювався рух за утворення Тірольської республіки, або приєднання до Швейцарії. Але серед більшості інтелектуалів та політиків домінувало відчуття приналежності до Німеччини⁴⁸⁴. Тому в листопаді після зречення Карла I було проголошено утворення Республіки Німецька Австрія, що в свою чергу відображало прагнення чималої частини австрійців приєднатися до Німеччини. Такі прагнення не були сприйняті договірниками-переможцями і в Сан-Жермені вони дали свою назву новій державі: Республіка Австрія⁴⁸⁵.

Розпад імперії спричинив і кризу східноєвропейських і славістичних студій. По-перше, були втрачені периферійні університетські центри. По-друге, й в самій Австрії постала криза кадрового забезпечення. 10 січня 1918 р. помер К. Іречек, у наступні роки Австрію покинула низка славістів Мілан Решетар (Milan Rešetar), Вацлав Вондрак (Václav Vondrák) перебрався до новоствореного чеського університету у Брно. Ще у 1917 р. славіст Матіас Мурко (Matias Murko) полишив Грац й перебрався до Ляйпцізького університету, а його наступник Райко Нахтігаль (Rajko Nachtigal) у 1919 р. – до новоутвореного університету в Люблянці.

На початку 20-х рр. ситуацію з кадровим забезпеченням частково вдалось виправити. До залагодження цього питання у Віденському університеті значною мірою доклав зусиль Г. Уберсбергер, який після смерті К. Іречека очолив семінар східноєвропейської історії. У першій половині грудня 1920 р. відбулось два засідання комісії філософського факультету Віденського університету з приводу заміщення вакантної посади професора славістики й старожитностей. Г. Уберсбергер у вступі відзначив, що факультет має програш у галузі славістики й запропонував запросити на цю посаду Карла Пача (Karl Patsch)⁴⁸⁶. Певне занепокоєння у членів комісії викликав той факт, що К. Пач був відомий більше як археолог та краєзнавець, а не історик. В свою чергу Г. Уберсбергер зазначив, що К. Пач зобов'язався читати те, що необхідно факультету. Попередньо в дискусіях була визначена така сфера його викладацької діяльності: «Історія та краєзнавство Південно-Східної Європи з особливим наголосом на Візантії і слов'янах»⁴⁸⁷. Однак на наступному засіданні позитивного рішення щодо заміщення вакансії не вдалось прийняти⁴⁸⁸. Тільки в січні 1921 р. справу завагодили. Під час січневого засідання комісії було обґрунтовано й необхідність збереження та розвитку східноєвропейських і славістичних студій у Віденському університеті. Насамперед, відзначалися політичні й економічні причини: сусідство німецької Австрії з новоутвореними слов'янськими державами вимагало знання їхніх мов та історії, а економічні умови й стан австрійської валюти

майже унеможливили навчання молодих людей з німецької Австрії у Празі, Загребі чи Белграді. Учасники засідання особливо наголошували на тому, що Відень завдяки Ф. Міклошичу, В. Ягічу та К. Іречеку був достойним центром слов'янських студій, який визнавали не тільки «слов'янські товариші по рейху», але й Петербург та Москва, а чудово бібліотека слугувала прекрасною базою, якої не мав для таких студій жоден європейський університет⁴⁸⁹.

У подальшій аргументації проглядалось бажання не поступитися Празі, де «уряд з політичних та економічних мотивів» докладав усіх зусиль для концентрації у Празі славістичних студій, виділяючи чималі кошти і з цією метою навіть «переманюючи до Праги власне німецьких вчених». Але на думку членів комісії, Празі, за існуючих умов, не так легко буде досягти переваг над Віднем. На доказ цього припущення відзначалось, що з часу свого існування семінар східноєвропейської історії не бачив такої кількості студентів, особливо з Польщі та Росії, оскільки ні російські, ні польські університети у тогочасних умовах не могли замінити Відень. Висловлювалося також сподівання, що якщо в колишніх землях імперії слухачів і стане менше, то південні слов'яни «як і в минулому, так і в майбутньому будуть тяжіти до Відня»⁴⁹⁰. І в цьому члени комісії мали рацію. Наприклад, Г. Уберсбергер у листах до принца фон Ліхтенштейна повідомляв, що наприкінці 1920 р. кількість студентів семінару досягла 100 осіб, а в 1921 р. було вже 200 слухачів, наступного року кількість бажаючих зросла й сягала 200-300 осіб, але на семінарські заняття приймали тільки вибраних студенти⁴⁹¹. Серед переваг Відня в східноєвропейських і славістичних студіях відзначали й те, що при «сильному індивідуалізмі і взаємній конкуренції слов'янських народів» кожен з них буде брати до уваги «свій власний ідіом і плекати власну літературу», а «універсальною була тільки німецька наука і слов'янські вчені, які до неї належали»⁴⁹². Попри фінансову скруту, яка на той час панувала в Австрії, було вирішено продовжити традиції віденської школи й зберегти її індивідуальність. Це було також і своєрідним елементом утвердження власної ідентичності після розпаду імперії.

Під час дебатів на січевому засіданні комісії посаду частково перейменували й К. Пач був обраний ординарним професором слов'янської історії та античності, але не семінару східноєвропейської історії, а семінару слов'янської філології. Він народився 1865 р. у тірольській родині, яка проживала в чеському Ковачі⁴⁹³. Невдовзі сім'я переселилась у Російську імперію на Волинь, де батько служив у Романа Любартовича-Сангушко. Тут К. Пач відвідував німецько-російську народну школу й з дитинства добре опанував чеську, російську, польську та німецьку мови⁴⁹⁴. Вищу освіту він здобув у

Працював німецькому і Віденському університетам. З осені 1893 р. розпочав свою діяльність в Сараєво, спочатку як викладач гімназії, потім – як керівник античної колекції Боснійсько-Герцеговинського національного музею. На той час наукові дослідження К. Пача були зосереджені на археології. 1904 р. він організував Боснійсько-Герцеговинський інститут досліджень Балкан, який невдовзі перетворився на важливий центр досліджень Південно-Східної Європи. Після закінчення війни національний уряд Боснії та Герцеговини в грудні 1918 р. закрив інститут, що й спричинило переїзд К. Пача до Відня⁴⁹⁵. Кар'єра К. Пача у Відні складалась доволі успішно: 1924 р. він був обраний членом-кореспондентом, а в 1928 р. дійсним членом Австрійської академії наук, в 1926-1927 рр. деканом філософського факультету Віденського університету. Він також переймався реорганізацією Інституту балканістики у Вищій школі світової торгівлі⁴⁹⁶. Прикметно, що в академічному середовищі Австрії послуговувались паралельно обома назвами: Балкани і Південно-Східна Європа.

На семінарі східноєвропейської історії з 1919 р. асистентом був Алоїс Хаск (Alois Hajek). Після закінчення Віденського університету в 1912 р. він підготував дисертацією «Сербія під австрійським пануванням після падіння Белграда у 1717 р.», а у 1924 р. під керівництвом Г. Уберсберга захистив габілітацію з історії Болгарії за часів турецького панування і отримав посаду приват-доцента семінару східноєвропейської історії⁴⁹⁷. З кінця 20-х рр. на семінарі східноєвропейської історії працювала Хедвіга Фляйшхакер (Hedwig Fleischhaker)⁴⁹⁸ спочатку бібліотекарем, а потім науковим співробітником. З огляду на те, що у 20-і рр. минулого століття на німецькомовному просторі жінки доволі часто мали студії та захищали дисертації з історичних дисциплін і, зокрема, східноєвропейської історії, але зробити в подальшому викладацьку кар'єру в університеті вони не могли. Другою особливістю було те, що переважну кількість слухачів на семінарі східноєвропейської історії складали слов'яни та вихідці зі Східної Європи, власне німці та австрійці до цих студій відносилися не дуже охоче. Тому на цьому фоні постать Х. Фляйшхакер проступає доволі виразно. Вона народилась у 1906 р. у Відні в сім'ї радника міністерства фінансів, з дитинства мріяла про акторську кар'єру й навіть поступила до акторського класу й одночасно почала студіювати історію та мовознавство, зокрема, славістику у Віденському університеті. У кінцевому результаті вона обрала східноєвропейську історію⁴⁹⁹, вочевидь, за підтримки та впливу тогочасного керівника семінару східноєвропейської історії Г. Уберсберга. З 1926 р. Х. Фляйшхакер поєднувала навчання з посадою бібліотекаря семінару східноєвропейської історії. Отримання

цієї посади було дуже доречним, оскільки після смерті батька її доводилося забезпечувати себе самостійно⁵⁰⁰.

У 1930 р. Х. Фляйшхакер захистила дисертацію «Росія між двох династій 1598-1613. Криза в найвищій владі», яку в 1933 було видано окремою монографією⁵⁰¹. Після захисту дисертації Г. Уберсбергер, який на той час не тільки очолював семінар, а й був ректором Віденського університету, запропонував Х. Фляйшхакер посаду наукового співробітника на семінарі східноєвропейської історії. У подальшому її наукова кар'єра та особисте життя були тісно пов'язані саме з Г. Уберсбергером.

Завдяки зусиллям Г. Уберсбергера наприкінці 1922 р. кафедру слов'янської філології очолив російський емігрант М. С. Трубецький, заходами якого Віденський університет знову «здобув перший ранг у славістичних студіях»⁵⁰². 1923 р. вдалось поновити славістичні студії у Грацькому університеті. Неординарним професором слов'янської філології (з 1929 р. ординарним) тут було обрано Генріха Фелікса Шміда (Heinrich Felix Schmid). Він народився 14 серпня 1896 р. в Грюнвальді поблизу Берліна. Його батько був адвокатом та архівним службовцем у Мюнхені⁵⁰³. 1902 р. батьки полишили домашнє господарство і впродовж тривалого періоду подорожували та тимчасово проживали в Італії, Франції і Швейцарії. Це сприяло тому, що поряд з німецькою, італійська та французька стали мовами його дитинства. Доволі рано у нього виник інтерес до слов'янських мов, особливо російської та болгарської. Під час проведення канікул на Женевському озері Г. Ф. Шмід познайомився з сім'єю петербурзьких німців – це було і його перше знайомство з російською мовою. В 11 років на день народження йому подарували «Довідник зі староболгарської мови». Таким чином Г. Ф. Шмід, за його власним твердженням, «дуже рано познайомився з чужоземною народною самобутністю, яку поважав і розумів»⁵⁰⁴.

Після смерті батька у 1908 р. Г. Ф. Шмід разом з матір'ю поселився у Вісбадені, де навчався в гімназії й мріяв у подальшому, як і його дід, студіювати теологію. Перша світова війна кардинально змінила ці плани й одночасно спричинила більш детальне знайомство зі Східною Європою. Г. Ф. Шмід добровольцем відправився на фронт. Першим місцем дислокації його дивізії була Франція, потім Сербія та Болгарія, де він мав нагоду більше дізнатись про ці країни, а знання мов забезпечувало й спілкування з місцевим населенням. Враження про Болгарію були позитивними, особливо він відзначав успіхи країни у розвитку системи освіти. Зауважив він і співучість та дружелюбність болгар, але й вказував на їхню цілковиту відмінність від німців⁵⁰⁵. З часом у складі повітряних сил він був переведений до Галичини, де

вперше успішний наступ армії Брусилова, а війна закінчилась для Г. Ф. Шміда в Бельгії⁵⁰⁶.

Після закінчення війни знову постало питання вибору професії. Переконавшись, що пасторське служіння не для нього, Г. Ф. Шмід вирішив студіювати юриспруденцію у Ляйпцизькому університеті. Тут він також відвідував заняття зі слов'янської філології М. Мурко, якого вважав дуже гарним вчителем⁵⁰⁷. В результаті поєднання зацікавленості історією релігії, правом та славістикою він підготував дисертацію про переклад номоканону Мефодієм⁵⁰⁸.

З огляду на наукові інтереси, Г. Ф. Шмід у Грацькому університеті у навчальних курсах і дослідженнях звертався й до історичної тематики. Під його керівництвом захистив габілітацію і розпочав наукову кар'єру у Граці Йозеф Матл, який не тільки приділяв увагу славистиці, але й звертався до історії Південно-Східної Європи. Однак на семінарах славістики і у Віденському університеті й у Граці студентів було не багато. Особливо це відчувалося у 30-і рр., через зменшення кількості емігрантів. Це в чергове підтвердило незначний інтерес австрійців до славістики.

Провідна роль у конструюванні образу Східної Європи й її інтерпретації належала Відню, у першу чергу Г. Уберсбергеру. Керівництво семінаром він періодично поєднував з посадою декана філософського факультету (1924-1925 рр.) та ректора Віденського університету (1930-1931 рр.), у 1925 р. був обраний членом-кореспондентом Австрійської академії наук та Лондонської школи славістичних студій. Свої посади він використовував й для розбудови семінару. Г. Уберсбергер продовжував читати лекційні курси, які пропонувались ним і в імперський період. У другій половині 20-х рр. запровадив новий курс, пов'язаний з питаннями відповідальності за розв'язання Першої світової війни. А. Хаек читав курси з історії Болгарії, Сербії, Росії, але науковою роботою активно не займався й майже не публікувався⁵⁰⁹. Основу викладацької програми К. Пача у Віденському університеті становили етнографія й античний період. Він також пропонував курси з ранньої історії слов'янських народів та історії південних слов'ян у середньовіччя й ранній новий час, читав великий курс оглядових лекцій з історії Балканського півострова. Лише рідка він пропонував курси, пов'язані з періодом після 1718 р. Частково К. Пач продовжив традиції К. Іречека, наукові й викладацькі інтереси якого також були зосереджені на історії Балкан та південних слов'ян⁵¹⁰. З іншого боку, це свідчило й про зовнішньополітичну вишкавленість Австрії до цього регіону й збереження традицій та концепції Східної Європи, закладених в імперський період.

За роки викладацької діяльності Г. Уберсбергера на семінарі східноєвропейської історії Віденського університету під його керівництвом було підготовлено 129 дисертацій, переважно тематично пов'язаних з історією Росії й Польщі⁵¹¹. Варто відзначити й те, що Г. Уберсбергер, як керівник семінару, був прихильним до пошуканок докторського ступеню. Якщо до 1919 р. жінки склали тільки 10 % всіх дисертантів, то протягом 1919-1934 рр., коли Г. Уберсбергер очолював семінар східноєвропейської історії, цей відсоток зріс до 35. У 1919-1923 рр. жінки навіть переважали й становили понад 50 %, подібна ситуація було й у 1925 р. Через п'ять років на семінарі захистили 10 дисертацій, з яких половину представили жінки⁵¹².

Чимала заслуга Г. Уберсбергера й у тому, що семінар східноєвропейської історії мав значний успіх серед студентів, національний склад яких був доволі строкатим. Одразу після Першої світової війни серед його слухачів була велика кількість українців та євреїв з Польщі, а в пізні двадцяті, його слухачами, ймовірно, стали переважно євреї⁵¹³. За підрахунками А. Каппелера за період з 1907 до 1945 рр. на семінарі східноєвропейської історії захистили дисертації 92 вихідці з України, серед них домінували дисертанти зі Східної Галичини, але тільки 22 особи мали українське походження⁵¹⁴. Г. Уберсбергер толерував написання дисертацій на українську тематику, але часто у рецензіях критикував національні позиції своїх підопічних. Зокрема не погоджувався з тим, що вони трактували «Київський період російської історії» як «суто українську історію»⁵¹⁴, тощо.

Серед найвідоміших учнів Г. Уберсбергера був і Г. Кох. Він народився у Львові в німецькій євангельській сім'ї. На початку Першої світової війни добровільно вступив на військову службу. Після закінчення війни, через хворобу, не зміг повернутися до Австрії й залишився в Україні. Після одужання він у складі Української Галицької армії воював спочатку проти Польщі, а потім проти більшовиків. У 1920 р. потрапив до радянського полону і в складі Червоної армії брав участь у радянсько-польській війні. Після підписання Ризького мирного договору його демобілізували та відправили за допомогою австрійської місії військовополонених до Австрії. Ці події посприяли тому, що Г. Кох добре опанував російську та українську мови. У Віденському університеті студіював історію релігії та Східної Європи і захистив докторську дисертацію про російське православ'я за доби Петра I та габілітацію про грецьку церкву у Древній Русі⁵¹⁶.

За час роботи К. Пача у Віденському університеті 22 його студенти отримали докторський ступінь. За своїм національним

товариством це було доволі строкате товариство: четверо – родом з Італії, троє – з Австрії (в кордонах 1919 р.), двоє – з Албанії й ще один албанець з Косово. По два дисертанти були з Долматії, Хорватії й по одному з Істрії, Трієста, Герцеговини, Сербії, Моравії, Німеччини, Румунії та з колишньої пруської частини Польщі. Серед них – Мисайло Дініч, який у 1950 р. став ординарним професором середньовічної сербської історії в Белградському університеті, Карл Ганцлер, який займав керівну посаду в центрі Наукового товариства міста Германштадт й здобув наукове визнання як автор трьохтомної праці про Туреччину та Європу у XVI ст.⁵¹⁷. Свої студії розпочинав у В. Пагча й Алекс Буда, який після заснування в Албанії у 1957 р. університету очолив кафедру середньовічної історії Албанії, а 1972 р. був обраний першим президентом новоутвореної Албанської академії наук.⁵¹⁸ Це є яскравим свідченням того, що Віденський університет і після розпаду імперії був для слов'ян, особливо південних, вагомим науково-освітнім центром. Водночас таке національне розмаїття дисертантів значно розширювало концепцію Східної Європи й обумовлювало багатоманітність її образів.

Г. Уберсбергер не тільки займався професійним забезпеченням наукових студій, а й, очоливши семінар, перебрав на себе вихідну роль у конструюванні концепції східноєвропейських студій. Тогочасне австрійське суспільство намагалось осмислити невільне становище і зрозуміти як так сталося і хто в цьому винен. Ці питання хвилювали й Г. Уберсбергера. Свої наукові пошуки він спрямував на виправдання звинувачень Австрії у розв'язанні Першої світової війни. У листопаді 1929 р. Г. Уберсбергер разом з Людвігом Битнером започаткували дев'ятитомне видання документів «Австро-Угорська зовнішня політика від Боснійської кризи 1908 р. до початку війни 1914 р.»⁵¹⁹, яке покликане було документально зняти з Відня відповідальність за розв'язання Першої світової війни. Наступного року вони обидва за цю роботу були удостоєні відзнаки за заслуги перед Австрійською Республікою. Г. Уберсбергер трактував цю роботу як «боротьбу проти неправдивої вини за війну», а семінар – «центральним місцем досліджень питань вини за війну»⁵²⁰. Продовженням цієї боротьби стала робота Г. Уберсбергера над темою «Проблема Дарданелл як російське доленосне питання». У цій праці чітко проглядалась тенденційна теза: що російська одержимість у питаннях морських проливів повинна розглядатися як частина вини за розв'язання війни⁵²¹. Зосередившись на цій темі, Г. Уберсбергер по суті не вдавався до переосмислення концепції Східної Європи у своїх публікаціях і послуговувався попередніми напрацюваннями у вихідному процесі. З падінням, перш за все, царської імперії, а потім

– Габсбурзької монархії, семінар, у розумінні Г. Уберсбергера, також втратив попередню наукову доцільність і «власну визначену ціль як наукової зброї, що слугувала для боротьби між навколишніми великими державами» за вплив на сході Центральної Європи й у Південно-Східній Європі⁵²².

Українська тематика була в основному представлена у дисертаційних дослідженнях вихідців з України та публікаціях Г. Коха. Вже у першій дисертації, яка вийшла друком в 1929 р.⁵²³, він особливу увагу приділив дослідженню західного впливу на східнослов'янську думку і тій ролі, яку у цих процесах відігравали С. Яворський та Ф. Прокопович⁵²⁴. Г. Кох характеризував Ф. Прокоповича як людину «найсильнішої енергії, державно-діяльницького формату і найвищої теологічної освіти». Зауважив він і те, що Ф. Прокопович, українець за народженням, «повністю розчинився в російському елементі, але був національно й, перш за все, релігійно-просвітницьки толерантний і мав найліберальніше сприйняття». Про визнання заслуг Ф. Прокоповича в Німеччині, свідчило те, що з приводу його смерті «щирі некрологи» були написані низкою німецьких вчених, в тому числі й президентом Берлінської академії наук Д. Є. Яблонським та ректорами Тюбінгенського і Берлінського університетів⁵²⁵. А пов'язаний з Ф. Прокоповичем «ренесанс російсько-української церкви», на думку Г. Коха, був не чим іншим «як перемогою протестантської думки у слов'янському світі»⁵²⁶, бо він «всю теологію представляв в середині російського православ'я, чим і був ближчий до протестантизму». Водночас «на способі мислення С. Яворського був досить відчутний католицько-схоластичний вплив»⁵²⁷. Варто відзначити й те, що книга була видана у Німеччині за підтримки Інституту Східної Європи в Бреслау й німецького наукового фонду. Вочевидь публікації наукових досліджень на східноєвропейську тематику в Австрії на той час не мали достатньої фінансової підтримки. З іншого боку, це включало австрійські дослідження в загальнонімецьке академічне середовище.

З другої половини 20-х рр. Г. Кох не тільки переймався історією православ'я, а публікував статті, в яких розглядав становище церкви в Радянському Союзі, особливу увагу приділяв протестантизму на території України та Українській автокефальній церкві, яку характеризував як церкву з яскраво вираженим національним характером, а її заснування своерідним підтвердженням зростання національної свідомості українців⁵²⁸. Відзначав він і те, що, не зважаючи на антирелігійну діяльність більшовиків, церква мала майбутнє, в тому числі і завдяки широкому представництву за рубежем⁵²⁹. Г. Кох наголошував на тому, що вона у своїй організаційній структурі не мала нічого подібного з організацією

першої на Заході і повністю відповідала «старим греко-православним традиціям»⁵³⁰. У тогочасних наукових публікаціях Г. Коха проявилось його українофільство.

Такий стан справ свідчить про незначний вплив австрійських істориків на інтерпретування Східної Європи на німецькомовному просторі й намагання дотримуватись традицій імперського періоду. Це не задовольняло Г. Ф. Шміда, котрий з самого початку активної педагогічної та наукової діяльності перебрав на себе роль посередника між Заходом і Сходом, між світом слов'янським і німецьким⁵³¹. Він неодноразово й рішуче повторював, що «німецькі слависти за нинішніх умов є майже єдиними представниками німецького наукового світу, які перебувають у безпосередньому й постійному контакті з духовним життям слов'янських народів»⁵³².

Тогочасне бачення концепції славістичних студій та східноєвропейської історії на німецькомовному просторі й, зокрема, в Австрії його не влаштувало. У середині 20-х років Г. Ф. Шмід, посилюючись на «жваві наукові й добрі особисті контакти» з деякими істориками країн-наступниць монархії, звернувся до Г. Уберсбергера з пропозицією про дослідження і вивчення Східної Європи і в її «більш вузкому розумінні». Це, на його думку, відповідало інтересам обмеженої на німецькомовному ядрі Австрії і зміцненню ситуації під час формування «на її околицях нових держав». Але на це звернення Г. Уберсбергер відреагував зі здивуванням і неприємністю⁵³³. У той час серед певної частини австрійського суспільства обговорювалися ідеї нейтралітету та утворення Дунайської федерації. Міркування Г. Ф. Шміда, який дуже добре усвідомлював політичну і економічну необхідність дружніх відносин Австрії з державами-спадкоємницями монархії, відповідали таким тенденціям. Одним із таких кроків було ігнорування окремішності історії новоутворених країн і виокремлення її з австрійської історії.

1927 р. Г. Ф. Шмід разом зі славістом Ляйпцізького університету Райнгольдом Траутманном (Reinhold Trautmann) опублікував програмні завдання німецької славістики. У цій програмі вони визначили слов'янську філологію, слов'янську історію, слов'янське народознавство як три життєво важливі для німецької науки дисципліни. Особливо наголошувалось на зв'язку слов'янської філології та слов'янської історії: «Немає історії без філології, так само, як філології без історії»⁵³⁴.

Вивчення слов'янської історії в рамках східноєвропейських історичних досліджень, на їх думку було відрадним, оскільки дослідження спільної сфери історії слов'янських народів можливе тільки при розгляді розвитку слов'янських народів в їх багатогранних

зв'язках політичних і культурних відносин з сусідніми східноєвропейськими народами, перш за все албанцями, литовцями, румунами і т.д. Але реальний стан і розуміння східноєвропейської історії керівниками обох кафедр у Берліні, а також відповідно у Боні, Гамбурзі та Відні вони піддали гострій критиці й переважно за те, що на кафедрах всю діяльність «майже винятково присвячували й присвячують історії Росії» і тим самим обмежували розуміння східноєвропейської історії. Автори наголошували на необхідності вивчати історію безпосередніх сусідів Німеччини й південно-східних слов'ян⁵³⁵. Як позитивний момент вони відзначили те, що всі керівники кафедр східноєвропейської історії були і є німцями⁵³⁶. Але незнання слов'янських мов географами і істориками та їх ігнорування з цієї причини доробку східноєвропейських фахівців⁵³⁷ автори вважали недопустимим.

Найважливіше завдання славістики Г. Ф. Шмід і Р. Траутманн вбачали у посередництві між німцями та слов'янами, щоб замінити взаємне непорозуміння дружніми переконаннями⁵³⁸. Програма мала антинаціоналістичний характер і її автори закликали до академічного посередництва між німецькою та слов'янською духовністю і, насамперед, до більш широкої співпраці в рамках тогочасного наукового життя та відходу від політичної щоденної боротьби, яка додавала духовній культурі зайвих проблем⁵³⁹. На думку відомого сучасного німецькомовного дослідника історії Східної Європи А. Каппелера, ці програмні положення й на початку ХХІ ст. залишаються актуальними, але на той час вони мали незначний вплив, оскільки тогочасний «остфоршунг» був спрямований на ревізію кордонів, установлених версальськими рішеннями⁵⁴⁰.

На публікацію Г. Ф. Шміда та Р. Траутманна щодо становища славістики і східноєвропейської історії на німецькомовному просторі відгукнувся Р. Саломон. Він відзначав, що у кожному з 27 німецьких університетів (до них він зараховував університети Австрії й Німецький університет у Празі) були курси з історії древньої Індії чи стародавнього орієнту, натомість на історію культури сусіднього європейського Сходу у дослідженнях і викладанні зверталось мало уваги. Щонайменше в шести університетах зовсім не вивчалися слов'янські мови, у переважній більшості інших був лектор з російської мови. Тільки у восьми, серед них і у Гамбурзі, були славістичні професури філологічного або історичного напрямків, або й обох. Таку ситуацію він пояснював тим, що «німецька культура за походженням і характером перебуває у вищій ідеальній єдності германо-романського світу, а зі слов'янством – в слабкіших і вільніших

в'ячках», тому «розумна освітня політика мусить на цьому міцно триматись»⁵⁴¹.

Позиція Г. Ф. Шміда викликала певне занепокоєння й у націоналістично налаштованих дослідників Східної Європи. Так, Йозеф Пфітцнер (Josef Pfitzner), професор східноєвропейської історії Чеського університету у Празі, писав у 1931 р. до директора Австрійського інституту історичних досліджень й свого вчителя Ганса Гірша (Hans Hirsch), що Г. Ф. Шмід «цілковитий друг поляків і слов'ян», і це було б «національним нещастям», як би цей чоловік приїшов у Берлін чи Відень⁵⁴².

Справа в тому, що позиція Г. Ф. Шміда – це не просто розширення концепції Східної Європи, а в очах націоналістично налаштованих німців та австрійців визнання незалежності й самодостатності Польщі, Чехословаччини й інших земель, які ще недавно були власністю Німецької, Австро-Угорської та Російської імперії. Тому таку широку концепцію Східної Європи й не сприймали більшість фахівців міжвоєнного періоду. У Німеччині традиційно іберігався русоцентризм, що обумовлювалось політикою Рапалльської угоди, а в Австрії – історія Росії та тієї частини Південно-Східної Європи, яка була незалежною від Габсбурзької монархії.

Біографія і доля Г. Ф. Шміда, і, насамперед, його бачення та ставлення до Східної Європи були досить складними і суперечливими. Невдвоєчас вони відобразили долю цілого покоління. У своїй науковій діяльності, наукових позиціях він був ініціатором та прихильником наукової співпраці, поважного ставлення до культури й історії слов'янського/східноєвропейського світу. Його Східна Європа – це національна частина Європи, тісно пов'язана з німецькою/західноєвропейською культурою, правовими інституціями. Водночас він двічі брав участь у військовому підкоренні Східної Європи, знищенні її культури й самобутності. Перший раз цілком добровільно.

Наукові інтереси Г. Ф. Шміда в міжвоєнний період були зосереджені на дослідженні правових основ організації церковних приходів і їх розвитку у західних слов'ян в період середньовіччя, результати якого він впродовж 1926–1931 рр. публікував у німецькому правовому виданні «Zeitschrift der Savigny» («Журнал Савіньї»). В цілому публікація охоплювала понад 100 сторінок. Він також написав низку статей з правової, економічної і соціальної історії слов'ян, в тому числі й з проблем німецької колонізації на Сході. Його публікації мали новітні позитивні відгуки, особливо серед польських науковців. Оскільки в Австрії не було власного періодичного видання, то він, як і Г. Кох та Й. Матл, публікувався переважно у німецьких періодичних виданнях.

Прагнення Г. Ф. Шміда долучити німців і австрійців до вивчення мов та історії східних сусідів і поважного ставлення до них можна тільки вітати. Але його пропозиції включити в концепцію східноєвропейської історії новоутворені країни, з огляду на прагнення представників цих країн легітимізувати свою приналежність не до Східної Європи, а хоча б до Східно-Серединної, не можна сприймати однозначно.

З приходом в Австрії до влади канцлера Долльфуса (Dollfus) почалося протистояння германоцентристським ідеям та політиці приєднання до Німеччини. У 1933 р. його кабінет заборонив діяльність нацистської партії. Г. Уберсбергер ще з імперських часів був прихильником германоцентристської концепції. Після війни він був співзасновником і до 1926 р. – членом Великонімецької партії Австрії⁵⁴³, у 1932 р. вступив до НСДАП й став довіреною особою нацистської партії у Віденському університеті⁵⁴⁴. Тому з введенням політичних обмежень в Австрії Г. Уберсбергер попав у складне становище. Але вже у квітні 1934 р. він отримав пропозицію з Німеччини очолити Інститут Східної Європи в Бреслау⁵⁴⁵. Того ж року вийшов на пенсію і К. Пач. У зв'язку з цим посада професора слов'янської історії та античності й посада професора східноєвропейської історії у Віденському університеті стали вакантними, що привело до чергової кризи східноєвропейських історичних студій у Віденському університеті.

Міністерство фінансів з метою економії коштів запропонувало ліквідувати з 1935 р. семінар східноєвропейської історії. Це певною мірою спровокувало не тільки термінові пошуки наступного керівника семінару, а й дискусію щодо концепції східноєвропейської історії у Віденському університеті. Була утворена спеціальна комісія до складу якої ввійшли історики, славісти, археологи, етнологи, філософи, протягом декількох засідань обговорювались найрізноманітніші пропозиції. Декан пропонував шляхом об'єднання обох кафедр зосередити в одних руках подальші дослідження, які охоплювали б спільну історію слов'ян від їх появи в європейській історії і переселення на Балканський півострів до сьогодення, включаючи етнографію Балканського півострова⁵⁴⁶.

На думку історика Генріха Србіка (Heinrich Srbik), ординарний професор східноєвропейської історії повинен, насамперед, спеціалізуватися на російській та польській історії нового часу. Для історії південно-східних слов'ян, які мали для Австрії особливе значення, пропонував передбачити позаштатну посаду. Його кандидатурами на посаду професора східноєвропейської історії були М. Вінклер з Кенігсберга та Й. Пфітцер з Праги, для історії

Балканських народів він пропонував приват-доцентів А. Хаєка та П. Матца. Кандидатуру А. Хаєка підтримав і М. Трубецький. Щодо П. Матца, то відзначали, що він більше славіст ніж історик. Директор Інституту історії Ганс Гірш (Hans Hirsch) у своєму виступі відзначив, що у старій Австрії чеська і польська історія була представлена в трьох слов'янських університетах, а у Віденському університеті особливо переймалися історією південних слов'ян. Але тепер, враховуючи нові відносини, варто приділити увагу історії кожного із сусідніх слов'янських народів, які за мирним договором представлені на колишній території Австро-Угорської монархії як державні народи. Майбутній професор мав би поряд зі східноєвропейською історією перейматися й історією поселень німецького сходу, щоб «представити кожну австрійсько-німецьку групу», яка «в результаті мирного договору стала національною меншиною». В оглядових лекціях варто подавати історію політичних і культурних відносин між слов'янами, з одного боку, й Австрією та Німеччиною, з іншого, тому доречно більше зосереджуватися на середньовічній історії, ніж це було в попередній час. Він підтримав кандидатури висловлені Г. Србіком⁵⁴⁷. На думку В. Ляйтча, при такому описі фаху Г. Гірш мав на увазі кандидатуру свого учня Й. Пфітцнера. Тому й вів мову про історію Богемії. Це був перший випадок, коли в дискусіях у Відні історія Чехії включалась до сфери східноєвропейської історії⁵⁴⁸. В університетах Штирії, Граца та Іннсбрука до і після 1918 р. вивчали історії чеських та угорських земель, але в рамках австрійської історії⁵⁴⁹.

Безумовно, питання про виключення історії колишніх територій Габсбурзької монархії зі сфери австрійської історії й включення до сфери дослідників східноєвропейської історії було не безболісним. Австрійське суспільство, насамперед, його німецько-австрійська етнічна частина, не могла примиритися з втратою цих земель, і визнання їх самостійності було складним. Тому в міжвоєнний період включення історії цього регіону в концепцію Східної Європи в Австрії було проблематичним. Такий підхід вважав недоцільним і славіста М. Трубецький, на думку якого, основну увагу потрібно було зосереджувати на історії Росії, насамперед, через значимість інституту та особливий інтерес молодого покоління. Він відзначив і факт незначної кількості підготовлених кандидатів. Член комісії, історик Альфонс Допш (Alfons Dopsch) запропонував ще й кандидатуру Г. Ф. Шміда. На таку пропозицію Г. Србік зазначив, що той є «визначним у своїй спеціалізації», але з точки зору дослідницької сфери, в якій він є фахівцем не зовсім підходить для чільника семінару східноєвропейської історії. М. Трубецький підсумував, що Г. Ф. Шмід «стоїть далеко від сфери фаху», оскільки переважно займається

польською та чеською історією, а не історією Росії⁵⁵⁰. Така позиція М Трубецького була амбівалентною. Він був одним з основоположників та політичних лідерів євразійства, але коли справа дійшла до обговорення концепції східноєвропейської історії, то історія Росія виявилась на передньому плані. У кінцевому результаті зійшлися на кандидатурі М. Вінклера, оскільки він добре знав внутрішнє життя Росії і слов'янські мови. Його кандидатуру підтримав і Г. Уберсбергер⁵⁵¹.

У грудні 1934 р. М. Вінклер був звільнений нацистською владою з усіх посад в Кенінгзберзі⁵⁵² і прийняте у Відні рішення стало для нього своєрідним рятівним колом. Свою діяльність у Віденському університеті він розпочав восени 1935 р. Він читав лекції з історії російської культури, а також приділяв увагу Брест-Литовському мирному договору та вивченню літератури про Івана Грозного⁵⁵³. М. Вінклер широко використовував у викладацькій діяльності матеріали, зібрані під час поїздок до Росії. Він також намагався познайомити слухачів семінару з атмосферою російського життя, влаштовуючи чаювання з самоваром й заохочуючи слухачок до приготування страв за рецептами російської кулінарної книги⁵⁵⁴. Поряд з М. Вінклером на семінарі східноєвропейської історії працював А. Хаек, який з 1935 р. обіймав посаду екстра-ординарного професора східноєвропейської історії й мав незначну кількість лекцій з історії Балкан. Такі кадрові перестановки певною мірою спровокували русоцентризм на семінарі східноєвропейської історії й призвели до розриву з попередньою традицією віденської школи та поступового запровадження у Відні німецьких традицій і підходів до інтерпретування Східної Європи.

Викладацька діяльність М. Вінклера у Відні тривала недовго. Після аншлюсу він у сорок п'ять років був відправлений на пенсію і мусив залишити територію Австрії. За підтримки родичів М. Вінклер перебрався до Берліна, де пережив домашній обшук гестапо, політичний нагляд і на кінець оформлення пенсії з виплатою половини суми через «політичну ненадійність»⁵⁵⁵. Після його відставки в 1939 р. семінар східноєвропейської історії очолив А. Хаек, а східноєвропейські історичні дослідження в Австрії почали розвиватись відповідно до потреб Третього рейху.

Отже, після Першої світової війни центром східноєвропейських студій в Австрії залишався Віденський університет. Географічно Східна Європа співпадала з довоєнними уявленнями, хоча в дискусіях все більше порушувалося питання про включення у сферу східноєвропейської історії й колишніх земель Габсбурзької імперії. Водночас помітно зріс інтерес до історії Росії. Але якщо у лекціях і

дослідженнях Г. Уберсбергера вона відіграла роль основної джерела Габсбургів на східноєвропейському просторі й була відповідальна за розв'язання Першої світової війни, то у лекціях М. Вінклера вона поставала як країна з доволі самотньою культурою⁵⁵⁶. На відміну від Веймарської республіки, тут не відбулося розширення мережі інституцій, пов'язаних з дослідженням і вивченням Східної Європи, а навпаки спостерігалася перманентна криза в академічному забезпеченні. Не було засновано ні власного фахового видання, ні книжкової серії, що змушувало австрійських дослідників друкуватися у німецьких виданнях. Це, з одного боку, сприяло їхній інтеграції до загальнонімецького академічного середовища, а з іншого поступово нівелювало власне австрійську специфіку східноєвропейських досліджень.

Розділ III

СХІДНА ЄВРОПА ЯК «ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР» ДЛЯ НІМЦІВ У «НАУКОВИХ» КОНЦЕПЦІЯХ АКАДЕМІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ

3.1. Прихід Гітлера до влади й утвердження нових підходів до східноєвропейських студій у Німеччині (1933-1935 рр.)

Захоплення влади нацистами у Німеччині супроводжувалось впровадженням тотального контролю над всіма сферами життя, що проявилось у прагненні влади максимально централізувати органи державного устрою й підпорядкувати політичне, культурне й наукове життя декретам НСДАП⁵⁵⁷: Організації й інституції, які мали контакти з країнами Східної Європи, особливо Радянським Союзом, потрапили в поле зору нацистської влади чи не найпершими.

Вже 22 березня 1933 р. поліція провела обшук у приміщенні керуючого справами й генерального секретаря НТВСЄ і редакції журналу «Osteuropa» К. Менерта⁵⁵⁸ та у приміщеннях, де розташовувались організації, що мали економічні й торговельні зв'язки зі Східною Європою⁵⁵⁹. Під час обшуку не було виявлено компрометуючих доказів і діяльність організацій не була заборонена. Але ці події стали для К. Менерта сигналом, що займатися публіцистикою у Німеччині буде набагато складніше і в німецькій східній політиці сталися кардинальні зміни. Він прийняв рішення про завершення своєї діяльності й почав шукати собі наступника. Для того, щоб виграти час, К. Менерт також направив до МЗС доповідну записку про діяльність НТВСЄ, в якій відзначав, що товариство проводить наукову та практичну роботу «відповідно до національних інтересів» і утримується від партійно-політичних впливів. Діяльність товариства відносно Радянського Союзу «побудована відповідно до промови рейхсканцлера Гітлера від 23 березня 1933 р.», в якій зазначалось, що необхідно розвивати добрі відносини з Росією при одночасній боротьбі з більшовизмом у Німеччині⁵⁶⁰. На деякий час це дало свої результати.

З метою підпорядкування академічного життя в країні й відповідно встановлення контролю над східноєвропейськими студіями нова влада утворила спеціальну комісію з оновлення вищої школи. За рішенням комісії, яка працювала у Ляйпцизькому університеті, 1 квітня 1933 р. був звільнений Г. Заке через його «марксистське сприйняття історичних проблем і позитивне ставлення до Радянського Союзу». Подальша доля Г. Заке була трагічною. Навесні наступного року його

ув'язнили у концтабір Захзенбург, де утримували до грудня 1935 р. Після виправданого рішення він навіть отримав змогу деякий час займатися науковою діяльністю й публікуватися у наукових періодичних виданнях. Але у 1944 р. за активний спротив фашистській владі Г. Заке був повторно ув'язнений і перебував у концтаборах до своєї смерті у квітні наступного року⁵⁶¹. Г. Заке був одним з дуже незначного кола дослідників Східної Європи, які відкрито виступили проти нацистської влади й намагались чинити їй опір. Серед них був і останній співробітник О. Гетча, єврей за походженням В. Леппманн. Він був ув'язнений і помер 1943 р. у концентраційному таборі в Аушвіці⁵⁶².

Ще активніше кадрові чистки проводилися після опублікування 7 квітня 1933 р. Закону про відновлення професійного чиновництва, спрямованого проти євреїв та політично небажаних службовців. Наприкінці травня 1933 р. у директора Інституту Східної Європи професора О. Аухагена (O. Auhagen) і його заступника професора А. Гессе (A. Hesse) нацисти провели обшук помешкань. За інформацією «Schlesische Zeitung» («Сілезька газета») причиною цього стало надходження до поліції донесень, що діяльність Інституту Східної Європи велась «у дусі більшовизму». Але під час розслідування ці звинувачення не підтвердилися, тому діяльність інституції було відновлено⁵⁶³. Керівники інституту «визнали» необхідність перебудувати діяльність установи: у майбутньому «підняти на найвищий рівень» дослідження відносин Сілезії з Польщею та Чехословаччиною, а дослідження Росії «перенести на задній план». О. Аухагену, який спеціалізувався на проблемах радянської економіки, було запропоновано подати у відставку, а управління справами доручено полоністу Манфреду Лауберту (Manfred Laubert) Дорікання у сприянні більшовизму, як справедливо відзначила німецька дослідниця Г. Кампаузен, були позбавлені здорового глузду. Німецькі дослідження Росії/Радянського Союзу у веймарський період проводились в контексті політики взаєморозуміння, що пояснювалось реальними політичними міркуваннями, але вони не мали прорадянського характеру. Для німецьких дослідників історії Росії був характерний «політичний спектр від консервативно-національного до ліберально-республіканського», що виключало ідеологічне зближення з більшовиками. Дії націонал-соціалістів щодо Інституту Східної Європи в Бреслау більшою мірою були викликані «глибокою недовірою» нової влади до представників науки та інституцій веймарського періоду, а тим більше, коли це стосувалось «специфічно російських справ»⁵⁶⁴.

Восени 1933 р. змушений був полишити свою посаду у Лейпцизькому університеті Ф. Браун, за яким до 1937 р. було

встановлено нагляд гестапо⁵⁶⁵. Причина звільнення – не тільки пенсійний вік, але й «політичний і науковий лібералізм», контакти з радянськими науковцями. Східноєвропейський відділ Інституту культурної та універсальної історії Ляйпцизького університету очолював його учень соціолог та історик В. Маркерт, який був членом НСДАП, влітку 1933 р. вступив до СА, а взимку 1933-34 рр. навіть був інструктором штурмбан⁵⁶⁶. Саме це стало вирішальним в отриманні професорської посади при відсутності захищеної габілітації. Не стало на заваді й те, що його попередні публікації були пов'язані з Росією й не відзначалися расистськими підходами, притаманними нацистській владі.

Невдовзі К. Менерт запропонував В. Маркерту, з яким був знайомий ще зі спільної участі в молодіжному русі, обійняти посади в НТВСЄ та журналі «Osteuropa». В. Маркерт прийняв пропозицію⁵⁶⁷, і нова волода не стали на заваді. З 1934 р. він зосередився на діяльності НТВСЄ й виданні журналу «Osteuropa», що призупинило на тривалий час східноєвропейські студії у Ляйпцизькому університеті. К. Менерт у 1934 р. поїхав кореспондентом до Москви, потім був гостьовим професором у США, а згодом займався публіцистикою у Східній Азії і тільки після війни повернувся до Німеччини⁵⁶⁸.

Відбулися зміни і в Берлінському університеті. На початок 1933 р. К. Штеліну виповнилось 68 років і він прийняв рішення про вихід на пенсію. Це рішення мало й політичне підґрунтя⁵⁶⁹. Хоча у відповідних документах не вистачає прямих доказів цього, але те, що за своїми політичними поглядами він був пов'язаний з демократами-республіканцями Південно-Західної Німеччини та був причетний до розбудови німецько-радянських наукових контактів за часів Веймарської республіки, на думку Г. Кампаузен, дає очевидні підстави для такого пояснення⁵⁷⁰.

За рахунок компромісів з новою владою О. Гетч зумів на деякий час зберегти свої посади. Нацисти називали його «салонним більшовиком», а він до 1933 р. вважав ідеологію й дії націонал-соціалістів однозначно неприйнятними. Але вже у 1933 р. в журналі «Минуле й сучасність» з'явилась стаття О. Гетча «Німецька національна революція: спроба історико-системного розуміння», де висловлювалось позитивне ставлення до «національної революції» та її завдань. Ця публікація була очевидною спробою зберегти свою професорську посаду, яка опинилась під загрозою⁵⁷¹.

У жовтні 1933 р. О. Гетч пішов на ще один компроміс з новими володарями. Членами редколегії «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» стали такі прихильники нацистської влади як Теодор Оберлендер, Франц Людтке, Йоганн фон Леерс. Ці зміни О. Гетч

новими тим, що нові члени редколегії «забезпечують дуже сприятливий зв'язок» з науковими інституціями та співробітниками, які переймаються історією німецького сходу і мають «однакові інтереси» і це сприятиме «глибшому дослідженню давньої історії Європи»⁵⁷². Цим самим він до певної міри солідаризувався з дослідниками німецької самобутності, які відстоювали історичне право німців на східні території, на підставі того, що ті в далекому минулому були цивілізовані та окультурені німецьким етносом. Нові члени редколегії не дуже переймалися редакційною роботою, й вона, як і раніше, залишалася у руках О. Гетча, тому характер публікацій на сторінках журналу практично не змінився. Вдалося зберегти попередні традиції журналу і його функції комунікативного простору, що проявилось у запрошенні до подальшої співпраці зарубіжних авторів, за винятком радянських істориків.

Для забезпечення подальшої діяльності НТВСС О. Гетч вирішив опитати до його президії відомих представників нацистської влади. Він особисто прохав чиновників МЗС запропонувати членство у президії товариства рейхсміністру Гессу⁵⁷³. За наслідками перемовин у лютому 1934 р. президію НТВСС було оновлено шляхом включення представників різних міністерств⁵⁷⁴. Таким чином, за рахунок ще одного компромісу з нацистською владою на початок 1934 р. справу щодо збереження інституцій вдалось залагодити. Відповідно контакти НТВСС з радянськими науковцями почали обмежуватися, хоча існуючі домовленості частково дотримувалися⁵⁷⁵. Це стосувалося в основному публікацій документів про зовнішню політику Російської імперії.

Натомість з приходом Гітлера до влади дослідники німецької самобутності почали займати провідні позиції в німецькому «истфоршунгу». Найбільш впливовими тут були А. Бракманн та Г. Дубін, які виступили руйнівниками старих парадигм та традицій у східноєвропейських історичних дослідженнях у Німеччині й творцями нової концепції Східної Європи та її інтерпретувань відповідно до духу часу та потреб нових правителів. 1933 р. у підпорядкованому А. Бракманну «Публікаціонсштелле Берлін-Дамель» і під його керівництвом активно займалися виданням спеціальної збірки «Німеччина та Польща» до VII Міжнародного конгресу істориків у Варшаві⁵⁷⁶, в якій «науково» обґрунтовувалося право Німеччини на польські території. Один примірник збірки А. Бракманн з тактичних міркувань навіть презентував безпосередньо А. Гітлеру⁵⁷⁷.

19 грудня 1933 р. А. Бракманн в черговий раз продемонстрував науково-організаційну майстерність, зорганізувавши Північно-східнонімецький дослідницький гурток, з метою «покращення форм

спільної діяльності» та «об'єднання великого коло не тільки університетських фахівців, але також німецьких освітніх та дослідницьких інституцій за кордоном». Гурток займався не окремими питаннями, а «науковими фундаментальними дослідженнями» «великого простору» («Großraum»), до якого невдовзі окрім Польщі, Литви, Латвії, Естонії дуже швидко було також включено Скандинавію⁵⁷⁸. Заступником А. Бракманна у новоутвореній інституції став Г. Аубін, який з приходом нацистів до влади значно активізував свою діяльність у різних комісіях, гуртках та об'єднаннях, які не стільки переймалися науковими дослідженнями, скільки розробкою різноманітних загарбницьких проектів на Сході Європи.

Протягом 1934 р. нові володарі продовжували кадрами перестановки в інституціях, пов'язаних зі східноєвропейськими дослідженнями. У квітні посаду директора Інституту Східної Європи в Бреслау запропонували члену НСДАП Г. Уберсбергеру, який був відомий, насамперед, як фахівець з історії Росії. Він досліджував історію Польщі лише в контексті відносин між Габсбургами та Романовими⁵⁷⁹. З огляду на поставлені перед інститутом завдання щодо другорядності досліджень, пов'язаних з Росією/Радянським Союзом, це призначення виглядало нелогічним. Очевидно вирішальними для такої зміни інститутського керівництва були політичні погляди кандидата і його належність до НСДАП. Крім того, на філософському факультеті університету в Бреслау було запроваджено посаду ординарного професора східноєвропейської історії та краєзнавства, яку також обійняв Г. Уберсбергер як «вчений першого рангу й великий активіст» за формулюванням прусського міністерства науки, мистецтва та народної освіти⁵⁸⁰. Г. Уберсбергер намагався зберегти спрямованість інституту на дослідження Росії й після укладення пакту Гітлера-Пілсудського. Але вже в липні 1934 р. рейхсміністерство виховання сформулювало основні напрямки досліджень для Інституту Східної Європи, зокрема «систематичне опрацювання польських та верхньосілезьких проблем»⁵⁸¹.

Завдяки клопотанням Г. Уберсбергера й у другому «німецькому форпості на Сході» – Кенігсберзькому університеті східноєвропейська історія була репрезентована його учнем Г. Кохом, членом НСДАП з 1932 р. У повідомленні до рейхсміністерства науки, виховання та народної освіти від 6 листопада 1933 р. Г. Уберсбергер писав, що «надання академічної посади чи якоїсь іншої відповідної пропозиції приват-доценту, доктору Г. Коху в одному з інститутів Сходу» буде дуже позитивним. Цю пропозицію підтримав референт прусського міністерства освіти Г. Й. Баер і навесні 1934 р. Г. Кох отримав посаду ординарного професора історії церкви на теологічному факультеті

Кенігсберзького університету, а в червні вже очолив теологічний факультет та Інститут русознавства (з 1935 р. Інститут вивчення Східної Європи). Куратор університету вітав Г. Коха як старого «борця націонал-соціалістичного руху в Австрії»⁵⁸². Наприкінці 1934 р. з Кенігсберзького університету був звільнений М. Вінклер. Вочевидь причиною для цього стали не тільки його контакти з представниками радянського уряду й академічного світу, але і його ставлення до нової влади. Під час літнього семестру 1934 р. М. Вінклер запровадив колоквиум, на якому розглядали тогочасні повідомлення польської преси. Під час коментування публікацій він не тільки дозволяв собі критику нацистського уряду, а навіть підтримував публікації польської преси, направлені проти політики нацистів⁵⁸³. На фоні тогочасних чисток це був небезпечний крок.

Керівник семінару східноєвропейської історії Гамбурзького університету, єврей за походженням, Р. Саломон у 1934 р. був виключений зі штату професорів університету. Нацистська влада не могла допустити, щоб ця посада перебувала в руках нечистокровного єврея, а його поїздки до Росії значно посилювали недовіру нових прихильників. Від подальших переслідувань його врятувало запрошення університету в Пенсільванії, отримавши яке він разом із сім'єю в 1937 р. емігрував до США. Посада ординарного професора східноєвропейської історії Гамбурзького університету була заміщена також Г. Уберсбергером⁵⁸⁴.

Невдовзі нова влада вирішила, що діяльність О. Гетча не відповідає її інтересам. 14 травня 1935 р. йому повідомили, що з ініціативи його виключено з корпусу викладачів Берлінського університету. Він важко сприйняв це повідомлення й відмовився від керівної посади в НТВСЄ й посади редактора журналу «Osteuropa»⁵⁸⁵. Ця відставка набула резонансу і в Радянському Союзі. Професор А. С. Срусалимський опублікував у газеті «Правда» за 11 червня статтю «Доля професора Гетча»⁵⁸⁶. Ця стаття навіть була перекладена німецькою мовою для розгляду в німецькому МЗС⁵⁸⁷. До кінця 1935 р. було ліквідовано редакційний О. Гетчем «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte», а проти нього розпочалася публічна наклепницька кампанія⁵⁸⁸. Після відставки він зосередився на написанні історії Росії та опікувався виданням документів про зовнішню політику Росії. До 1939 р. йому вдалось видати 9 томів, а у 1943 р. вийшов ще один том⁵⁸⁹.

У 1935 р. востаннє вийшов і журнал «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven», який видавався в Бреслау з 1924 р. Відбулося майже остаточне згорання співпраці НТВСЄ з радянськими науковцями. У листі до МЗС від 25 травня 1935 р. В. Маркерт повідомляв, що з огляду на зовнішню політику у цьому році радянські

вчені не будуть запрошуватись НТВСЄ до Німеччини, а також не будуть обговорюватися російські теми іншими доповідачами⁵⁹⁰.

Керівництво семінаром східноєвропейської історії у Берлінському університеті передали Г. Уберсбергеру. Це була вже третя університетська кафедра східноєвропейської історії в його підпорядкуванні, окрім керівництва Інститутом Східної Європи в Бреслау. Такий стан справ виглядав доволі абсурдно й, по-перше, засвідчив довіру нацистської влади до Г. Уберсбергера, по-друге, практичну відсутність «надійних фахівців», по-третє, маргіналізацію університетських центрів східноєвропейських студій.

Якже інтерпретувалась Східна Європа в академічному середовищі за складних умов впровадження партійного контролю й кадрових перестановок? В цей час розгорнулася міжнародна дискусія з приводу того, що є східноєвропейською історією й, відповідно, що є Східною Європою. Завдячуючи О. Гетчу, вона була доволі широко репрезентована в німецькомовному академічному середовищі. Завдяки його настійливому клопотанню НТВСЄ організувало зустріч і дискусію берлінських істориків з відомим на той час польським істориком О. Галецьким⁵⁹¹. Доповідь О. Галецького щодо поняття «східноєвропейська історія»⁵⁹² була продовженням дискусія, яка розгорілась у серпні 1933 р. на VII Міжнародному конгресі істориків у Варшаві. Виступи О. Галецького на конгресі і у Берліні стали своєрідною прелюдією до його загальновідомої праці про поділи Європи, яку він видав у 1950 р. на еміграції⁵⁹³.

Дискусію щодо визначення понять «Східна Європа» й «східноєвропейська історія» О. Гетч вважав дуже важливою, тому навіть започаткував її виклад та подальше обговорення на сторінках «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte». Власне дискусія була ініційована ще до початку конгресу професором східноєвропейської історії Німецького університету у Празі Й. Пфітцнером, який у серпні 1932 р. виступив на форумі німецьких істориків у Геттінгені з доповіддю «Історія Східної Європи та історія слов'янства як дослідницька проблема»⁵⁹⁴. У своїй доповіді він накреслив спільну історію Східної Європи з огляду на питання «приналежності» слов'ян до західноєвропейської культури. Формальний поділ між Західною і Східною Європою Й. Пфітцнер провів по лінії: Ельба – Заале – Богемський ліс – Траун – Адріатичне східне узбережжя⁵⁹⁵, що відповідало попереднім трактуванням цієї межі О. Гетчем. Погляди Й. Пфітцнера базувались на вже давно розробленій теорії прогресивної європеїзації Східної Європи і дотичній до «шовіністичного висновку», що це не спільна історія й піддається до розгляду тільки в роздільному, класифікованому, рецептованому відношенні до «західноєвропейських

культурних форм»⁵⁹⁶. За його трактуванням Східна Європа була «нищим» й нижчим за своїм розвитком відносно Західної Європи. Девонідь Й. Пфитцнер певною мірою спрямував проти професора східноєвропейської історії Празького університету Я. Бідло, якого він критикував за виклад історії слов'ян як історії одного цілого⁵⁹⁷ у праці «Вітання слов'янства»⁵⁹⁸.

Псевдовзі Я. Бідло на VII конгресі істориків у Варшаві сам відмовився від такого підходу до вивчення історії слов'янства. Його доповідь «Що таке східноєвропейська історія?» базувалась на теорії культурних країв. Він означив Східну Європу як єдине ціле і основною застосовуючою ознакою назвав східно-римську/візантійську культуру⁵⁹⁹. Домінування грецької православної церкви на цій території обумовило, на думку Я. Бідло, «відсталість східноєвропейського світу – особливо ж Росії на шляхах просвітництва». Свою тезу він підтверджував тим, що відсталість було вказано на Заході в кінці XV – початку XVI ст., і це в часом «визнали за собою росіяни». Наступною ознакою відсталості він назвав «недостатність ремесла і промисловості» і, як наслідок, «малу інтенсивність міського життя», що на Заході Європи було «головним елементом прогресу». Я. Бідло не тільки негативно оцінив економічний розвиток, але й вдався до характеристики населення Східної Європи. «Недостатність розумової кмітливості та підприємництва» послужили тому, що народи Східної Європи «зберігали старовинний соціальний устрій, залишалися прив'язанні до існуючого порядку речей, до старовинного способу обробітку землі, до відсталих методів виробництва». До цього він додав «недостатність винахідливості, перебільшений консерватизм, тиранічне домінування релігійного елементу, надмірний вплив церкви та кліру, політичне рабство народу, деспотизм уряду і бюрократії, недостатність громадської свідомості в окремих особистостей і недостатність сенсу до державних інтересів і відданості їм»⁶⁰⁰.

Таку сумну картину Я. Бідло пояснював тим, що Росія, отримавши спадщину від Візантії, проявила «ще більший консерватизм і реакційний дух, ніж мала остання, особливо у прагненні зберегти в повній чистоті вчення православної церкви». Одночасно він визнавав, що внаслідок «європеїзації в XIX та XX ст. західноєвропейська цивілізація перемогла на території східноєвропейської культури»⁶⁰¹. Але визнання цієї «перемоги» не стало для Я. Бідло приводом для пошуку інших критеріїв розмежування Східної й Західної Європи. Виступ Я. Бідло засвідчив, що не тільки, а інколи й не стільки німцям була пригаманна зверхність щодо східних сусідів. Це було властиво й східним сусідам німців відносно своїх східних сусідів і вони не відкидали епітетів для негативного образу «своєї» Східної Європи.

Під час дебатів польський історик М. Гандельсманн намагався співвіднести Східну Європу з націями, які мають досвід азійського впливу, і виокремити зі Східної Європи ті нації, які змогли цьому впливу протистояти⁶⁰². Його колега О. Галецький відстоював особливу роль і місце Польщі в посередництві між західною і східноєвропейськими культурами. У своєму виступі в Берліні він також приділив особливу увагу ролі польсько-литовської унії в поширенні західної культури на схід⁶⁰³. А відзначивши факт азійського впливу на певну частину Східної Європи, наголосив, що цей вплив не можна асоціювати з варварством, тому що татари не були варварами, ще менше варварами можна назвати турків, османів. Вони мали іншу культуру і європейська культура їм була чужою за своїм характером⁶⁰⁴. На його думку, попри всі впливи й особливості Східна Європа є нічим іншим як частиною Європи, яку варто розглядати в загальному викладі європейської історії⁶⁰⁵. Такий підхід явно суперечив нацистській теорії меншовартості східноєвропейських/слов'янських народів. І те, що О. Гетч в умовах зростаючого тиску й контролю нацистської влади організував виступ О. Галецького в Берліні й опублікував його на шпальтах «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte», робить йому честь. З іншого боку, цей вчинок засвідчив і еволюцію у сприйнятті О. Гетчем Польщі: його полонофобство практично мінімізувалось.

Пізніше О. Галецький відзначав, що інтерпретацію поділу на Східну та Західну Європу, запропоновану Я. Бідлом, «було важко прийняти навіть тим, хто певною мірою погоджувався з Бідлом щодо вирішального значення релігійного чинника в історії, а також вагомості християнства в історії Європи». Наприклад, він говорив, що різниця в церковній організації протестантів і католиків, зарахованих Я. Бідлом до Західної Європи, є значно більшою, ніж православних і католиків⁶⁰⁶.

До дискусії на конгресі долучились і представники Росії/Радянського Союзу. Російський емігрант М. П. Савіцький виступив проти запропонованого Я. Бідлом поділу, протиставивши йому євразійську концепцію⁶⁰⁷. Представник радянської делегації М. С. Державін⁶⁰⁸ під час дискусії зазначив, що «виділяти ту чи іншу суспільну групу в історичному процесі на основі лише ідеологічних ознак, не вдаючись до аналізу матеріальної бази, економічних процесів, які відбуваються в цих суспільствах, означає просто обходити основне завдання та ковзати по поверхні історичних процесів»⁶⁰⁹. У Радянському Союзі при висвітленні роботи VII Міжнародного конгресу істориків цій дискусії майже не приділили уваги.

На відміну від радянських істориків, О. Гетч вважав, що навколо доповіді Я. Бідло розгорнулась «найосновніша дискусія» конгресу і одночасно доволі складна дискусія, оскільки «історію Східної Європи

уже важко охопити як ціле і побачити як єдність, з огляду на синтез та вичищення поняття і періодизації, які є дуже значимі для розуміння й вичищення окремішності східноєвропейської історії, а також особливості історії німецького сходу»⁶¹⁰. У статті присвяченій огляду дискусії О. Гетч зауважив, що навряд чи можна розглядати «прагнення зберегти християнську східно-римську культуру в стадії III ст. після Різдва Христового» як «єдиний принцип» і пов'язувати все з тим, проти чого вона боролась і що їй загрожувало. Він не заперечував значення східно-римської/візантійської культури як вихідного пункту в історії Східної Європи, але вважав, що її значення значно завищено, крім того, варто б було відповісти на питання, що є змістом цієї культури⁶¹¹. Це було дуже раціональне зауваження, бо, наприклад, дослідження візантологів свідчать про значно кращий розвиток освіти й її доступність, а інколи й обов'язковість у Візантії у порівнянні з тогочасною Західною Європою.

Сам О. Гетч вихідним пунктом для означення Східної Європи, як і в довоєнний період, вважав зв'язок процесів націєтворення і державності «з расою й територією», а також процесами боротьби і реакціями на зовнішні впливи. Він погоджувався з Й. Пфітцнером, що єдина/цілісна історія слов'янства є науково не зовсім можливою, але наголошував, що для історії Східної Європи «слов'яни мусять бути центри за основу» і розглядатися «в їх відносинах на Заході з германцями, з азійськими народностями на Сході та галльсько-римською (також населеною ще й іншими народностями) областю на Півдні та Південному Сході»⁶¹².

Проведення кордонів, на думку О. Гетча, означало певну наругу, оскільки не існувало «згоди наукового характеру», де закінчується Середня Європа і де починається Східна⁶¹³. Він, як і раніше, виділяв на території Східної Європи так званий німецький схід і з огляду на це як західну межу визнавав Ельбу та вважав за неможливе визначити східну межу, так само як не можна, на його думку, напевно сказати, де пролягав кордон між Німеччиною та Польщею⁶¹⁴. Як було зауважено раніше, О. Гетч 1911 р. без застережень визначав східну межу по Уралі. Але вочевидь його поїздки до Росії і пізніше в СРСР, більш детальне знайомство з країною викликали у нього сумніви щодо правильності такого визначення.

О. Гетч знову звернувся до іншого «великого відкритого питання» про приналежність Росії до Європи чи до Азії, чи її розташування між Європою і Азією, відзначивши, що при всій його складності й небезпечності, історик не може його уникнути⁶¹⁵. Певною мірою і для відповіді на це запитання, і для продовження шпичаткованої дискусії на сторінках «Zeitschrift für osteuropäische

Geschichte» було опубліковано статті Д. Дорошенка «Що є східноєвропейською історією» та А. Флоровського⁶¹⁶ «Предмет і зміст «історії Росії» чи «російської історії».

На думку Д. Дорошенка, українці й білоруси з їхніми власними культурними традиціями не були асимільовані й «не потонули у великоросійському морі» та зберегли «власне лице, власний культурний тип і власне місце в історії»⁶¹⁷, тому при викладі історії Східної Європи і її періодів було б правильно послуговуватися періодизацією і схемою М. Грушевського, а не трактувати історію трьох слов'янських народів як цілісну, що пропонувалось в доповіді Я. Бідло⁶¹⁸.

Проти пропозиції Д. Дорошенка щодо використання схеми М. Грушевського висловився А. Флоровський, який наполягав на тому, що російський світ і країна Росія повинні виступати в синтетичних працях як «органічно оформлене ціле» без переломлення «в зумисне викривленому дзеркалі»⁶¹⁹ й тому не варто порушувати питання про відносини поміж собою трьох частин східнослов'янської групи⁶²⁰. Він також відзначив, що на відміну від Д. Дорошенка використовує термін «руський» в значенні «загальноруський» («allrussisch»), але ні в якому разі не «великоруський»⁶²¹ і, вживаючи слово Росія, представляє тут Росію не як державу, не як політичне тіло, а як країну, як «складний і в його складності історично власний світ». У його розумінні Росія, як країна, і мала б бути об'єктом історичного дослідження, не тільки історія Російської держави, не історія російського народу, а «Росія як світ з різних точок зору»⁶²².

Територіально А. Флоровський розмістив Росію в європейсько-азійський простір і пропонував розглядати таке розміщення в історично-колонізаційному сенсі. Визнавши пов'язаність проблеми територіального розвитку з проблемою взаємовпливу національних елементів в історичному процесі, він зазначав, що зміст російської історії визначається не тільки через взаємозв'язок з елементами інших народів і не російських культур, а й через вплив власне слов'янських, східнослов'янських елементів⁶²³. А. Флоровський не вдавався до використання поняття «Східна Європа», тому й не дав і його пояснення. Виходячи з євразійської концепції він радше був готовий говорити про Росію як Євразію, ніж про Росію як Східну Європу.

Чи не найкращою рисою О. Гетча як редактора було прагнення подавати найрізноманітніші точки зору на ту чи іншу проблему й перетворювати тим самим журнал на поле загальноєвропейської наукової дискусії. Водночас це була остання наукова дискусія у Третньому рейху з викладом найрізноманітніших точок зору щодо історії Східної Європи, яка засвідчила відсутність консенсусу щодо

поняття «східноєвропейська історія» й «Східна Європа». Варто відзначити й те, що власне німецькі науковці майже не відгукнулись на цю дискусію, хіба що в «Historische Zeitschrift» було опубліковано доповідь Й. Пфитцера, виголошену ще у 1932 р. Але з огляду на подальший розвиток подій позиції науковців у цьому питанні були не настільки значимі. Нацистська влада не потребувала науково-теоретичного обґрунтування кордонів Східної Європи, її більше цікавили плани посилення свого впливу у цьому регіоні й історична легітимізація права на це.

Постає питання, чи вплинули інспірації нової влади щодо інституцій і науковців, які займалися східноєвропейськими дослідженнями на зміст публікацій і тематику фахових видань у 1933-1935 рр. Очевидним є те, що всі ці заходи не сприяли науковій роботі. Серед найбільш вагомих видань варто назвати вихід третього тому «Історії Росії»⁶²⁴ К. Штеліна, з викладом подій в період від часу царювання Павла до закінчення Кримської війни та його враження від подорожі Туркестаном⁶²⁵, де було чимало критичних зауваг щодо політики більшовиків у Середній Азії. Також друком вийшло декілька дисертацій, написаних і захищених у веймарський період, які більше відповідали академічним стандартам, ніж політичним запитам нової влади.

Аналіз публікацій на сторінках провідних фахових видань за 1933 р. засвідчує дотримання попередніх традицій і наукових стандартів. Це дає підстави припустити, що у перший рік нова влада мала інші важливіші справи і майже не втручалась у редакційну роботу. Наприклад, у «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven» з 14 статей опублікованих у 1933 р. – 8 були пов'язані з історією Росії/Радянського Союзу. Окрім аналітичної статті О. Аухагена про виконання п'ятирічного плану в СРСР було опубліковано дослідження про Л. Толстого, О. Пушкіна, М. Лермонтова, І. Кірієвського, Ф. Достоєвського, листування В. Печоріна з О. Герценом та М. Огарьовим та історії Росії періоду Федора Олексійовича. З огляду на завдання, які виставлялись новою владою перед керівництвом Інституту Східної Європи у Бреслау щодо посилення уваги до прилеглих східних територій, то можна назвати хіба що дві статті про німецькі поселення у Сілезії та Мекленбурзі й Східній Гольштенії та повідомлення про здобутки у дослідженнях церковної історії Польщі.

Упродовж 1933 р. в журналі «Osteuropa» також друкували матеріали, пов'язані з подіями в СРСР. Тиск нацистської влади на редакцію журналу «Osteuropa» призвів до виключення впродовж 1934-1935 рр. всіх співробітників єврейського походження й зменшення публікацій на радянську/російську тематику. У квітневому номері

журналу «Osteuropa» за 1934 р. В. Маркерт опублікував статтю «Вивчення Східної Європи як наукове та політичне завдання»⁶²⁶, на основу якої було покладено, виголошену ним доповідь на засіданні НТВСЄ від 19 лютого того ж року. Відповідно до «духу часу» східноєвропейські студії трактувались як «форпост боротьби за нову державу». Також відзначалось, що необхідно перенести основну увагу з Росії/Радянського Союзу на окраїнні держави та Південно-Східну Європу й зосередитися на німецькій меншині⁶²⁷.

Після підписання у січні 1934 р. німецько-польського договору виникла потреба у зміщенні уваги з історії Росії/Радянського Союзу на історію Польщі та створення видимості дружніх відносин німців і поляків. Це виявилось нелегким завданням для німецьких дослідників, оскільки вони впродовж веймарського періоду конструювали образ ворожої Польщі. За ініціативою А. Брахманна було скликано конференцію дослідників Східної Європи, яка проходила з 6 по 10 серпня 1934 р. в Кальберзі⁶²⁸. Попередні реваншистські переконання учасників зібрання щодо Польщі виявились сильнішими за нові зовнішньополітичні нацистські завдання. По закінченні дискусії А. Брахманн змушений був зробити висновок, що їх роботи залишається «поза впливом 10-річної угоди». Учасники конференції зійшлися на тому, що наукову роботу продовжувати як і раніше й не варто засмучуватись, що «наукові студії», показують «антипольське вістря», бо це є неминучим⁶²⁹. Пропольський курс виявився неприйнятним для переважної більшості дослідників Східної Європи, а тому числі й прихильників нової нацистської влади⁶³⁰.

Натомість НТВСЄ, з огляду на попередні інциденти з владою, перебрало на себе ініціативу в організації німецько-польських контактів у науковій сфері, до яких згодом було долучено й розширення контактів з науковцями країн Прибалтики й Фінляндії⁶³¹. У програму заходів на 1934-1935 рр. було включено 5 доповідей гостей з Польщі. Відбір доповідачів погоджувався з німецьким послом у Варшаві й зверталась увага на дружлюбне ставлення доповідачів до Третього рейху⁶³². Цим і скористався О. Гетч для запрошення О. Галецького. З огляду на установку, що польські доповідачі мали б симпатизувати Третьому рейху, запрошення О. Галецького було частково ризикованим. Він народився у Відні в сім'ї онімеченого генерала-поляка та хорватки, й у тамтешньому університеті студіював східноєвропейську історію. Згодом батько, який «на старості відкрив вітчизну», послав сина до Кракова, де той став «за вибором і глибоким переконанням поляком»⁶³³. Він не сприймав позиції німецької історіографії щодо трактування польської історії, особливо в питанні кордонів.

Частково рекомендації нової влади були враховані й редакцією «*Monatliche Mittheilungen für Kultur und Geschichte der Slaven*». У 1934 р. на сторінках видання було опубліковано статті про шкільні реформи у Польщі й Чехословаччині, про дворянство Познані й питання звільнення сільськогосподарського селянства, про робочу мову познанських католицьких приходів, про висвітлення національного питання в Австро-Угорській імперії слов'янофільською французькою публіцистикою та повідомлення про православну церкву у Польщі. Водночас тут зберігався інтерес до російської тематики свідченням чого є публікація з статей і трьох повідомлень, в яких йшла мова про історичні особливості економічного і соціального розвитку Росії, правову свідомість російських кріпосних селян, московську дипломатію на рубежі XVI ст., подорож Петра I Пруссією у 1697 р. і російську літературу. Привертала увагу публікація «Білорутенська академія наук попереднього п'ятирічного плану» за авторства В. Самойла з Вільно. До цього часу білоруська тематика практично не була представлена на шпальтах журналу.

Найменш помітними були зміни щодо тематики публікацій на сторінках «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*», де у 1934 р. окрім статті О. Гетча щодо визначення поняття й періодизації східноєвропейська історія та статті Д. Дорошенка про репрезентацію східноєвропейської історії на VII Міжнародному конгресі істориків у Варшаві було опубліковано ще 15 статей. Понад 50% з них були пов'язані з Росією і тільки три статті безпосередньо присвячених польській історії. Зокрема, про перші сліди християнства у Польщі, про Ошальда Бальцера і розвиток польських досліджень з історії права після 1918 р. та про розвиток наполеонівських ідей у Польщі й Італії під час Кримської війни.

На шпальтах «*Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*» у 1935 р. О. Гетч продовжував публікувати статті, пов'язані з дискусією щодо етнічності східноєвропейської історії. Окрім того було опубліковано 13 статей – 5 з яких на теми російської історії. Окремі з них були присвячені історії німецько-російських відносин: «Феофан Прокопович і Іоанн Буддойс. Нарис з історії духовних зв'язків між Росією і Німеччиною на початку XVIII ст.», «Подорож принца Вільгельма Пруського до Петербургу (1780 р.)», про міністра зовнішніх справ Росії М. К. Гірса. Польська тематика була представлена статтями про свободу віросповідання у польських містах, польські проекти поділу 1709-1711 рр. та про початок правління Болеслава Хороброго.

Основні статті січневого номера «*Osteuropa*» за 1935 р. були присвячені економічним відносинам між СРСР і Японією, А. П. Бородіну й огляду італомовних досліджень з історії Росії. У

лютневому номері було опубліковано статті про військово-економічне становище російської Азії і партійне життя в СРСР, де автор відзначав, що з огляду на розвиток подій у Німеччині вивчення досвіду Радянського Союзу по утвердженню однопартійної системи може бути корисним⁶³⁴.

Хоча в «Osteuropa» й дещо побільшало публікацій про Польщу, але вони не зовсім відповідали концепції угоди Гітлера-Пілсудського. Наприклад, у квітневому номері за 1935 р. було опубліковано статтю Е. Машке про відомого опонента Й. Пілсудського – Романа Дмовського⁶³⁵. Автор охарактеризував його як неординарного й променистого польського мислителя, але відзначив і його ворожість у ставленні до Німеччини й нацистського режиму. На думку німецького історика, Р. Дмовський «раніше від інших усвідомив відмінність між фашизмом і націонал-соціалізмом». Але у його праці «Гітлеризм як народний рух» «дивним способом змішалася розуміння і ворожий спротив переважаючій силі» та переплилися «почуття спорідненості у духовному відношенні з безмежною ворожістю до західних сусідів»⁶³⁶. Зауважив Е. Машке й негативне ставлення «колишнього представника демократії» Р. Дмовського до розвитку подій у польській державі, якою «управляє солдат» та наголосив на важливості для Німеччини знань про минуле і сучасність Польщі⁶³⁷.

О. Гетч продовжував публікувати у журналі «Osteuropa» щомісячні огляди «Росія і Східна Європа». У січневому номері він зосередив увагу на подіях, пов'язаних з вбивством С. Кірова, якого охарактеризував як «типового представника героїчної гілки більшовиків»⁶³⁸. Він подав короткий огляд публікацій радянської преси про вбивство й заходи більшовиків по боротьбі з «тероризмом», зауважив «нервову реакцію» Москви на публікації зарубіжної преси стосовно вбивства, опозиційного руху і «сепаратизму» в Україні та Білорусії⁶³⁹. У наступних номерах О. Гетч, аналізуючи повідомлення преси про колективізацію у Радянському Союзі, схарактеризував цей процес як «ризикований аграрно-соціальний експеримент». Звернув він увагу і на зміну становища жінки у цьому «новому соціалістичному селі» (взято у лапки у тексті О. Гетча). Він скептично оцінив проголошення рівних прав чоловіків і жінок й зауважував, що законодавство у сфері материнства породжує проблеми у догляді малолітніх дітей матерями й призведе до скорочення народжуваності⁶⁴⁰. О. Гетч також відзначив слабкий розвиток транспорту, існування проблем у фінансах й індустрії, мілітаристські устремління радянського уряду й зауважив, що мимоволі напрошується проведення паралелей між тогочасною ситуацією в СРСР і у царській Росії ХІХ-початку ХХ ст.⁶⁴¹.

У травневому номері «Osteuropa» О. Гетч аналізує європейську зовнішню політику навесні 1935 р., відзначив, що «східноєвропейський світ зовнішньополітично перебуває у сильному русі і очікуваннях». Основну увагу він зосередив на відносинах СРСР з Францією, країнами Балтики й візиту Ідена до Москви та Варшави. Подіючас виклад матеріалу засвідчував зміцнення позицій СРСР на європейському континенті, в чому О. Гетч вбачав для Німеччини загрозу⁶⁴². Для публікацій О. Гетча за 1935 р. про події в СРСР характерні критичні оцінки внутрішньої і зовнішньої політики радянського керівництва. Безумовне це відповідало тенденціям у ставленні нової нацистської влади до СРСР, але виникає питання чи О. Гетч писав про всі негаразди тільки відповідно до трактувань нових володарів, чи це були реалістичні оцінки проблем радянської держави, про які він почав писати ще у кінці 20-х рр. Ймовірно мало місце і перше і друге. Але вочевидь і критичні публікації О. Гетча, і підхід редакції до підбору матеріалу не вдовольняв нацистський режим, бо вже з травня 1935 р. публікації про Радянський Союз почали пильно цензуруватись і заборонятись гестапо, а з липня В. Маркерт подавав усі матеріали журналу на рецензування до МЗС, поліції й міністерства пропаганди⁶⁴³. І як уже було мовлено О. Гетч змушений був полишити цю свою посаду.

Характерною ознакою цього періоду є збільшення публікацій про Україну на сторінках періодичних видань. 1934 р. у «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven» було опубліковано 33 рецензії, із них понад 50% на книжки, тематично пов'язані з Україною. Але переважна більшість як авторів рецензій, так і авторів рецензованих праць були українці. У «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» за 1934 р. у кількох номерах поспіль друкувалася стаття Д. Дорошенка «Поразка і піднесення України», також було подано огляд досліджень про Ярему Вишнівцевого за авторства М. Кордуби.

На початку 1935 р. редакції всіх трьох журналів опублікували некрологи з приводу смерті М. Грушевського. Так, у січневому номері «Osteuropa» розміщено некрологи за авторства Д. Дорошенка й О. Гетча, який відзначав, що якби критично не ставились до дев'ятитомної «Історії України-Руси» М. Грушевського, без сумніву вона стала великим досягненням історичної науки, бо «вперше роздільно зображено московський і український історичний процес» і це була перша схема й перший «дійсно науковий синтез української історії». Він зауважив й на необхідності цієї праці для кожного дослідника Східної Європи⁶⁴⁴. У «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» О. Гетч також опублікував власний некролог та статтю

М. Кордуби «Михайло Грушевський як дослідник і організатор наукової роботи».

Перший номер «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven» від 1935 р., який вийшов за співредакторства Г. Уберсбергера, відкривали стаття Г. Коха на пошану пам'яті М. Грушевського⁶⁴⁵, якого він називав «втіленим символом українського народу». Стаття розпочиналась і розповіді про переслідування українського історика впродовж 1914-1917 рр. та 1930-1934 рр. «різними московськими володарями»⁶⁴⁶. Г. Кох не тільки зупинився на викладі життєвого шляху М. Грушевського, а й детально проаналізував його праці, приділивши особливу увагу статті «Звичайна схема «руської» історії і справи раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій обґрунтовувалась окремішність історичного розвитку українського й білоруського народів⁶⁴⁷. Археологічна діяльність М. Грушевського була проаналізована у статті Б. Крупницького.

У цьому ж номері було опубліковано статтю Х. Фляйшхакер «Алексей Михайлович та Богдан Хмельницький»⁶⁴⁸. Відзначивши, що «Переяславський договір» для національних українських істориків слугує «ідейно-політичним гаслом у боротьбі проти Росії», а для істориків неукраїнського походження залишається «відкритим питанням східноєвропейської історії»⁶⁴⁹, вона проаналізувала цілу низку редакцій цієї угоди та історію її укладання. На думку авторки, вже «сам спосіб об'єднання» мав би слугувати «першим контраргументом» цієї «благонаміреної помилки»⁶⁵⁰.

Безумовно, смерть М. Грушевського стала певним поштовхом для переосмислення його творчості й привернула увагу до історії України. У 1935 р. у берлінському видавництві побачила світ невеличка збірка праць М. Грушевського у німецькому перекладі⁶⁵¹. Водночас звернення до української тематики було співзвучним з одним із напрямків концепції зовнішньої політики нацистської влади. В контексті якої пропонувалося розглядати Радянський Союз з перспективи його багатонаціональності й звертати увагу на історію неросійських народів⁶⁵². Розробником і прихильником цієї концепції був А. Розенберг, який однією із заповорок її успішної реалізації вважав союз Німеччини з Україною. Цьому питанню він приділив особливу увагу в опублікованій ще 1927 р. книзі «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики»⁶⁵³. Але кількість публікацій на українську тематику залишалась незначною. До того ж серед авторів переважали українські емігранти, а не німецькі науковці.

Отже, за дуже короткий період нацисти не тільки провели кадрові перестановки, а й змінили усі правила академічного життя. Прийшов кінець академічній свободі, професори втратили свій статус

«пандаринів». Поступове впровадження «вождівського принципу» у німецьких університетах, привело до того, що вчені ради стали корпоративними, їх вибори і правочинність було обмежено. Сам спосіб і характер, яким ці зміни було впроваджено давали зрозуміти яку позначну роль відігравав з 1933 р. у вищій школі звичайний інстанційний шлях, а вирішальними для успіху стали партійна приналежність і добрі контакти з високопоставленими націонал-соціалістами, які перебрали до своїх рук академічну сферу. «Внесок» нацистського режиму у розвиток німецької науки доволі яскраво описав К. Ясперс: «В університетів забрали самоуправління й ввели принцип фюрерства. Ректор призначався міністром, декани ректором [...] Багато вчених було звільнено, багато виїхало за кордон. Їх місця зайняли бездарні й бездуховні члени партії. Міжнародний обмін, важлива умова наукового життя, контролювався, або заборонявся»⁶⁵⁴.

Чи ненайбільше це позначилося на східноєвропейських студіях. На 1935 р. всі керівники кафедр східноєвропейської історії були змінені і замінені переконаними націонал-соціалістами. Впродовж цих років редакції провідних фахових видань намагалися зберігати традиції й дотримуватись наукових стандартів, хоча в тематичному підборі статей вони пробували «виконати» завдання нової влади, що привело до часткового зміщення акцентів з історії Росії/Радянського Союзу на історію країн, які утворилися після Першої світової війни, перш за все на Польщу. Але вочевидь не в достатній мірі, оскільки журнали «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» і «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven» припинили своє існування, а робота редакції «Osteuropa» піддавалася тотальному контролю.

3.2. Централізація «остфоршунгу» нацистською владою (1936-1945 рр.)

З 1936 р. всі східноєвропейські дослідження у Третьюму рейсі були зосереджені у руках або членів НСДАП, або явних прихильників націонал-соціалістичної влади, а їх наукові розробки й науково-викладацька діяльність була підпорядкована потребам нацистських владних інституцій. Г. Уберсбергер, отримавши керівництво берлінським семінаром, терміново розробляв план роботи двох інститутів Східної Європи у Берліні (Росія й Радянський Союз) та Бреслау (Польща і південно-східний простір) під одним управлінням. Цей план був підтриманий А. Розенбергом, який особисто клопотав за надання Г. Уберсбергеру посади у Берліні⁶⁵⁵. Однак проти ідеї створення у Берлінському університеті Інституту Східної Європи, який

би переймався проблемами Росії/Радянського Союзу виступив А. Ріббентроп⁶⁵⁶. Вочевидь, питання, пов'язанні з СРСР, й концепція А. Розенберга на той час для нацистського керівництва були не вельми актуальними. З іншого боку, це означало не тільки відсунення на задній план досліджень, пов'язаних з історією Росії/Радянського Союзу, але й поступове послаблення позицій Г. Уберсбергера й провал його планів щодо перебирання на себе координаційних функцій у східноєвропейських дослідженнях.

У листопаді 1935 р. Г. Уберсбергер залишив Бреслау й зосередився на роботі у Берлінському університеті, хоча посади у Бреслау й посада професора східноєвропейської історії у Гамбурзькому університеті за ним зберігалися. До Берліна разом з Г. Уберсбергером перебралась і Х. Фляйшхакер. Тут вона працювала асистентом семінару, опікувалася бібліотекою та працювала над габілітацією про державно- та народоправові основи московської зовнішньої політики з XIV по XVII ст., яку захистила у 1937 р.⁶⁵⁷. У січні 1940 р. вона отримала посаду доцента семінару східноєвропейської історії Берлінського університету⁶⁵⁸. Захист габілітації істориком чоловіком зазвичай відкривав перед ним шлях до посади професора. Х. Фляйшхакер, навіть за доволі сильної підтримки Г. Уберсбергера, отримала посаду доцента.

Але якщо проаналізувати тогочасні можливості жінки реалізувати себе в академічному середовищі за часів нацистського правління, то можна сказати, що наукова кар'єра Х. Фляйшхакер була однією з найуспішніших. У період з 1933 по 1936 рр. у Берлінському університеті жодна жінка не захистила габілітації. Ситуація почала змінюватись у 1937 р. й протягом наступних років нацистського правління тут було захищено жінками 11 габілітацій⁶⁵⁹. Навіть за умов війни, коли зменшилася кількість чоловіків, на філософському факультеті Берлінського університету протягом 1936-1945 рр. чоловіками було захищено 84 габілітації⁶⁶⁰, що в 21 раз більше в порівнянні з кількістю габілітацій захищеними жінками.

Викладацька діяльність Х. Фляйшхакер на посаді доцента були дуже короткочасною. Влітку 1940 р. вона одружилась з Г. Уберсбергером, а наступного року після народження сина полишила викладання. Семінарські заняття зі східноєвропейської історії в Берлінському університеті проводив Вернер Філіпп (Werner Philipp), який мав студії зі східноєвропейської історії у Р. Саломона, К. Штеліна й О. Гетча⁶⁶¹. 1934 р. вийшла друком його дисертація про Івана Пересвєтова. 1941 р. В. Філіппа перевели до Кенігсберзького університету, а невдовзі призвали на фронт. Викладацьку діяльність на семінарі східноєвропейської історії під керівництвом Г. Уберсбергера

розпочали два учні О. Гетча – Роберт Штупперіх (Robert Stupperich) та Хорст Яблонівські (Horst Jablonowski)⁶⁶². До 1941 р. семінар попри кадрові зміни жив доволі тихим і спокійним життям. Своїм обов'язкам членика відділу східноєвропейської історії Гамбурзького університету Г. Уберсбергер не приділяв уваги, зосередившись на організації семінару у Берлінському університеті.

З 1936 р. Г. Уберсбергер почав видавати журнал «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» («Щорічники з історії Східної Європи»), до складу редаклегії якого він не включив жодного німецького професора. Редакційною роботою займалися молоді співробітники берлінського семінару та Інституту Східної Європи у Бреслау. Частково це можна пояснити тим, що вже в цей період намітилась певна конкуренція А. Бракманна та Г. Аубіна з Г. Уберсбергером, а колишні професори-дослідники Східної Європи були у немилості нової влади.

Також Г. Уберсбергер не полишав ідеї створення інституту досліджень історії Росії у Берлінському університеті та розробляв план перевезення до Берліна частини фонду русистики з бібліотеки бреславського Інституту Східної Європи. Але представники нової влади стали цьому на заваді. Польська та чеська преса поширювали шітку 1937 р. статтю «Доля науки в Третньому рейху», в якій Г. Уберсбергера (члена НСДАП!) називали найкращим знавцем зі східноєвропейських питань серед німецьких вчених та жертвою гестапо. Приводом для цього послугував інцидент, який стався у січні 1937 р. в російському відділі бреславського інституту. Співробітники гестапо разом з людьми з СС у грубій формі вилучили з бібліотеки 40 000 томів, всю картотеку та інші документи і вивезли у невідомому напрямку. Все це відбувалось в доволі грубій формі⁶⁶³. Після цього позиції Г. Уберсбергера ще більш послабились. Хоча у 1938 р. йому доручили виконання обов'язків президента НТВСС, у 1939 р. він став почесним членом Румунської академії наук, у 1940 р. почесним сенатором Віденського університету. Але це були радше почесні звання, які не давали ніякого реального впливу.

З 1 жовтня 1937 р. новим директором Інституту Східної Європи у Бреслау призначили Г. Коха⁶⁶⁴, він же й став наступником Г. Уберсбергера на посаді професора східноєвропейської історії Бреславського університету. На той час в університеті Бреслау розпочинав свою наукову кар'єру Георг Штадтмюллер (Georg Stadtmüller), який перед цим вивчав історію та філологію у Фрайбурзькому й Мюнхенському університетах. У 1932 р. захистив першу дисертацію про Афіньського митрополита Михайла Хонятиса, яка через два роки вийшла друком у Римі. По тому працював

асистентом та приват-доцентом південно-європейської історії у Бреславському університеті. 1937 р. він захистив габілітацію з візантійської та південно-східноєвропейської історії «Дослідження ранньої албанської історії». Того ж року вступив до НСДАП. Це відкрило шлях до посади професора історії та культури в Ляйпцізькому університеті, на якій він перебував до закінчення війни⁶⁶⁵.

У Бреславському університеті під керівництвом Г. Коха наукову кар'єру розпочав Готхольд Роде (Gotthold Rhode). Він походив з сім'ї етнічних німців, яка мешкала в Польщі. Захистивши дисертацію про проблеми національних меншин у Польській Республіці, він до кінця війни рахувався референтом з питань Польщі в Інституті Східної Європи⁶⁶⁶. Але його діяльність не обмежувалась тільки науково-аналітичними питаннями. Після нападу Німеччини на Польщу Г. Роде активно долучився до співпраці з окупаційним режимом. У 1940 р. вступив до НСДАП, розпочав співпрацю з Краківським управлінням впорядкування простору. 1941 р. приймав участь в акції переселення литовських німців. З весни цього ж року служив у вермахті перекладачем⁶⁶⁷. Питання переформатування простору в інтересах німецького етносу цікавили його ще у студентські роки, оскільки під час навчання у Мюнхенському університеті він відвідував заняття відомого геополітика нацистського періоду К. Хаусхофера⁶⁶⁸.

Діяльність Г. Коха в Бреслау тривала недовго. 1940 р. він був призваний на службу в вермахт і направлений до очолюваного адміралом Канарісом абверу⁶⁶⁹. Одночасно з цим він був переведений на посаду директора семінару східноєвропейської історії Віденського університету. Згодом, разом з Т. Оберлендером, його призначили офіцером з українських питань в абвер II, який розміщувався у Кракові. Впродовж війни Г. Кох майже не переймався віденськими справами, а був зосереджений на українських питаннях, неодноразово бував на території окупованої України. Він налагоджував контакти з українськими емігрантами та представниками націоналістичного руху й певний час опікувався розбудовою наукового інституту у Софії⁶⁷⁰. По суті обов'язки чільника семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті виконував А. Хаск. Інститут Східної Європи в Бреслау очолив економіст Ганс Юрген Серафім (Hans Jurgen Seraphim).

На початку Другої світової війни на філософському факультеті Гамбурзького університету впровадили посаду екстраординарного професора ганзейської й східноєвропейської історії, яку посів Паул Йоханес (Paul Johannes). Він мав датське походження і до переїзду у Гамбург працював директором Ревельського архіву. У сферу його наукових інтересів входила вся Північно-Східна Європа, а основним

пунктом була Ліфляндія, Ревель та історія Ганзи⁶⁷¹. Однак займатись інтелектуальною діяльністю він зміг тільки після війни, оскільки у 1942 р. був призваний на військову службу й потрапив у полон, де перебував до 1946 р.⁶⁷².

З другої половини 30-х рр. у Третньому рейху стали більше приділяти уваги дослідженням Південно-Східної Європи, з особливою увагою до тамтешнього німецького етносу. 1935 р. Інститут досліджень німецької самобутності на Півдні та Південному Сході переіменували на Інститут Південного Сходу⁶⁷³. Значно активізувалася його робота, що пов'язано з особою Фріца Валявеца (Fritz Valjavec). Він народився 1909 р. в Австро-Угорській імперії, після її розпаду отримав югославське громадянство, але тривалий час жив у Будапешті і навчався у Німецькій гімназії, де долучився до політичного руху угорських німців. Закінчив Мюнхенський університет і у 1934 р. захистив дисертацію. Його наукові інтереси були пов'язані з дослідженнями ролі німецького етносу в розвитку Південно-Східної Європи. 1933 р. Ф. Валявец вступив до НСДАП, але його подальша успішна наукова кар'єра була обумовлена не тільки партійною приналежністю. Він добре знав історію Південно-Східної Європи, мав контакти з тамтешніми науковцями і представниками німецького етносу в цьому регіоні.

Ф. Валявец відзначався непоганими організаторськими здібностями. У 1935 р. він започаткував видання журналу «Südostdeutsche Forschungen» («Південно-східнонімецькі дослідження»), який з 1940 р. виходив під назвою «Südost-Forschungen» («Дослідження Південного Сходу»). З 1937 р. він вже був адміністративним директором, а з 1943 р. – заступником директора інституту. Під час війни Мюнхенський інститут Південно-Східної Європи було приєднано до Інституту міжнародних наук Берлінського університету та підпорядковано СС. Ф. Валявец як перекладач входив до «айнзатцгрупи», яка розташовувалась на території Буковини⁶⁷⁴.

Другим важливим центром південно-східноєвропейських досліджень став Ляйпцизький університет, де у 1937 р. на філософському факультеті було створено Інститут культури та історії Південно-Східної Європи, який з 1938 р. очолював Г. Штатмюллер⁶⁷⁵. Його зусиллями було зорганізовано видання «Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa» («Ляйпцизький кварталник Південно-Східної Європи»). З 1942 р. Г. Штатмюллер служив у Вермахті як перекладач на території Греції. Його наукова діяльність у Третньому рейху була доволі продуктивною: за період з 1934 по 1944 рр. він опублікував 4 монографії і 49 статей. Сучасні німецькі

дослідники відзначають, що на них майже не позначилась нацистська ідеологія⁶⁷⁶, але з цим не так легко погодитись.

З другої половини 30-х рр. практично весь «остфоршунг» у Третьому рейху, включаючи історичні дослідження, було сконцентровано під дахом Північно-східнонімецького дослідницького гуртка, а точніше у руках А. Бракманна. Через нього ті «Публікаціонштелле» координувались контакти між нацистськими органами влади й, перш за все істориками-дослідниками німецької самобутності на східних територіях. Ці обидві інституції контролювали дослідницькі і публікаційні проекти, пов'язані з питаннями кордонів, національними, політичними та державними відносинами між німецьким рейхом та його східними сусідами. Гурток охоплював майже 200 дослідників, які розробляли 400 проектів⁶⁷⁷, які переважно мали прикладний характер.

По мірі розгортання агресії щодо Східної Європи й воєнних дій посилювався контроль в академічному середовищі з боку влади. Якщо у 1933–1939 рр. було призначено всього по одному службовцю на кожну з 54-х наукових галузей, то з 1941 р. зростає кількість контролюючих органів та наукових відділів у різних відомствах Третього рейху. На 1943 р. всі публікації наукового напрямку піддавались тотальному контролю з боку відомства Гімmlера⁶⁷⁸. У сфері східноєвропейських досліджень це проявилось значно раніше. З серпня 1939 р. було припинено випуск журналу «Osteuropa», з 1941 р. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas».

Такий стан у східноєвропейських історичних дослідженнях дає підстави сучасному німецькому досліднику М. Буркерту стверджувати, що «всі тези», відповідно до яких дослідники сходу («оствісеншафтлери») впродовж 1933–1939 рр. «плановано готували агресію нацистської держави проти її східних сусідів полишені всякого підґрунтя» і є «перш за все заслугою» дослідників з НДР. У сфері класичного «остфоршунг» ситуація на його думку була подібною⁶⁷⁹. Якщо у першому варіанті щодо власне традиційних східноєвропейських історичних досліджень, які практично були зруйновані політикою нацистської влади і навіть член нацистської партії Г. Уберсбергер не був позбавлений доволі грубих втручань гестапо в діяльність підпорядкованих ним інституцій, можна частково погодитись з думкою М. Буркерта. Але щодо «класичного «остфоршунгу», який постав на основі досліджень німецької самобутності, це твердження виглядає доволі сумнівно.

Після окупації східних територій нацисти вдалися до створення там різних «науково-дослідних інституцій». У жовтні 1940 р. було відкрито судецько-німецьку установу для краєзнавчих та

пародознавчих студій. Активізувались східноєвропейські історичні студії у Німецькому університеті у Празі. Тут вони, насамперед, були представлені у творчості Едуарда Вінтера (Eduard Winter). Він народився у 1896 р. в Австро-Угорській імперії на пограниччі Богемії та Саксонії. Навчався у Міжнародному богословському пансіоні при Інсбруцькому університеті. З 1919 р. Е. Вінтер продовжив навчання на теологічному факультеті Німецького університету в Празі й паралельно займався організацією молодіжного католицького руху у Чехословаччині⁶⁸⁰. У 1922 р. він отримав ступінь доктора богослов'я, а через чотири роки захистив габілітацію. Працював асистентом, доцентом, а з 1934 р. професором церковної історії на теологічному факультеті Німецького університету в Празі.

З середини 20-х рр. Е. Вінтер активно співпрацював з німецькими науковими фондами та МЗС Веймарської республіки. За їх фінансової підтримки він проводив дослідницьку роботу у Словаччині та Закарпатті, за результатами якої написав книжку про німців цих регіонів⁶⁸¹. Під час подорожі на Закарпаття Е. Вінтер познайомився з Августиним Волошиним. На запрошення професора Львівської богословської академії Г. Костельника у 1924 р. він побував у Львові. Тут Е. Вінтер мав чисельні зустрічі з представниками українства, зокрема з А. Шептицьким та Й. Сліпим⁶⁸². Він зацікавився українською історією та культурою, що проявилось в його подальших публікаціях. Інтерес до української тематики сприяв налагодженню контактів між Е. Вітером та представниками української еміграції у Німеччині і Чехословаччині, серед яких були Д. Чижевський, Д. Дорошенко, П. Скоропадський, І. Крип'якевич, І. Мірчук та інші⁶⁸³.

Творчість Е. Вінтера ще у 30-і рр. дістала міжнародне визнання: у 1938 р. його було запрошено до участі у VIII Міжнародному конгресі історичних наук, який проходив в Цюріху⁶⁸⁴. Натомість, відносини Е. Вінтера з католицькою церквою були складними. З 30-х рр. він виступав як переконливий противник єзуїтства та політичного католицизму⁶⁸⁵. На початку 1941 р. це протистояння закінчилось повним розривом та відлученням Е. Вінтера від церкви за порушення обігниці безшлюбності⁶⁸⁶. Він змушений був залишити посаду професора історії католицької церкви Німецького університету в Празі, але невдовзі отримав посаду професора європейської історії ідей у цьому ж університеті. Його стосунки з нацистським режимом були доволі дружні. Ще у 1938 р. у Ляйпцизькому видавництві побачила світ його праця «Тисячоліття духовної боротьби на Судецькій території»⁶⁸⁷, в якій попри інтригуючу назву було наведено чимало позитивних наслідків німецько-слов'янських взаємин⁶⁸⁸, що суперечило тогочасній нацистській концепції. Але цензура пропустила ці сюжети й нацисти

навіть використовували працю Е. Вінтера для пропаганди та легітимації свого вторгнення у Чехословаччину. Монографія була присвячена не стільки національній боротьбі між німцями та чехами, скільки протистоянню на релігійному ґрунті, а саме – боротьбі католицизму з реформацією.

В архіві академії наук Чеської Республіки віднайдено картку, яка підтверджує членство Е. Вінтера в НСДАП з лютого 1940 р. Чеський дослідник Й. Немец (J. Němec) висловив припущення, що Е. Вінтер, як член німецької судейської партії, автоматично був включений до НСДАП і не прикладав самостійно для цього ніяких зусиль⁶⁸⁹. Натомість пізніші дослідження Г. Вайбеля (H. Waibel) про колишніх нацистських функціонерів у радянській окупаційній зоні та НДР підтверджують не тільки членство Е. Вінтера з травня 1939 р. у НСДАП, але й членство в СС⁶⁹⁰. Він також залучався до співпраці з Головним відомством безпеки рейху як перекладач на слов'янські мови, готував аналітичні довідки про структуру, історію і сучасність православної церкви для окупаційних органів. За підтримки нацистського режиму здійснив дві поїздки до Східної Європи: навесні 1942 р. тритижневу до Львова та в березні 1944 р. до одного з монастирів у Словаччині. За підтримки нацистської влади Е. Вінтер облаштував архів східноєвропейської духовної історії, де були зібрані важливі документи з Києва, Белграда та Праги⁶⁹¹.

На території Польщі нацистами було засновано дві нові інституції, які мусили перейматись східноєвропейськими студіями: Інститут німецької східної праці у Кракові та рейхсуніверситет в Познані. Перший постав 20 квітня 1940 р. за ініціативою генерал-губернатора Г. Франка й на базі Ягеллонського університету⁶⁹². Історичні студії тут займали незначне місце, основна увага приділялась економічним та расовим питанням⁶⁹³. Діяльність інституту неодноразово піддавалась критиці за дилетантизм та непрофесійність⁶⁹⁴.

20 квітня 1941 р. на честь 52-річчя з дня народження А. Гітлера у Познані було відкрито університет рейху. Це був перший університеті великого рейху⁶⁹⁵. У 1942-1943 рр. в Дерпті функціонував університет Остланд. Всі рейхсуніверситети мали діяти за націонал-соціалістичними «зразками вищої школи» тобто виконувати функції «університетів боротьби» («Kampfuniversitäten»). Нові університети відкривались з метою підтримки тамтешньої «німецької самобутності і поширення націонал-соціалістичної ідеології» і «мали бути більш німецькими ніж старі» університети⁶⁹⁶. Особлива роль відводилась філософському факультету Познанського рейхсуніверситету, де «в серцях студентів

мани запалювати вогонь націонал-соціалістичної німецької східної політики»⁶⁹⁷.

На історичному семінарі Познанського університету, розпочали свою наукову кар'єру Вернер Конце (Werner Conze), Георг фон Раух (Georg von Rauch) та Герберт Людат (Herbert Ludat)⁶⁹⁸. Хоча вони переважно перебували на фронті, а не в університеті. Наприклад, В. Конце ще у 1939 р. призвали на службу у вермахт. У 1943 р., після неодноразових поранень на фронті, він отримав посаду доцента на історичному семінарі в Познанському університеті. Але невдовзі знову підправився на фронт, де й потрапив у радянський полон, в якому перебував до липня 1945 р. У силу цих обставин він мало публікувався, тим не менш встиг підготувати габілітацію та долучався до «інтелектуального обґрунтування» нацистської національної політики на окупованих територіях, у тому числі й їх очищення від єврейського населення⁶⁹⁹. Такі переконання у нього сформувалися ще у під час навчання у Кенігсберзькому університеті. Їх він відстоював і у 1939 р. на XIV Міжнародному конгресі у Бухаресті⁷⁰⁰.

Особливо активною була діяльність Райнхарда Віттрама (Reinhard Wittram), який був родом з Прибалтики. Перед тим працював в Інституті Гердера в Ризі й з кінця 20-х рр. займався дослідженнями аграрних форм Ліфляндії й пропагував нацистські ідеї расової чистоти⁷⁰¹. Після свого переходу у новостворений університет у Познані одразу ж вступив в НСДАП⁷⁰². Низка його публікацій першої половини 40-х рр. у радянській зоні окупації й пізніше в НДР було внесено до списку забороненої нацистської літератури.

Різні «наукові» інституції створювались і на відведених союзникам територіях. Наприклад, в Одесі під керівництвом професора Райхенкорна (Reichenkorn) заснували Німецький науковий інститут (1943-1944 рр.). Тут планувалось організувати читання лекцій та створити бібліотеку, для якої у 1943 р. направили літератури на 10 000 рейхсмарок. Але робота інституту була радше декларативною, а аналіз документації свідчить, що ця установа не стільки переймалась науковою/просвітницькою діяльністю, скільки облаштуванням та ремонтом помешкання по вулиці Грецькій, 9⁷⁰³.

Для контролю й координації діяльності всіх цих інституцій при низці державних відомств Третього рейху боло створено спеціальні відділи «остфоршунгу», які також між собою конкурували, але особлива увага цьому напрямку досліджень приділялась відомством Розенберга, яке з часом навіть розробляло програмні вказівки щодо роботи інституцій «остфоршунгу» і тематики дослідницьких проєктів. Отже, за час нацистського правління практично всі університетські центри східноєвропейських досліджень зазнали занепаду, було

ліквідовано фахові видання, а натомість виникла низка позауніверситетських центрів, тісно пов'язаних з владними структурами, які не стільки переймалися науковими дослідженнями, скільки виконанням завдань, поставлених нацистським режимом відповідно до його ідеології. Посилення позауніверситетських інституцій призвело до занепаду східноєвропейських студій в університетах, які до приходу нацистів були не тільки основними навчально-дослідницькими центрами, а й найважливішими островками свободи й незалежності. Вочевидь, їх не так легко було зробити одразу підпорядкованими, тому вважалось за краще маргіналізувати університет як важливу науково-освітню інституцію й складову академічного життя.

Водночас, потреба в інформації про найрізноманітніші сфери життя провокувала зростання кількості інституцій і вела до зростання кількості дослідників, ангажованих в «остфоршунг», які після війни репрезентували східноєвропейські дослідження в Західній Німеччині.

3.3. Східна Європа в інтерпретаціях нацистського «остфоршунгу»

Як же інтерпретувалась Східна Європа в академічному середовищі Третього рейху? У зорганізованому 1936 р. Г. Уберсбергером виданні «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», яке структурно мало відрізнявся від свого попередника «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» було запропоновано територіально-регіональний поділ Східної Європи. В огляді бібліографії, окрім загального розділу та розділу з історії первісного суспільства, було виділено розділи, присвячені окремим регіонам/країнам Східної Європи, які поділялись на підрозділи. На першому місці був розділ про Росію з наступною хронологією: перший період до 1801 року, другий – з 1801-1917 рр., третій Росія з 1917 р. (прикметно, що назва Радянський Союз для цього періоду не вжита). Тут також було виділено підрозділи Україна, Білорусія і російська Азія. У наступному розділі подався огляд історичної літератури про Польщу з такою хронологією: Польща та Литва до 1795 р., Польща в період 1795-1916 рр. та Польща з 1916 р. Далі слідував розділ Балтика і Фінляндія. В окремі розділи було виділено Угорщину та Чехословаччину. А у розділі Балкани редакція виділила такі підрозділи: південні слов'яни, Болгарія, Румунія, Албанія. Заключним був розділ, де подавалась література з історії німецького сходу⁷⁰⁴. На відміну від «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte», де Україна була виділена в окремий розділ,

у новому виданні Г. Уберсбергер визначив її як складову історії Росії. Така позиція щодо України виглядала дещо дивно, оскільки в українських колах Г. Уберсбергер сприймався як захисник українських ідей. Вперше було введено підрозділ присвячений Білорусії. В інтерпретації Г. Уберсбергера на території Східної Європи було виділено два регіони – Балкани і Балтика. Проглядається його прагнення не вдаватись до регіоналізації, а представити окремі країни. Також попри антиросійську компанію, в новому виданні їй приділяли чимало уваги.

У підборі назв розділів Г. Уберсбергер відмовився від поняття Південно-Східна Європа, хоча в міжвоєнний період воно стало доволі живим у німецькомовному академічному середовищі. Але як визначив сучасний австрійський дослідник К. Кесслер, з поняттям «Південно-Східна Європа» в Третьюму рейху склалася доволі амбівалентна, або навіть дещо абсурдна ситуація. Націонал-соціалістична пропаганда позначилась на понятті «позатериторіальною підтримкою», оскільки нацистські теоретики розробляли «ідеологію великих просторів» й «поміж іншого формулювали як мету створення «економічного простору Велика Німеччина – Південний Схід». Пропагуючи нову організацію «життєвих просторів», вони вважали, що землі Південно-Східної Європи мають бути складовою «серединно-південно-східноєвропейського симбіозу». Та виходили з того, що після тривалого панування османів Південно-Східна Європа через «європейську провідну силу», а саме Німеччину має отримати європейську культуру та територіальну організацію. З іншого боку, це стимулювало південносхідноєвропейські дослідження⁷⁰⁵.

Тогочасний провідний представник цього напрямку досліджень Ф. Вальявец трактував поняття «Південно-Східна Європа» як «чисто робоче поняття» і політично нейтральне⁷⁰⁶, але включав до нього Балкани і Дунайський простір. Переконання Ф. Вальявеца були співзвучні з нацистською доктриною щодо німецької вишості й «німців – носіїв культури і прогресу» у цьому регіоні. На «німецькій вишості» він наголосив і у програмній статті, яка відкривала перший номер «Südost—Forschungen» та визначив висвітлення ролі німецьких поселенців Південно-Східній Європі як першочергове завдання. Водночас, з метою уникнення звинувачень німецької науки у націонал-соціалістичних ухилах, зауважив необхідність висвітлення досягнень південно-східноєвропейських народів та залучення до співпраці місцевих дослідників⁷⁰⁷.

Варто зауважити те, що в академічному середовищі доволі активно розроблялись різні проекти «територіального облаштування світу», в яких традиційний поділ на Східну і Західну Європу

зневажався й на томість пропонувались різні концепції «великих просторів». Чи не найбільш яскравим представником цього напрямку був геополітик Карл Хаусхофер⁷⁰⁸. Але за будь якого поділу незмінним залишалось трактування німецької культурницької місії на тій чи іншій території.

На семінарі східноєвропейської історії Берлінського університету у навчальних курсах Г. Уберсбергер зберіг русоцентризм. Він пропонував тематичний комплекс «Держава й суспільство в Росії» у різні періоди: з часів Петра Великого (1936-1937 рр.), з початку XIX ст. (1937 р.), з норманських часів до середини XVII ст. (1939 р., 1943-1944 рр.), з середини XV століття (1944-1945 рр.), впровадив також і курс з історії боротьби за Дарданелльську протоку. З огляду на політичні директиви влади й назву семінару він читав і курси лекції з історії південних та західних слов'ян. Під час короткої викладацької діяльності на посаді доцента Х. Фляйшхакер пропонувала заняття з наступних тем: «Розвиток політичної думки у Росії», «Російське селянське питання в XX ст.» та «Зовнішня політика Московської держави». Р. Штупперіх вів курси з історії російської політики у першій половині XIX ст., історії козаків, історії Росії в XVI ст. й за часів Петра I та історії селянського питання в Росії⁷⁰⁹.

Дослідження Інституту Східної Європи в Бреслау під керівництвом Г. Коха були спрямовані на три сфери: право, економіку та культуру в Албанії, Болгарії, Естонії, Греції, Югославії, Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Радянському Союзі, Чехословаччині та Угорщині, для спеціального розгляду були виокремлені Данціг та район Мемеля. Робота культурного відділу була зосереджена на опрацюванні газетних публікацій у польських виданнях, хоча до розгляду брались й газети інших країн, зокрема, й радянські «Правда» та «Известия». Аналізувались публікації про Польщу, Данціг, Чехословаччину та Дунайській простір. Особлива увага приділялась українським, білоруським та словацьким областям⁷¹⁰.

У Бреславському університеті. Г. Кох читав тематичні курси «Історія польського народу» (під час зимового семестру за часів Піастів, а під час літнього – за часів Ягеллонів), «Християнізація східних слов'ян», «Східна політика Польщі в XVI-XVII ст.» на семінарських заняттях розглядалась історія Росії та України-Литви у 1240-1386 рр. Г. Штатдмюллер вів курси «Історія Східноримської імперії та її культури», «Угорщина: історія, держава, культура», «Історія Балканських народів і турецька імперія», «Румунія: історія, країна, культура», вів семінарські заняття з історії Південно-Східної Європи та спеціальні заняття, на яких опрацьовувались середньо- та новогрецькі тексти⁷¹¹. В університеті в навчальному навантаженні

Г. Гініша⁷¹² з'явилися лекції й семінарські заняття з історії Росії часів Олександра II та Івана IV й історії Радянського Союзу⁷¹³.

Водночас серйозні дослідження, пов'язанні з історією Росії/Радянського Союзу були майже витісненні. За період з 1935 р. по 1937 р. у Третьюму рейху не було видано науково вартісних монографій з історії Росії/Радянського Союзу. Нові публікації за формою радше представляли собою памфлети низькопробної кваліфікації і, на думку Г. Фойхта, не представляли ніякого наукового інтересу⁷¹⁴. Хоча аналіз публікацій в «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» частково спростовує категоричність тверджень східнонімецького дослідника. Наприклад, у новоствореному виданні Х Фляйшхакер опублікувала дві статті про політичні мотиви церковної реформи у Росії⁷¹⁵ та наслідки реформ Петра I⁷¹⁶, в якій піднімала згубність політики російського дворянства для країни, оскільки воно відійшло від реформ Петра I. Також за її авторства вийшла невеличка біографія Петра I⁷¹⁷, в якій вона створила доволі позитивний образ царя, як борця з власними недоліками так і недоліками народу. Праця мала позитивний відгук у пресі⁷¹⁸.

У 1939 році Гітлер по суті скористався концепцією О. Гетча, що сила й могутність Німеччини в Європі й, насамперед, на європейському Сході ґрунтується на союзі з Росією. Нацистська влада Німеччини й тоталітарний сталінський режим Радянського Союзу уклали сумнозвісний пакт Ріббентропа-Молотова. Як і після підписання пакту Гітлера-Пілсудського у 1934 р., у Німеччині проводилися заходи щодо нівелювання антиросійського характеру студій з історії Росії/Радянського Союзу. 1940 р. було видано низку монографічних досліджень з історії Росії дореволюційного періоду. Серед них була й монографія О. Гетча з неоднозначною назвою «Катерина Друга Російська: німецька принцеса на царському троні»⁷¹⁹ та робота М. Вінклера про Олександра I⁷²⁰. Варто відзначити, що у довоєнний період у Третьюму рейху було видано й книги, які за своїм змістом не відповідали нацистським концепціям підкорення Східної Європи. Деякі автори вдавалися до того, що давали своїм працям назви, співзвучні нацистській концепції, але у самих роботах було чимало матеріалу, який спростовував ці концепції.

У дослідницьких проектах і дисертаціях особлива увага приділялася Польщі. По мірі загострення німецько-польських відносин зростала й упередженість досліджень. Яскравий приклад тому дисертація Г. Роде, яку він захистив у лютому 1939 р. й опублікував через два роки. Передмова розпочиналась словами про миролюбиве ставлення Німеччини до Польщі «впродовж століть», за винятком періоду збройної боротьби німецького ордену. Натомість польський

народ поводився вороже щодо німців, які займались облаштуванням країни і вбачав небезпеку у їх «вищій культурі й іншій суті». Боротьбу між поляками і німцями Г. Руде трактував як протистояння двох різних за складом характерів. Німецьких бюргерів і селян він характеризував як відвертих, акуратних, працьовитих, розсудливих, а польських дворян і духовенство як надмірних, сповнених фантазіями, запальних, нетерпимих та безпутних⁷²¹.

У 1939 р. Г. Уберсбергер у журналі «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» вдався до обґрунтування війни Німеччини проти Польщі. Відзначивши несправедливість Версальського договору, він змалював важке становище німецького етносу в повоєнній Польщі. Підтвердження цього цитував документи МЗС Німеччини, спрямовані на врегулювання цього питання та наводив приклади ігнорування польською стороною вирішення цього питання й наголосив на «безрезультативності» «мирних» заходів Німеччини⁷²².

Звинувачення Німеччини в агресивності Г. Уберсбергер вважав смішними, оскільки територія Британської імперії становили 40 000 000 км. кв., Росії – 19 000 000 км. кв., а Німеччини не сягали навіть повних – 600 000 км. кв. Тому вже з цього видно і зрозуміло, хто займався підкоренням світу. Він особливо наголосив, що із цієї позиції Англії в Данцізькому питанні можливе виникнення війни між Німеччиною й Англією, яка буде кривавішою, аніж Перша світова. Однак це не буде війна на два фронти, бо, відповідно до угоди, Німеччина і Росія ні за яких обставин не будуть застосовувати зброю одна проти одної, а задля уникнення війни між Німеччиною та Англією необхідно вирішити німецько-польські проблеми⁷²³. Ще одним підтвердженням кон'юктурності статті є те, що Г. Уберсбергер впродовж всієї своєї наукової кар'єри намагався довести агресивність російської зовнішньої політики, але відповідно до духу часу й політики свої володарів толерував їх політичні маніпуляції. Однак незважаючи на всі прагнення догодити тогочасній владі, позиції Г. Уберсбергера у німецьких східноєвропейських історичних дослідженнях мінімізувалися.

Українська тематика в публікаціях і навчальних курсах довоєнного періоду була представлена, насамперед заходам Г. Коха, який значну увагу приділяв питанням міжетнічних відносин на території Східної Європи й особливо виділяв український аспект. Він, очоливши Інституту Східної Європи в Бреслау, дбав про поповнення бібліотеки не тільки літературою про Польщу та Чехословаччину, а й про Україну, особливо Карпатську. Г. Кох організував лекції Антоновича «Революція 1917-1920 рр. в Україні» та «Українське сучасне політичне становище». Сам виступив у Кенігсберзькому

університеті з лекцією «Україна (країна та історія)», українська тематика звучала і в його публічній лекції про церковні проблеми Східної Європи, яку він прочитав в Ляйпцизькому університеті. В. Штадтмюллер виступив у Берліні з лекцією «Грецька самобутність і грецька церква в Україні»⁷²⁴. Нацистська влада підтримувала видання німецькою мовою праць українських авторів. Особливо толерувалися ті праці, в яких відзначалися самостійницькі прагнення українців, зокрема, й праці Д. Донцова. Що є ще одним підтвердженням незначної розробки цієї теми німецькими дослідниками.

У 1939 р. нацистська Німеччина зробила вирішальний крок до прямого оволодіння Східною Європою. Це актуалізувало концепції А. Бракманна та Г. Аубіна про легітимне право німців, як носіїв вищої культури на цій території. А. Бракманн і члени Північно-східнонімецького дослідницького гуртка не тільки переймалися конструюванням образу Східної Європи та легітимацією німецького проникнення на Схід у своїх публікаціях, вони виступали також ініціаторами нового облаштування східноєвропейського простору. У жовтні 1939 р. у меморандумі «Германізація Познані та Західної Пруссії» вони радили негайно переселити, перш за все, 2,9 млн. поляків та євреїв, які до цього часу проживали в колишній прусській області Західної Польщі⁷²⁵. Регіони навколо Данцига, Бамберга, Катовіц і Познані розглядалися ними як давня німецька «народна земля», яка потребувала реституції. Цей «життєвий простір» необхідно поповно освоїти шляхом гнучкої державної переселенської політики⁷²⁶.

У 1940 р. Г. Аубін опублікував «Історичний нарис східного простору»⁷²⁷, в якому намагався легітимізувати приєднання східних територій. Під «східним простором» Г. Аубін розумів, «кожний простір, який знаходиться на сході нашої національної території» і на території якого «німці проводили своє життя в тісному контакті з іншими націями і державами, де вони сьогодні правлять і в недалекому майбутньому правити мусять. Цей простір зрозумілим чином не має чітко встановлених кордонів. Він змінюється з плином часу, але він розширюється в цілому на схід»⁷²⁸.

Початок Другої світової війни поставив нові завдання й вимоги перед дослідниками Східної Європи, що, з одного боку, посилило контроль, а з іншого – відкрило широкий доступ до архівних матеріалів та бібліотечних зібрань, які знаходились на території Східної Європи. Наприкінці вересня 1941 р. в Бреслау та в березні 1942 р. в Берліні було проведено конференції, на яких обговорювались «нові завдання «остфоршунгу». Окрім науковців на берлінській конференції були присутні чиновники міністерства зі східних питань

на чолі з його керівником А. Розенбергом. Вони й задавали тон дискусії та визначали основні «наукові завдання». Це теж було новим для німецької науки, бо до цього часу вона відзначалась співпрацею і державою, але ніколи не зазнавала такого диктату.

По мірі провалу «бліц кригу» концепція А. Розенберга, яка були своєрідним продовженням концепції «окраїнних держав» («Randstaaten») й особливо толерувалась прибалтійськими німцями напередодні й під час Першої світової війни, почала привертати увагу нацистського керівництва. Легітимізацію своєї концепції А. Розенберг тісно пов'язував з історичними дослідженнями, які мали спростувати гіпотезу про єдність і цілісність Російської імперії й вважав, що проводячи гнучку національну політику, можна набагато швидше підкорити східні території. Він наголошував на сумнівності припущення про споконвічну приналежність цих земель Росії, підкреслював факт проживання на території між Уралом і Каспійським морем азійських народів. А. Розенберг відзначив і те, що протягом всіх минулих століть ці землі приваблювали також німецькі народи. На території на схід від Магдебургу проживали німці, поляки, росіяни, але вони ніколи не були єдиним цілим⁷²⁹.

Заходами відомства А. Розенберга було проведено спеціальну конференцію щодо східноєвропейських досліджень. На ній прозвучали критика на адресу дослідників Східної Європи веймарського періоду, які «фальшували» поняття й історичний образ Росії. На думку співробітника зовнішньополітичного відомства Георга Ляйббрандта, який був родом з-під Одеси, «німецька історична наука раніше тільки те й робила, що переймала російські тези й перекладала державну царську історію». Він назвав це «російською історичною пропагандою», яка здійснювалася німецькою наукою⁷³⁰. Г. Ляйббрандт розкритикував попередню орієнтацію на історію великої Московської держави й запропонував подавати історичний аналіз із перспективи Тбілісі, Києва та Хельсінкі і представляти різні висновки з кожної позиції. Він вважав, що звернення Німеччини до народів і національностей, які проживали на радянській території приведе до їх звільнення і політичної переорієнтації на націонал-соціалістичну державу та до «остаточного повернення Сходу в його континентально-європейське призначення і їхній вступ в європейську співдружність народів»⁷³¹. Ці слова на фоні жаклих розправ, які чинили нацисти на східних територіях, звучали особливо цинічно.

Г. Ляйббрандт закликав нацистських істориків не дивитись більше через «російські окуляри» на історію народів Східної Європи. Далі він докладно змалював схему майбутнього історичного міфу про роль німців у розвитку Східної Європи, зокрема Росії. Німці несли

порядок і захист» й позитивно впливали не тільки на інтелігенцію, а й на інші верстви населення, як, наприклад, німці-колоністи на оточуюче сільське населення Північного Причорномор'я⁷³². Одночасно він вималював і нацистську інтерпретацію російської історії, відповідно до якої німецькі історики мусили систематично показувати «відокремленість та ізольованість великоруського народу»⁷³³.

Роль історичної науки і силу її впливу у вирішенні поставленого завдання озвучив В. Маркет, який представляв тут істориків⁷³⁴. Він також наголосив на багатонаціональному складі Росії/Радянського Союзу й колоніальному характері російської політики, підкріпивши це тезою В. Ключевського, що «історія Росії – це історія тривалої колонізації»⁷³⁵. Більшовизм, перейнявши імперіалістичні традиції, повернув землі колишньої царської імперії. Також Москва перейняла спадщину татарських ханів. Національну політику більшовиків В. Маркерт трактував не що інше, як пропагандистську, а союзні республіки як фіктивні⁷³⁶. В цьому він мав рацію. Характеризуючи тогочасне становище радянської Росії, В. Маркерт зазначив, що вона наминається за своїм образом «поза Європою» і новий порядок може отримати тільки від Європи⁷³⁷.

Нацистську Німеччину В. Маркерт ідентифікував як європейську державу, підтримував її прагнення на управління східними сусідами, накриваючи очі на те, якими варварськими методами німецька армія насаджувала цей новий порядок на території Східної Європи й Радянського Союзу, зокрема. Такий образ Росії відрізнявся від інтерпретацій веймарського періоду. Але й у Веймарській республіці і у Третньому рейху Східна Європа розглядалась як регіон німецького панування. Тільки за веймарський часів разом з Росією/Радянським Союзом, а у нацистській – одноосібно німецького. Але в обох випадках національно-державна незалежність переважної більшості народів Східної Європи залишалась небажаним явищем.

Відповідно до результатів конференції 1942 р. перед істориками постало нове завдання: дослідження історії німців у Росії та Східній Європі. Для цього спеціально вилучались необхідні матеріали з архівів окупованих територій й вивозились до німецьких інститутції, було навіть створено спеціальне «Зібрання Ляйббрандта» («Sammlung Leibbrandt»), до якого потрапили матеріали одеського і сімферопольського архівів⁷³⁸. На фінансування цієї програми влада виділила понад 106 000 рейхсмарок. З вивезених з окупованих територій книг було сформовано спеціальну «Східну бібліотеку», яка нароховувала понад 3 000 000 екземплярів⁷³⁹. Все це давало широкі можливості для дослідницької роботи, але вона насправді було строго регламентована і її висновки попередньо обумовлені.

Була складена окрема програма, де були зазначені теми її прізвища виконавців. Пропонувались наступні теми: «З історії заснування Казанського університету», «Якобс як розпорядник російських фінансів», «Мінніх і його значення для Росії», «Право і управління німецьких колоністів в Росії», «Громадянська війна 1918-1919 рр. й німецькі загони самооборони», «Німецьке питання в діяльності Дум», «Переселення російських німців і німецька держава», «Ельзасьське переселення в Україну», «Німецький внесок в постанови російських університетів», «Німецька філософія в Росії» тощо⁷⁴⁰.

Широке визнання здобула книжка Е. Вінтера «Візантія та Рим в боротьбі за Україну 955-1939», яка побачила світ в 1942 р. у Ляйпцизькому видавництві⁷⁴¹. За своїм змістом вона була дуже мало придатна для легітимації німецької окупації України, але відповідали концепції А. Розенберга щодо підтримки національних рухів на окупованих територіях, яка на той час актуалізувалася. Цю працю Е. Вінтера схвально сприйняла українська еміграція й у 1944 р. її видали в українському перекладі.

У 1943 р. з'явилися роботи, які мали на меті «показати загрозу з боку Москви» і розвінчати її імперіалістичну політику⁷⁴². Чимало істориків, які у воєнний період активно долучились до витворення нового образу Східної Європи й Росії та розвінчування більшовизму не були фахівцями з історії Східної Європи й дуже легко та довільно трактували ті чи інші історичні моменти цього регіону відповідно до потреби політичної ситуації. Але ними добре усвідомлювалась роль історичних студій для легітимації утвердження нацистської влади у Східній Європі. Переважно це були невеличкі за обсягом книжечки пропагандистського характеру, як наприклад публікація Е. Машке, де він визначив німців як основну історичну силу на східному просторі⁷⁴³.

Поразки Німеччини на Східному фронті й наближення Червоної армії спричинили посилення антибільшовицької та антиросійської пропаганди. 11 лютого 1944 р. був представлений спеціальний «План досліджень антимарксистського інституту», в якому було визначено три напрямки: історія, ідеологія, радянський більшовизм⁷⁴⁴. Але вже ніякі ні військові, ні ідеологічні заходи не могли запобігти краху нацистської Німеччини, а тільки привели до дискредитації німецької історичної науки⁷⁴⁵.

За роки нацистського правління спектр східноєвропейських досліджень на практиці значно розширився. В попередні роки в Німеччині у цьому напрямку досліджень переважав русоцентризм з незначною увагою до Польщі. Історія Росії і Польщі найбільше була представлена в дослідженнях та навчальних курсах, а країни/території між Радянським Союзом та Німеччиною і Південно-Східною Європою

раше декларативно відносились до Східної Європи. У нацистській Німеччині у сферу східноєвропейських «досліджень» було включено ці території, розташовані на схід і південний схід від Третього рейху. Вони трактувались як Східна Європа – відсталий регіон, що потребував німецької цивілізації й німецького порядку, а в минулому розвивався тільки завдяки німецькій колонізації. У результаті таких підходів частина східноєвропейського простору почала трактуватись як «інший», що став «своїм», завдяки німецькій колонізації, а ненімецькі етноси, що мешкали тут, були «іншими»-«чужими» й нижчими за своїм розвитком. Це суперечило прагненням польських та чеських істориків, які спростовували приналежність їх країн до Східної Європи й довести їх приналежність до високої культури Заходу. У Третьому рейху їх однозначно зарахували до відсталого Східної Європи. Поступово зі словообігу витіснялося поняття «східноєвропейська історія», «східноєвропейські дослідження» і все частіше використовувався термін «остфоршунг». Особливо це було помітно у середовищі нацистських партійних функціонерів, які опікувались цим напрямком, що певною мірою можна трактувати як небажання по відношенню до цих територій вживати назву Європа, навіть у сполученні зі Східною.

Розділ IV

СХІДНА ЄВРОПА В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ АВСТРІЙСЬКИХ ТА ШВЕЙЦАРСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

4.1. Особливості інституалізації східноєвропейських досліджень в Австрії

Аншлюс й участь у Другій світовій війні на боці Німеччини та панування над Східною Європою, вдруге закінчилися для Австрії нищівною поразкою. На цей раз країна була ще й окупована, хоча окупаційний режим в Австрії був дещо лояльнішою ніж у Німеччині⁷⁴⁶. Ще 30 жовтня 1943 р. союзники прийняли «Декларацію про Австрію», відповідно до якої передбачалося відновлення її державного суверенітету після завершення війни⁷⁴⁷. Але у 1945 р. війська союзників окупували Австрію й поділили на сфери впливу. Відень, як виключенням центру міста, який перебував у загальному управлінні, також було поділено на сектори контролю союзницьких адміністрацій. Однак політику денацифікації проводили австрійські органи влади під наглядом військових адміністрацій країн-переможниць.

Перед австрійським суспільством в чергове постали питання «Що є Австрія?» і «Що є австрійська ідентичність?»⁷⁴⁸. Якщо після Першої світової війни були вельми помітними пронімецькі настрої і навіть прагнення приєднання до Німеччини, то після Другої світової війни для австрійців у процесі націєтворення «відмежування від німців», з якими вони мали мовну спорідненість, «було найпроблематичнішим, але також найважливішим»⁷⁴⁹. До того ж це відповідало позиції союзників й Радянського Союзу, зокрема. Наприклад, Й. Сталін підтримував ідею незалежності Австрії не тільки для того, щоб закрити доступ Німеччини до її ресурсів, а й тому що «ми маленьку і ослаблену Австрію легше впливати й простіше нею управляти»⁷⁵⁰.

В подальшому конструюванні австрійської ідентичності не менш важливим було розмежування з соціалістичною/Східною Європою. Незважаючи на домовленості, радянська сторона намагалася включити Австрію в сферу свого впливу, з прицілом на подальшу радянизацію⁷⁵¹. Ці прагнення навіть викликали занепокоєння з боку австрійських політиків. Радянська пропаганда не сприймалася переважною більшістю австрійського суспільства, тому КПА не спромоглася

зайняти домінуючі позиції на політичній арені⁷⁵². Радянське керівництво, виходячи з реальної оцінки ситуації, змушене було відмовитись від своїх намірів, але надія про перехід Австрії на шлях побудови соціалізму не полишала його й КПА щонайменше до смерті Сталіна⁷⁵³. За таких обставин вплив радянської окупаційної влади на академічне середовище, особливо у Віденському університеті був мінімізований, що робило неможливим й використання східноєвропейських студій як інструменту формування позитивного образу Радянського Союзу.

Семинар східноєвропейської історії Віденського університету залишався єдиним австрійським центром східноєвропейських досліджень, але й він не зміг повноцінно функціонувати одразу після закінчення війни. У лютому 1946 р. за членство в НСДПА А. Хаск був звільнений з офіційної служби й виключений з викладацького корпусу Віденського університету⁷⁵⁴. Перспективи подальшої роботи у Віденському університеті Г. Коха, в умовах проведення політики денацифікації, були ще більш безнадійними. Він і сам це добре розумів, тому вже у 1945 р. зайнявся пасторською службою⁷⁵⁵. Не зміг повернутись до Віденського університету і Г. Уберсбергер, хоча його співпраця з Австрійською академією наук продовжувалась. Генеральний секретар Австрійської академії наук професор Йозеф Кайль (Josef Kail) наприкінці грудня 1948 р. у листі до Г. Уберсбергера писав, що після перевірки стану членів академії Г. Уберсбергер залишається в статусі члена-кореспондента й просив повідомити чи відповідає йому таке звання⁷⁵⁶. Також за ним збереглись звання члена-кореспондента Лондонської школи славістичних студій, почесного члена Віденської академічної студентської корпорації Альбіа⁷⁵⁷. 1957 р. президія Австрійської академії наук надіслала Г. Уберсбергеру вітання з нагоди 80-річного ювілею. Про його приналежність до НСДАП ніхто й не згадував, а відзначали його дослідницьку роботу у роки Другої світової війни щодо «створення узагальнюючої картини реакції сербського народу та його уряду на балканську політику Австро-Угорщини у 1908-1914 рр.»⁷⁵⁸. Така позиція була характерною не тільки відносно Г. Уберсбергера. За спогадами Арнольда Зуппана (Arnold Suppan) найбільшим табу у Віденському університеті і у наукових колах загалом були розмови про життя і діяльність австрійських науковців у 1938-1945 рр.⁷⁵⁹.

Водночас варто зауважити й те, що у перші роки окупації Австрії університети піддавались значно жорсткішій політиці денацифікації, ніж Австрійська академія наук. Наприклад, у 1945-1946 рр. з Віденського університету було виключено близько третини викладачів. На свої посади почали повертатись ті, хто був позбавлений можливості

провадити викладацьку діяльність, чи емігрував після аншлюсу. Але потреба в кадрах залишалася відчутною, тому до 1948 р. тут було чимало гостьових професорів⁷⁶⁰. Оскільки вплив радянської окупаційної влади на академічне середовище був мінімізований, то вона намагалась діяти опосередковано, в тому числі, й через гостьових професорів, серед яких був і Лео Штерн (Leo Stern). Він народився на Буковині, а під час Першої світової війни багатодітна родина Штернів евакуювалася до Зальцбурга. У 20-і рр. Л. Штерн вивчав у Віденському університеті право, націонал-економію та історію, а потім розпочав і викладацьку діяльність. Він був активним учасником комуністичного руху, через що у 1934 р. емігрував до Радянського Союзу, де викладав у Московському університеті та Педагогічному інституті, працював редактором у видавництві «Міжнародна література». Під час війни Л. Штерн воював у складі Червоної Армії, з якою й повернувся до Відня⁷⁶¹. Але він не зміг отримати посаду ординарного професора Віденського університету, зокрема й через політичні мотиви⁷⁶², тому у 1950 р. переїхав до НДР.

У 1945 р. з Праги до Відня перебрався Е. Вінтер, який намагався очолити семінар східноєвропейської історії Віденського університету. Тут він співпрацював з представниками радянської окупаційної влади й займався підбором та копіюванням документів для Академії наук СРСР. Не існує однозначної відповіді, чим була обумовлена підтримка Е. Вінтера радянськими офіцерами, не з'ясованим залишається й питанням його співпраці з радянськими органами безпеки. Матеріалів щодо співпраці з органами безпеки ЧССР та НДР не виявлено⁷⁶³. Але дружби з радянськими офіцерами було недостатньо для отримання посади професора східноєвропейської історії у Віденському університеті. До того ж в австрійській пресі з'явилася низка негативних публікацій, в яких Е. Вінтера звинувачували у нацизмі⁷⁶⁴. Це й спричинило його переїзд до Галле, хоча він залишив за собою австрійське громадянство. Історії Е. Вінтера й Л. Штерна ще раз засвідчують антирадянські настрої в австрійському суспільстві і в академічному середовищі, зокрема.

Основною кандидатурою на посаду директора семінару східноєвропейської історії став Г. Ф. Шмід. Він не був членом НСДАП, але з 1939 р. приймав участь у Другій світовій війні, перебуваючи на службі у повітряних силах. У травні 1945 р. Г. Ф. Шмід потрапив в американський полон та вже на початку червня був звільнений, а 1 жовтня реабілітований й поновлений на посаді професора слов'янської філології у Грацькому університеті⁷⁶⁵.

У листопаді та грудні 1947 р. на філософському факультеті Віденського університету відбулося два обговорення про перспективи

східноєвропейської історії за участі професорів та декана факультету, з одного боку, та Г. Ф. Шміда – з іншого. Під час цих обговорень прийняли рішення про перейменування семінару східноєвропейської історії на семінар східноєвропейської історії і південно-східних досліджень та призначили його директором Г. Ф. Шміда⁷⁶⁶. Це перейменування є не зовсім зрозумілим, адже на семінарі й раніше проводили дослідження й читали лекції з історії Південно-Східної Європи, але цей напрямок мав спільне означення «східноєвропейська історія», хоча поза межами Австрії його інколи виокремлювали, наприклад у Третьюму рейху. Після Другої світової війни всі території, що перейшли у сферу впливу Радянського Союзу зазвичай стали називати Східною Європою, але у Віденському університеті історію Південно-Східної Європи підкреслено було виділено в окремий напрямок. У матеріалах протоколів засідань аргументів щодо зміни назви не виявлено⁷⁶⁷.

З лютого 1949 р. на семінарі східноєвропейської історії й південно-східних досліджень впровадили посаду доцента, яку зайняв Г. Штьокль. Він народився 1916 р. у сім'ї віденського євангелістського пастора. Протягом 1934-1938 рр. студіював славістику, загальну та східноєвропейську історію в університетах Відня, Кенінгсберга і Бреслау⁷⁶⁸. 1938 р. під керівництвом Г. Коха захистив дисертацію про друкування Біблії у південних слов'ян у XVI ст. та південно-східні кордони рейху. На відміну від свого вчителя, Г. Штьокль не був членом НСДАП. 1939 р. його призвали на військову службу, але на початковому етапі війни він не залучався до бойових дій і у 1942 р. деякий час був асистентом семінару східноєвропейської історії Віденського університету. 1944 р. потрапив в американський полон, після звільнення з якого у 1946 р. працював науковим співробітником семінару⁷⁶⁹ 1949 р. Г. Штьокль захистив габілітацією про походження козацької самобутності.

Хоча семінар східноєвропейської історії і південно-східних досліджень Віденського університету був єдиним центром східноєвропейських студій у післявоєнній Австрії, але східноєвропейська історія, точніше історія земель колишньої Габсбурзької монархії була частково представлена в курсах австрійської історії й навчальних програмах славістів. Наприклад, у Грацькому університеті, після переходу Г. Ф. Шміда до Відня, славістику викладав Й. Матл, який не обмежувався виключно філологічними і літературознавчими дослідженнями й приділяв вагому увагу історії південних слов'ян. Водночас такий стан з інституалізацією східноєвропейських студій дає підстави говорити про

відсутність інтересу до східноєвропейського простору в урядових колах окупованої Австрії.

Після смерті Й. Сталіна активізувалися переговори щодо звільнення Австрії від окупаційних військ та австрійськи зовнішньополітична діяльність по вибудові Дунайського простору, де б Відню належала інтеграційна роль. З «метою студіювання в області історії, права і народного господарства народів Придунав'я»⁷⁷⁰ і поширення результатів цих досліджень у грудні 1953 р. було створено спеціальний Інститут досліджень Дунайського простору⁷⁷¹. Діяльність Інституту досліджень Дунайського простору була організована як зразком подібних західних інституцій, насамперед, Королівського інституту міжнародних справ у Лондоні⁷⁷². Ця інституція мала доволі виражене політичне спрямування. Тут приділялась увага не тільки дослідженням можливої економічної співпраці, але й «ідеологічному розвитку під комуністичними урядами»⁷⁷³. Вочевидь тому, навіть у 1980 р. у Радянському Союзі критикували діяльність Інституту досліджень Дунайського простору й зауважували, що «з ідейної точки зору» вона «близька західнонімецькому консервативному остфоршунгу»⁷⁷⁴. Заснування інституту з такою назвою засвідчило й певне небажання послуговуватись усталеною політичною термінологією й дефініціями щодо поділів Європи періоду холодної війни.

Підписання у 1955 р. Державного договору, відміна окупації та проголошення політичного нейтралітету стали важливими пунктами у процесі державної незалежності й творення австрійської ідентичності⁷⁷⁵. Австрія опинилася на периферії протистояння холодної війни. Політики й представники владних структур намагалися майстерно балансувати у відносинах з СРСР і Заходом. У Радянському Союзі були зацікавлені у нейтралітеті Австрії, проявляючи певну прихильність в двосторонніх відносинах. Австрія, використовуючи свій нейтралітет, намагалась навіть стати свого роду територією примирення. У червні 1961 р. тут відбулась зустріч лідерів Сполучених Штатів Америки і Радянського Союзу Дж. Кенеді та М. Хрущова. Таке міжнародне становище дозволяло Австрії зберігати досить добрі відносини з країнами Східного блоку і налагоджувати наукові зв'язки, в тому числі, й у царині східноєвропейських досліджень. Поряд з цим Австрія надавала й політичний притулок емігрантам з сусідніх соціалістичних країн, особливо у кризові 1956 р. і 1968 р., що викликало симпатії з боку тамтешнього населення. Все це актуалізувало значимість східноєвропейських досліджень й певною мірою спонукало до розширення мережі інституцій, насамперед, з огляду на інтенсифікацію контактів з країнами Східного блоку.

У 1956 р. семінару східноєвропейської історії та південно-східних досліджень Віденського університету було надано статус інституту, який до 1963 р. очолював Г. Ф. Шмід. Під його керівництвом інститут не тільки був «єдиний у своєму роді навчальний і дослідницький заклад Австрії»⁷⁷⁶, де поєднували підготовку майбутніх фахових істориків й дослідницьку роботу, але й став базою для стажування зарубіжних фахівців з Західної Європи, США, соціалістичних країн та Радянського Союзу. Це була своєрідна площадка наукового діалогу між Заходом і Сходом, що було пов'язано як з прекрасною базою інституту, так і з міжнародним авторитетом його керівника: Г. Ф. Шмід був дійсним членом Австрійської академії наук, з 1950 р. – членом Міжнародного комітету історичних наук, з 1960 р. його президентом, приймав участь у міжнародних історичних форумах у Німеччині, Швейцарії, Італії, Англії, США, Туреччині⁷⁷⁷.

Але, не зважаючи на це, питання фінансування розширення штату Інституту східноєвропейської історії й південно-східних досліджень, перш за все впровадження посади професора й кількох асистентських ставок, на урядовому рівні тривалий час не вирішувалося позитивно, що спричинило у 1956 р. переїзд Г. Штюкля до Кельнського університету⁷⁷⁸, де він очолив семінар східноєвропейської історії. Правда, вже через два роки ситуація, щодо фінансування східноєвропейських досліджень почала змінюватись на краще. Свідченням більшої зацікавленості урядових кіл у розвитку цього напрямку досліджень в Австрії стали кроки щодо їх координації та розширення публікаційних можливостей. 1958 р. на підставі спільного рішення МЗС та міністерства науки в Австрії було створено координаційний центр східноєвропейських досліджень, на базі якого через шість років заснували Австрійський інститут Східної і Південно-Східної Європи (Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut). Центр створювався з метою налагодження співробітництва наступних інститутів та організацій: Інституту східноєвропейської історії та південно-східних досліджень, Інституту славістики Віденського університету, Інституту славістичних студій університету м. Грац, Інституту досліджень Дунайського простору, Дунайсько-європейського інституту, Товариства науки про Східну та Південно-Східну Європу (м. Лінц), Федеральної палати промислового господарства (відділення торгової політики і зовнішньої торгівлі, східний відділ)⁷⁷⁹.

Генеральним секретарем центру обрали Ріхарда Георга Плашку (Richard Georg Plaschka)⁷⁸⁰, який після реорганізації центру в інститут до 1988 р. був його директором. Р. Г. Плашка на власній долі спізнав наслідки Другої світової війни й постання залізної завіси на європейському континенті. Він народився в 1925 р. у Південній

Моравії. Після вступу німецьких військ його, випускника 7-го класу гімназії, призвали на службу у вермахт й відправили на фронт, де він потрапив до радянського полону. Його батьки у 1945 р. перебрались до Австрії, куди після звільнення з полону повернувся й Р. Г. Плашка. 1946 р. він вступив до Віденського університету й майже впродовж 10 років поєднував навчання з роботою журналіста та редактора віденського економічного видання. Журналістська робота допомогла йому налагодити чудові зв'язки в економічній сфері, які він в подальшому вдало використовував для фінансування багаточисельних наукових проєктів Австрійського інституту Східної та Південно-Східної Європи⁷⁸¹. 1954 р. Р. Г. Плашка захистив дисертацію, а через вісім років габілітацію, що відкрило перед ним шлях до посади директора Австрійського інституту Східної і Південно-Східної Європи й професора Віденського університету. Подальша наукова кар'єра Р. Г. Плашки була вельми успішною: в 1977 р. його обрали членом-кореспондентом, у 1982 р. – дійсним членом Австрійської академії наук, в 1988-1992 рр. він очолював комісію історії Австрії, в 1991-1997 рр. історичну комісію Австрійської академії наук⁷⁸². Протягом 1981-1983 рр. Р. Г. Плашка був ректором Віденського університету. Його наукова діяльність дістала міжнародне визнання: він був почесним доктором Софійського університету ім. Климента Оридського, членом Сербської, Польської й Угорської академії наук та дійсним членом Судецько-Німецької академії наук та мистецтва⁷⁸³. Всю науково-викладацьку, редакторську й адміністративну роботу Р. Г. Плашка спрямовував на пом'якшення блокового протистояння за посередництвом наукового співробітництва й «розм'якшення» залізної завіси між Австрією й Заходом, з одного боку, та Східною Європою – з іншого, насамперед, з Східно-Серединною та Південно-Східною Європою⁷⁸⁴.

В Австрійському інституті Східної і Південно-Східної Європи були представлені найрізноманітніші напрямки досліджень: географічні, економічні, політологічні, соціологічні, історичні і славістичні. Особлива увага приділялась організації мовних курсів, що розглядалось як важлива умова не тільки успішної наукової діяльності, а й подолання бар'єрів у спілкуванні. На базі інституту була створена Східна Академія («Ostakademie»), де спільно з міжнародними організаціями проводили багаточисельні мовні курси. Підводячи підсумки 20-річної діяльності інституту Р. Г. Плашка відзначав, що в 1959 р. для навчання у Відні було зараховано 1 777 слухачів, з 1961 р. навчання на літніх семінарах в Айсенштадті пройшло 1 622 студенти, на зимових семінарах в Дінтені з 1968 р. – 998 студентів⁷⁸⁵. Австрія намагалася відігравати своєрідну роль посередника між Заходом і

Сходом і створювати для цього широке комунікаційне поле. Так, наприклад, у літньому мовному семінарі в Айсенштадті у 1965 р. приймали участь студенти з 9 європейських країн, США, Центральної Америки та Канади (іноземні студенти становили 80 % слухачів) штат викладачів на 2/3 також складався з іноземців: переважно вони були родом з ФРН, Великобританії, США та ЧССР. Було заплановано 13 груп російської мови та по одній сербохорватської й угорської. До роботи в семінарі був запрошений й аташе з питань культури посольства СРСР в Австрії⁷⁸⁶.

У другій половині 50-х рр. розпочався процес заснування спеціальних фахових періодичних видань та книжкових серій. У 1955 р. Г. Ф. Шмід zorganizував книжкову серію «Віденський архів історії слов'янознавства та Східної Європи», в якій на початок XXI ст. вийшло 20 томів. Радянський дослідник А. С. Мильников відзначав, що з самого початку книжкова серія розглядалася її «засновниками і керівниками не тільки як місце для публікації праць лише співробітників інституту, але і як один із міжнародних органів по вивченню Східної і Південно-Східної Європи в руслі австро-східнонімецького остфоршерства», в якому публікувалися праці у дусі «ліберально-християнського» остфоршунгу⁷⁸⁷.

З 1956 р. Інститут досліджень Дунайського простору видавав журнал «Donauraum» («Дунайський простір»), щорічник «Mitteilungsblatt des Forschungsinstitutes für Fragen des Donaurames» («Інформаційний бюлетень Інституту досліджень питань дунайського простору»), з 1960 р. було започатковано книжкову серію, в якій публікувалися праці з проблем федералізму в Придунав'ї, національного питання у країнах дунайського простору, тощо. Міністерством освіти приділялась особлива увага журналу «Donauraum», з огляду на те, що він поширювався, почасти й на умовах обміну не тільки у ФРН і США, але й у країнах народної демократії⁷⁸⁸.

Австрійський інститут Східної і Південно-Східної Європи видавав з 1958 р. журнал «Österreichische Osthefte» («Австрійські східні зошити») і дві книжкові серії «Видання Австрійського інституту Східної та Південно-Східної Європи» (1959 р.) та «Вчені записки Австрійського інституту Східної та Південно-Східної Європи» (1967 р.). На 1976 р. у першій серії було видано 10 томів – 9 з них на історичну проблематику (переважна більшість з історії колишніх земель Габсбурзької монархії й жодної з історії Росії чи СРСР), у другій 5 томів, з яких 2 на історичну тематику⁷⁸⁹.

Після смерті Г. Ф. Шмідта його наступником став Вальтер Лейч (Walter Leitsch), який з 1965 р. по 1996 р. поперемінно з Р. Г. Плашкою

очолював Інститут східноєвропейської історії та південно-східних досліджень Віденського університету. В. Ляйч народився 1926 р. у Відні в єврейсько-естонській родині. Після аншлюсу сім'я змушена була перебратись на батьківщину матері – до Естонії, але це не врятувало її від поневірянь. 1941 р. родину Ляйчів інтернували до радянського табору у Казахстані, де в 1944 р. від запалення легень помер батько. Після звільнення у 1946 р. В. Ляйч разом з матір'ю повернувся до Австрії. 1949 р. він екстерном склав іспити на володіння естонською, англійською, німецькою, російською і польською мовами та розпочав студії з історії й слов'янської філології у Віденському університеті⁷⁹⁰. Перша дисертація В. Ляйча, яку він захистив у 1954 р. була присвячена австрійсько-російським відносинам напередодні Тридцятилітньої війни. Після її захисту В. Ляйч отримав посаду наукового співробітника семінару східноєвропейської історії та південно-східних досліджень. Над габілітацією про австрійсько-російські відносини у XVII ст. він працював у Парижі, Стокгольмі та Варшаві, де налагодив гарні стосунки з польськими науковцями⁷⁹¹. В. Ляйч також намагався позиціонувати Відень у ролі посередника між Заходом та Сходом й долучався до проектів, які засвідчували історію співпраці Австрії та Польщі. Його заходами у співробітництві з Краківським університетом було засновано серію «Студії Австро-Полоніка. Визнанням наукової діяльності В. Ляйча стало те, що його обрали не тільки дійсним членом Австрійської Академії наук (1989 р.), а й Польської Академії наук у Кракові (2001 р.)⁷⁹².

В порівнянні з іншими інституціями, діяльність яких були пов'язана з дослідженнями східноєвропейського простору Інститут східноєвропейської історії і південно-східноєвропейських досліджень Віденського університету був найаполітичнішим. Це дуже подобалося В. Ляйчу, який писав: «З огляду на можливості політичної дійсності, я скоріш скептичний, це також бажано до цього дійти, що я, маленький наступник великого Іречека, відважуюсь у моєму ставленні до політики почувати себе духовно спорідненим з ним. Наскільки я можу судити, те, що наші колеги пробували бути наближеними до політики, ні колегам не було корисним, ні політику не покращило і нашій науці зовсім не допомогло. І те, як це є, мені зонайменше припадає до серця»⁷⁹³.

Майже впродовж тридцяти років Р. Плашка та В. Ляйч визначали обличчя східноєвропейських досліджень й основні підходи до конструювання образу Східної Європи в австрійському академічному середовищі. Вони були представниками нового покоління дослідників східноєвропейської історії у Віденському університеті, де зміни генерацій відбулась значно раніше ніж в університетах ФРН та НДР,

але там під час цієї зміни у кінці 60-х – початку 80-х рр. прийшло повоєнне покоління. Р. Г. Плашка і В. Ляйч належали до старшого покоління, яке відчуло на собі весь жах війни, можливо й тому так толерували діалог та порозуміння між Заходом і Сходом. Особливістю австрійського академічного середовища є й те, що представники післявоєнного покоління почали займати провідні позиції в східноєвропейських дослідженнях тільки у 80-і рр.

На фоні НДР і ФРН в австрійському випадку варто зауважити доволі обмежену кількість академічних інституцій, сферою наукових інтересів яких була визначена Східна Європа, що зумовлено певним фінансуванням цього напрямку досліджень. До прикладу, щорічне фінансування Інституту східноєвропейської історії і південно-східних досліджень у середині 60-х рр. становило 80-90 000 шилінгів. В той же час подібні інститути у Східній Європі чи ФРН мали фінансове забезпечення в 10-12 раз більше⁷⁹⁴.

Ситуація з фінансуванням дещо покращилася у 70-і рр. В Інституті східноєвропейської історії й південно-східних досліджень впровадили ставки неординарних професорів. Одну із них було надано Торві Екардт (Thorvi Eckhardt). Вона з 1939 р. по 1951 р. мала студії з романістики і славістики у Віденському університеті й візантології та історії мистецтва в університетах Софії і Мюнхені. Понад двадцять років працювала асистентом інституту. Тривалий час редагувала видання «Österreichische Osthefte»⁷⁹⁵. З 1974 по 1991 р. на посаді неординарного професора працював Курт Марко (Kurt Marko), який у 1956 р. закінчив Віденський університет, до початку 60-х рр. був асистентом Інституту славістики й Інституту східноєвропейської історії й південно-східних досліджень. Впродовж 1962-1973 рр. працював в Інституті советології у Кельні⁷⁹⁶, що обумовило його спеціалізацію на історії СРСР. У 1978 р. Інститут східноєвропейської історії й південно-східноєвропейських досліджень було перейменовано на Інститут східно- і південно-східноєвропейських досліджень.

До кінця 60-х рр. Відень залишався практично єдиним австрійським центром, де існували спеціальні інституції східноєвропейських досліджень й викладалась східноєвропейська історія. У 1970 р. в Інституті історії Грацького університеті було створено відділ історії Південно-Східної Європи. Перед цим тут існував Інститут візантійської духовної історії та філології, який частково переймався й східноєвропейською історією. З дня заснування до 1988 р. відділ очолював професор Фердінанд Гауптманн, який перед цим був професором в університеті Сараєво.

На рубежі 80-х – 90-х рр. в Австрії на професорських та керівних посадах розпочалося утвердження нової генерації дослідників Східної Європи, які народились в останні роки війни, або одразу після її закінчення й належали до повоєнного покоління науковців. Переважно більшість з них були учнями В. Ляйча та Р. Г. Плашки й відповідно продовжували їх традиції. 1988 р. Австрійський інститут Східної і Південно-Східної Європи очолив А. Зуппан. Він народився в Каринтії, неподалік від кордону з Югославією і з дитячих років усвідомив існування поділу на Схід і Захід. Спогади батьків і дідусів з бабусями про Першу і Другу світову війни породили у нього інтерес до історії. Під час навчання у Віденському університеті А. Зуппан зацікавився східноєвропейською історією. Він також вивчив російську мову, бо йому подобалися російські пісні, які він охоче співав. Спочатку наукові інтереси А. Зуппана були пов'язані з чеською, польською й українською історією пізніше додалася й історія Південно-Східної Європи. Більш детальне вивчення історії й поїздки до країн Східного блоку породили у нього сумніви щодо поділу Європи на Східну і Західну, оскільки він помічав значно більшу регіоналізацію й диференціацію європейського простору⁷⁹⁷.

Як керівник Австрійського інституту Східної і Південно-Східної Європи А. Зуппан виходив з позицій особливого завдання австрійської науки, що базувалось на спільності її території з Східно-Серединною, Східною та Південно-Східною Європою. Ця особлива диспозиція австрійської науки не в останню чергу пов'язана зі знанням мов, традицій і культур цих країн. Завдяки цьому австрійська наука могла, з одного боку, виконувати роль посередника між великими європейськими комунікаційними просторами, а з іншого – через краєзнайомство з сусідами ґрунтовніше досліджувати власну ідентичність⁷⁹⁸. А. Зуппан очолював Австрійський інститут Східної і Південно-Східної Європи та редакцію журналу «Österreichische Osthefte» аж до їх закриття у 2007 р. Він є дійсним членом Австрійської академії наук.

У 1988-1993 рр. відділ історії Південно-Східної Європи у Грацькому університеті очолював випускник Віденського університету Хорст Хасельштайнер (Horst Haselsteiner), з середини 90-х рр. відділ очолює Карл Касер (Karl Kaser), наукові інтереси якого зосередженні на антропологічних дослідженнях, пов'язаних з територією Південно-Східної Європи⁷⁹⁹, професором відділу є Харальд Хепнер (Harald Herrner).

Під впливом подій у Східній Європі у 1993 р. в Клагенфуртському університеті було впроваджено посаду професора східноєвропейської історії, яку зайняв Андреас Франц Моріч (Andreas

Glanz Moritsch). Перед цим він працював асистентом Інституту східноєвропейської історії і південно-східних досліджень Віденського університету й вів курси з історії Словенії, Росії та Східної Європи⁸⁰⁰.

В Інституті східно- і південно-східноєвропейських досліджень у 90-і – на початку 2000-х рр. на професорських посадах працювали Хорст Хасельштайнер, Максиміліан Пейфус (Maximilian Peufuss), А. Зуппан. У 1998 р. інститут очолив А. Каппелер, який перебрався до Відня з Кельнського університету. На той час він мав міжнародне визнання й був зарубіжним членом НАН України, а невдовзі його обрали й дійсним членом Австрійської академії наук. У 2000 р. Інститут східно- і південно-східноєвропейських досліджень було перейменовано на Інститут східноєвропейської історії. Тут як і в Німеччині і Швейцарії на початку ХХІ ст. почалося поступове утвердження нової генерації дослідників Східної Європи, становлення яких відбувалося в умовах розрядки й руйнування конструкту Схід-Захід. На базі цих інституцій впродовж другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. відбувалося конструювання образу Східної Європи австрійськими дослідниками.

4.2. Образ Східної Європи в австрійському академічному середовищі

Довоєнна концепція східноєвропейських досліджень Г. Ф. Шміда й відповідно трактування Східної Європи, насамперед, в її територіальному наповненні, після Другої світової війни стали канальноприйнятими, як на німецькомовному просторі, так і на Заході. Цей поділ був впроваджений політиками й сприйнятий переважною більшістю західних інтелектуалів. З того часу Східна Європа майже на півстоліття стала тим «іншим», який вельми вирізняв для Заходу його ідентичність. До того ж тепер цей простір мав чітко виражену ознаку – побудова соціалізму. Історія східноєвропейських країн – колишніх територій Габсбурзької імперії вже була не тільки об'єктом для дослідників історії Австрії/Габсбурзької монархії, а все більше переходила до сфери фаху східноєвропейська історія. Хоча з географічної перспективи Австрії такий поділ виглядав дещо дивно, оскільки Відень розташований східніше Праги.

Г. Ф. Шмід був прихильником того, щоб увага приділялась найрізноманітнішим напрямкам: історії церкви, права, економічній та соціальній історії⁸⁰¹. Тематика лекцій, які читали у Віденському університеті вражає своєю різноманітністю і концентрацією в одному закладі такого широкого тематичного спектру. Г. Ф. Шмід особисто читав цикли лекцій з історії Польщі, Богемії, країн південних слов'ян та

Румунії, беручи за початковий відлік для тих чи інших курсів 1648 р., 1815 р. та 1848 р., а також період Першої і Другої світових воєн. Окрім цього, він пропонував курси лекцій з історії європейської східної політики від нового часу до ХХ ст., історії східнонімецької колонізації, історії Візантійської імперії, про відношення слов'ян до візантійського та західноєвропейського культурного простору, орієнталістських питань європейського Сходу в епоху імперіалізму і націоналізму, історіографії і національного самоусвідомлення у Східній Європі, про ролі австрійського чинника в історії Східної Європи, основні риси економічної і соціальної історії усіх підрегіонів Східної Європи⁸⁰². На самому початку своєї віденської каденції та після переходу Г. Штьокля у 1956 р. до Кельна, Г. Ф. Шмід читав також лекції з історії Росії та України⁸⁰³.

Г. Штьокль пропонував студентам курси лекцій з наступної тематики: «Історія Київської держави XI-XII ст.», «Історія виникнення Московської держави до XVI ст.», «Історія Московської держави у XVI і XVII ст.», «Вступ до модерної російської історіографії», «Історія російської державної ідеї», а також «Історія Великого князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р.», «Середньовічне державотворення в Східній Європі», «Релігійні і соціальні рухи в Східній Європі», «Історія й Реформація у Східній Європі», «Ренесанс і Реформація у Східній Європі» та вів семінарські заняття по темі «Джерела з історії Східної Європи»⁸⁰⁴.

Отже, завдяки високій ерудиції та старанням чільника семінару професора Г. Ф. Шміда й доцента Г. Штьокля студентам у Віденському університеті була репрезентована історія Східної Європи, яка територіально охоплювала весь простір від Балтики до Адріатики, а хронологічно від середньовіччя до початку ХХ ст. Значна увага приділялась відстоюванню концепції історичного зв'язку Східної Європи з Західною Європою як в правовій, так і в культурній сфері⁸⁰⁵.

Під керівництвом Г. Ф. Шміда у Віденському університеті було написано й захищено півтора десятка дисертацій по спеціальності східноєвропейська історія і їх теми були пов'язані з історією Росії, України, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Болгарії, Хорватії, Сербії, Карпатського регіону, хазарів та південних слов'ян. Він став «докторфатером» для таких відомих істориків як В. Ляйч і Т. Гунчак⁸⁰⁶. За його сприяння й підтримки захистили габілітації Р. Г. Плашка і Г. Штьокль.

У відгуку на габілітацію Г. Штьокля про козацтво Г. Ф. Шмід не тільки відзначив досягнення здобувача, а навіть частково виклав програмне бачення східноєвропейських історичних досліджень. Він, як і у 20-і рр., дорікнув німецьким історикам, що вони не

використовували джерела і науковий доробок східноєвропейських істориків, а були знайомі тільки з російською наукою. Вони не знали мов, щоб критично використовувати українські і польські історичні дослідження, окрім того праці польських істориків «свідомо ігнорували з національно-політичних упереджень» і при цьому «несвідомо, але без сумнівів приєдналися до «прапороносців великоросійського імперіалізму»⁸⁰⁷. З огляду на це, Г. Ф. Шмід вважав великою заслугою Г. Штюркля, що той «зламав цю традицію» і залучив під час свого дослідження здобутки української польської історіографії, відзначивши й те, що до того часу подібні дослідження мали місце тільки у «вузькому колі» російських, українських та польських істориків, які досліджували це питання⁸⁰⁸. Г. Ф. Шмід зауважив і те, що Г. Штюркль показав козацьку самобутність, українську в Подніпров'ї і великоросійську на Дону, Кубані, Тереку і річці Урал, як форму проявлення «татаро-слов'янського симбіозу», і, водночас, відзначив існування «відмінностей у житті великоросів та українців»⁸⁰⁹.

У подальшому Г. Ф. Шмід продовжував підтримувати концепцію окремішності історії українського народу. Аналізуючи історію розвитку східноєвропейських досліджень в Австрії, він, перш за все, підняв М. Грушевського й основним досягненням назвав опубліковану ним у 1904 р. працю про дві східнослов'янські національності, історія яких зазвичай розглядалась як російська. Г. Ф. Шмід трактував цей доробок М. Грушевського як успіх австрійського «остфоршунгу», бо з тих пір «для західних досліджень східного слов'янознавства включення українського і білоруського народів в загальну картину політичного, культурного і економічного розвитку Східної Європи стало унікальною особливістю будь-якого справді наукового викладу подій»⁸¹⁰. Після смерті Г. Ф. Шміда у 1963 р. українська тематика та інтонування української окремішності на дуже тривалий час зникли з австрійських східноєвропейських студій. Хіба, що в дослідженнях, пов'язаних з історією Габсбурзької монархії розглядалась історія Галичини та Буковини і тамтешнього українства.

У 1953 р. Г. Ф. Шмід опублікував у першому номері, відновленого Г. Кохом видання «*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*», історичний нарис про європейську східну політику. Певною мірою це було й узагальнююче бачення історії Східної Європи. На думку Г. Ф. Шміда, народи та країни Східної Європи тривалий час були менше суб'єктами ніж об'єктами міжнародної політики⁸¹¹. Тільки після Першої світової війни вони нарешті стали носіями власної державності, окрім українців і білорусів, які залишилися у

Радянському Союзу, що автоматично ізолювало їх від участі в європейській політичній системі. Решта народів європейського Сходу мали 20 років власної державності у міжвоєнний період і, загалом, сприймалися як рівні учасники і партнери європейського життя у політиці, культурі та економіці⁸¹². Однак ці позитивні тенденції були зруйновані спочатку втручанням Гітлера, а згодом і Радянського Союзу. Виходячи з історичного досвіду, Г. Ф. Шмід вважав, що метою тогочасної європейської східної політики мала б бути її «еквівалентність та відповідність інтересам європейських східних народів», якщо вони самі «зможуть усвідомити та віднайти власні духовні та економічні сили» заради власного розвитку. Це все потребувало «знання про цю силу, розуміння та підтримки народів, в яких вона була дієвою». А тому «плекання цього знання, його пробудження і розширення» він вважав «красивим і вдячним завданням європейського остфоршунгу»⁸¹³.

Східна Європа у трактуванні Г. Ф. Шміда була важливою складовою Європи. Він не тільки не відмовляв східноєвропейським народам у рівноправній участі в європейському житті, а вбачав завдання австрійських досліджень історії Східної Європи в легітимізації саме цього права. Тут важливо не прогледіти й той факт, що Г. Ф. Шмід дозволив собі опублікувати статтю, в якій були звинувачення й на адресу Радянського Союзу, тоді, коли у Відні ще квартирувались радянські війська. Це ще раз підтверджує незалежність австрійського академічного середовища від радянської окупаційної влади і відсутність її впливу на конструювання образу Східної Європи.

Надалі Г. Ф. Шмід завжди наголошував на зв'язку східноєвропейських народів з європейською культурою і безумовно відзначав у цьому заслуги Габсбурзької монархії. На його думку, чехи і поляки, хорвати і словенці у 1918 р. могли приступити до будівництва їхніх національних держав, як повноцінні члени європейської західної культурної спільноти, завдяки тому, що їх культурний розвиток тривалий час проходив у Габсбурзької монархії. Також для національної культури румунів, сербів і українців дуже значимий внесок зробили саме представники тієї частини цих народів, які знаходились під габсбурзьким пануванням. І навіть після розпаду монархії в 1918 р. «австрійський характер освіти» разом з «австрійським правовим порядком» забезпечували тісний зв'язок з європейським життям для народів країн-наступниць монархії⁸¹⁴. В цих заявах проглядається особливість конструювання австрійської ідентичності через специфічні відносини зі східноєвропейськими народами, як один із чинників виокремлення від Німеччини, хоча у

міжвоєнний період Г. Ф. Шмід трактував австрійську науку як складову німецької науки.

До початку 60-х рр. Г. Ф. Шмід визначав обличчя східноєвропейських досліджень в Австрії й намагався, використовуючи свій авторитет, транслювати власне бачення ролі цієї дисципліни й на міжнародну академічну спільноту. На 1965 р. було заплановано проведення у Відні XII Міжнародного конгресу істориків і Г. Ф. Шмід, як президент Міжнародного комітету істориків, відігравав важливу роль у його підготовці та розробці концепції, але реалізувати її довелось вже учням Г. Ф. Шміда. На Міжнародному конгресі істориків у Відні була добре представлена східноєвропейська історія, що навіть визвало полеміку серед науковців різних країн. З боку західнонімецьких істориків прозвучали звинувачення у надмірній репрезентації східноєвропейської історії й великій кількості істориків з країн Східного блоку, які перетворили конгрес на центр політичної пропаганди⁸¹⁵. Румунський історик критикував конгрес за домінування методологічного консерватизму та надмірну увагу до націоналістичних питань⁸¹⁶. Австрійська сторона відстоювала концепцію Г. Ф. Шміда про необхідність діалогу між Заходом і Сходом й широку репрезентацію сегменту східноєвропейської історії в загальноєвропейській і висловлювалася за те, що саме Міжнародні конгреси мають сприяти налагодженню контактів та пошуку компромісів між Заходом і Сходом⁸¹⁷. Позиції Г. Ф. Шміда в подальшому обумовили посилений інтерес саме до країн-наступниць Габсбурзької монархії й зосередженість східноєвропейських студій на сусідніх країнах соціалістичного табору, що також відповідало концепції східноєвропейської політики Австрії.

Після смерті Г. Ф. Шміда основна викладацька програма зі східноєвропейської історії була представлена у курсах В. Ляйча та Р. Г. Плашки. В. Ляйч читав оглядові курси з історії Східної Європи, історії Росії/Радянського Союзу (з часів Київської Русі до сучасності, з особливою увагою до соціальної, економічної та культурної історії), історії Польщі та Південно-Східної Європи⁸¹⁸. Інтерес з боку студентів до студій східноєвропейської історії у Віденському університеті був постійним і обумовлювався не політичними подіями, а чудовою лекторською майстерністю В. Ляйча⁸¹⁹.

Тематика лекцій Р. Г. Плашки також була різноманітною. Він читав оглядовий курс лекцій з історії Східної Європи, а також низку тематичних курсів: «Націоналізм в Східній Європі», «Націєтворчі процеси в Східно-Серединній та Південно-Східній Європі», «Слов'янські конгреси», «Військові кордони в південнослов'янському регіоні», «Революції від Гуса до Леніна» та лекції з історія

європейських країн Східного блоку під час Першої та Другої світової воєн. Семінарські заняття були присвячені проблемам розпаду Габсбурзької монархії, становищу національних меншин у міжвоєнний період та німецько-слов'янським відносинам у ХХ ст.⁸²⁰ Особливо блискучою складовою академічної викладацької діяльності Р. Г. Плашки були наукові екскурсії, які він організовував для студентів в другій половині 60-х – на початку 70-х рр. На цей період припадають інтенсивні поїздки студентів до Богемії, Словаччини, Угорщини, Воеводини, Моравії та Західної Галичини, через всю Югославію з короткочасними перебуванням в Албанії. Це не тільки дало можливість двом генераціям майбутніх істориків значно наглядніше познайомитись з історією та сучасністю країн Східно-Серединної та Південно-Східної Європи, а й налагодити наукові контакти з чеськими, словацькими, угорськими, польськими, сербськими, хорватськими та словенськими науковцями і студентами⁸²¹.

Лекції Т. Екард були присвячені історії східноєвропейської церкви, історії Південно-Східної і Східної Європи та палеографії⁸²². З 1974 р. по 1991 р. лекції з проблем радянської ідеології, політичних теорій та ідеологічної критики, історії радянської зовнішньої політики, історії ідей в передреволюційній Росії та історії Східно-Серединної Європи й СРСР читав К. Марко⁸²³.

Наукові інтереси Р. Г. Плашки та В. Ляйча обумовили те, що у 60-і – початку 70-х рр. історія Південно-Східної Європи у Віденському університеті займала другорядні позиції, що було певним розривом з попередніми традиціями. Натомість значна увага приділялася Чехії і Польщі. Першу дисертацію Р. Г. Плашки «Від Палацького до Пекаржи. Історична наука та національна самосвідомість у чехів»⁸²⁴ критично сприйняли у Радянському Союзі, оскільки точка зору автора були «побудована на протиставленні клерикальної концепції чеської історії, розробленої Й. Пекаржем, яка наче б то була логічним завершенням розвитку ідей Ф. Палацького, її марксистському трактуванню, перш за все в працях З. Неєдли»⁸²⁵. Натомість в Австрії відзначали, що Р. Г. Плашка «з симпатією, але й непохитною волею до об'єктивності змалював життя, праці і діяльність семи празьких істориків»⁸²⁶. Такий підхід до Східної Європи Р. Г. Плашка зберігатиме й в подальших своїх наукових дослідженнях, де Східна Європа ніколи не буде поставати в образі «варвара». До прикладу, у габілітації «Котор – Прага. Збурення і революція. Військово-морський флот і армія Австро-Угорщини у вогні повстанського руху 1 лютого і 28 листопада 1918 р.»⁸²⁷ Р. Г. Плашка змалював сповнену експресії картину повстань, які автор оцінює як людське прагнення до свободи і прагнення дати людству щось краще⁸²⁸. Відзначив він і те, що у

випадку Угорщини і Німеччини протистояння класів привело до національного розбрату і на передньому плані стояли вимоги покращення соціального становища, а у Празі – права на самовизначення народу й «натхненний штурм заради створення нової держави»⁸²⁹.

Протягом тридцяти років Р. Г. Плашка організовував багаточисельні форуми, при цьому піклувався, щоб результати були обов'язково опубліковані, ініціював міжнародні проекти, запрошував зарубіжних фахівців для доповідей і дослідницької роботи та публікував їх на сторінках журналу «Östereichische Osthefte»⁸³⁰. Тематика публікацій на шпальтах журналу була доволі різноманітною. Тут висвітлювали соціально-економічне, політичне, культурне життя в європейських соціалістичних країнах, а також проблеми соціального та релігійного характеру, публікували результати досліджень славістів. Історична тематика в основному була зосереджена на новій та новітній історії країн Східної та Південно-Східної Європи, при цьому домінували дослідження присвячені країнам, землі яких в минулому належали Габсбурзькій монархії. Показово, що авторами статей були як австрійські дослідники, так і дослідники з країн соціалістичного табору, країн Західної Європи і США. Значна увага приділялась науковому життю в соціалістичних країнах, постійно публікувались короткі повідомлення про наукові конференції, огляди періодичних видань, рецензії на праці східноєвропейських істориків, економістів, філософів, філологів, літературознавців.

Редакцією журналу толерувались статті зарубіжних істориків, в яких поставав образ країн-наступниць Габсбурзької монархії як самодостатніх європейських держав. Наприклад «До ролі Чехословаччини у Середній Європі 1918-1945 рр.» К. Гаяна, «Про центрально- та південно-східноєвропейську політику Польщі 1932-1939 рр.» Г. Батовскі. Щорічно інститутом виділялись стипендії для дослідницької роботи істориків Східної Європи та істориків Австрії в сусідніх соціалістичних країнах.

Переважна більшість проектів, в тому числі видавничих, здійснюваних Австрійським інститутом Східної і Південно-Східної Європи й особисто Р. Г. Плашкою пов'язана з темами, які б зближували Східну й Західну Європу та показували їх духовну близькість з історичної перспективи. Яскравим свідченням цього стало 2-томне видання «Мережа доріг європейської духовності» Перший том було присвячено науковим центрам та духовним взаємозв'язкам між Середньою та Південно-Східною Європою з кінця XVIII ст. до початку Першої світової війни⁸³¹. У ньому було представлено праці 37 вчених з 14 країн. До другого тому ввійшли матеріали конференції,

присвяченої значенню студентської міграції, на якій виступили і доповідями 27 науковців з 13 країн⁸³². Звернення до цієї теми Р. Г. Плашка пояснював тим, що з початку XIX ст. університети були, перш за все, «інституціями, які не тільки ясно відображали суспільно-політичний розвиток, але й приймали у цьому розвитку провідну участь»⁸³³, а дослідження студентської міграції не тільки розширювало знання про окремі долі й особистості та національне минуле, а сприяло тому, що університети поставали «не національно обмеженими явищами», а як «загальноєвропейські події»⁸³⁴.

Обидві дисертації В. Ляйча були присвячені австрійсько-російським відносинам, що було своєрідним продовженням традиції започаткованих у Відні Г. Уберсбергером. Перша частина габілітації, яку В. Ляйч захистив у 1964 р., була опублікована ще у 1960 р.⁸³⁵ Московську державу й Габсбурзьку монархію В. Ляйч назвав «дітьми нового часу, які постали за дуже різних умов і мусили утверджувати свою екзистенцію за дуже різних умов». Ця відмінність не дозволила виникнути справжній співдружності, навіть і в той час, «коли спільні інтереси обох держав потребували зближення одна одною»⁸³⁶. В. Ляйч відзначав відсталість у розвитку Росії порівняно з Австрією й існування двосторонніх протиріч, але, на відміну від Г. Уберсбергера, не вдавався до однозначного трактування Росії як ворога Австрії й не послуговувався принизливою лексикою.

Подальша дослідницька діяльність В. Ляйча була зосереджена на польській та російській історії нового часу⁸³⁷. Він був прихильником детального джерельного аналізу й намагався будувати оціночні судження на основі доступних джерел. Якщо В. Ляйч займав переважно нейтральну позицію в оцінках Радянського Союзу, то К. Марко відзначався антикомуністичними поглядами. Його статті мали переважно антикомуністичну спрямованість та представляли собою критичні огляди публікацій з історії сталінізму, антикомунізму тощо⁸³⁸. Він доволі критично оцінював роботи, в яких давалась позитивна оцінка СРСР⁸³⁹.

Частково російська історія була предметом наукових зацікавлень А. Ф. Моріча, який захистив габілітацію про столипінську аграрну реформу⁸⁴⁰. Робота була написана з широким залученням праць радянських істориків, російських емігрантів і напрацювань західної історіографії. Оцінюючи реформи, запропоновані П. Столипіним, А. Ф. Моріч відзначав, що вони були в змозі вирішити аграрне питання у Росії, але спосіб їх реалізації не дав такого очікуваного результату. Проведення реформи привело до «пролетаризації великої кількості селян», а тогочасна економічна політика царської Росії не спромоглася забезпечити їх робочими місцями⁸⁴¹. Саме політичні й економічні

проблеми вирізняли Росію на початку ХХ ст. від західноєвропейського світу.

В австрійському академічному середовищі, у порівнянні з рештою німецькомовного простору, російська тематика була представлена незначною мірою. За період з 1945 по 2007 рр. у Віденському університеті було захищено 102 дисертації і тільки одна з них від них була тематично пов'язана з історією Росії чи Радянського Союзу з особливою увагою до зовнішньої політики⁸⁴². На відміну від ФРН, тут не дискутувалося питання приналежності Росії до Європи й майже ігнорувалися дослідження ідей російських слов'янофілів чи західників. Безумовно Росія була «іншою» відносно Австрії, почасти суперником. Водночас у дослідженнях пов'язаних з Росією також намагалися шукати приклади взаємозв'язків і взаємодії. 1985 р. було проведено австрійсько-радянський симпозиум на тему «Росія і Австрія в час наполеонівських воєн»⁸⁴³.

На рубежі 60-х – 70-х рр. в австрійському академічному середовищі значно більше уваги почали приділяти дослідженням та навчальному матеріалу історії Південно-Східної Європи. Це було пов'язано з активізацією цього напрямку досліджень у міжнародному академічному середовищі. У Грацькому університеті з самого початку існування відділу південно-східноєвропейських досліджень лекційний матеріал був згрупований за двома напрямками: 1) візантійський та османський періоди історії Південно-Східної Європи; 2) історія регіону в новітній час та сучасність⁸⁴⁴. У Віденському університеті південно-східноєвропейська тематика була репрезентована в дослідженнях і навчальних програмах представників молодшої генерації. Протягом 1981-1988 рр. оглядові курси з історії Південно-Східної Європи й історії Угорщини вів Х. Хасельштайнер. Його наукові інтереси зосереджувалися на історії Сербії та Угорщини XVIII-XIX ст.⁸⁴⁵. М. Пейфус особливу увагу приділяв історії Румунії, Албанії й книгодрукуванню в Південно-Східній Європі⁸⁴⁶. Наукові дослідження А. Зуппан зосередив на історії хорватів та словенців XVIII-XIX ст. та історії національних меншин в XIX-XX ст.⁸⁴⁷. Частково посилення інтересу до Південно-Східної Європи можна трактувати і як відродження традицій у Віденському університеті. Тут особливу увагу приділяли відносинам Австрії з Османською імперією та історії мілітарних кордонів, австро-угорській політиці щодо Південно-Східної Європи на передодні Першої світової війни та історії Південно-Східної Європи під час Першої світової війни (традиція від Г. Уберсбергера), історії церкви і культури у Південно-Східній Європі (частково традиція від Г. Ф. Шміда.). Найбільш інтенсивно досліджувалися проблеми націоналізму у Південно-Східній Європі⁸⁴⁸.

Аналізуючи націоналізм в Південно-Східній Європі в ХІХ ст. та на початку ХХ ст. віденські дослідники відзначали, що поряд з культурними, соціальними та економічно-політичними чинниками, першочерговою була велика національно-політична мета відокремлення від Австро-Угорщини і створення власної південнослов'янської країни сербів, хорватів і словенців⁸⁴⁹.

Варто зауважити й те, що в Австрії не приділяли особливої уваги визначенню поняття Східна Європа й проблемам її регіоналізації. Наприклад, щодо дефініції Південно-Східна Європа, то у 70-і рр. в австрійському академічному середовищі послуговувалися поняттям, запропонованим західнонімецьким дослідником М. Бернатом і розуміли «простір, який обмежувався східними і південно-східними кордонами тогочасної Австрії й знаходився між Словаччиною та Грецією, Словенією та Добруджею»⁸⁵⁰.

На початку 70-х рр. історичною комісією Австрійської академії наук одним з пріоритетних напрямків діяльності було визначено співпрацю з істориками окремих країн, які свого часу мали тісні історичні зв'язки з Австрією. Це насамперед відносилось до країн соціалістичного табору, території яких в минулому входили до Габсбурзької монархії. 1973 р. було створено спеціальну підкомісію «Австрія і Югославія в новий час», в 1976 р. – «Австрія і Угорщина», заходами яких проводилися спільні конференції та видавались збірки матеріалів⁸⁵¹. Особлива увага приділялась періоду правління Марії Терезії і Йосипа ІІ, що мало засвідчити внесок віденських правителів у просвітництво і розвиток східноєвропейських земель. Зокрема, аналізуючи угорську історіографію другої половини ХХ ст. щодо постаті Марії Терезії будапештський дослідник Еміль Нідерхаузер (Emil Niederhauser) не погоджувався з трактуваннями угорськими істориками віденської політики як колоніальної і відзначав необхідність різних поглядів на проблему, а не єдиної офіційної версії. На його думку децю інша картина й оцінки були б можливі внаслідок «прийняття до уваги міжнародних факторів розвитку»⁸⁵². Натомість у австрійського дослідника Х. Хасельштайнера не було однозначної відповіді щодо оцінки політики Йосипа ІІ, тому він залишав відкритим питання чи можна вважати просвітницький абсолютизм Йосипа ІІ «інноваційним елементом в сенсі модернізації», чи «консервативним елементом абсолютної державної влади»⁸⁵³.

Австрійські дослідники намагались акцентувати увагу на прикладах співпраці, а національні рухи у колишній Габсбурзькій монархії, насамперед, пов'язували з правом народів на самовизначення й власну державність. Такий підхід диференціював Східну Європу, частина якої відносно Австрії виступала радше як «свій», ніж «чужий».

Ця традиція у східноєвропейських дослідженнях і конструюванні образу Східної Європи зберігалася в австрійському академічному середовищі і у 80-і рр. У 1981 р. розпочала роботу спеціальна австрійсько-чехословацька комісія з аналізу та ревізії шкільних підручників, яка була створена на підставі 11 пункту двосторонньої угоди про співробітництво у культурній сфері від 1977 р. З австрійської сторони в ній приймала участь співробітниця Австрійського інституту Східної і Південно-Східної Європи Анна-Марія Драбек. Показово, що ідентифікація країн та народів для ХХ ст. абсолютно не ставилась під сумнів жодною з сторін. Водночас аналіз роботи комісії показав значно менші розходження й протистояння між чехами й австрійцями в матеріалах шкільних підручників та стереотипах, які формували за їх допомогою, ніж між Німеччиною, з одного боку, й Чехословаччиною і Польщею, з іншого⁸⁵⁴. На рубежі 80 – 90-х рр. в австрійському академічному середовищі почали приділяти увагу дослідженню національних стереотипів⁸⁵⁵, що мало сприяти кращому розумінню один одного між сусідніми народами.

В 90-і рр. активно працював польсько-австрійський комітет, заснований історичною комісією Австрійської академії наук та Інститутом історії Польської академії наук. Австрійська сторона була представлена В. Ляйчем. Комітет прийняв рішення відійти від усталеної традиції двосторонньої співпраці, коли основна увага приділялась ХІХ ст. й як результат тематика досліджень була пов'язана з життям поляків у Габсбурзькій монархії. Австрійські історики зазвичай позитивно оцінювали цей період польської історії, але така позиція не завжди сприймалася польською стороною. З огляду на це було підготовлено три збірки «Польща і Австрія в ХVІ ст.», «Польща і Австрія в ХVІІ ст.», «Польща і Австрія в ХVІІІ». Для першої збірки визначили 4 основних теми: місце государя в політичному житті Польщі-Литви й Австрії, історія суверенів, історія культурного життя, зокрема, історія Краківського і Віденського університетів і питання соціальної історії: становище дворянства в обох країнах⁸⁵⁶. Звернення до історії університетів мало засвідчити давній і самодостатній культурний розвиток Польщі, який мав місце ще до часів приєднання польських земель до імперії Габсбургів. У другому томі представлено наступну тематику: політичні ідеї польського дворянства й австрійського панівного дому, військова розруха й наступна відбудова обох країн, перенесення столиць і їх значення, османська загроза й її наслідки⁸⁵⁷. В. Ляйч, аналізуючи причини перенесення польської столиці з Кракова до Варшави відзначав той факт, що воно відбулося не за рішенням короля, а за наполяганням дворянства, хоча раніше визначення столиці країни було, як правило, прерогативою короля⁸⁵⁸.

Це певною мірою мало засвідчити давні традиції польського народу до прийняття колективних рішень й демократичного життя.

Натомість політичні зміни й розпад Радянського Союзу не спричинили особливої уваги австрійських дослідників до історії України. Суспільний інтерес в Австрії був як і раніше сильно сконцентрований на історії й сучасності земель Габсбурзької монархії. Навіть напередодні отримання А. Каппелером посади професора східноєвропейської історії й директора Інституту східно- і південно-східноєвропейських досліджень Віденського університету, його «рекламували» як спеціаліста з коронних земель Галичини та Буковини, хоча Західною Україною він до свого переїзду в Австрію ніколи науково не займався⁸⁵⁹. Саме завдяки А. Каппелеру концепція досліджень історії України в Австрії стала значно ширшою і переступила кордони Західної України. Подальші дослідження А. Каппелера були пов'язані з українською історіографією, проблемами націоналізму, українсько-російськими відносинами, стосунками між українцями та німцями-колоністами на Півдні України впродовж 1870-1914 рр. У 2003 р. ці дослідження, що охоплюють досить широкий спектр проблем української історії було видано окремою збіркою «Важка дорога до нації: з нової історії України»⁸⁶⁰. В 2000 р. Україні було присвячено спарений 3 і 4 номери «Österreichische Osthefte» обсягом понад 800 сторінок, до якого увійшли статті науковців з Австрії, ФРН, Канади, Великобританії, Угорщини, Румунії і України. Водночас в Австрії зберігався науковий інтерес до українських територій, які в минулому належали Габсбургам. В результаті співпраці Г. Геппнера з українськими дослідниками постала збірка статей про історію Чернівців⁸⁶¹. На рубежі ХХ-ХХІ ст. активізувалися українознавчі студії і в Інституті славістики Віденського університету, що пов'язано з науковими інтересами Штефана Сімонєка (Stefan Simonek) й Міхаеля Мозера (Michael Moser). Але і на початку ХХІ ст. в Австрії українська тематика представлена переважно історією Галичини. За весь період незалежності України у Віденському університеті наприкінці 90-х рр. було захищено тільки одну дисертацію, яка безпосередньо пов'язана з історією України і то за авторства Оленчук Є. Дисертацію з історії Білорусі у 2006 р. захистила Мартінович О. Це в чергове засвідчує інертне збереження в австрійському академічному середовищі традиційних напрямків дослідження і не значну увагу й інтерес австрійського студентства до країн, які утворилися на території колишнього Радянського Союзу.

Як уже було мовлено австрійські дослідники Східної Європи, на відміну від своїх західнонімецьких колег, не особливо вдавалися до

дискусій та визначення понять «Східна Європа», «східноєвропейська історія». Але політичні зміни в Східній Європі й активна міжнародна дискусія щодо концепції Центральної Європи спонукали й австрійських дослідників звернутися до цих проблем. 1991 р. заходами Р. Г. Плашки та за підтримки Австрійської академії наук було проведено конференцію з розгляду концепцій Серединної Європи першої половини ХХ ст., в якій прийняли участь понад 100 науковців з ФРН, Польщі, Хорватії, Швейцарії, Італії, Сербії, Словенії, Словаччини, Угорщини і Чехії. В 1995 р. матеріали конференції було видано окремою збіркою⁸⁶². У вступній статті австрійський дослідник Х. Хасельштайнер відзначив, що великий регіон «Серединна Європа дуже важко понятійно й регіонально окреслюється, тому «точні дефініції і чітка та безспірна територіальна ідентифікація» є майже неможливими. Він також відзначив, що «особливо проблематичними й абсолютно контрверсійними є спроби політично, геополітично й географічно дефінікувати Східно-Серединну Європу, оскільки великий регіон можна ледь окреслити за політично проведеними кордонами, з їх випадковістю і їх мінливістю»⁸⁶³. Як робочу гіпотезу і як основу для дискусії було запропоновано розуміти під Серединною Європою простір між Рейном і Віслою, між західними Альпами й Карпатською дугою, між Балтійським і Адріатичним морями. При цьому її основу поряд з Австрією складали Чехія, Словаччина, Словенія, Хорватія і Угорщина.⁸⁶⁴ Продовження теми Серединної Європи, серцевину якої становила Австрія стала збірка про австрославизм⁸⁶⁵.

В першій половині 90-х рр. серед дослідників не існувало однозначності й щодо питання, «які землі/країни в який період вважувати до Південно-Східної Європи», хоча в останні десятиліття ХХ ст. в колі фахівців складовою частиною Південно-Східної Європи вважалися Угорщина, Румунія, Югославія, Греція, Албанія⁸⁶⁶. Неоднозначність підходів щодо регіоналізації засвідчили і матеріали збірки про столиці Південно-Східної Європи, до якої увійшла й стаття мюнхенського дослідника про Чернівці як столицю Буковини, який трактував її радше як східно-серединну територію, або перехідну зону між Східно-Серединною, Східною і Південно-Східною Європою в економічному і соціально-історичному комплексі⁸⁶⁷.

На рубежі ХХ-ХХІ ст. на німецькомовному просторі розгорілася дискусія щодо інтеграції східноєвропейської історії до курсів загальної історії. З австрійської сторони у ній взяв участь А. Каппелер, який відстоював необхідність збереження окремої університетської дисципліни «східноєвропейська історія», оскільки вважав, що її інтегрування до загальної історії приведе до занепаду цього напрямку досліджень⁸⁶⁸. В 2001 р. А. Каппелер в історичному нарисі про

східноєвропейську історію на німецькомовному просторі розглянути і проблему територіального виокремлення Східної Європи та її регіоналізації. Відзначивши проблему визначення кордону між Європою і Азією й відповідно східної межі Східної Європи, А. Каппелер зауважив, що ще більш складним видається завдання розмежування між Східною Європою і рештою Європи й покликана мінливість кордонів залежно від вибору географічних, мовно-етнічних, конфесійних чи демографічних критеріїв⁸⁶⁹. Найбільш сталою в ХІХ і ХХ ст., на його думку, була межа між «економічно динамічним Заходом і відстаючим Сходом», яка після Другої світової війни співпала з західною межею «Східного блоку» і після чотирьох десятиліть комуністичної планової економіки посилила економічну відсталість Східної Європи». І саме соціально-економічні критерії «служать гарним підґрунтям, щоб православно і католицько позначену Східну Європу розглядати як єдине»⁸⁷⁰. З огляду на це у 2002 р., А. Каппелер, вважав, що «Східна Європа й разом із нею фахова дисципліна «східноєвропейська історія» помруть тільки тоді, коли:

- Східна Європа не сприйматиметься як чуже інше, що постійно перебуває на шляху до цивілізації і визначає себе тільки через Західну Європу;

- її історія, її суспільства, мови та культури будуть визнані як рівноправні;

- її буде інтегровано у нову Європу і в загальноєвропейську свідомість»⁸⁷¹.

Питання коректності використання поняття Південно-Східна Європа у 2002 р. порушив австрійський дослідник К. Касер. У другому виданні монографії про історію Південно-Східної Європи він відзначав, що «найвагомішими відмінностями, в порівнянні з першим виданням, цієї книги» є відсутність спроби «по можливості точніше диференціювати і змістовно визначити» регіон «Південно-Східна Європа», оскільки «занадто очевидним є його конструкційний характер, занадто явний негативний вплив таких прагнень і занадто сильний спротив науковців» з окремих країн «Південно-Східної Європи»⁸⁷². Тому, виходячи з цього, та на підставі аналізу історії використання понять «Південно-Східна Європа», «Балкани», «Балканський півострів», К. Касер вважав для себе найбільш прийнятним на противагу поняттю «Південно-Східна Європа» послуговуватись «назвою «південно-східна Європа» з маленької букви, що означає не певний регіон (у разі вживання великої букви), а просто частину континенту. Оскільки воно «не вимагає дефініції і розмежувань»⁸⁷³. Водночас К. Касер висловився за необхідність окремої навчальної дисципліни «південно-східноєвропейська історія»

Свою позицію він аргументував потребою в більш детальному вивченні подій 90-х рр. ХХ ст. в регіоні та необхідністю знання однієї чи декількох регіональних мов, а «загальні європейські історики» ними не володіють⁸⁷⁴. Подібна аргументація висловлювалася й прихильниками збереження і східноєвропейської історії як окремої університетської дисципліни.

У 2003 р. заходами австрійських дослідників було видано збірку «Європа і кордони в голові». Ініціатори цього проекту ще під час підготовчої фази, коли контактували з найрізноманітнішими особами та інституціями, домовляючись про співпрацю, найчастіше чули питання: де починається Схід Європи й де вона межує з Азією⁸⁷⁵. На їх думку, ні географічні, ні політичні і економічні, не кажучи вже про культурні кордони в середині Європи і відносно сусідніх континентів, не можуть бути визнані на довго. Тому варіативність кордонів, їх конструкційний характер стали двома важливими аспектами при представленні кордонів в голові. До дискусії запросили фахівців з різних дисциплін, щоб дослідити ці «кодони в голові» з різних перспектив. Основний підсумок цього проекту зводився до того, що прокладання кордонів ні в якому разі не є вільним від певних намірів й особливо там, де йде мова про «природні» і/чи «давно існуючі». Поділи слугують для визначення тих, хто «до цього» належить, а хто ні, хто є як «ми», а хто «інший», хто «наш», а хто «чужий». Кордони маркують кожного «іншого», якого використовують чи використовували⁸⁷⁶.

В своєму інтерв'ю у 2010 р. А. Каппелер в чергове зауважив проблематичність визначення кордонів Східної Європи й відзначив, що багато його колег «не вживають вже більше поняття Східна Європа, тому що воно до сьогодні має негативне забарвлення. Вони охочіше говорять про конкретні країни і народи, про Росію чи Польщу, у крайньому випадку також Середню чи Центральну Європу. Все ж поняття тимчасово буде залишатися з цією негативною конотацією, мінімум до того часу, поки східноєвропейці будуть менш економічно розвинені ніж західноєвропейці⁸⁷⁷».

Наразі в Австрії зберігаються академічні інституції, в сферу досліджень і викладання яких визначено Східну Європу. Там традиційно розглядають історію країн колишнього соціалістичного табору. Водночас можна спостерігати скорочення фінансування східноєвропейських досліджень. У 2007 р. було ліквідовано Австрійський інститут Східної і Південно-Східної Європи й видання журналу «Österreichische Osthefte». Також відбулись значні генераційні зміни. Практично всі представники старшої генерації, вийшли на пенсію й їх місце зайняли ті, чії наукові кар'єри розпочались у 90-і рр. – роки руйнації усталеного конструкту Східна і

Західна Європа. Вони надають перевагу новим напрямкам досліджень, пов'язаних з новою культурною історією і їх дослідження підтверджують умовність поділів і свідчать про існування значних перехідних зон з специфічною культурою.

Отже, в Австрії розширення інституалізаційної мережі східноєвропейських досліджень, на відміну від ФРН, більшою мірою було викликано не протистоянням холодної війни, а налагодженням контактів з країнами соціалістичного табору, особливо з Угорщиною, Чехословаччиною та Югославією, що пояснюється не тільки політичним нейтралітетом Австрії, але й традиціями. Наукові контакти з землями колишньої Габсбурзької монархії були доволі міцними до 1918 р. й частково збереглися й після розпаду монархії. Чимало вихідців зі Східної Європи отримали освіту в австрійських університетах, дехто з них навіть зробив наукову кар'єру у галузі східноєвропейських студій. Тому за часів існування залізної завіси між Західною і Східною Європою контакти австрійських дослідників з їх колегами в країнах соціалістичного табору були значно інтенсивнішими ніж західнонімецьких та швейцарських.

Регіональний спектр східноєвропейських студій в Австрії був доволі широкий, історія Росії й СРСР відіграла побіжну роль, що вирізняло австрійське академічне середовище від німецького. Також значно послабшала увага до Південно-Східної Європи, натомість, центр уваги було перенесено на Східно-Серединну Європу, зокрема Польщу й Чехословаччину. Варто зауважити й те, що цим країнам, які в минулому територіально належали до імперії Габсбургів чимала увага приділялась в дослідженнях власне австрійської історії. Певною мірою можна говорити про розрив з довоєнною традицією східноєвропейських досліджень в Австрії й Віденському університеті, зокрема. Але завдяки особливим підходам до східноєвропейських студій цей напрямок носив в Австрії відносно об'єктивний і неупереджений характер, що на певний час утвердило за Віднем роль одного із найкращих осередків східноєвропейських студій у світі, а сконструйований там образ Східної Європи відзначався толерантністю.

4.3. «Відкриття» Східної Європи та її інтерпретації у німецькомовній Швейцарії

Нейтралітет Швейцарії під час Другої світової війни забезпечив їй в післявоєнний період державну незалежність і цілісність. Зміни статусу Радянського Союзу на міжнародній арені змусила швейцарську

сторону ініціювати процес щодо встановлення дипломатичних відносин з країною-переможницею й вельми вагомою політичною силою післявоєнного світу. Ці ініціативи швейцарського уряду були продиктовані, у першу чергу, бажанням зміцнити безпеку своєї країни і ні в якому разі не були проявом симпатії до соціалістичної країни. У свою чергу радянська сторона вважала Швейцарію «паразитом, який отримав від світової війни тільки вигоду і нічого не зробив для знищення Третього рейху». Першим кроком для налагодження відносин став приїзд до Швейцарії влітку 1945 р. радянської місії з питань радянських інтернованих. Подальші переговори щодо встановлення двосторонніх відносин проводились у Белграді й завершилися в 1946 р. відкриттям дипломатичних представництв в Москві і Берні. 1948 р. було укладено торгову угоду й налагоджено культурний обмін⁸⁷⁸.

Ще після Першої світової війни Швейцарія встановила дипломатичні відносини з країнами, які утворилися після розпаду Німецької, Габсбурзької і Російської імперій. Наприклад, з Чехословацькою республікою у міжвоєнний період провадилась серйозна економічна співпраця, хоча позиції швейцарської дипломатії під час загарбання Чехословаччини Третім рейхом вельми неоднозначно оцінюються й у сьгоднішніх швейцарських дослідженнях⁸⁷⁹. Але існування дипломатичних відносин з новими країнами не обумовило східну орієнтації Швейцарії у міжвоєнний період й значного інтересу до цього регіону в швейцарському суспільстві.

Після Другої світової війни Швейцарія також продовжувала підтримувати дипломатичні відносини з європейськими країнами, які опинились у радянській зоні впливу. Як і у міжвоєнний період у перші післявоєнні роки найбільш інтенсивною була співпраця швейцарського уряду з Чехословаччиною. З чехословацьким урядом у вигнанні Швейцарія налагодила відносини ще 1944 р., оскільки поразка Німеччини у війні на той час була всього-на-всього питанням часу. 27 лютого 1945 р. уряд Швейцарії розірвав дипломатичні відносини з Словаччиною та уклав їх з чехословацьким урядом. Не зважаючи на події 1948 р. економічна співпраця обох країн до початку 50-х рр була доволі інтенсивною. Але невдовзі швейцарсько-чехословацькі відносини ускладнились, у першу чергу під зовнішнім тиском США і СРСР⁸⁸⁰.

Хоча й відбулося «дипломатичне примирення» між Швейцарією і Радянським Союзом та підтримувались дипломатичні відносини з країнами, що проголосили побудову соціалізму, але у переважній частині суспільства і в академічному середовищі існували антирадянські і антикомуністичні настрої, що проявлялось і в

офіційній швейцарській історіографії⁸⁸¹.

Варто зауважити, що негативні стереотипи про радянську дійсність сформувались у Швейцарії ще в перші роки радянської влади, коли в 1918-1922 рр. відбулося масове повернення швейцарців з радянської Росії. З появою перших біженців у лютому 1918 р. «*Neue Züricher Zeitung*» («*Нова Цюріхська газета*») ініціювала обговорення питання допомоги збіднілим співвітчизникам. Розпочалися «пропагандистські атаки» проти більшовицької Росії і її прихильників у Швейцарії. Тут все частіше порушувалося питання про необхідність вжиття «надійних заходів» для посилення безпеки Швейцарії перед «більшовицьким переворотом» і «комуністичною небезпекою»⁸⁸². У 1918 р. швейцарська сторона ініціювала розрив дипломатичних відносин з Росією. Нова ескалація напруження між СРСР і Швейцарією була викликана в 1923 р. вбивством у Лозані радянського дипломата Воровського й виправдальним вироком швейцарського суду щодо вбивці радянського дипломата – Моріса Конраді.

Повідомлення незначної кількості швейцарців, які здійснювали подорожі до Радянського Союзу у 20-30-і рр. переважно слугували спростуванням «офіційної радянської версії»⁸⁸³ про успіхи соціалістичного будівництва. Хоча й зустрічались окремі позитивні повідомлення⁸⁸⁴, але більшість відзначала існування політичної несвободи, низького рівня матеріального забезпечення, житлових проблем, безпритульників, проституції, жебраків⁸⁸⁵. Міжвоєнний період став «періодом відносин без відносин» між Швейцарією й Радянським Союзом⁸⁸⁶. Всі ці чинники посприяли утвердженню в Швейцарії «варварського» образу більшовицького режиму й СРСР на вельми тривалий час.

У післявоєнний період, незважаючи на існування дипломатичних контактів, у Швейцарії продовжували тримати дистанцію у відносинах з країнами соціалістичного табору. До того ж тут існував страх радянського нападу на Західну Європу, й при цьому йшлося, що радянська армія може зігнувати швейцарський нейтралітет⁸⁸⁷. Тут домінували перебільшенні уявлення про загрозу для Швейцарії з боку соціалістичного табору, образ якого в основному переносився з провідних країн капіталістичного світу й був вельми детермінований протистоянням холодної війни. Урядові кола Швейцарії у незначній мірі «рецептували на власне східні джерела» й не вельми покладались на повідомлення швейцарських дипломатів у соціалістичних країнах⁸⁸⁸, тому не поспішали з фінансуванням східноєвропейських студій в університетах Швейцарії.

Швейцарський дослідник Даніель Нефаль (Daniel Neval) відзначив широкий спектр сприйняття країн соціалістичного табору у

швейцарських політичних колах. Найбільш негативним воно було у середовищі буржуазних партій, які трактували політичні режими Східного блоку як «тоталітарні», де державним апаратом контролювались і регулювались всі сфери суспільного життя й багато сфер приватного життя», представники католицьких кіл вбачали загрозу у «безбожності більшовизму». В цілому «відмежування від Сходу було індивідуально абсолютно різним: від надії на позитивний вплив у випадку гарних відносин до відмови від будь-яких контактів»⁸⁸⁹. Але попри все це в академічному середовищі поступово почали утверджуватись курси, дисципліни й інституції, які певною мірою переймались дослідженнями східноєвропейського простору й докладались до конструювання образу Східної Європи.

Насамперед, більш серйозні позиції зайняли славістичні студії, які ще у міжвоєнний період почали набувати відносно стабільного характеру у швейцарських університетах. На початковому етапі вони були пов'язані й ініційовані емігрантами зі Східної Європи/Російської імперії. Наприклад, у Базельському університеті у 20-і рр. заняття з російської мови почала проводити Ельза Малер (Elsa Mahler). Вона народилась у Росії, навчалась в Петербурзькому й Мюнхенському університетах, працювала асистенткою у відомого російського археолога Б. В. Фармаковського. Під час громадянської війни Е. Малер емігрувала до Швейцарії, де й отримала можливість викладати російську мову та літературу, але на початковому етапі ця її діяльність супроводжувалась низкою труднощів, в тому числі й звинуваченнями у пропаганді комунізму. Ситуація покращилась у 30-і рр., й напередодні Другої світової війни Е. Малер навіть отримала посаду неординарного професора славістики,⁸⁹⁰ на якій вона продовжувала працювати й у післявоєнний період.

Заняття з російської мови і літератури у Цюріхському університеті впродовж 1921-1936 рр. проводив емігрант з Росії, колишній генерал В. Ф. Леонт'єв, який приділяв увагу й темі жінки в російській літературі XIX ст. З 1936 р. курси з славістики тут вів Тургауер Ернст Дікенманн (Thurgauer Ernst Diekenmann), який вивчав славістику у Берлінському університеті й навіть захистив габілітацію у цій галузі⁸⁹¹. З 1942 р. він поєднував викладацьку діяльність у Цюріхському університеті з викладанням курсів з російської мови, літератури й історії, а також сербохорватської, польської, староцерковної мов у Бернському університеті, де було запроваджено посаду приват-доцента слов'янської філології⁸⁹². 1945 р. Т. Е. Дікенманн отримав у Цюріхському університеті посаду титулярного професора, а наступного року йому було запропоновано посаду екстраординарного професора слов'янської філології у Берні.

Того ж року представники соціал-демократичної партії кантону порушили клопотання щодо облаштування в Бернському університеті славістичного інституту, де б велись студії з історії, економіки, культури і мов усіх слов'янських народів і народів СРСР. Але ця ідея не була реалізована. До того ж позиції славістики в обох університетах займали периферійне становище, що спричинило переїзд Т. Е. Дікенманна у 1960 р. до ФРН, де він очолив слов'яно-балтійський семінар у Мюнстерському університеті⁸⁹³.

1944 р. у Швейцарії німецькою мовою вийшов перший том «Історії Росії» Валентина Гітерманна (Valentin Gitermann), а згодом і два наступні томи, в яких було представлено період від найдавніших часів до захоплення влади більшовиками. У 1949 р. всі три томи було повторно видано у гамбурзькому видавництві⁸⁹⁴. Кожен том супроводжувався вагомими додатками джерельного характеру, тому ця праця доволі широко використовувалась як навчальний посібник у вищих навчальних закладах німецькомовного простору, особливо у ФРН й мала вплив на формування образу Росії у студентському середовищі. Текст праці засвідчує в особі В. Гітерманна прихильника концепції «прогресивної європеїзації Росії». Ще у вступі він відзначив, що «Європа йшла як піонер попереду, а Росія по її слідах як здібний учень», але сама нічого «крім містичної віри в якусь світову історичну місію російського народу» не могла запропонувати⁸⁹⁵. Але ці трактування більшою мірою відносились до часу з Московської держави. Період Київської Русі він оцінював значно позитивніше. Відзначивши існування дискусії навколо норманської теорії, В. Гітерманн, посилаючись на старі хроніки зазначав, що «древнеруські міста вперше як політичне ціле були об'єднані збройною силою норманів», але «варяги не мали впливу на основні форми соціального життя, сформовані ще до їх прибуття». Навпаки вони самі з часом асимілювались⁸⁹⁶. Тим самим він зауважив доволі високий розвиток суспільних відносин у слов'янських племен напередодні їх об'єднання в єдину державу й нівелював визначальний характер норманського чинника.

Натомість, російський абсолютизм В. Гітерманн трактував як «спадок татарських режимів», який був «законсервованим московськими великими князями»⁸⁹⁷, що проявилось у проведенні «європеїзації» Росії Петром I з використанням брутальної сили. Але ці реформи були необхідні хоча б для часткового подолання відсталості Росії відносно Заходу⁸⁹⁸. Перемогу більшовизму В. Гітерманн трактував як відхід Росії від європейського курсу, однак писати історію радянського періоду він відмовився, пояснивши це відсутністю доступу до джерельного матеріалу⁸⁹⁹. Своє ставлення до політики

більшовиків він висловив у книжці «Історична трагедія соціалістичної дієт»⁹⁰⁰. В. Гітерманн негативно оцінював встановлення диктатури, при якій порушувались права людей і яка служила інструментом державної монополії на користь правлячої «еліти»⁹⁰¹ й вважав, що існуючий лад і форми відносин у Радянському Союзі «нічого спільного з комунізмом не мали»⁹⁰². Такі інтерпретації радянської дійсності сприяли формуванню негативного образу Радянського Союзу й породжували антирадянські настрої.

Інтерес В. Гітерманна до історії Росії частково можна пояснити і його походженням: він народився 1900 р. в уманській єврейській родині, яка невдовзі перебралась до Швейцарії, де В. Гітерманн, здобувши вищу освіту у Цюрихському університеті, активно долучився й до політичного життя: з 1929 р. був членом соціал-демократичної партії Швейцарії й став у 1943 р. одним з перших її депутатів у бундестазі. В. Гітерманн також працював викладачем: з кінця 20-х до початку 60-х рр. читав курси з історії робітничого руху, розвитку капіталістичної економіки й інших історичних тем у народній вищій школі Цюриха. Під час зимового семестру 1951/1952 н.р. у Цюрихському університеті прочитав оглядову лекцію з історії Росії⁹⁰³. Незважаючи на те, що його авторству належала доволі відома праця з історії Росії, він не отримав в Швейцарії можливості для постійного читання курсів лекцій на означену тематику у жодному з університетів.

Отже, утвердженню східноєвропейської історії як окремого напрямку досліджень і фахової дисципліни в німецькій Швейцарії передувала славістика й поодинокі дослідження окремих істориків, як не й було наприкінці XIX ст. у Німецькій та Австро-Угорській імперіях. Але протистояння холодної війни обумовило те, що в Швейцарії інституалізація східноєвропейських досліджень політологічного й філософського характеру передувала історичним.

Поштовхом для цього стали події 1956 р., коли швейцарсько-радянські відносини були практично замороженні, а в бундестазі навіть розглядалось питання щодо їх розриву⁹⁰⁴. Поряд з політикою нейтралітету другою вагомою складовою політики Швейцарії була солідарність, що обумовлювало участь країни в різноманітних гуманітарних акціях. Виходячи з цих позицій Швейцарія і в другій половині XX ст. надавала притулок політичним біженцям у тому числі й зі Східної/соціалістичної Європи⁹⁰⁵. У 50-60-і рр. швейцарці отримали ще низку негативних вражень від пануючої у Східній Європі політичної системи. В 1956 році Швейцарія стала притулком для більш ніж 11 000 політичних біженців з Угорщини⁹⁰⁶, яких спочатку зустрічали з радістю й намагались надати всіляку допомогу, але з часом до них почали проявляти неприязнь, як до «чужих», які не

живуть за традиціями і правилами Швейцарії. Це також формувало негативні уявлення про східноєвропейські народи⁹⁰⁷. В міру наростання холодної війни швейцарські соціал-демократи перейшли на антикомуністичний табір і антикомунізм у Швейцарії став захисною реакцією та використовувався для об'єднання суспільства⁹⁰⁸.

Вже 1957 р. у Фрібурзькому університеті було засновано Інститут Східної Європи, який спеціалізувався під керівництвом Йозефа Марі Бохенські (Joseph Maria Bocheński) на радянській філософії і досі міжнародного визнання у сфері досліджень радянського комунізму⁹⁰⁹. Й. М. Бохенські, уродженець Жешова, навчався у Львівському, Познанському, Фрібурзькому університетах та Папському університеті у Римі. З 1945 р. він очолював кафедру історії філософії ХХ ст. у Фрібурзькому університеті, у 1964-1966 рр. був його ректором. Окрім Інституту Східної Європи він заснував у 1959 р. журнальну серію «Sovietica», а у 1961 р. журнал «Studies in Soviet Thought». У Радянському Союзі Й. М. Бохенські характеризувався як «один із теоретичних лідерів антикомунізму» й критикувався за трактування радянського ладу як «тоталітарного і антигуманного»⁹¹⁰.

Діяльність інституту фінансувалась владою кантону, окрім того він також мав вагому підтримку від фонду Рокфеллера. Викладацький корпус був інтернаціональним. Тут, крім швейцарців, працювали науковці з ФРН та США. Мета Інституту Східної Європи була визначена таким чином: 1) організація наукових досліджень у рамках східноєвропейських студій; 2) поширення здобутих результатів у прийнятний спосіб; 3) співпраця зі спорідненими інституціями у Швейцарії й за кордоном. Інститут пропонував лекції для всіх слухачів університету, а також дво- та шестисеместрові курси, на яких читались лекції з російської мови та літератури, російської та радянської історії, партійної історії, комуністичної ідеології⁹¹¹. Інститут Східної Європи займався освітньою і дослідницькою роботою. Тут навчались студенти з 14 країн п'ятих континентів, яким пропонувались наступні навчальні програми: елементарні основи советології, вищі студії з радянології, одночасний курс з советології і філософії та спеціальний курс з радянської філософії фізики⁹¹².

1958 р. у двомовному Берні, з метою інформування громадськості «про комунізм і небезпеку, яка загрожує зі Сходу», було утворено Інститут Сходу, який очолив Петер Загер (Peter Sager). Він, перебуваючи під сильним враженням від лютневих подій 1948 р. у Чехословаччині, розпочав свою пропагандистську діяльність з «роз'яснення суті радянського тоталітаризму»⁹¹³ ще за десять років до заснування Інституту Сходу. Завданням діяльності Інституту Сходу було визначено аналіз внутрішньої і зовнішньої політики, військових

питань, економіки, права, виховання і освіти, життя молоді, релігії, культури, науки, партійного життя, соціальних питань, національної політики у країнах соціалістичного табору; інформування громадськості за допомогою брошур, книг і студій та підготовка критичних повідомлень про східні країни для швейцарських і зарубіжних медіа англійською, французькою, іспанською мовами, а з 1966 р. й арабською мовою. Ця друкована продукція щотижня пересилалась авіапоштою і безкоштовно поширювалась у країнах Азії, Африки і Латинської Америки⁹¹⁴ і звичайно була широко розповсюджена у Швейцарії.

У червні 1959 р. у Берні також П. Загером було засновано фонд «Швейцарська бібліотека Східної Європи». До правління фонду входили науковці, директори двох швейцарських бібліотек, представники преси, та чиновники з служби системи освіти. Передбачалось, що діяльність нової інституції буде фінансуватися університетами кантонів та Швейцарським національним фондом підтримки наукових досліджень⁹¹⁵.

На момент заснування бібліотека нараховувала понад 10 000 томів, майже 400 газет та журналів, переважно з країн «по той бік залізної завіси». Окрім того, тут зберігались мікрофільми про радянське життя 30-40-х рр. обсягом понад 60 000 сторінок та архів з понад 35 000 газетних вирізок в основному із західної преси. Матеріали бібліотеки охоплювали вельми широку тематику: передісторія комунізму, історія КПРС, опозиції, історії марксистської філософії та її реформування, історії Росії та СРСР, релігії та атеїзму, держави і права, економіки, фінансів, сільського господарства, індустрії, літератури, філології, історії літератури, радянського мистецтва, педагогіки, виховання, радянської армії, публікації зарубіжних авторів про СРСР та країни народної демократії (Югославію, Польщу, Угорщину, Румунію, Албанію, німецьку радянську зону та ін.)⁹¹⁶. Менш ніж за дев'ять років кількість літератури в бібліотеці зроста в 4 рази. Особлива увага приділялась пресі країн соціалістичного табору. Бібліотека виписувала 202 журнали і газети з країн Східного блоку й 91 з СРСР. В Інституті Сходу існував спеціальний інформаційний відділ, в якому були окремі підрозділи стосовно Радянського Союзу, НДР, Далекого Сходу (Китай, Демократична Республіка В'єтнам, Монголія, КНДР), Польщі, Чехословаччини і спільний підрозділ стосовно Болгарії, Румунії, Угорщини і Югославії, де готувались щотижневі огляди подій у цих країнах переважно за матеріалами преси⁹¹⁷.

Інституції, зорганізовані Й. М. Бохенські й П. Загером сприймалися у Швейцарії неоднозначно. Тут вважали, що діяльність Інституту Східної Європи і Й. М. Бохенські, зокрема, не зовсім

відповідає політиці нейтралітету, тому в університеті навіть обдумували проект виокремлення Інституту Східної Європи за межі університету⁹¹⁸. У липні 1961 р. у соціал-демократичній пресі за ініціативою колишнього голови соціал-демократичної партії Швейцарії Ганса Опрехта (Hans Oprecht) з'явилась стаття з промовистою назвою «Політична шизофренія». У ній йшла мова про те, що Швейцарія добре дбає про економічні відносини та торгівлю, але з усіх сил намагається уникати контактів на Сході й, перш за все, в культурній сфері. Типовим прикладом такої ситуації було названо П. Загера, який для розвитку діяльності свого інституту користувався коштами фірм, що мали мільйонні контракти з СРСР і в той же час у газеті «Der klare Blick» («Ясний погляд») вів боротьбу проти культурних контактів з країнами Східного блоку. У свою чергу П. Загер подав до суду на Г. Опрехта за нанесення особистої образи. Але суд не визнав провини за Г. Опрехтом й зобов'язав позивача сплатити всі судові витрати. Ця подія мала не тільки широкий резонанс серед швейцарської громадськості, але й в урядових колах ФРН⁹¹⁹.

Вочевидь швейцарське суспільство не зовсім сприймало такий підхід у відносинах зі Східною Європою. Водночас воно не мало й потреби у ґрунтовних знаннях про цей регіон. Переважній більшості швейцарців було комфортніше поза вивченням і поза знаннями про Східну Європу. Тому таке мізерне представництво інституцій, в яких переймалися конструюванням образу Східної Європи було обумовлено не тільки політикою нейтралітету, але й відсутністю інтересу у суспільстві. А. Каппелер, який народився у 1943 р. поблизу Цюриха й студіював славистику й історію у Цюрихському і Віденському університетах у 60-і рр., пише, що Східна Європа була відносно Швейцарії «чужим» для неї «екзотичним світом». «Естонія, Банат, Судецька земля, Київ Зібенбюрген і Данціг, навіть Дрезден, Росток і Померанія були поняттями, які асоціювалися з чимось далеким й розташовувалися десь на Сході чи на Півночі. Хоча далекий екзотичний східноєвропейський простір, через загрозову світову державу Радянський Союз, протягом холодної війни ставав політично актуальним, цей політичний поділ ще більше виступав подразником екзотичності Східної Європи»⁹²⁰. За його спогадами у Швейцарії «Східною Європою взагалі довго не цікавилися, Швейцарія була (і є) цілком орієнтована на Захід. Важливо також те, що Швейцарія, на противагу Австрії і Німеччині, не має кордонів з країнами, які зараховували до Східної Європи». Тому у школі він вивчав «американську, французьку та італійську історії, дещо менше також німецьку історію, тому що у Швейцарії існувала певна германофобія». А. Каппелер пригадує, що деякі факти з історії Габсбурзької монархії і

Росії він почув тільки навчаючись в університеті. «Винятком була історія політичних біженців з Росії, України і Польщі. Це була точка дотику (до Східної Європи – П.Б.), але звичайно інтерес був дуже незначний і необхідно сказати є до сьогодні незначним», що засвідчує й той факт, що сьогодні у Швейцарії є тільки три професури східноєвропейської історії⁹²¹.

1968 р. швейцарці знову отримали негативні враження про комуністичні режими у Східній Європі, коли сюди докотилася чергова хвиля емігрантів, на цей раз з Чехословаччини. До кінця 1970 року, починаючи з серпня 1968 р. до Швейцарії прибуло 11 973 чехів та словаків⁹²², що також породжувало антикомуністичні настрої у швейцарському суспільстві. Певно тому влада виділяла незначне фінансування для досліджень Східної Європи, до того ж переважна більшість фахівців у сфері Східної Європи зазвичай були не швейцарцями⁹²³.

Антикомуністична діяльність обох інститутів була більшою мірою співзвучна політиці протистояння холодної війни, яка проводилась правими політиками у ФРН, ніж політиці нейтралітету, задекларованій Швейцарією. Саме тому урядові і політичні кола ФРН проявляли інтерес як до діяльності Інституту Східної Європи у Фрібурзькому університеті, так і Інституту Сходу у Берні. Наприклад, посольство ФРН у Берні рекомендувало МЗС ФРН налагодити та підтримувати співпрацю з Інститутом Східної Європи, зокрема, через надання стипендій німецьким студентам для навчання у Фрібурзі⁹²⁴. У свою чергу німецькі науковці з Федерального інституту досліджень марксизму-ленінізму (Інститут соетології) у Кельні відзначали незначну співпрацю з Інститутом Східної Європи й існування планів щодо спільного журналу філософсько-ідеологічного характеру й зазначали, що два співробітники Інституту соетології були членами редколегії «Studies in Soviet Thought». Водночас в Інституті соетології вважали, що, попри труднощі перших спроб, співпрацю варто продовжити⁹²⁵, тому МЗС ФРН рекомендувало своєму послу підтримувати й надалі контакти з Й. М. Бохенські та його інститутом⁹²⁶.

Заходами окремих інстанцій ФРН підтримувалась і публікаційна діяльність Інституту Східної Європи. Наприклад, у третьому томі серії «Sovietika» було опубліковано скорочений переклад радянського підручника «Основи марксистської філософії», виданого у 1958 р. під редакцією П. Павелкіна і Г. Курбатової. У німецькому перекладі том мав назву «Догматичні основи радянської філософії»⁹²⁷, редагування перекладу було здійснено за підтримки Східного коледжу федерального представництва Heimatdienste (вітчизнана служба) у

Кельні й видруковано у голландському видавництві, що ще раз підтверджує намагання урядових та академічних кіл Швейцарії до певної міри дистанціюватися від діяльності Інституту Східної Європи й дотримуватися, з одного боку, нейтралітету, а з іншого, уникати поширення комуністичних ідей. Водночас це підтверджує широку міжнародну підтримку Інституту Східної Європи й визнання його заслуг в антикомуністичній боротьбі. У передмові Й. М. Бохенські зауважив, що чимало тез цього підручника видаватимуться «для західного читача вельми не філософськими» й відзначив те, що хоча праця й була покликана подати нове бачення основ радянської філософії, на яких позначився сталінізм і які функціонували у радянському суспільстві до 1956 р., вона, насправді, мало чим відрізнялась від попередніх сталінських трактувань. До того ж праця радянських науковців, на думку Й. М. Бохенські, мала «реакційний характер», хоча б тому, що в ній декларувалась «партійність природничих наук», а це «означало утиск свободи досліджень»⁹²⁸.

У липні 1961 р. було прийнято рішення про утворення швейцарсько-німецького товариства «остфоршунгу» на базі швейцарського Інституту Сходу та західнонімецького дослідницького товариства з державно-політичної громадської роботи (Франкфурт на Майні)⁹²⁹. Товариство мало на меті не стільки організацію та проведення серйозних дослідницьких проєктів, скільки поширення у просвітницький спосіб інформації про «сили та устремління, які намагаються зруйнувати основи наших християнсько-гуманних, вільно-демократичних державних та суспільних форм»⁹³⁰. А ще конкретніше завдання полягало у розповсюдженні у ФРН публікацій швейцарського Інституту Сходу⁹³¹. Зокрема віце-президент товариства Карл-Хайнц Вогт (Karl-Heinz Vogt) звернувся до членів фракції ХДС/ХСС з пропозицією підписатись на видання Інституту Сходу та вступити в члени товариства⁹³². Особлива увага зверталась на газету «Der klare Blick», що видавалась Інститутом Сходу і була більш відома в ФРН як «Schweizerischen Kommentare» («Швейцарські коментарі») та мала вельми виражений антикомуністичний характер. Ось, до прикладу, декілька назв статей: «Радянський колоніалізм у серці Азії. Приклад Туркестану», «ЧССР «прогресивний» сателіт» та ін.⁹³³ Інші видання Інституту також мали більш пропагандистський ніж науковий характер.

У середині 60-х рр. на баварському радіо трансливались тексти Й. М. Бохенські з розвінчання марксизму-ленінізму, а навесні 1973 р. відбулась їх повторна трансляція. 1974 р. за фінансової підтримки баварського земельного відділу політичної освіти їх було видано окремою книжкою під назвою «Марксизм-ленінізм. Наука чи віра». Інтерес до цієї теми Й. М. Бохенські пояснював не тільки напруженням у відносинах між Заходом і Сходом, але й поширенням на Заході

неомарксизму⁹³⁴. Які ж аргументи використовував Й. М. Бохенські на протигагу марксизму-ленінізму: по-перше, він зауважував, що це не є наука, оскільки базується не на досвіді, а на текстах т.з. класиків Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна і не використовує наукові методи, а шми тільки спекулює й не піддається дискусії, а видається як «незмінна догма», тому марксизм-ленінізм не є наукою, а вірою; по-друге, у гуманітарній сфері марксизм-ленінізм не визнає «нічого вищого за людину», тобто пропагує атеїзм. До того ж цей гуманізм не зважає на «сьогоднішніх окремих людей», а хоче «все робити для майбутнього людства»⁹³⁵. Виходячи з цього він відзначав, що марксизм-ленінізм у кінцевому рахунку приречений на провал через свій утопізм. Але те, «коли» і «як» це відбудеться залежить від готовності вести з ним духовну боротьбу, що трактувалось ним як справа совісті⁹³⁶.

Отже, обидва швейцарські інститути в основному посереджувались на поточних подіях і практично не зверталися до історичної тематики. Тут частково приділялась увага церквам Східної Європи, насамперед, католицькій церкві Польщі⁹³⁷ та розв'язуванню догм марксизму-ленінізму. У зв'язку з такою специфікою негативний образ, який конструювався заходами обох інституцій, стосувався в основному соціалістичної системи і це був негативний образ пануючої політичної системи і владних еліт, а не власне образ Східної Європи як регіону. Саме ці дві інституції й частково кафедри славістики визначали образ Східної Європи й займали провідні позиції в його репрезентації у німецькомовній Швейцарії до 70-х рр.

Незважаючи на протистояння і антикомуністичну агітацію, у 1960-і рр. у більшості університетів були засновані або посилені семінари славістики (у Цюріху та Женеві в 1961 р., Базелі – 1964 р., Лозані – 1969 р.; у Берні та Фрібурзі (Фрайбурзі) у 1968 р. було засновано спільну кординаційну посаду професора)⁹³⁸. У Базельському університеті запровадили посаду екстраординарного професора історії слов'янських народів і їх мов, яку зайняв учень Е. Малер Рудольф Бехтольд (Rudolf Bächtold). З початку 50-х рр. він працював тут лектором славістики. У своїх дослідженнях і лекційних курсах Р. Бехтольд звертався не тільки до філологічних проблем, але й приділяв чималу увагу історичним питанням. Його перша дисертація була присвячена постаті М. Карамзіна, а габілітація – історії Південно-Західної Росії у пізні середньовіччя з особливою увагою до територіальних, економічних і соціальних відносин⁹³⁹. У 60-і рр. було також засновано книжкову серію «Slavica Helvetica», в якій вийшло чимало праць, що засвідчували успіхи слов'янської літератури. Окремі томи було присвячено творчості таких постатей як Б. Шульдц,

Д. Тупталос, В. Маяковський, Л. Толстой, О. Пушкін, О. Берголін, Я. Івашкевич, О. Герцен і зв'язки російських публіцистів з Швейцарією. Предметом досліджень швейцарських славістів була також польська і російська тогочасна проза. На відміну від Інституту Східної Європи й Інституту Сходу інституції, пов'язані зі славістичними студіями, відзначалися більшим академізмом і практично не вдавалися до антикомуністичної агітації, а намагались формувати інтерес до культури слов'янських народів.

На думку швейцарських дослідників, зміцнення позицій славістики в університетах було обумовлено не стільки ідеологічними, скільки прагматичними мотивами, оскільки намітилось посилення політичних і господарських контактів з країнами Східного блоку. Східноєвропейська історія довгий час залишалась без уваги, що, на їх думку, не в останню чергу пояснюється небажанням заводити в країні зайвих «лівих агітаторів»⁹⁴⁰. На Східну Європу дивились «через політичні окуляри» і навіть у 60-і рр. майже ніхто у Швейцарії не досліджував історію Радянського Союзу, історію Росії. Тому вивчення А. Каппелером історії Росії та поїздки до СРСР робили його в очах швейцарської поліції небезпечним, але безумовно цей «нагляд» не можна порівняти з тим політичним тиском, який існував у Радянському Союзі і з яким А. Каппелер мав змогу познайомитись під час своїх подорожей та стажування у СРСР⁹⁴¹. Цим ситуація у німецькій Швейцарії також відрізнялась від іншого німецькомовного світу. Наприклад, А. Зупанн, який також у 60-і рр. студіював історію, германістику і східноєвропейську історію у Віденському університеті, стверджує, що він не відчував політичного тиску і мав змогу вільно купувати та читати книги східноєвропейських, американських, німецьких та інших авторів⁹⁴². Ніхто інший з німецькомовних дослідників Східної Європи, окрім А. Каппелера (він єдиний з усіх респондентів жив і навчався у Швейцарії у 50-60-і рр.), у своїх інтерв'ю чи листах-відповідях не вказав на те, що він потрапляв під особливу увагу органів безпеки своєї країни через вивчення Східної Європи.

Інституалізація фаху «східноєвропейська історія» у Швейцарії пов'язана із заснуванням кафедри східноєвропейської історії у 1971 р. у Цюрихському університеті. Хоча її заснування було обумовлено холодною війною, але політичного тиску чи «спроб зверху вплинути на навчальні чи дослідницькі програми в антикомуністичному чи антиросійському сенсі» не чинилось⁹⁴³. З одного боку, це, вочевидь, було обумовлено статусом університетів у Швейцарії, а з іншого – політикою розрядки, яка розпочалась у відносинах між Заходом і Східним блоком. Новоутворену кафедру очолив запрошений з ФРН

Карстен Герке (Carsten Goehrke). Ще в шкільні роки він зацікавився російською музикою, ландшафтами та культурою й приватно вивчав російську мову. Його первинні уявлення про Східну Європу були «ностальгічними та ідеалістичними (тайга, степ, твори Достоевського та Толстого, Донський козацький хор, музика Мусорського)», але студіювання історії й ближче знайомство з політичною системою розвіяли цю романтику. І на політичному ґрунті для нього «Східна Європа стала дуже віддаленою від Центральної та Західної Європи»⁹⁴⁴. К. Герке належав до повоєнної генерації німецьких дослідників Східної Європи, які мали більш ліберальні погляди й намагались утверджувати науковість східноєвропейських досліджень. Водночас він не мав лівих переконань і критично сприймав комуністичні політичні режими, що швидко відповідало тогочасній швейцарській східній політиці.

Маючи досвід професійного становлення у західнонімецьких університетах, К. Герке переніс у Цюрихський університет традиції німецьких східноєвропейських студій і скористався однією з чотирьох існуючих на той час у Західній Німеччині моделей організації викладання фаху: східноєвропейська історія як автономна дисципліна була інтегрована до складу історичного семінару, що відкривало широкі можливості для порівняльних студій. З самого початку заснування відділу східноєвропейської історії ставилось завдання якомога «ширше в територіальному» і якомога «глибше в часовому проміжку» охопити історію регіону у дослідницькій і викладацькій практиці⁹⁴⁵. Тут як і в Німеччині та Австрії після Другої світової війни під Східною Європою розуміли Радянський Союз і всі європейські країни соціалістичного табору, крім НДР. Викладацька програма була представлена історією чотирьох великих регіонів Східної Європи: Росія/Радянський Союз, північ Східно-Серединної Європи (Польща й Прибалтика), південь Східно-Серединної Європи (богемсько-моравські і угорські землі) і Південно-Східна Європа⁹⁴⁶. Але, за словами самого К. Герке, за його студіями в Тюбінгенському і Мюнстерському університетах він радше був фахівцем з загальної історії нового часу. Пізніше, як учень Манфреда Хелльманна (Manfred Hellmann), глибше опанував загальну й східноєвропейську історію, особливо пов'язану з середньовіччям і значним інтересом до компаративістики. Тому, прибувши до Цюриха міг, насамперед, пропонувати лекції з історії Росії в середньовіччя й новий час, а історію Східно-Серединної і Південно-Східної Європи мусив в Цюриху ще тільки опанувати⁹⁴⁷. Також при формуванні курсів виникла необхідність враховувати інтереси студентів. З самого початку заснування семінару були студенти, які хотіли спеціалізуватися на польській історії. Невдовзі тут розпочали студії емігранти з Чехословаччини та Угорщини, а також діти робочих

емігрантів з Південно-Східної Європи, перш за все, з Югославії, які бажали вивчати історію країн свого походження. Серед випускників Цюрихського університету за фахом «східноєвропейська історія» вихідці з східноєвропейських країн склали 22 %. Цікаво, що студент К. Герке зарахував також вихідців з Фінляндії, Греції та Туреччини⁹⁴⁸.

Протягом своєї викладацької діяльності в Цюрихському університеті К. Герке пропонував студентам такі тематичні курси: «Основні проблеми і основні структури російської історії», «Основні проблеми і основні структури півночі Східно-Серединної Європи: Польща і Балтійські країни», «Основні проблеми і основні структури півдня Східно-Серединної Європи: богемські та угорські землі», «Основні проблеми і основні структури історії Південно-Східної Європи: Балканський півострів», «Повсякденне життя у Росії від середньовіччя до сьогодення», «Персоналії й історія: Росія від Володимира Святого до Леоніда Брежнєва», у 1987 р. назву було відкореговано: «Персоналії й історія: Росія від Володимира Святого до Михайла Горбачова», а у 1994 р. змінено: «Персоналії й історія: Росія від великої княгині Ольги до Бориса Єльцина»; також пропонувалися курси лекцій «Жінки у Російській історії», «Історія російського козацтва» та цикл лекцій, пов'язаних з історією Сибіру; у середині 80-х рр. було запропоновано курс лекцій про життя швейцарців у Росії⁹⁴⁹.

Лекції з історії Південно-Східної Європи нового часу у Цюрихському університеті читав Вернер Габріель Ціммерманн (Werner Gabriel Zimmermann), який з 1973 р. був титулярним професором загальної нової історії, з особливою увагою до історії Південно-Східної Європи⁹⁵⁰. Він був родом із Цюриха, у першій половині 50-х рр. студіював історію у Мюнхені, Майнці, мав дослідницьку роботу в Югославії й наприкінці 50-х рр. захистив габілітацію про Вальтара Богішіча⁹⁵¹. У Цюрихському університеті В. Г. Ціммерманн читав курси «Східна і Південно-Східна Європа у контексті загальної історії XVI і XVII ст.», «Вступ до історії Південно-Східної Європи XVI-XX ст.», «Османська імперія», «Південно-Східна Європа й європейські країни у XVIII ст.», «Боснія-Герцеговина від Берлінського конгресу до замаху у Сараєво», «Хорватський національний рух в першій половині XIX ст.», «Міста Далматії і ландшафти», «Утворення модерних держав у Південно-Східній Європі», «Балканські проблеми й балканська політика», загальні курси лекцій з історії Південно-Східної Європи у різні історичні періоди як то у XVIII ст., під час Першої світової війни, міжвоєнний період⁹⁵².

Першим асистентом відділу східноєвропейської історії (1971-1976 рр.) та приват доцентом (1979-1982 рр.) у Цюрихському

університеті був А. Каппелер. Свій вибір щодо спеціалізації з східноєвропейської історії він вважає випадковим й відзначає, що спочатку захоплювався російською літературою й студіював словістику, а потому вирішив писати дисертацію зі східноєвропейської історії. Оскільки у Швейцарії у 60-і рр. східноєвропейська історія не була представлена як фахова дисципліна в жодному університеті, то він змушений був навіть поїхати на консультацію до професора Г. Штьокля у Кельнський університет⁹⁵³. 1970 р. за програмою стипендіального обміну А. Каппелер побував у Радянському Союзі⁹⁵⁴ й відвідав Україну, де у нього виник сумнів щодо «пануючої думки про те, що українська мова, література та історія являють собою маловідомий периферійний варіант російської історії та культури»⁹⁵⁵. Згодом, отримавши стипендію для написання габілітації впродовж 1976-1978 рр. мав науково дослідну роботу у Парижі, Гельсінкі і Москві⁹⁵⁶, що дало можливість у 1979 р. захистити дисертацію про царську Росію і народи Середнього Поволжя в XVI-XIX ст.⁹⁵⁷. Звернення до цієї теми й дослідження маловідомих на Заході народів вирізняло А. Каппелера серед тогочасних німецькомовних дослідників Східної Європи

У Цюрихському університеті А. Каппелер читав курси лекцій: «Історія неросійських народів у Російській імперії» та «Історія Радянського Союзу після Другої світової війни», вів семінар «Національні рухи в Східній Європі» та колоквіуми «Західноєвропейські джерела з історії Московської держави», «Листування Івана Грозного з принцом Курбським», «Терористи в царській Росії»⁹⁵⁸.

З другої половини 80-х рр. у Цюрихському університеті ввели курси компоративіського характеру. Наприклад, колоквіум про «Східноєвропейські міста в історичному порівнянні від середньовіччя до індустріалізації: типологія і структура» (1986 р.), семінари «Політичний менталітет і церковна традиція: католицизм, протестантизм і православ'я як історичні сили в Східній Європі (1991-1992 рр.)», «Міста-республіки пізнього середньовіччя в порівнянні: Новгород, Псков, Любек, Венедіг, Рагуза» (1996 р.)⁹⁵⁹. Тематика курсів, які читались у Цюрихському університеті свідчить про намагання якомога ширше в територіальному відношенні представити історії Східної Європи, однак очевидним є збереження русоцентризму.

Протягом першого десятиріччя переважну частину часу К. Герке присвячував облаштуванню семінару й викладацькій діяльності. Його наукові інтереси ще до переїзду у Швейцарію в основному були зосереджені на історії поселень Київської Русі і Росії до XVII ст. В першій найвагомій публікації, яка була присвяченна теоріям про

виникнення і розвиток поняття «мір», К. Герке проаналізував і класифікував найрізноманітніші підходи до трактування і вивчення цього явища в організації сільського життя Росії як російськими, радянськими, так і зарубіжними науковцями. Підсумовуючи результати дослідження цього питання радянською історіографією, К. Герке відзначив, що вона значною мірою була «у подвійний спосіб залежна від західноєвропейської і російської історіографії середини XIX ст.», а тому не варто від неї очікувати «плідних і дискусійних результатів»⁹⁶⁰. Наступні роботи були пов'язані з земельними питаннями й особливостями поселень у Московській державі XVI ст. Впродовж 70-х – поч. 80-х рр. він чималу увагу приділяв історії руських міст, зокрема: середньовічній історії Новгороду, методологічним проблемам дослідження чисельності населення древнеруських міст і Московської держави XVI ст., а також радянській історіографії міської історії. В Радянському Союзі відзначали К. Герке як одного з провідних фахівців російської міської історії і хоча його окремі положення не цілком сприймалися радянськими рецензентами, але визнавалися академізм й аполітичність його праць.

Переважна більшість досліджень цього періоду були опубліковані у виданнях ФРН, що, з одного боку, вписувало швейцарські східноєвропейські дослідження у західнонімецьке академічне середовище, але з іншого – мінімізувало їх репрезентацію в Швейцарії. Варто зауважити й те, що практично до другої половини 80-х рр. Росія залишалась для К. Герке регіоном більш уявним, ніж наявним, хоча основу його дослідницьких інтересів становила власне російська історія. До перебудови його наукові контакти і поїздки обмежувались Чехословаччиною, Югославією, Румунією і Болгарією. У Росію він почав знайомитись тільки у роки перебудови, але зумів налагодити численні наукові контакти з науковцями не тільки в Москві, але й в інших містах Росії, оскільки неодноразово подорожував разом з дружиною через всю Росію, організовував чимало навчальних екскурсій для студентів, у тому числі й до Сибіру⁹⁶¹. Це давало змогу студентам формувати власні судження про Радянський Союз/Росію.

З середини 70-х рр. у Цюріхському університеті почали приділяти увагу історії швейцарців у Росії. Звернення до цієї теми пояснювалось з одного боку тим, що з самого початку заснування у 1971 р. «єдиної у Швейцарії кафедри східноєвропейської історії» передбачалось й дослідження питань пов'язаних з відносинами між Швейцарією й Східною Європою, перш за все, Росією, де «історія російських швейцарців відігравала центральну роль», але дослідити таку тему комусь одному видавалось не під силу, тому довелось чекати, поки буде підготовлена «перша генерація істориків по спеціальності

«східноєвропейська історія». До того ж відділу східноєвропейської історії було передано архів «Об'єднання російських швейцарців», де зберігалась інформація про 5 650 осіб⁹⁶², які свого часу жили у Російській імперії.

1985 р. К. Герке розпочав видання книжкової серії «З історії російських швейцарців», в якій до початку XXI ст було видано вісім томів. В основу цієї книжкової серії було покладено дисертації, написані і захищені на семінарі східноєвропейської історії під керівництвом К. Герке і які, як і в німецькому випадку покликані були показати внесок швейцарців в облаштування Росії. Увагу дослідників привернули такі категорії швейцарців у Російській імперії як офіцери, дипломати, вищі службовці, науковці, інженери, євангелістські істори.

Серію відкривала колективна монографія «Швейцарці у царській імперії»⁹⁶³. Сьомий розділ монографії «Швейцарія і Росія – їх взаємозв'язки» був написаний К. Герке. Цікаво, що він використав термін «взаємозв'язки», впроваджений у НДР у середині 50-х рр. під впливом радянських науковців. Заради відповіді на питання, яке значення для Росії мали емігранти-швейцарці, К. Герке спробував проаналізувати внесок різних професійних груп. Наприклад, щодо швейцарських вчителів/вихователів, то вони «без сумніву, ймовірно, більше ніж інші вихователі зробили для того, щоб представники російської еліти з кінця XVIII ст., само собою зрозуміло, з дитинства сприйняли західноєвропейський спосіб мислення й освітні традиції»⁹⁶⁴. Стосовно ролі науковців, то К. Герке відзначив, що швейцарці становили на початковому етапі закриту групу: вони були переважно математиками⁹⁶⁵, а в подальшому були представлені у хімії, ботаніці, медицині. Саме науковці, у порівнянні з представникам мистецтва, мали найбільше значення для розвитку російської культури⁹⁶⁶. Щодо значення Росії для швейцарців, то вона була для них у XVIII-XIX ст. цілком подібно до Америки «Обітованою Землею»⁹⁶⁷. К. Герке пояснив це тим, що царська імперія через своє «відкапсолювання від пагинського Заходу мала у пізні середньовіччя й ранній новий час повільніший технічний розвиток, ніж більша частина Західної Європи; менше промислових і військових спеціалістів, ніж вона потребувала». Це створювало для швейцарців у Росії кращі шанси для реалізації, окрім того, після повернення з Росії, де вдавалось досягти вагомих успіхів, можна було зробити кар'єру і у Швейцарії. К. Герке вважав за необхідне звернути увагу й на те, що «швейцарці без сумніву досягли великих заслуг у науковому, мистецькому, освітньому і економічному розвитку Росії, але Росія платила мало грошей». Відмітив він і той факт, що держава й дворяни, які були основними роботодавцями

російських швейцарців й відповідно платниками, перш за все, жила на рахунок експлуатації селян⁹⁶⁸.

Звернення до теми російських швейцарців частково уподібнювано східноєвропейські дослідження у Швейцарії із зазначеним напрямком досліджень у ФРН, де у другій половині 80-х рр. також активізувалися розробка тем, пов'язаних з історією німців-колоністів у Східній Європі. Водночас дослідження історії швейцарців на теренах Східної Європи вирізняють східноєвропейські історичні студії у Швейцарії від німецьких та австрійських. Також їх відмінність від західнонімецьких полягає у мультинаціональному складі дослідників і широкому включенню у цей процес емігрантів⁹⁶⁹, що частково робить їх подібними до австрійських.

1987 р. заходами К. Герке було засновано ще одну книжкову серію «Швейцарія і Східна Європа». У цій серії вийшли праці, де показано Швейцарію як прихисток для біженців та емігрантів з Східної Європи, як центр здобуття освіти, насамперед, для студенток з Росії та питання швейцарсько-радянських і швейцарсько-чехословацьких відносин. Переважна більшість опублікованих монографій також написана на основі дисертацій, захищених в Цюрихському університеті по спеціальності «східноєвропейська історія». Однак у Швейцарії не було засновано спеціального фахового видання. Вочевидь це пов'язано з обмеженою кількістю дослідників Східної Європи у Швейцарії і відповідно дописувачів. Водночас це змушувало швейцарських науковців, по-перше, друкуватися у загальношвейцарських наукових виданнях і тим самим свої інтерпретації Східної Європи презентувати більш широкій аудиторії, по-друге у західнонімецьких фахових виданнях, що робило швейцарські дослідження більш інтегрованими у німецьке академічне середовище, ніж австрійські.

Протягом 20 років відділ східноєвропейської історії Цюрихського університету залишався єдиною інституцією у німецькомовній Швейцарії, де професійно вивчали і досліджували історію Східної Європи. Але події кінця 80-х – початку 90-х рр. спричинили певне переосмислення східної політики Швейцарії. Спочатку традиційно проводились акції надання гуманітарної допомоги країнам Східного блоку під час його розпаду у 1989-1991 рр. На початковому етапі ця політика відзначалась певною пасивністю МЗС Швейцарії, як схарактеризував її швейцарський дослідник Штефан Бруно: «вичікують і п'ють чай». У подальшому реакція зовнішньополітичного апарату на події у Східному блоці проявлялася радше в «оперативній, ніж стратегічній площині»⁹⁷⁰. Найбільш швидкою була реакція на події в Польщі, Угорщині і Чехословаччині у 1990 р. і країнах Прибалтики у

1991 р. після серпневого путчу⁹⁷¹. Натомість у роки перебудови у Цюріху й, напевне, в усій Швейцарії, значно зріс інтерес до Радянського Союзу й східноєвропейської історії як серед громадськості, так і серед академічної молоді. К. Герке пояснює це тим, що вони були «натхненні харизмою Михайла Горбачова й сподівались, що це приведе у Росії і всій Східній Європі до тривалого політичного, економічного і культурного підйому». Це спричинило зростання кількості слухачів семінару, але з приходом до влади у Росії Путіна «інтерес знову спав»⁹⁷².

Подальший розвиток подій у Східній Європі на початку 90-х рр. поставив на порядок денний питання про доцільність існування Інституту Сходу у Берні. Після краху комуністичних режимів тут було організовано фонд демократії, який підтримував у видавничу сферу. 1994 р. інститут практично припинив свою діяльність, натомість тут було утворено товариство «Форум Схід-Захід», яке частково перейняло на себе діяльність інституту й займалося підтримкою переходу від тоталітаризму до демократії в середньо- і східноєвропейських країнах. Бібліотеку інституту, яка нараховувала понад 100 000 книг та 90 найменувань газет і журналів з історії, політики, економіки колишніх країн соціалістичного табору у 1997 р. було передано до бібліотеки Бернського університету. Такий розвиток подій підтверджує політичний, а не академічний характер Інституту Сходу й те, що його заснування було своєрідною інструменталізацією антикомуністичної боротьби.

Натомість у Базельському університеті 1 квітня 1991 р. було впроваджено посаду екстраординарного професора східноєвропейської і нової загальної історії. Цю посаду зайняв дослідник з ФРН Хейко Хауманн (Heiko Haumann), який народився 1945 р. в Атендорні, студіював історію, політичні науки, педагогіку й соціологію в університетах Марбурга й Франкфурта на Майні. Свій вибір щодо східноєвропейської історії він пояснив тим, що ще під час занять з історії у школі цікавився Східною Європою, особливо Росією. 1964 р. під час свого першого студентського семестру відвідував і лекції зі східноєвропейської історії. Оскільки у Марбурзькому інституті східноєвропейської історії «панувала добра атмосфера» і не було так багато студентів як на лекціях з інших історичних дисциплін, то Х. Хауманн обрав саме східноєвропейську історію. До цього ж додалось і те, що він «цікавився історією соціалізму і хотів знати, як ідеї ХІХ ст. були втілені у життя після російської революції»⁹⁷³.

Очевидно цей інтерес визначив і тему першої дисертації про впровадження планової економіки у радянській Росії у 1917-1921 рр., яку Х. Хауманн захистив у Марбурзькому університеті у 1971 р. Для підкреслення значимості дій більшовиків щодо поліпшення життя

простого народу монографія розпочиналась розділом про стан електрифікації Росії до 1917 р., де відзначалась відсталість економічного розвитку Російської імперії на початку ХХ ст. Але цю відсталість Х. Хауманн пояснював не в рамках попередньо усталеної традиції з посиланням на культурні і релігійні відмінності між Росією й західним світом, а «гігантською територією з її специфічними географічними умовами і важкими для подолання відстанями, домінуванням сільського господарства над індустрією, відносно великим впливом держави на економіку і зв'язком торгового й індустріального капіталу», сильною концентрацією продукції в самій індустрії, тісною співпрацею синдикатів і концернів з урядом, іноземним капіталом і державними боргами⁹⁷⁴. Праця була написана на основі опублікованих радянських документів, а також спогадів і переважно радянської преси. Окрім того, вона засвідчила й прихильність самого Х. Хауманна до лівих ідей й, відповідно, позитивну оцінку господарської діяльності більшовиків у досліджуваній період, особливо щодо плану ГОЕЛРО та його значення не тільки для економічного розвитку, але й соціальної сфери життя. Монографія закінчувалась цитатою з газети «Деревенская коммуна» за 8 грудня 1920 р. про відвідання В. Леніним сіл Кашино і Ярополці, поблизу яких було встановлено динамо-машину, що забезпечувала ці села електроенергією⁹⁷⁵. Цікаво, що на момент захисту дисертації Х. Хауманном в Радянському Союзі процес «електрифікації всієї країни» ще не був остаточно завершений.

Після захисту дисертації Х. Хауманн викладав у Фрайбурзькому університеті й опублікував низку праць з економічної і соціальної історії СРСР⁹⁷⁶, у 1977 р. захистив габілітацію «Капіталізм у царській державі 1906-1917 рр.»⁹⁷⁷. Наприкінці 80-х рр. у співредакторстві з Гельмутом Альтріхтером (Helmut Altrichter) опублікував збірку документів з економічної і соціальної історії СРСР від Жовтневої революції до смерті Сталіна. У передмові до підбірки документів про індустріалізацію, колективізацію і сталінізм, впорядкуванням яких власне й займався Х. Хауманн, він відзначив існування «диктатури Сталіна, крайню централізацію, бюрократизацію, догматизм в мисленні [...] і перш за все терор проти широкого кола населення [...]». І тут же зауважив, що «все ж визначали новий порядок не вони одні». Оскільки тогочасний економічний і соціальний розвиток, на думку Х. Хауманна, показав «швидкі темпи переходу від аграрної до індустріальної системи» і Радянський Союз невдовзі посів 2-ге місце у світі за об'ємом виробленої продукції, а «перемога у війні» підтвердили правильність обраного у 1929 р. шляху розвитку СРСР, ще одним аргументом на захист тогочасної політики радянського режиму

Х. Хаумана назвав «патріотизм населення»⁹⁷⁸. Практично у всіх публікаціях німецького періоду проглядалась чимала прихильність Х. Хаумана до Росії/Радянського Союзу. Вочевидь це значною мірою відповідало новим тенденціям у відносинах Заходу з вельми швидко мінливою Східною Європою.

Напередодні свого переїзду до Швейцарії Х. Хауманн звернувся до теми історії єврейства Східної Європи. Книга вперше була видана у 1990 р., згодом витримала 6 перевидань і вийшла у перекладі на польську мову. У монографії основна увага була приділена життю євреїв на теренах Польщі у XVIII-XIX ст., оскільки Польща у XIV ст. стала прихистком для єврейства, яке зазнавало переслідувань у Західній Європі. Це перетворило Польщу на основний центр формування східноєвропейської єврейської ідентичності. Через події 1648 р., які Х. Хауманн назвав «катастрофою», що прийшла на зміну «золотому часу» єврейства, він торкнувся й української тематики. Катастрофа, на думку автора, була обумовлена тим, що у першій половині XVII ст. євреї опинилися «між поміщиками і селянами, між католиками, православними і уніатами, між поляками і українцями». Свідченням того, що євреї усвідомлювали небезпечність свого становища, стало те, що вони почали озброюватися і укріплювати синагоги⁹⁷⁹. Жертвами цієї катастрофи стали 100 000-125 000 євреїв, оскільки основною силою повстанців були козаки, то Х. Хауманн коротко подав і їх історію. За його версією «козаки, етнічно змішані войовничі вершники-кочівники, які ймовірно з XV ст. розселилися в різних місцевостях Південної Росії [...]. У XVI ст. вони сильно ослов'янилися і релігійно долучилися до Російської православної церкви». З часом до них приєднувались російські селяни-втікачі⁹⁸⁰.

У книжці дано короткий огляд життя євреїв у царській Росії після поділів Польщі, у Моравії, Богемії, Угорщині і «у двох важливих центрах» східноєвропейського єврейства – Галичині і Буковині. Формування нової ідентичності східноєвропейських євреїв Х. Хауманн датує другою половиною XIX ст. і пов'язує з кризою єврейства та зростанням антисемітизму, що спричинило асиміляцію й акультурацію євреїв на теренах Східної Європи⁹⁸¹. На думку Х. Хауманна, східноєвропейське єврейство стало ще одним феноменом, який вирізняв Східну Європу від решти європейського континенту, ще одним елементом її ідентичності. Звернення до теми східноєвропейського єврейства сприяло й відходу Х. Хауманна від русоцентризму досліджень.

У Базельському університеті Х. Хауманн читав лекції з нової історії Росії, історії Польщі, Угорщини та єврейського населення⁹⁸². Він зауважив, що його лекції з «найрізноманітніших тем зі сфери історії

Східної Європи, серед яких і теми єврейської історії, мали дуже великий резонанс» у Базелі, що засвідчило зростання інтересу до Східної Європи після 1991 р. у швейцарському суспільстві і академічному середовищі зокрема. Важливу роль у розвитку студії і формуванні образу Східної Європи мали міжнародні контакти кафедри та численні екскурсії студентів і співробітників кафедри. Окрім німецьких інституцій, які займались дослідженням історії та культури східноєвропейського єврейства, було налагоджено співпрацю з науковими закладами Новосибірська, Москви, Санкт-Петербурга, Львова, Варшави, Граца, Відня, Будапешта, Сегеда, Братіслави, Белграда і Праги, особливо плідно розвивалась співпраця з Історичним інститутом Краківського університету та культурно-науковим центром Челябінського університету⁹⁸³. У результаті співпраці з польськими колегами було підготовлено збірку про Т. Костюшка⁹⁸⁴. Особисто для Х. Хауманна ці поїздки і контакти були важливими для формування «уявленнь про різні регіони, їх людей і їх культуру», а також для того, щоб «диференціювати, поглибити, доповнити» прочитане⁹⁸⁵.

На рубежі ХХ-ХХІ ст. у Базелі і Цюріху чималу увагу приділяли організації екскурсій та реконструкції подій, пов'язаних зі східноєвропейською історією. Наприклад, було організовано екскурсію по маршруту російських військ на чолі з О. Суворовим у 1799 р. через Альпи та по місцях перебування у Швейцарії керівника польського повстання Т. Костюшка й інших емігрантів зі Східної Європи⁹⁸⁶. Було започатковано щорічне проведення у Швейцарії «Східноєвропейського симпозиуму», організовувались конференції, виставки. Швейцарські дослідники Східної Європи регулярно виступали в медіа щодо актуальних подій у Східній Європі⁹⁸⁷. Саме «шляхом інтенсивної публікаційної діяльності, а також суспільної роботи» швейцарські науковці почали здійснювати відповідний вплив на формування образу Східної Європи у німецькомовному швейцарському суспільстві, який, на думку Х. Хаумана, «також не варто переоцінювати»⁹⁸⁸.

Поряд з розробкою таких тем як російські швейцарці, відносини Швейцарії зі Східною Європою, К. Герке продовжував дослідження, пов'язані з соціальною історією епохи феодалізму у Росії й історією східних слов'ян, з особливою увагою до історії їх розселення. Своєрідним підсумком цього напрямку досліджень стала монографія про ранній період історії східних слов'ян, яка в багатьох положеннях відрізняється від досліджень східнослов'янських істориків. Так кордоном, що відокремлює ранню історію східних слов'ян від історії Древньої Русі, автор визначив кінець Х ст. оскільки виникнення держави як такої, на думку К. Герке, неможливо відокремити від прийняття Руссю християнства⁹⁸⁹. На його думку розглядати 882 р. і

об'єднання Олегом Новгородом та Києвом як акт заснування Древнеруської держави не зовсім правомірно, оскільки «державна» навіть у середньовічному розумінні передбачає існування мінімуму стабільно організованих структур, соціально диференційованого суспільства, писемності і власної ідентичності. Все це дійсно було, коли князь Володимир впровадив християнство як офіційну релігію⁹⁹⁰. У X ст. взаємодія внутрішніх і зовнішніх факторів досягла того ступеня інтенсивності і результативності, що створила передумови для виникнення держави. Господарський прогрес і внутрішня колонізація забезпечили економічне піднесення та поглиблення соціальної диференціації. Варяги змішалися з верхівкою східнослов'янських племен і перестали бути зовнішньою силою у суспільстві. Але, тим не менше, аж до прийняття християнства, як державної релігії, політичні відносини залишалися аморфними. Тільки християнство, на думку автора, створило передумови для формування стабільної державності: писемність і писемна мова, церковно-політичні ієрархічні інститути, які консолідували підвладні київським князям території, зв'язки з іншими державами. К. Герке вважав за необхідне підкреслити, що хоча найважливіші передумови для цього вирішального повороту склалися всередині східнослов'янського суспільства, модель державності була привнесена ззовні. А той факт, що зразком послужив саме візантійський досвід, багато в чому визначило шляхи історії східнослов'янських народів⁹⁹¹. Вочевидь виходячи з цього, для К. Герке «у вужчому (культурно-історично дефінованому сенсі) Східна Європа охоплює східнослов'янський світ із вираженим впливом православної церкви і державно-домінуючим суспільством у новий час»⁹⁹².

К. Герке спробував дати відповідь на запитання, якою мірою і в чому саме історія східних слов'ян VI-X ст. вплинула на особливості розвитку Росії, і вважає за потрібне виділити чотири лінії, які пов'язують ці різні епохи історії. По-перше, київські князі у X ст. заклали основи державності імперського типу, відповідно до якої уявлення про єдність народів, що населяють імперію стало фундаментальним. Носієм «ідеології єднання» (Einheitsgedanke), яка прирівнювала «національне» до православного, стала церква. Іншим чинником, який зумовив цю наступність єдності в історії східних слов'ян, стала відсутність на шляху їх експансії етносів, які б мали зрілі державні форми і були б здатні чинити опір натиску спочатку Києва, а потім Москви. По-друге, саме географічне розташування східних слов'ян між сильною та розвинутою Західною Європою і слабозаселеними східними просторами підштовхувало до експансії в східному напрямку, що, у свою чергу, передбачало розвиток державного централізму і важкий податковий гніт, який завдавав

шкоди власному господарському розвитку російських територій. Наявність широких можливостей для перманентної колонізації обумовило екстенсивний сценарій розвитку господарства⁹⁹³.

Найбільш же значним аспектом зв'язку додержавної та державної епох в історії східних слов'ян К. Герке вважає той факт, що центром спочатку біполярного (Київ і Новгород) племінного конгломерату став саме Київ, що було зумовлено включенням до православно-візантійського цивілізаційного кола. Це означало не тільки формування певного типу набожності, особливих традицій у богослужінні, архітектури та живопису, а й складанні відмінного від латинського Заходу «політичного менталітету». Серед його ознак К. Герке виділяє принциповий консерватизм і ворожість до всього нового, оскільки на момент хрещення Русі головною настановою візантійської культури стало збереження досягнутого, а не пошук нового. Також внаслідок зробленого у X ст. релігійного вибору було встановлено приблизно з XIII ст. конфесійно-цивілізаційний бар'єр між Росією і Заходом. Він виник саме тоді, коли в Європі відбувалися зрушення, які у підсумку привели до народження сучасного світу: «відкриття індивідуума як homo politicus», складання традицій участі станових корпорацій у здійсненні влади, широке використання римського права у суспільно-політичному житті, затвердження міського самоврядування, створення мережі університетів. «Конфесійний поділ перешкодив тому, щоб молода Московська держава змогло долучитися до цих історично вирішальних процесів»⁹⁹⁴. Окрім того перейнята від Візантії теорія взаємодії церкви і держави перетворила православ'я у найважливішу опору і засіб легітимації самодержавства, у той час як на Заході протистояння церкви і держави призвело до формування релігійно обґрунтованих уявлень про право чинити дієвий опір неправедній владі. Православ'я не забезпечили російське суспільство нічим аналогічним. К. Герке вважає, що цими традиціями обумовлений швидкий крах комунізму у східноєвропейських країнах західної культури і міцність комуністичних традицій у Росії, Болгарії та Румунії⁹⁹⁵.

Водночас падіння залізної завіси та розпад Радянського Союзу обумовлювали нове бачення Східної Європи і нові підходи до інтерпретації східноєвропейської історії. На думку К. Герке, ці події стали гарним приводом для включення Східної Європи в історичний розвиток європейського континенту й нового осмислення «різноманітних проявів «Європи». Задля цього, на його думку, не варто обмежуватися концепцією про цілковиту конфронтацію «латинської Європи з ортодоксальним Сходом» й ставити питання «про причини їх різного розвитку», а необхідно сильніше «диференціювати обидва великі історичні регіони», беручи до уваги «широку перехідну полосу,

в якій протягом історії обидві різновидності зразків європейського розвитку коливаючись накладались один на одного і створили деякі територіально помітні структури та ідентичності». Це застереження стосувалось території сьгоднішніх Білорусії та України⁹⁹⁶.

Такий підхід було покладено в основу семінару, який проводився на цюріхській кафедрі східноєвропейської історії під час зимового семестру 1997-1998 рр. і був присвячений вивченню й поясненню успіхів та невдач тогочасних політичних і господарських трансформаційних експериментів у країнах сходу Європи від Албанії до Росії. Матеріали семінару було видано окремою збіркою, статті у якій згруповано таким чином: в окремий розділ було виділено Росію, у розділі «Східно-Серединна Європа» згруповано статті, пов'язані з Угорщиною, Чехословаччиною і Латвією, у розділі «Південно-Східна Європа» розміщено матеріали про Болгарію, Македонію і Албанію, у розділі «Контрасти» – матеріал про Польщу й феномен Солідарності та Сербію й феномен Мілошовича. Україні і Білорусії було присвячено окремий розділ під назвою «Перехідна зона між латинською і православною Європою». Аналіз трансформаційних процесів в Україні представлено у статті студентки Ш. Юд, яка схарактеризувала позицію України, як «ні риба ні м'ясо». Таку невизначеність позиції України вона пояснила високим рівнем русифікації України за часів правління В. Щербицького, доволі високим відсотком членів Комуністичної партії громадян УРСР за радянських часів та збереженням на керівних посадах незалежної України колишньої партійної номенклатури, яка виявилась нездатною до ефективних реформ. Цей радянський спадок особливо помітний на Сході й Півдні країни, де, крім того, ще й високий відсоток населення становлять власне росіяни, які тяжіють до Росії і значною мірою сумують за радянським минулим, на відміну від Західної і Центральної України, де сповідують проєвропейський курс. Ще більш чітко було показано поділ України з історичної перспективи у статті Х. фон Вердта про конструювання національної ідентичності в Україні і Білорусії у трансформаційний період. Автор відзначив, що ці процеси в Україні, попри існуючий поділ, є дещо успішнішими ніж у Білорусії. Але в цілому ж за рівнем інтенсивності трансформаційних процесів Україна поряд з Білорусією, Сербією і Албанією за оцінками швейцарських дослідників посідала останнє місце – «трансформація була ледь помітною»⁹⁹⁷.

Проведений порівняльний аналіз дозволив швейцарським дослідникам констатувати градацію трансформаційних успіхів із Заходу на Схід. Було також визначено її своєрідні кордони: перша межа відповідала старому культурному кордону у межах колишньої Габсбурзької монархії, друга – ще східніше кордону між латинською та

православною Європою. Відзначалось і те, що обидва кордони мають середньовічне походження. Зниження трансформаційного успіху з Заходу на Схід, пояснювалося тільки історично сформованими наднаціональними відмінностями соціально- економічного розвитку і відносинами між державою та суспільством⁹⁹⁸. Поза увагою авторів залишилось таке питання як рівень західних інвестицій у ті чи інші країни Східної Європи, що окрім зазначених швейцарськими дослідниками чинників, відіграло чималу роль у трансформаційних процесах.

У 90-і рр. швейцарські науковці видали низку праць, метою яких було переосмислення образу Східної Європи і, в першу чергу, Росії та деконструювання попередніх інтерпретації про «варварство й відсталість цього регіону». В основному це були дослідження, які не базувались на теоріях модернізації і трансформації, а були пов'язані з новими напрямками, переважно нової культурної історії.

Ще у другій половині 80-х рр. Габрієла Шайдегер (Gabriele Scheidegger) розпочала дослідницький проект про «зустрічі» Західної Європи і Росії в XVI-XVII ст. і сприйняття одне одного. Обмеження XVII авторка пояснила тим, що після того, як Петро I «прорубав відоме «вікно на Захід» і почав «європеїзувати» свою імперію, культурні кордони стерлись». Попередню ізоляцію Росії щодо Західної Європи до XVI ст. вона пояснила татарським пануванням⁹⁹⁹. Водночас вона відзначала й те, що до кінця XX ст. збереглась традиція розглядати Росію як «іншого», а Абендланд (Захід) як «нормальний». Трактуючи Росію як відсталої, на її думку, є ні чим іншим, як «результатом імпліцитного порівняння»¹⁰⁰⁰. На підтвердження цього вона зауважила, що у сприйнятті Росії Заходом і навпаки впродовж століть існувало культурне непорозуміння один одного в «уявленнях і ситуаціях», «цінностях і нормах», «силі і безсилі», «вихованості і невихованості», але Росія, на відміну від Заходу, робила неодноразові спроби перейняти західну культуру й західний спосіб життя. Це було притаманно й радянському керівництву, зокрема М. С. Хрущову в його устремліннях догнати і перегнати Захід¹⁰⁰¹. У монографії авторка неодноразово відзначала, що не тільки Захід сприймав Росію у негативному трактуванні, але й у Росії існували свої уявлення про Захід. Наприклад, якщо «секуляризовані західноєвропейці вважали росіян наївно віруючими в диво», то росіяни, навпаки, «вважали латинян чарівниками і порушниками законів, які пов'язані з нечистими силами». В основі таких інтерпретацій був Бог і його розуміння на Заході і Сході¹⁰⁰².

Але чи не найбільш вдалими спробами у спростуванні відсталості Росії виявилися гендерні дослідження, яким у Цюріху почали приділяти увагу у другій половині 80-х рр. Зокрема К. Герке

опублікував статтю про становище вдів у Древній Русі¹⁰⁰³ і про особисте життя представниць вищих кругів Московської держави¹⁰⁰⁴ за матеріалами листування, в яких проглядалися спроби деконструкції стереотипних уявлень про становище жінок в російському суспільстві. Але своєрідним ламанням стереотипних уявлень щодо «варварства» і «відсталості» Східної Європи/Росії стала дисертація Нади Бошковської (Nada Boškovska) про становище жінок у Московській державі у XVII ст., яку вона захистила у 1996 р. Як відзначила сама Н. Бошковська, до часу її дослідження панував образ російської жінки XVII ст., побудований на «чоловічих фантазіях», де дами поставали в образі «красивих і бездіяльних, які постійно наряджалися, гримувалися, до того ж ще й були надзвичайно похитливими рабинями», які тільки й чекали на чоловіків. Це був «образ орієнтальної гаремної дами», який співвідносився з «уявленнями про азійську і, таким чином, варварську та відсталу Росію»¹⁰⁰⁵. Натомість Н. Бошковська відзначила, що хоча у Московській державі «панування чоловіків, ніяким чином не ставилось під сумнів, а за християнським вченням було закам'яніле й легітимізоване», жінки тут значно більшою мірою ніж у Західній Європі «де-юре не поступались чоловікам» у правових справах. Держава намагалась законодавчо захистити жінок. Наприклад, були запроваджені багатократні штрафні суми за «приниження честі дружини чи юної жінки». Також жінки не мали жодних обмежень в економічному житті¹⁰⁰⁶, і це давало можливість вдовам проявляти себе у різних економічних сферах, бо одружені жінки, як правило, займалися сімейними справами. У домашньому житті позиції дружини і матері були також доволі міцними: на дітей вона мала однаковий з чоловіком вплив¹⁰⁰⁷.

Відзначивши той факт, що в останній третині XVII ст. становище жінок у Московській державі покращилось, Н. Бошковська поставила запитання, чи відбулось воно також «під впливом західноєвропейського суспільного порядку, в якому жінки мали значно менше прав, ніж в московитівському». При цьому вона зауважила, що порівняння становища жінки у західно- і східноєвропейському суспільствах не зовсім доречно, оскільки способи життя в обох частинах Європи були вельми відмінними¹⁰⁰⁸. Відмітила Н. Бошковська й те, що у Московії «відьми», хворі й жебраки «мали своє легітимне місце в суспільстві», натомість у Західній Європі вони були виокремлені, а «відьми» взагалі перебували поза законом¹⁰⁰⁹. Водночас вона не ідеалізувала тогочасне російське суспільство й відзначила, що жінки найчастіше ставали жертвами насилля і не тільки поза межами дому, але й у сім'ї від власних п'яних чоловіків¹⁰¹⁰. Правда подальші дослідження становища жінки у Російській імперії у XIX ст., навпаки,

засвідчували менш оптимістичне становище жінок, які були прив'язані до дому й трактувались православною церквою як нечисті, що значно обмежувало їх у соціальному житті¹⁰¹¹.

До переосмислення образу Росії і її більш привабливих інтерпретацій вдався й Х. Хауманн, опублікувавши у 1996 р. узагальнюючу працю з історії Росії. У передмові він зазначив, що не мав на меті «написати історію нації, чи історію росіян». Йому, перш за все, йшлося про «історію людей на певному просторі». Відзначивши той факт, що після розпаду Радянського Союзу «старий антикомуністичний образ у нових кліше продовжує діяти», відповідно до яких «Росія перебуває поза християнсько-західноєвропейською традицією» і не є частиною Європи, а пасивне населення не здатне до життя у демократичних традиціях, він зауважив, що дослідження показують дещо іншу картину й на підставі них він хотів би спростувати ці стереотипи через нове трактування питань¹⁰¹².

Але при прочитанні книги, яка була перевидана і в 2003 р., де було додано невеличкий розділ про «важкий новий початок» сучасної Росії, виникає питання, чи не стало бажання подолати «нові кліше» старого «образу ворога» на заваді до створення більш реалістичного образу. Наприклад, при висвітленні подій революційного й міжвоєнного періоду можна помітити чимало запозичень з радянської історіографії. Зокрема, Стаханову й стаханівському руху приділено майже цілу сторінку¹⁰¹³, натомість голоду 1932-1933 р. – два речення, що внаслідок політики колективізації у 1932 р. виник «голод на селі, який призвів до мільйонних жертв», а уряд, на відміну від 1921 р., не звернувся по міжнародну допомогу, а навпаки, замовчував це явище¹⁰¹⁴.

У подальшому спроб щодо поліпшення образу Росії й східних слов'ян, зокрема, у швейцарському академічному середовищі ставало все менше. Вельми суперечливий образ Росії постав у тритомній праці К. Герке «Російська повсякденність. Історія в дев'яти картинах епохи з раннього середньовіччя до сучасності» загальним обсягом 1600 сторінок¹⁰¹⁵, де представлено повсякденне життя винятково етнічних росіян, переважно у мирні періоди. Особлива увага автора зосереджена на соціальних практиках на спільному життєвому просторі з часу Древньої Русі до пострадянської Росії. Ця праця, попри низку недоліків¹⁰¹⁶, в більшості університетів німецькомовного простору рекомендується студентам-історикам, які спеціалізуються на історії Росії. Ще більш критично К. Герке схарактеризував Росію на сучасному етапі, відзначивши, що «російський Голіфат», який виходив «з примату вікової фавористської політики престижу, територіальних претензій і політичного утиску населення» стоїть сьогодні

«виснажений з середини як обскубаний велетень на окраїні світу імперських держав»¹⁰¹⁷.

Свого часу швейцарські дослідники Східної Європи долучились до загальнонімецької дискусії щодо перспектив фаху «східноєвропейська історія», в якій наголосили на відмінностях у репрезентації Східної Європи у швейцарському академічному середовищі. На думку К. Герке і Х. Хауманна, затримка у впровадженні та розвитку наук про Східну Європу в Швейцарії посилила прагматичність рішень про відкриття інституцій для студій східноєвропейської історії і мінімізувала політичну складову. Тому після розпаду Східного блоку не відбулося скорочення інституцій і східноєвропейська історія наприкінці ХХ ст. починала посідати у Швейцарії серйозні позиції серед наук про культуру¹⁰¹⁸. Вони також відзначили, що «поняття Східна Європа у різні часи конструювалось і наповнювалось різним змістом залежно від пануючих історичних образів» і не є тільки наслідком «залізної завіси» після 1945 р., а має більш ранне «винайдення», яке припадає щонайменше на першу половину ХІХ ст., тому розпад Східного блоку не є підставою для відмови від цього поняття¹⁰¹⁹ й ліквідації фаху «східноєвропейська історія».

Водночас швейцарські дослідники визнали, що спільної «східноєвропейської ідентичності» не існує, вона не склалась. Навпаки, «багато жителів областей за межами Росії не вважають себе «східноєвропейцями, а хочуть бути жителями частини «Серединної Європи» чи щонайменше «Східно-Серединної Європи». На півдні відстоюють назву Південно-Східна Європа й дистанціюються від назви Балкани, яке почасти викликає «асоціацію з варварством і насиллям», існує й поняття «Північно-Східна Європа». Всі ці поняття також є конструкціями, хоча не можна заперечити, що десь обов'язково існує захід і схід Європи. Вирішальним у цьому, на думку К. Герке і Х. Хауманна є відповідна «географічна і культурна позиція, центр, з якого визначаються сторони світу»¹⁰²⁰.

Необхідність збереження фаху «східноєвропейська історія» К. Герке і Х. Хауманна аргументували незнанням східноєвропейських мов дослідниками-нефахівцями. Внаслідок цього у їхніх роботах «панує яскраво виражена західноєвропейська точка зору», згідно з якою у політичних дискусіях зневажливо висловлюються про трансформацію і реформування у країнах колишнього Східного блоку¹⁰²¹. Вочевидь ці аргументи виявились переконливими, і у німецькомовній Швейцарії збережено обидві кафедри східноєвропейської історії. Певною мірою східноєвропейська історія й до цього часу зберігає в Швейцарії свою екзотичність. Всього два професори східноєвропейської історії в німецькомовній Швейцарії. Тут, як і на німецькомовному просторі в цілому на початку ХХІ ст.,

відбулась зміна генерації дослідників. У зв'язку з виходом на пенсію К. Герке семінар східноєвропейської історії Цюріхського університету очолила його вихованка Н. Бошковська, попередні наукові інтереси якої були пов'язанні з гендерною історією Росії, але наразі вона переорієнтувалась на дослідження Південно-Східної Європи. Водночас можна говорити, що історія Східної Європа до кінця ХХ ст. залишалась мало привабливим регіоном для досліджень і не викликала особливої зацікавленості в середовищі німецькомовних швейцарців. Новий образ Східної Європи вочевидь буде сконструйовано представниками молодшого покоління, у розумінні якого Східна Європа є не тільки географічним виокремленням простору, а й поняттям, на якому також позначилась «політична, соціальна, економічна, культурна реальність» і яке у Західній Європі переживало неодноразові зміни¹⁰²². Тому кордони Східної Європи не є сталими. Вони мають плавні переходи. На цьому просторі існує низка культурних трансферів, які не можна залишати поза увагою¹⁰²³.

Проведений аналіз дає підстави говорити, що такий специфічний підхід до східноєвропейських студій слугував у свою чергу формуванням власне швейцарської ідентичності відмінної, насамперед, від німецької та австрійської й частково західної в цілому, оскільки дослідження слов'янства, Східної Європи й Росії/Радянського Союзу в другій половині ХХ ст. особливо в розпал холодної війни були широко представлені і в США, і в Франції, і в Англії. У Швейцарії ж вони утверджувалися в період розрядки й падіння комуністичних режимів, що відкривало, насамперед, шлях до економічного співробітництва¹⁰²⁴. Водночас у Швейцарії подібно до Німеччини в східноєвропейських історичних дослідженнях домінує історія Росії, поряд з якою в навчальному процесі приділяють увагу історії Прибалтики, Польщі, Угорщини та країн Південно-Східної Європи. У працях швейцарських дослідників Східна Європа постає як цікавий і самобутній регіон, але водночас регіон, який мав і має численні проблеми й за своїм розвитком у багатьох сферах поступається Західній Європі.

Розділ V

СХІДНА НІМЕЧЧИНА І СХІДНА ЄВРОПА: ОСОБЛИВОСТІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ ПАРТІЙНОЇ ДИКТАТУРИ

5.1. Відновлення та утвердження східноєвропейських студій у радянській зоні окупації (1945-1949 рр.)

Друга світова війна не перетворила Німеччину на «володарку» Східної Європи. Країна була розгромлена й окупована. Традиційно цей період називають «час нуль»¹⁰²⁵, яким дуже часто означають низку діаметрально протилежних і амбівалентних процесів: звільнення німців від нацистського режиму і поразку у Другій світовій війні, падіння рейху і окупацію Німеччини, вигнання німців зі східних областей, початок советизації та американізації¹⁰²⁶. У німецькому суспільстві запанувала глибока криза: у 1945 р. Німеччина являла собою «ландшафт руйн як матеріального так і духовного характеру»¹⁰²⁷. Значною мірою подолання цієї кризи стало місією окупаційних військ, які мали забезпечити функціонування життєво необхідних сфер економічного життя й провести демілітаризацію, денацифікації та демократизацію німецького суспільства на підставі рішень Потсдамської конференції. Сталінський режим не відзначався демократичним характером ні у внутрішній, ні у зовнішній політиці, тому не був спроможний і не мав на меті запроваджувати в окупованій зоні засади демократії та допускати широкий плюралізм у сфері гуманітарних наук. Завдання полягало не тільки у викоріненні нацистських ідей та переконань, але й у впровадженні соціалістичних цінностей радянського зразка.

За останні роки німецькими та російськими істориками зроблено чимало для вивчення діяльності РВАН, у тому числі розсекречено й опубліковано багато документів. Але повною мірою реконструювати політику РВАН у сфері вищої гуманітарної освіти, відновлення та впровадження східноєвропейських досліджень в університетах майбутньої НДР неможливо через низку причин: а) значний масив документів залишається на таємному зберіганні, б) чимало документів директивного характеру відповідно до вимог ведення діловодства в радянській зоні окупації знищувалися, в) багато вказівок Москви не оформлялася документально¹⁰²⁸.

Радянська система пропаганди завжди розглядала освіту як важливу сферу своєї діяльності і контролю. Через заклади освіти та їх працівників влада систематично вдавалась до реалізації своїх завдань.

Такий підхід було перенесено/трансферовано й у радянську окупаційну зону. Сферою освіти та науки переймався не тільки відділ народної освіти, але й служба політичного уповноваженого та управління пропаганди РВАН на чолі з С. І. Тюльпановим¹⁰²⁹, яке мало «здійснювати керівництво й контроль у всіх сферах політичного, ідеологічного і культурного життя радянської зони окупації»¹⁰³⁰. В складі управління пропаганди був відділ цензури, який контролював «всі німецькі друківані видання на їх відповідність Потсдамській угоді»¹⁰³¹. Управління дуже тісно співпрацювало з відділом народної освіти РВАН. Їх спільними зусиллями через доволі розгалужений апарат здійснювався загальний ідеологічний контроль. Правда, С. І. Тюльпанов відзначав, що у сфері освіти вони були дуже обережні при наданні рекомендацій і значною мірою покладались на німецьких антифашистів. Управління мало спільне бачення розвитку німецької школи з комуністичним керівництвом НЦУНО¹⁰³², яке було створено відповідно до наказу РВАН від 27 липня 1945 р. № 17. Його очолював комуніст Пауль Вандель, відділ науки та вищої освіти був підпорядкований комуністу Роберта Ромпле¹⁰³³.

Перебудувати німецьку школу, науку й суспільство за радянським зразком було одразу неможливо, тому постала необхідність послуговуватися й німецькою історичною традицією та враховувати бачення цих процесів німецькими комуністами. Якщо в початковій та середній школі з самого початку розпочався процес витіснення старих педагогічних кадрів та заміна їх молодими викладачами, які походили з сімей робітників¹⁰³⁴ і які не завжди мали достатній рівень кваліфікації, то вдатися одразу до таких дій у системі вищої освіти було проблематично.

Навесні 1946 р. вступив у дію «Закон про демократичну німецьку школу», яким встановлювалась єдина система освіти, починаючи від дитячого садка до вищої школи, й скасовувались приватні освітні установи. Особлива увага приділялась закладам науки та вищої освіти. Університети й інші вищі навчальні заклади не тільки не могли розпочати свою діяльність без відповідного наказу РВАН, але й мали керуватись в своїй діяльності загальними установками, якими супроводжували такі накази¹⁰³⁵. Ці дії були не тільки денацифікацією, а й своєрідною заміною пропагандистсько-ідеологічної практики нацистського режиму радянською ідеологією та пропагандою. Успішному здійсненню цього задуму мала слугувати славістика та історична наука. У 1945-1946 н. р. тимчасово було відмінено викладання історії у школі й розгорнуто активну роботу з підготовки і перепідготовки вчителів та розробки нової програми й директив викладання історії у радянській зоні окупації¹⁰³⁶.

Одним із основних завдань було створення в німецькому суспільстві позитивного образу Радянського Союзу як країни-визволительки та друга німецького народу. Це було доволі складне завдання, оскільки нацистська пропаганда доклала чимало зусиль для формування негативного варварського образу Радянського Союзу¹⁰³⁷. До того ж союзницькі війська, особливо в перші місяці їх вступу на територію Німеччини, часто діяли жорстоко. Значною мірою це проявилось саме в Східній Німеччині. Така поведінка радянських військових була й наслідком радянської пропаганди, яка з 30-х рр. активно вдавалась до творення образу нацистської Німеччини як ворога Радянського Союзу. А жорстокість нацистських окупантів в Східній Європі легітимізувала цей образ й звісно викликала почуття ненависті й помсти. Демонтаж підприємств та вивезення їх як репарацій зі зруйнованої Німеччини також не сприяли формуванню позитивного ставлення переважної більшості німців до Радянського Союзу. Частково непорозуміння було умовлено й «культурною дистанцією», що виявлялась в культурних традиціях, менталітеті німців і радянських людей¹⁰³⁸.

Для подолання стереотипів і уявлень про Східну Європу і, насамперед, Радянський Союз, витворених нацистським режимом, партійне керівництво СЄПН і радянські офіцери вдавались до найрізноманітніших заходів. Ще до утворення двох незалежних держав союзники провели спільну ревізію німецьких бібліотек з метою вилучення нацистської літератури. Було перевірено понад 2 000 000 книжок і складено списки заборонених авторів та книжок, який включав понад 35 000 позицій. Наступним кроком у радянській окупаційній зоні стало масове ввезення радянської літератури й переклад її на німецьку мову. Наприклад, тільки у 1948 р. на територію Німеччини було відправлено 2 643 статті і 1 515 000 книг. Окрім того РВАН видала у Німеччині 3 500 000 книг. Тому уявлення про Радянський Союз на початковому етапі, як справедливо відзначає Я. Фойтцік, визначалися радянською стороною¹⁰³⁹.

Водночас очевидною була й необхідність у проведенні роботи з конструювання позитивного образу Східної Європи/Радянського Союзу власне німецькою стороною, тому вирішили скористатися напрацюваннями та досвідом Веймарської республіки. Й тут вельми доречною виявилась постать О. Гетча. Вже в червні 1945 р. він був запрошений представниками РВАН до співпраці й невдовзі поновлений на посаді професора східноєвропейської історії Берлінського університету, хоча до викладацької діяльності в університеті він практично не повернувся. О. Гетч, якому було майже 70 років, переживав дуже складний період. Під час бомбардувань було

зруйновано його помешкання, під руїнами опинилась чудова бібліотека вченого, у 1944 р. померла дружина, сам він часто хворів. Ось як він описував своє становище: «... після важких випробувань я як риба без води, вчений без книг, без тілесного здоров'я, і один, від усіх відрізаний. Але, не зважаючи ні на що, в мені йде робота; «дух прагне до пізнання»¹⁰⁴⁰. О. Гетчу було доручено розробити концепцію викладання історії в загальноосвітніх школах та вищих навчальних закладах. Його довоєнна концепція історії Росії та досвід наукової співпраці з радянськими урядовцями й істориками чи не найкраще відповідали такому завданню.

Своє бачення організації викладання та дослідження історії в післявоєнній Німеччині О. Гетч виклав у доповіді «Включення східноєвропейської історії до загальної історії: концепція, дослідження, викладання»¹⁰⁴¹, яку було зачитано 21 травня 1946 р. на конгресі істориків. Він запропонував поновно розглянути проблеми територіального означення Східної Європи. Пославшись на дискусію початку 30-х рр., О. Гетч підтвердив своє бачення західної межі Східної Європи, принагідно й дуже коротко згадав про існування германо-слов'янського сходу. В порівнянні з 30-ми рр. він більш чітко визначився з трактуванням східної межі, чи точніше сказати в відповідь на запитання: де закінчується Східна Європа? Опираючись на те, що до сфери східноєвропейської історії віддалено належать азійська частина Радянського Союзу, Кавказ, Сибір та радянське побережжя Тихого океану, О. Гетч вважав можливим переміщення східної межі від Уралу до Владивостока¹⁰⁴². Він також наголосив на необхідності виокремлення в східноєвропейських історичних дослідженнях історії розвитку країн Південно-Східної Європи, до яких зараховував *Чехословаччину*, *Австрію* (курсив – П. Б.), *Угорщину*, *Югославію*, інші Балканські країни і *Туреччину* (курсив – П. Б.)¹⁰⁴³. Таке територіальне визначення значно відрізнялось від того конструкту, який почав утверджуватися на Заході після Другої світової війни, де Східна Європа ідентифікувалась зі сферою впливу Радянського Союзу. Включення до цього переліку Австрії, з географічної точки зору було правильним, адже Відень географічно розташований східніше Праги. Зарахування Чехословаччини та Австрії до Південно-Східної Європи було не зовсім звичним, їх значно частіше зараховували до Східно-Серединної, або Центральної Європи, особливо Австрію.

Важливим завданням східноєвропейської історії, на думку О. Гетча, був розгляд у дослідженнях та навчальному процесі таких питань, як Росія в рецепції західноєвропейського світу і вплив Росії на Європу, в першу чергу всесвітньо-історичне значення російської

революції. Таке трактування кардинально відрізнялась від концепції прогресивного впливу Європи на розвиток Росії, яка в минулому домінувала у німецькомовному академічному середовищі. Не менше уваги, на думку О. Гетча, вимагали до себе такі теми як Росія в Азії, Росія та Азія, вплив Росії на Азію і зв'язок з нею. Він зробив і політичний реверанс у бік Й. Сталіна, зазначивши важливість його праці «Марксизм і національно-колоніальне питання» для досліджень тематики цього напрямку¹⁰⁴⁴.

Важко сказати, чи ці «позитивні оцінки» були спробою чергової колаборації, з переможцем, чи подякою переможцю за можливість повернутись до улюбленої справи, чи бажанням не дратувати переможця, чи дійсно засвідчили еволюцію його поглядів у бік соціалістичної моделі СРСР. Попри те, що О. Гетч і у попередні роки відстоював європейськість Росії, він добре знав й недоліки радянського сталінського режиму й навіть частково писав про них у кінці 20-х – початку 30-х рр. в журналі «Osteuropa». На думку племінника О. Гетча, реверанси в сторону радянських лідерів і праць Й. Сталіна та В. Леніна, могли бути свідченням зміни його поглядів на більшовизм і Радянський Союз, а не намаганням О. Гетча пристосуватися до нової ситуації¹⁰⁴⁵.

Хоча в заголовку доповіді було зазначено питання про східноєвропейську історію, О. Гетч в основному зосередився на історії Росії. Навівши низку аргументів приналежності останньої до Європи, він зауважив необхідність органічної інтеграції історії Росії/Радянського Союзу, й відповідно східноєвропейської історії в цілому, до загальноєвропейської історії¹⁰⁴⁶. Це була своєрідна спроба руйнації конструкту Захід-Схід й утвердження Східної Європи як органічної складової загальноєвропейського історичного процесу. А з огляду на визначення О. Гетчем предмету східноєвропейської історії, значна частина азійського простору також включалася у загальноєвропейський простір, що в черговий раз підкреслювало не географічний, а культурно-ментальний підхід у поділі на Східну і Західну Європу.

Пропозиціям О. Гетча не судилось швидко зреалізуватися. Після його смерті 27 серпня 1946 р. загострилося протистояння холодної війни поділ Німеччини на дві ворогуючі держави. Окрім того, програма О. Гетча мала немарксистський характер, що не відповідало інтересам нової влади, для якої марксистсько-ленінська методологія була єдино вірною та єдино можливою. Труднощі з кадровим забезпеченням на початковому етапі змушували РВАН та німецьких комуністів допускати певний методологічний плюралізм, хоча проблема запровадження марксизму-ленінізму в академічній загал видавалась керівництву РВАН вельми актуальною.

З метою якнайшвидшого впровадження основ марксизму-ленінізму у наукову та викладацьку діяльність університетів і підготовки перевірених кадрів маршал В. Д. Соколовський видав 2 грудня 1946 р. наказ про заснування факультетів суспільствознавства в Єнському, Ляйпцизькому, Ростокському університетах¹⁰⁴⁷. На цих факультетах передбачалося і читання курсів східноєвропейської історії, а точніше історії Росії/Радянського Союзу. Але наказів про впровадження нової дисципліни було недостатньо, для їх реалізації потрібні були фахівці. На момент закінчення війни «інтелектуальний спектр був ареною різних характерів та індивідуальностей»¹⁰⁴⁸, що обумовило певну специфіку впровадження нової дисципліни і відновлення славістичних та східноєвропейських історичних студій у кожному окремо взятому університеті.

Першим викладачем вищої школи, який в університеті радянської зони окупації почав читати лекції зі східноєвропейської історії з позицій марксизму був Вальтер Марков (Walter Markov). Він народився в австрійському місті Грац, дитинство і юність провів у Любляні, Крайні, Белграді та Сушаку, що дозволило добре познайомитись з особливостями життя, історією та культурою народів Південно-Східної Європи. У 1934 р. В. Марков отримав докторський ступінь у Боннському університеті, захистивши дисертацію «Сербія між Австрією та Росією у 1897-1908 рр.» і почав працювати асистентом історичного семінару Боннського університету. Він мав соціалістичні переконання і заснував видання нелегального журналу «Sozialistische Republik» («Соціалістична республіка»), 1934 р. вступив в члени Комуністичної партії Німеччини й організував студентську групу опору нацистському режиму. Наступного року група була розгромлена, а В. Марков потрапив до каторжної тюрми, в якій перебував до закінчення війни¹⁰⁴⁹.

Після звільнення В. Марков намагався поновити свою наукову кар'єру у рідному університеті, але ця спроба виявилась невдалою, тому він вирішив перебратися з Бонну до Ляйпціга, де навесні 1947 р. захистив габілітацію «Основні риси балканської дипломатії 1878-1939 рр.». Наступного року він опублікував статтю, щодо концепції викладання радянської історії. Основна думка зводилась до того, що питання політичної, партійної та економічної історії радянського періоду необхідно досліджувати й викладати з позицій марксизму-ленінізму, а дореволюційний період можуть викладати й історики-немарксистки. Він також відзначав необхідність вивчення позитивних напрацювань Л. Троцького та М. Бухаріна¹⁰⁵⁰. Останнє вельми суперечило тогочасним підходам радянської історичної науки в питанні висвітлення опозиційних партійних рухів та течій.

В інших університетах радянської окупаційної зони ситуація з викладанням східноєвропейської історії й забезпечення марксистсько переконаними кадрами була значно складнішою. З вересня 1947 р. на повоствореному факультеті суспільствознавства Ростокського університету викладацьку діяльність розпочав колишній бібліотекар Прусского таємного державного архіву доктор Харальд Козак (Harald Cosak), який був членом Комуністичної партії. Ця партійна приналежність сприяла призначенню Х. Козака влітку 1949 р. директором новоутвореного Інституту східноєвропейської історії¹⁰⁵¹.

Після відновлення викладацької діяльності на історичному семінарі Єнського університету з 1946 р. лекції, пов'язані з темами історії Східної Європи, читав вчитель-пенсіонер місцевої гімназії Хуго Преллер (Hugo Preller). Він у 20-і рр. захистив дві дисертацію про міжнародні відносини у XIX ст. Впродовж 1927-1939 рр. вів курси з країнознавства, міжнародних відносин і новітньої історії у Єнському університеті. Його виступ проти політики НСДАП унеможливив отримання професорської посади й став причиною заборони з 1935 р. друкування його праць. Антифашистське минуле й стало запорукою того, що у 1948 р. Х. Преллеру було надано посаду ординарного професора країнознавства на новоутвореному факультеті суспільних наук, яку він займав до виходу на пенсію у 1952 рр.¹⁰⁵².

У післявоєнний період у радянській окупаційній зоні відчувалася гостра потреба в істориках, які б були фахівцями з історії Східної Європи, а тим паче, які б сповідували марксизм й були прихильниками марксистської методології. Тому РВАН та німецькі органи народної освіти намагались залучити до читання лекцій з історії європейських країн Східного блоку й, перш за все СРСР, не стільки науковців-фахівців, скільки ідейно переконаних партійців. У серпні 1947 р. НЦУНО підняло клопотання перед деканом філософського факультету Єнського університету про надання навчального навантаження з історії Радянського Союзу Георгу Шнайдеру (Georg Schneider). Клопотання аргументувалося тим, що Г. Шнайдер тринадцять років прожив в СРСР й певний час співпрацював з НЦУНО. Чиновників мало тривожив той факт, що Г. Шнайдер мав освіту не історика, а біолога. На факультеті намагались протистояти такій нарузі й хоча б частково відстоювати наукові стандарти університетського життя. За результатами пробної лекції й співбесіди Г. Шнайдера з ректором, на факультеті підготували висновки, в яких відзначалось, що кандидат недостатньо відповідає «науковим масштабам»¹⁰⁵³. Та вже з літнього семестру 1948 р. його прийняли на посаду доцента новоутвореного факультету суспільних наук. В академічному університетському середовищі діяльність цього

факультету сприймалась доволі скептично¹⁰⁵⁴, а такий підбір кадрів звичайно посилював цей скептицизм.

Скрутне становище з висококваліфікованими кадрами, певно, було вирішальним і в тому, що Е. Вінтера, який з окупованої Пруссії перебрався до Віденського університету, але змушений був покинути Австрію й через звинувачення у нацистському минулому, у 1947 р. призначили директором новоутвореного Інституту східноєвропейської історії в університеті Галле. У липні наступного року він навіть отримав посаду ректора. Цю подію доволі критично сприйняли на Заході, але запорукою успіху стали тісні зв'язки Е. Вінтера з представниками Радянського Союзу, дружбу з яким він вважав «доленосним питанням для Німеччини та Австрії»¹⁰⁵⁵. Він отримав не тільки високі посади в академічній сфері, але й залучався до громадської роботи. Е. Вінтер був членом наукового сенату, дорадчого органу НЦУНО, як ректор неодноразово виступав з лекціями «Ленін та національне питання», «Ленін та мир». Він очолював земельний комітет та земельну організацію «Товариства дружби з СРСР», був делегатом III німецького народного конгресу, на якому приймалися конституцію НДР, його було включено до складу делегації НДР, яка брала участь у святкуванні 70-річчя Й. Сталіна¹⁰⁵⁶.

На Заході дії нової влади трактувались не інакше як свавілля комуністичних володарів у Східній Німеччині, а Е. Вінтера називали представником націоналістичного «остфоршунгу»¹⁰⁵⁷. Але цю критику проігнорували представники РВАН і наукова кар'єра Е. Вінтера у НДР була дуже успішною. Необхідно зауважити, що і у радянській окупаційній зоні і пізніше у НДР колишні члени НСДАП змогли зробити успішну наукову кар'єру. Окрім Е. Вінтера, можна назвати й Йоханеса Ірмшера (Johannes Irmscher), який ще школярем у 1938 р. вступив до НСДАП, у 1940-1945 рр. приймав участь у війні у складі вермахту. Не зважаючи на таке минуле, у 1947 р. захистив дисертацію, у 1953 р. очолив кафедру візантології, згодом став академіком Академії наук НДР¹⁰⁵⁸. Випадок Е. Вінтера та Й. Іршера спростовує міф про те, що колишні нацисти знайшли прихисток і мали успішні кар'єри тільки у Західній Німеччині, а у радянській зоні окупації політика денацифікації була безкомпромісною й виключала такі можливості.

Якими ж тематичними курсами східноєвропейська історія були репрезентована в університетах радянської окупаційної зони? Е. Вінтер у Галльському університеті основну увагу приділяв історії культури Східної Європи, історії стосунків між Заходом і Сходом, образу Росії в німецькій історіографії, загальній історії Росії XVI-XIX ст. та історії радянської історіографії. Впродовж 1949-1951 рр. він раз на місяць

читав у Берлінському університеті лекції з курсу «Росія в період імперіалізму».¹⁰⁵⁹

У Ляйпцизькому університеті В. Марков у рамках історичного інституту читав лекції з історії Східної Європи, а точніше з «російської історії від часу звільнення селян у 1961 р. до битви під Сталінградом»¹⁰⁶⁰. У викладацькій програмі В. Маркова були також лекції з історії та сучасності Південно-Східної Європи і семінарські заняття з соціології Югославії¹⁰⁶¹. Окрім викладання у Ляйпцизькому університеті, В. Марков з 1948 р. читав курси лекцій «Держава і суспільство в Південно-Східній Європі: історія та сучасність», «Народні демократії Південно-Східної Європи» у Галльському університеті¹⁰⁶². Таким чином в Ляйпцизькому і Галльському університетах сегмент східноєвропейської історії не обмежувався історією СРСР та Росії, на відміну від репрезентації східноєвропейської історії у Німеччині в імперський та веймарський періоди. Ширше залучення історії Південно-Східної Європи й майже повне ігнорування історії сусідніх східних країн/Східно-Серединної Європи дещо зближувало концепцію східноєвропейської історії у радянській зоні окупації з її репрезентацією в Австро-Угорській імперії та Австрії міжвоєнного періоду, перш за все в територіальному означенні. Але історія Радянського Союзу/Росії безумовно займала домінуючі позиції в німецьких університетах радянської зони окупації й концепція східноєвропейської історії в інших університетах Східної Німеччини було значно вужчою й переважно русоцентриською.

В Єнському університеті Х. Преллер під час занять розповідав «про Леніна, Сталіна, КПРС, політичний, культурний, економічний розвиток Радянського Союзу і країн народної демократії»¹⁰⁶³. Лекції Г. Шнайдера в основному були присвячені питанням економічного, політичного та культурного життя в Радянському Союзі¹⁰⁶⁴. В університеті Ростока Х. Козак читав курси з історії Росії, Радянського Союзу, ленінізму та КПРС¹⁰⁶⁵.

Ще до заснування НДР у всіх університетах радянської зони окупації були запроваджені кафедри славістики, окрім того, 1947 р. в Академії наук, а 1948 р. у Педагогічній вищій школі у Потсдамі було створено Інституту славістики¹⁰⁶⁶. У Берлінському університеті славістичні студії було поновлено під керівництвом відомого славіста М. Фасмера¹⁰⁶⁷, але вже 1947 р. він перебрався до Стокгольмського університету. Офіційна версія в першу чергу пояснювала цей переїзд необхідністю лікування захворювання очей, але ця поїздка була обумовлена й політичними мотивами: до Східної Німеччини він більше не повернувся¹⁰⁶⁸.

Інший відомий славіст довоєнного періоду Р. Траутманн з 1948 р. очолив кафедру славістики в Єнському університеті, але розчарувавшись у підходах нової влади й, з огляду на стан здоров'я, пропрацювавши декілька семестрів подав у відставку¹⁰⁶⁹. В цей час провідні позиції у східнонімецькій славистиці почав займати Х. Більфельдт (H. Bielfeldt), який раніше займався германістикою та західнослов'янськими мовами, з 1945 р. почав цікавитися і російською мовою і у 1948 р. очолив в Педагогічній вищій школі в Потсдамі Інститут славістики¹⁰⁷⁰.

Перед славістами також ставилося завдання руйнації старих нацистських образів слов'янства. Зокрема вивчення російської літератури XIX ст., яка трактувалась як «великий внесок російської нації до світової культури» слугувало деконструкції расистської теорії меншовартості слов'янських народів.¹⁰⁷¹ Окрім того, вони мали «допомагати в розбудові нових відносин німецького народу з слов'янськими народами». Ці відносини мали ґрунтуватись «на знанні їх мов, літератури та інших культурних досягнень, на поширенні цих знань у суспільстві і розвитку уваги та симпатій до цих національностей»¹⁰⁷². Запровадження славістики мало й практичне значення, оскільки передбачалось вивчення російської мови в усіх німецьких школах, то це потребувало швидких темпів підготовки вчителів¹⁰⁷³.

Таким чином у радянській окупаційній зоні в доволі короткі строки було утворено академічні інституції для вивчення Східної Європи, де особлива увага приділялась Росії/Радянському Союзу й слов'янському світу та закладено основи для подальших досліджень німецько-слов'янських відносин¹⁰⁷⁴. Варто зауважити й те, що у цей період поняття «Східна Європа» й «східноєвропейська історія» були широкоживаними в академічному середовищі й використовувались у назвах відповідних інституцій також допускався методологічний плюралізм в дослідженнях, хоча особлива увага приділялась впровадженню марксистсько-ленінської методології.

5.2. Інституалізація, кадрова політика й утвердження нових підходів до «вивчення» Східної Європи в контексті політики СЄПН

Після утворення НДР партійне керівництво особливу увагу приділяло системі освіти й історичній науці зокрема. В жовтні 1951 р. було прийнято спеціальні рішення ЦК СЄПН щодо історичних

досліджень. Історична наука в НДР позиціонувалась як дисципліна, що ґрунтується на марксистсько-ленінській методології й відповідно до цього трактувалась як «молода» наука, що у свою чергу означало й розрив з німецькою історичною наукою до 1945 р.¹⁰⁷⁵. Основним провідником/реалізатором цієї політики мало стати академічне середовище, яке й на момент утворення НДР було ще досить строкатим та своїми методологічними принципами та ідеологічними переконаннями. У перші ж роки існування НДР було проведено реформу вищої освіти, під час якої відбулася реорганізація і перейменування інституцій, пов'язаних з викладанням і дослідженням східноєвропейської історії.

Паралельно з реорганізацією інституцій посилювався контроль й вимоги з боку керівництва СЄПН до істориків, в першу чергу, щодо їх відповідності партійній політиці. Ляйпцізький університет став одним з перших, де проявився новий партійний підхід. 1951 р. тут було утворено Інститут історії народів СРСР, який очолив В. Марков. Така назва інституту певною мірою змушувала його відмовитися від лекцій з історії Південно-Східної Європи і, зокрема, Югославії та позбавляла можливості широко репрезентувати студентській аудиторії своє бачення подій у цьому регіоні. Для прийняття такого рішення у партійного керівництва були свої причини. В. Марков мав інше бачення подій у Югославії, ніж керівництво партії й не сприймав кампанію проти Й. Б. Тіто, яка розгорнулася у НДР. За таке «власне бачення» його того ж року було виключено з СЄПН, але з огляду на катастрофічний стан з кадровим забезпеченням не позбавили права на викладацьку діяльність та керівництво інститутом. Вже наступного року В. Марков ініціював утворення в Інституті історії СРСР відділу історії європейських народних демократій, намагаючись розширити сферу викладання та досліджень, але його пропозицію відхилили¹⁰⁷⁶.

Після скандалу з партійним керівництвом В. Маркова відсторонили від викладання курсу історії Південно-Східної Європи у Галльському університеті¹⁰⁷⁷, де також відбулись реорганізація та кадрові зміни. Покинувши посади ректора Галльського університету й директора Інституту східноєвропейської історії, Е. Вінтер перейшов на постійну роботу до Берлінського університету. Восени 1951 р. Інститут східноєвропейської історії в Галле також було реорганізовано в Інститут історії народів СРСР. Правда, у його складі виокремили відділ західно- і південнослов'янських народів. Інститут очолив Гюнтер Мюльпфордт (Günter Mühlfordt), який з 1947 р. був асистентом Е. Вінтера. Спочатку він читав лекції з основ історії Східної Європи, з російської історії, питань періодизації радянської історії, а після

реорганізації пропонував два основні курси «Історія народів СРСР» та «Історія слов'янських народів поза межами СРСР»¹⁰⁷⁸.

1952 р. Г. Мюльпфортт захистив габілітацію про польську кризу 1863 р., а вже у травні наступного року сталося перше непорозуміння з владою. Його вступна лекція на посаду доцента «Причини відсталості царської Росії» була скасована адміністрацією. Хоча, за спогадами Г. Мюльпфортта, він попередньо запропонував кілька тем і саме цю тему обрала адміністрація. Як з'ясувалось пізніше, на думку одного з радянських офіцерів по культурі, заявлена тема не пасувала для лекції, яка мала бути прочитана напередодні Дня визволення¹⁰⁷⁹. Цей випадок свідчить про особливу увагу радянських військових до цього напрямку досліджень і викладання в університетах з одного боку, а з іншого – про необмежену владу радянських офіцерів. Спочатку цей інцидент не мав серйозних наслідків для Г. Мюльпфортта. 1954 р. він отримав посаду професора, але саме з цього року за ним було встановлено постійний нагляд двох співробітників органів безпеки. Своє призначення на професорську посаду Г. Мюльпфортт пояснював «новим курсом», який проводиться після кризи 17 червня 1953 р. і передбачав особливе плекання славістики й історії східних сусідів, а при цьому не вистачало фахівців¹⁰⁸⁰.

У Берлінському університеті, де Е. Вінтер очолив семінар східноєвропейської історії, все обійшлося без ексцесів. У вступній лекції він відзначив, що заснування семінару було обумовлено імперіалістичними інтересами Німеччини, тому своє завдання вбачав у розбудові семінару й відході від його імперіалістичних традицій, а східноєвропейську історію трактував як засіб подолання стереотипів про Росію та Радянський Союз¹⁰⁸¹. Наступного року семінар східноєвропейської історії реорганізували в Інститут історії народів СРСР. Тематичні курси, які пропонував Е. Вінтер, були зосереджені на історії Росії, німецько-російських відносинах та історії німецького слов'янознавства. Викладацька програма переважної більшості співробітників Інституту й учнів Е. Вінтера була також присвячена історії Росії/Радянського Союзу.

З 1 вересня 1951 р. на історичному семінарі Єнського університету було запроваджено посаду наукового співробітника та викладача східноєвропейської історії, яку обійняв Ф. Г. Гентцен (F. H. Gentzen). Під час війни він потрапив до радянського полону, де перейшов на антифашистські позиції. Після повернення до Німеччини Ф. Г. Гентцен закінчив Галльський університет й у 1950 р. під керівництвом Е. Вінтера захистив дисертацію про Пруссію та Польщу часів буржуазної революції. Е. Вінтер характеризував його як

старанного і прихильного до марксизму в історичних дослідженнях, але «не геніального історика»¹⁰⁸².

У листопаді 1952 р. через конфлікти на філософському факультеті й, з огляду на похилий вік, пішов на пенсію Х. Преллер, а керівництво відділом було передано Ф. Г. Гентцену. В університетському середовищі він сприймався радше як партійний функціонер, а не науковець й перебував у непростих стосунках з колегами, які не мали особливого бажання долучатись до створеного ним робочого гуртка досліджень марксизму-ленінізму. Він читав курс «Історія народів СРСР», а лекцій з курсу «Історія слов'янських народів поза межами Радянського Союзу» читав університетський бібліотекар О. Фейл (O. Feyl), який відзначався знанням чеської, польської, російської та словацької мов і в подальшому зосередився на дослідженні зв'язків Єни зі слов'янським світом¹⁰⁸³. Ситуація з викладанням східноєвропейської історії та історії Росії/СРСР в інших університетах НДР була ще критичнішою. 1951 р. у Ростоцькому університеті Г. Козак, у зв'язку з виходом на пенсію залишив посаду директора Інституту східноєвропейської історії. Знайти йому заміну не вдалося, тому в першій половині 50-х рр. тут взагалі не читали лекції з історії¹⁰⁸⁴. У Грайсфельдському університеті не вдалось забезпечити читання курсу з історії Східної Європи, або хоча б історії СРСР.

В контексті «нового курсу», який керівництво СЄПН почало проводити після червневої кризи 1953 р., перед історичною наукою було поставлено завдання дослідження дружніх відносин німецького народу з сусідніми народами. На початку 1956 р. в Інституті історії Академії наук під керівництвом Е. Вітера, який у 1955 р. став дійсним членом Академії наук НДР та очолював історичний відділ Інституту славістики академії наук, створили робочу групу «Історія слов'янських народів»¹⁰⁸⁵. В університетських курсах також дещо більше уваги почали приділяти країнам соціалістичного табору, а не тільки Росії/Радянському Союзу. До навчального плану Інституту історії народів СРСР Берлінського університету включили заняття з польської історії (Г. Лемке), німецької політики щодо балтійських країн під час Першої світової війни (К. Оттерсберг), історії Чехословаччини (Н. Кьонігер, Р. Ф. Шмідт). Тут також практикувались колективні курси лекцій: «Основні проблеми історії народів СРСР та їх фальшування у західнонімецькій історіографії», «Розвиток світової соціалістичної системи», «Історія СРСР та світової соціалістичної системи»¹⁰⁸⁶.

Після врегулювання радянсько-югославського конфлікту Інститут історії народів СРСР Ляйпцізького університету у 1955 р. за рекомендацією ЦК СЄПН було перейменовано в Інститут історії

європейських народних демократій. До його складу входило чотири відділи: 1) історії Польщі, 2) історії Чехословаччини, 3) історії народних демократій Південно-Східної Європи та 4) історії СРСР. В інституті працювали майже 15 співробітників. Переважали серед них молоді історики з марксистськими переконаннями, значна частина яких були учнями В. Маркова.¹⁰⁸⁷ Представником старшої довоєнної генерації був науковець Ебергард Вольфграмм (Eberhard Wolfgramm), який народився 1908 р. у Пльзені студіював германістику, славістику та історію у Німецькому університеті у Празі, Кенігсберзькому університеті, та інституті Гердера у Ризі. Після закінченні війни жив і працював у Штутгарті, але у 1956 р. перебрався до Ляйпціга, де вже наступного року отримав в університеті посаду доцента, а у 1963 р. – професора і очолив відділ історії Чехословаччини¹⁰⁸⁸.

Восени 1955 р. в Інституті історії Єнського університету було створено відділ історії нового часу з опрацюванням історії народів СРСР, який з наступного року очолив Еріх Доннерт¹⁰⁸⁹. Він народився у 1928 р. на території Чехословаччини, з 1944 р. служив у вермахті, а після закінчення війни, відповідно до рішень про переселення німців з Судецької області, змушений був полишити батьківщину. У 1949-1953 рр. студіював історію, славістику, германістику та педагогіку у Галльському університеті, де 1955 р. захистив дисертацію «Дослідження суджень про слов'ян в письмових переказах німецького раннього середньовіччя у VII - початку XI ст.»¹⁰⁹⁰.

З 1957 р. у Грайфсвальдському університеті оглядові курси з історії Росії та Радянського Союзу читав випускник Берлінського університету, асистент Йоахім Май (Joachim Mai). Особливу увагу він приділяв таким темам як відміна кріпосного права у 1861 р., Вітчизняна війна 1912 р., спільне і відмінне в соціальному, економічному і політичному розвитку Росії та Західної Європи, німецько-російські відносини¹⁰⁹¹. Водночасно він впродовж 1957-1960 рр. читав лекції з історії СРСР та вів семінари з історії німецько-російських відносин 1863-1917 рр. у Ростоцькому університеті¹⁰⁹².

У 50-і рр. було засновано спеціальні фахові видання й книжкові серії, пов'язані зі східноєвропейськими дослідженнями. 1956 р. Г. Мюльпфордт почав видавати журнал «Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen und Geschichte Ost – und Mitteleuropas» («Щорічник історії німецько-слов'янських відносин й історії Східної і Центральної Європи»), але підготовка видання супроводжувалась цензурними утисками¹⁰⁹³. Перший номер журналу отримав доволі позитивний відгук у Радянському Союзі¹⁰⁹⁴. 1958 р. Е. Вінтер заснував книжкову серію «Джерела і студії з історії Східної Європи»¹⁰⁹⁵. Він також був членом редколегії низки фахових періодичних видань

«Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» («Журнал історичної науки»), який виходив з 1952 р., «Zeitschrift für Slawistik» («Журнал славістики»), який видавався Німецькою академією наук з 1954 р. В обох журналах публікувались матеріали зі східноєвропейської історії. У «Zeitschrift für Slawistik» перевага надавалась публікаціям на теми німецько-слов'янськими історичних зв'язків, значна увага приділялась ономастиці, де через дослідження назв прослідковувалась німецько-слов'янський взаємовплив. Таким чином у 50-і рр. було розширено мережу інституцій викладання і досліджень східноєвропейської історії і славістики, утворено низку видань для широкої репрезентації досліджень у цій царині. Особливістю репрезентації східноєвропейських досліджень в НДР, перш за все у порівнянні з ФРН, було те, що вони значно ширше були представлені у загальноісторичних («Zeitschrift für Geschichtswissenschaft») чи загальнонаукових виданнях.

Утвердження марксистсько-ленінських підходів у східноєвропейських досліджень в НДР проходило за активної підтримки науковців з Радянського Союзу. Поширеною практикою ще з часів діяльності РВАН стало запрошення до німецьких університетів радянських вчених. Наприклад, в Інститут історії народів СРСР Берлінського університету лекції читали С. О. Токарев та В. Г. Брюнін (1954 р.). У Галльському університеті курс лекцій про вплив Великої Жовтневої революції на Німеччину читав М. Вебер, (1957 р., про німецьку східну експансію в період феодалізму Е. Тун (1957 р.)¹⁰⁹⁶, для читання лекцій також запрошувалися І. К. Додонов, В. М. Котов, В. Г. Брюнін¹⁰⁹⁷.

Після третьої партійної конференції, яка відбулась у березні 1956 р. значно радикалізувалась кадрова політика у вищій школі. Ставилось завдання значно більше уваги приділяти політичним поглядам кандидатів. Наступного року новий керівник держсекретаріату Гірнус (Girnus) вказав на необхідність усунення з викладацького корпусу всіх «ворожих елементів», особливо у гуманітарних науках, де з часом не повинно було залишитись буржуазних викладачів й вказав на необхідність дослідницьких центрів, в яких би працювали молоді науковці-марксистки. Зауважив він і те, що «старі заслужені товариші», мали б очолити ці центри без дотримання академічних формальностей, як, наприклад, захист габілітації¹⁰⁹⁸. Отже, на високому партійному рівні пропагувалось нівелювання академічних стандартів і підпорядкування академічного життя партійній доцільності.

Першою жертвою нової кадрової політики став Г. Мюльпфорт. Кампанія проти нього розпочалась у 1957 р. й досягла свого апогею

навесні 1958 р. Його звинуватили у перетворенні інституту на притулок західнонімецького «остфоршунгу» та в буржуазному об'єктивізмі, ревізіонізмі, клерикалізмі, академізмі, антиленінізмі, антимарксизмі, антисоветизмі, ідеалізмі, психологізмі, лібералізмі, фашизмі, загалом «в 16 порочних Ізмах» й виключили з партії¹⁰⁹⁹. Критика звучала на найвищому рівні. На думку першого секретаря ССПН В. Ульбріхта і головного ідеолога партії Курта Хагерса (Kurt Hagers), Г. Мюльпфордт виявився «непридатним ні як директор інституту, ні як професор» й, незважаючи на середину семестру повинен полишити свої посади. Причиною цих нападок стала спроба Г. Мюльпфордта привіяти атмосферу 1917 р. в Петербурзі з липневими подіями 1789 р. у Парижі¹¹⁰⁰ й відмова від ведення боротьби проти західнонімецьких дослідників Східної Європи¹¹⁰¹. Г. Мюльпфордта у 1962 р. взагалі було заборонено викладацьку діяльність¹¹⁰².

Зорганізований Г. Мюльпфордтом фаховий журнал, за рекомендацією ССПН, було перейменовано в «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volkdemokratischen Länder Europas» («Щорічника історії СРСР і народно-демократичних країн Європи») і в жовтні 1958 р. утворено нову редколегію, яку очолив Е. Доннерт. Редколегія задекларувала засадниче завдання: «закономірність соціалістичних революцій, соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР та народно-демократичних країнах Європи» зробити науковими об'єктами істориків, які «з їх ґрунтовним розумінням, проникливістю і висновками самостійно могли б стати повитухами майбутніх подій»¹¹⁰³.

1958 р. посаду директора Інституту історії народів європейської демократії у Ляйпцігу полишив і В. Марков. У своїх дослідницьких інтересах він спочатку переорієнтувався на дослідження визвольних рухів в Азії та Африці, а пізніше на дослідження французької революції¹¹⁰⁴. Хоча це й був «добровільний» вибір В. Маркова, але його відхід від східноєвропейських студій певною мірою підтверджує посилену цензуру цього напрямку в НДР і його обмеженість рамками не тільки марксистсько-ленінської методології, а й директивами керівництва ССПН, які навіть для таких переконаних марксистів як В. Марков були обтяжливими.

Новим директором Інституту історії європейських народних демократій Ляйпцизького університету став Базіл Шпіру (Basil Spîru). Він був родом з Буковини. Під час навчання у Чернівецькому, Бухарестському та Віденському університетах долучився до комуністичного руху, тому у 1926 р. його вислали з Австрії. Б. Шпіру в Радянський Союз, де одразу вступив до КПРС. В СРСР він працював у видавничій сфері, очолював відділ Західної Європи у Комінтерні,

працював доцентом нової та новітньої історії Московського університету ім. Ломоносова. 1954 р. переселився до НДР, вступив до ЦДП ССРН й впродовж трьох років редагував журнал «Радянська література» та був професором факультету журналістики Ляйпцізького університету й читав курс з історії радянської преси¹¹⁰⁵. Вочевидь він значно більше ніж волелюбний В. Марков був придатний для впровадження партійних директив і концепцій в діяльність Інституту історії європейських народних демократій. Невдовзі після свого призначення Б. Шпіру організував робочий гурток «боротьби з західнонімецьким «остфоршунгом»¹¹⁰⁶.

Директором Інституту історії народів СРСР в Галльському університеті, замість опального Г. Мюльпфордта, було призначено двадцяти восьмирічного Альфреда Андерле (Alfred Anderle). Він здобув історичну освіту у Москві, у 1952-1954 рр. працював науковим асистентом в Інституті історії народів СРСР Ляйпцізького університету, а потім доцентом Інституту історії Берлінського університету¹¹⁰⁷. А. Андерле читав основний курс з історії СРСР та вів семінар з проблем Великої Жовтневої революції. Окрім того періодично читав лекції на теми: «Світова соціалістична система», «XX та XXI з'їзди КПРС», «Сільськогосподарська політика КПРС». Кількість наукових співробітників в інституті варіювалась у межах 9-12 чоловік. Поперемінно вони читали лекції та вели семінари на теми: «Проблеми історії КПРС», «Радянсько-німецькі відносини від 1917 року до сучасності», «Зовнішня політика СРСР», «Перехід від капіталізму до соціалізму», «Історія Великої Вітчизняної війни», «Історія робітничого руху до 1917 р.», «Історія передреволюційної Росії». З 1964 р. посилилась увага до періоду після Другої світової війни. Студентам пропонувались курси лекцій про допомогу Радянського Союзу у вирішенні національного питання у Німеччині, про конституції соціалістичних та капіталістичних країн, про творчий доробок В. Леніна і його значення для російського й міжнародного робітничого руху¹¹⁰⁸.

1961 р. у Ростоцькому університеті було запроваджено посаду доцента історії СРСР, яку зайняв Йоханнес Каліш (Jochannes Kalisch). Він читав курси лекцій з історії європейських народних демократій, з історії утворення і розвитку світової соціалістичної системи, на семінарах основну увагу приділяв історії Польщі, німецько-радянським відносинам, східній політиці німецького імперіалізму, радянській мирній політиці у 1933-1939 рр., зв'язкам Ростока зі Східною Європою, участі німецьких військовополонених у Жовтневій соціалістичній революції. 1966 р. його призначили керівником відділу загальної історії, а після чергової реформи вищої школи 1967 р. – доцентом

загальної історії новітнього часу¹¹⁰⁹, що привело до інтегрування східноєвропейської історії, історії СРСР та історії європейських країн народної демократії в курси всесвітньої історії.

У 60-і рр. викладацьку діяльність в університеті Грайфсвальди розпочав Герберт Лангер (Herbert Langer), який читав лекції з історії Польщі, Чехословаччини та інших східноєвропейських країн після Другої світової війни. Основна дослідницька робота в університеті була зосереджена на проблемах німецько-польських відносин до кінця XIX ст. Розглядалися як проблеми антипольською політики Німеччини та Пруссії, так і демократичні традиції німецько-польського взаєморозуміння, приділялась увага німецько-російським економічним відносинам у другій половині XIX ст., німецько-литовським відносинам з 1918 р., особливо у сфері політики та культури, а також німецько-радянським відносинам у 1945-1949 рр.¹¹¹⁰.

Найбільш спокійною й стабільною була ситуація у Берліні, де практично всі провідні інституції, пов'язані з дослідженнями історії східноєвропейського простору перебували під керівництвом Е. Вінтера. Весь післявоєнний період до 1965 р. він назвав «золотими роками досліджень». Це обумовлювалось тим, що Е. Вінтер займав високе становище в офіційній науковій ієрархії НДР, мав широкі можливості для публікацій поза межами НДР і не тільки в Москві, Празі та Ленінграді, але також в Зальцбурзі і Мюнхені, що створювало базу для надзвичайної продуктивності і широти діяльності¹¹¹¹. Він підтримував наукові контакти з провідними радянськими науковцями М. М. Тихомировим¹¹¹², М. М. Дружиніним¹¹¹³, П. Н. Берковим¹¹¹⁴. Науковий доробок Е. Вінтера високо оцінювали й на Заході: він був членом Міжнародної академії історії науки у Парижі, у збірках видань до 60-и, 70-и і 80-річчя з дня народження Е. Вінтера представлено статті не тільки його учнів з НДР, але й низки зарубіжних дослідників¹¹¹⁵. До останньої ювілейної збірки, виданої в австрійському Іннсбурзі, увійшли статті дослідників з НДР, ЧСР, Польщі, Румунії, Австрії, ФРН, Швейцарії, Франції, Португалії та США. Тематично збірка була присвячена історії Просвітництва, з особливою увагою до історії наукової думки й міжнародних культурних зв'язків, а також історії Австрії і Чехії¹¹¹⁶. У середині 60-х рр. Е. Вінтер вийшов на пенсію й полишив керівні посади, але аж до смерті у 1982 р. залишався вельми помітною і впливовою посттю в академічному середовищі НДР.

Директором Інституту історії СРСР Берлінського університету став учень Е. Вінтера Гюнтер Розенфельд (Günter Rosenfeld), який спеціалізувався на історії радянсько-німецьких відносин. У Ляйпцизькому університеті, після виходу на пенсію Б. Шпіру, Інститут історії європейських народних демократій очолив Е. Доннерт,

який на той час був відповідальним редактором фахового видання «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volkdemokratischen Länder Europas» та керівником робочої групи «Історія слов'янських народів» Академії наук НДР¹¹¹⁷, підтримував наукові контакти з радянськими істориками, в тому числі й Н. М. Дружиніним¹¹¹⁸. Після переходу П. Доннерта до Ляйпцизького університету викладацька і дослідницька робота в Єнському університеті була сконцентрована під керівництвом Клауса Ремера (Claus Reimer) й присвячувалась темі «Проблеми східної політики німецького імперіалізму проти СРСР, ЧСРС та Польщі».

На середину 60-х рр. припадає завершення процесу утвердження в НДР нової, так званої другої генерації істориків, який розпочався ще в другій половині 50-х рр. Всі вони здобули університетську історичну освіту у післявоєнні роки¹¹¹⁹. На їх очах проходило «упокорення» істориків старшого покоління, вони виховувались на основах марксизму-ленінізму, переважна більшість із них мали довгострокові чи короткострокові дослідження/стажування/ навчання в СРСР. Саме представники цієї генерації відігравали провідну роль у східноєвропейських студіях у Східній Німеччині й, відповідно, визначали образ Східної Європи аж до моменту припинення існування НДР.

Іншою тенденцією, яка проявилась у другій половині 60-х рр., стало посилення уваги до історії ХХ ст. у лекційних курсах та дослідницьких проектах. Наприклад, в Інституті історії народів СРСР Берлінського університету окрім основного курсу «Історія СРСР» пропонувались курси та семінари «Утворення балтійських радянських республік у 1940 р.», «Історія народів Радянського Союзу у 1945-1959 рр.», «П'ятдесят років Червоного Жовтня», «Радянсько-німецькі наукові та культурні зв'язки у 1917-1933 рр.», «Радянська політика європейської безпеки у 1954-1961 рр.»¹¹²⁰. В Інституті історії народів СРСР і західно- та південнослов'янських народів Галльського університету особлива увага також приділялась тогочасним подіям в Радянському Союзі й історії європейських соціалістичних країн після 1945 р.¹¹²¹

Лекції у Ляйпцизькому університеті були присвячені історії СРСР та соціалістичних країн з особливою увагою до періоду соціалізму, історії КПРС, історії соціалістичних революцій. У навчальних програмах, як і в дослідницьких проектах, ранні періоди історії країн Східної Європи та історія Росії до 1917 р. були малозначимі. Основна увага зосереджувалась на новітній історії з 1917 р. та сучасній історії, починаючи з 1945/46 рр.¹¹²² Дослідницька робота співробітників інституту в Ляйпцизі у 60-і рр. була сконцентрована на дослідженнях німецької експансіоністської та окупаційної політики 30-40-х рр. ХХ ст. проти країн Східно-

Серединної та Південно-Східної Європи, в подальшому на антифашистському опорі в цьому регіоні й історії зв'язків між німецьким і східноєвропейським робітничим рухом, а також темах «Комінтерн і боротьба за мир в 1919-1943 рр.», «Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення»¹¹²³. Серед співробітників інституту виникла ідея підготувати до друку окремі дослідження з історії країн народної демократії, які хронологічно охоплювали б період від 1917-1918 рр. до сучасності. Як тільки були представлені перші манускрипти з історії Польщі та Чехословаччини, ЦК СЄПН утворив спеціальну комісію для боротьби з ревізіоністськими настроями. Комісія працювала протягом місяця і тільки після врахування численних партійних зауважень інститут зміг представити свою роботу. Але цей прецедент і вирішив долю Інституту історії країн народної демократії. В ході проведення третьої реформи вищої школи 1967-1968 рр. він був розформований, а переважна більшість його співробітників переведена до інших науково-освітніх установ у різних містах НДР¹¹²⁴.

Суть реформи вищої школи кінця 60-х рр. полягала в ліквідації самостійних інститутів, почасти й факультетів і впровадженні секцій, в яких виділялись наукові напрямки та сфери. Німецький дослідник Ральф Ессен (Ralph Jessen) схарактеризував цей процес як «ліквідацію маленьких графств»¹¹²⁵. У 1970 р. були розформовані Інститут народів СРСР Берлінського університету та Інститут історії народів СРСР і західно-та південнослов'янських народів Галльського університету. Історія СРСР і європейських соціалістичних країн у цих університетах в подальшому була представлена у вигляді окремого напрямку новостворених історичних секцій. В решті університетів НДР курси з історії СРСР й європейських країн соціалістичного табору були інтегровані у всесвітню історію. Лекції з історії СРСР стали обов'язковими у всіх курсах з новітньої історії¹¹²⁶. Частково це було співзвучно з концепцією О. Гетча 1946 р. про інтеграцію східноєвропейської історії в курси загальної історії.

Також у 1969 р. «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volkdemokratischen Länder Europas» було перейменовано на «Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder» («Щорічник історії соціалістичних країн»), що відповідало концепції про перемогу й побудову соціалізму в європейських країнах народної демократії.

Завершення реформи майже співпало з завершенням «ери Ульбріхта» та початком політики «розрядки» і налагодження наукового діалогу з істориками ФРН, що певною мірою створювало нові умови для східноєвропейських досліджень і сприяло їх частковій інтеграції до загальнонімецького академічного середовища. Можна

відзначити й деяке пом'якшення контролю партії щодо дослідників. Наприклад, опальний Г. Мюльпфордт отримав змогу брати участь у наукових проєктах і публікувати свої праці.

Основними центрами східноєвропейських досліджень в НДР у 70-80-і рр. залишались Берлінський, Ляйпцизький та Гальський університети й Академія наук, де існувала спеціальна робоча група «Історія слов'янських народів». У червні 1971 р. на VIII з'їзді СЄПН було відзначено, «що НДР, як соціалістична країна, є складовою частиною соціалістичної співдружності і пов'язана тісною дружбою з прославленим Радянським Союзом», тому для провідних представників марксистсько-ленінської історичної науки в НДР самозрозумілою є «історична закономірність і легітимність подальшого розширення світової соціалістичної системи»¹¹²⁷, що обумовило зосередження уваги дослідників на післяреволюційному періоді.

Відповідно до рішень секретаріату ЦК СЄПН 17 листопада 1982 р. «Завдання будівництва і координації досліджень розвитку соціалістичних країн, їхньої спільної роботи і світової соціалістичної системи» від було визначено 25 спеціальних центрів, де займались відповідною проблематикою, в 7 із них досліджували/викладали історію. Ця постанова й обумовила специфіку східноєвропейських досліджень на протязі 80-х рр.¹¹²⁸

Наприклад, у Берлінському університеті у 80-і рр. студентам пропонували лекції з наступної тематики: «Історія світової соціалістичної системи», «Історія Радянського Союзу», «Історія німецько-радянських відносин», «Історія радянської зовнішньої політики», «Історія Жовтневої революції та громадянської війни», «Історія КНР», «Історія Росії», «Новітня історія Східної Європи», «Історія Польщі». Основні дослідження були зосереджені на соціальній історії, особливо історії інтелігенції соціалістичних країн¹¹²⁹. У Ляйпцизькому університеті дослідження були зосереджені на історії побудови соціалізму в Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах, еволюції провідної ролі робітничого класу в СРСР, порівняльними дослідженнями історії революцій в рамках інтердисциплінарного центру та історії культури в окремих соціалістичних країнах. У Гальському університеті основна увага приділялась дослідженням керівної ролі КНР в побудові соціалізму та комунізму, історії Росії та розвитку радянської літератури. Подібна тематика була представлена у Єнському Грайфсвальдському та Ростоцькому університетах¹¹³⁰.

У другій половині 80-х рр. перед партійним керівництвом виникла дилема щодо співпраці східнонімецьких науковців з колегами з країн соціалістичного табору. З одного боку, на думку партійного

керівництва міжнародна наукова співпраця по дослідженню суспільних процесів у соціалістичних країнах була необхідною, а з іншого боку ця співпраця могла сприяти поширенню в НДР реформаційних процесів, які розпочалися у країнах соцтабору й для східнонімецького керівництва були небажаними¹¹³¹. Наприклад, у листопаді 1988 р. радянський журнал «Спутник» через велику кількість критичних статей був виключений в НДР зі списку видань для передплати. У фаховому виданні «Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder» за 1989 р. було вміщено всього дві статті зарубіжних дослідників, обидві з СРСР: Т. Студенкіної про відносини між німцями і поляками у Познані на весні 1848 р. та С. Іскюла про листи західноєвстфальських солдатів з Росії у 1812 р.¹¹³², хоча раніше в журналі доволі широко практикувались публікації істориків з європейських країн соціалістичного табору. Але всі ці заходи не могли вберегти країну від революційних змін.

Підсумовуючи, варто відзначити, що в усіх університетах країни було запроваджено східноєвропейські студії, засновано фахові видання та книжкову серію. Найбільш прикметним явищем вже з перших років існування НДР стало перейменування інститутів та кафедр, що призвело практично до повного витіснення назв «східноєвропейська історія» та «Східна Європа» й широкого впровадження назв «історія народів СРСР», «історія країн народної демократії». Вочевидь у міру наростання холодної війни й поновного утвердження поділу на Східну й Західну Європу, з негативним наповненням образу першої, партійне й державне керівництво нової німецької держави вважало недоцільним послуговуватись старою термінологією. Окрім того, це була термінологія «старої» німецької історичної науки, яка почасти асоціювалась з імперіалістичним та нацистським «остфоршунгом», тому відмова від неї підтверджувала розрив з «старою» німецькою історичною наукою. Впровадження нової термінології давало також можливість не вдаватися до трактування НДР як східноєвропейської держави через приналежність до соціалістичного табору. Важко сказати чи переслідувало й таку мету керівництво країни, вдаючись до перейменувань, але хоча такі рішення були обумовлені й іншими чинниками в кінцевому результаті, вони відіграли ще й названу вище функцію. У подальшому східноєвропейські дослідження були повністю інтегровані у всесвітню історію, що відрізняє цей напрямок досліджень в НДР від решти німецькомовного простору. Специфікою східноєвропейських студій в НДР стало впровадження марксистсько-ленінської методології, яка з 50-х рр. була єдиною можливою й тотального партійного контролю за цим напрямком досліджень і їх розвиток відповідно до директив ССПН. Подібно до Австрії й ФРН тут

у 60-і рр. відбулось утвердження нової генерації істориків. Її особливістю було те, що представники цієї генерації пройшли своє становлення на засадах марксизму-ленінізму.

5.3. Конструювання нового образу Східної Європи в умовах партійності гуманітаристики

З перших років існування НДР спостерігалась певна амбівалентність у послуговуванні термінологією між державною/партійною політикою і середовищем науковців. Якщо на державному рівні відбулося витіснення понять «Східна Європа», «східноєвропейська історія» щодо досліджень у НДР, то в академічному середовищі ці поняття використовували неодноразово. Поняття «Східна Європа» було винесено у назву започаткованої Е. Вінтером книжкової серії, яка залишалась незмінною впродовж всього часу існування НДР. Для назви першого східнонімецького фахового журналу «Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slavischen Beziehungen Ost – und Mitteleuropas» Г. Мюльпфордт використав поняття «Східна і Серединна Європа». У вступній статті подавалося роз'яснення, що до Серединної Європи віднесено Польщу, Чехословаччину й Угорщину, оскільки це співпадало з радянським визначенням «країни народної демократії у Центральній Європі»¹¹³³. Тут було вжито ще одне поняття «східно-серединноєвропейські» («ostmitteleuropäische») народи¹¹³⁴ без детального розшифрування, про які саме народи чи країни йде мова. Очевидним є запозичення цього поняття або з міжвоєнного періоду, або з тогочасного західного академічного середовища, де воно було вже широкоживаним. Редакція ставила завдання знайомити німецького читача з досягненнями історичної науки в СРСР, Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії, Румунії й Албанії¹¹³⁵. Якщо за основу взяти назву журналу, то можна припустити, що території цих країн і були, в розумінні редакторів, Східною і Серединною Європою. З огляду на це доволі важко сказати про існування єдиного підходу до регіоналізації східноєвропейського простору, можна навіть відзначити певну суперечливість щодо вживання понять. Ймовірно це можна пояснити знанням і прихильним ставленням до понятійного апарату, якими послуговувались у попередні роки і який утвердився на Заході у післявоєнний період, з одного боку, а з іншого – свідомим (і частково захисним) трансферуванням/перенесенням радянської термінології.

Як вже було мовлено, така назва журналу проіснувала не довго й під час наступних перейменувань дотримувались партійної лінії, тому в назвах не використовували поняття «Східна Європа», «Східно-

Серединна Європа», «Серединна Європа» чи «Південно-Східна Європа», а надавали перевагу «історія СРСР», «історія країн народної демократії» чи «історія соціалістичних країн Європи». Однак у передовій статті редколегія, вже перейменованого у 1958 р. журналу, використовувала поняття «Східна Європа», «Східно-Серединна Європа» і «Південно-Східна Європа», але без чіткого пояснення, які території розуміють під кожним з них¹¹³⁶.

1970 р. східнонімецький історик Г. Войхт розкритикував західнонімецьких дослідників, особливо Є. Лемберга, за використання поняття «Східно-Серединна Європа». За його версією, Східно-Серединна Європа була винаходом «імперіалістичного німецького «остфоршунгу» ХХ ст. та «інспірацією німецького імперіалізму», який прагнув цей простір «анексувати шляхом «дружнього проникнення». Доказом цього було те, що західнонімецькі «остфоршери» розуміли під Східно-Серединною Європою простір «від Фінського морського заливу до Егейського моря», на якому спостерігалось вороже ставлення до «справжньої Східної Європи», натомість він «відносно тісно був пов'язаний з Серединною Європою», основу якої становили німці. Оскільки не існувало чітко визначених кордонів то до Східно-Серединної Європи на Заході інколи зараховували й Україну¹¹³⁷. Протиставлення «справжньої Східної Європи» й «абендлендішен Східно-Серединної Європи» інтерпретувалося Г. Войхтом як намагання «виключити в історичній ретроспективі Росію і Радянський Союз з європейської історії» і «генеральна тема антисоветизму»¹¹³⁸. З огляду на це в НДР відмовлялися від використання цього поняття.

Аналіз публікацій східнонімецьких дослідників за 70-і рр. свідчить, що європейські країни соціалістичного табору співвідносились істориками НДР з Радянським Союзом, Східною та Південно-Східною Європою¹¹³⁹, або зі Східною, Серединною та Південно-Східною Європою¹¹⁴⁰, при цьому якоїсь чіткої регіоналізації ними не пропонувалось. У статті про Галле й Петербург доби Просвітництва, опублікованій 1982 р. у «Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas», Г. Мюльпфордт відзначав, що «Серединнонімецьке Просвітництво [...] поширилося, перш за все, на протестантську Німеччину, потім католицьку а також на Східно-Серединну, Північну, Північно-Східну, Східну та Південно-Східну Європу»¹¹⁴¹ (курсив – П.Б.). Використанні ним поняття щодо поділів у Європі були відповідником регіоналізації Східної Європи, запропонованої західнонімецьким істориком К. Цернаком у 70-і рр. Цікаво, що Г. Мюльпфордт, переживши опалу, не вдався до використання прийнятих у Радянському Союзі регіональних поділів,

які активно пропагувались його марксистсько переконаними колегами, а редколегія прийняла запропонований ним варіант.

На початку 80-х рр. Й. Ірмшер виклав свої судження щодо Південно-Східної Європи. На його думку, під цим поняттям необхідно розуміти регіон, розташований південніше Карпат і Дунаю. Водночас він зауважив, що окреслення кордонів регіону характеризується різноманітністю й виступав за розрізнення понять південно-східноєвропейські дослідження та балканістика, які часто використовувались як синоніми¹¹⁴². Можна говорити про тенденцію в академічному середовищі НДР трактувати Південно-Східну Європу як окремий регіон, а не складову Східної Європи, як це було прийнято в академічному середовищі решти німецькомовного простору, хоча там існували ідеї виокремлення південно-східноєвропейських студій зі сфери університетської дисципліни «східноєвропейська історія».

Наведені вище судження про трактування Східної Європи дослідниками НДР є вельми лапідарною інтерпретацією, оскільки у Східній Німеччині цьому питанню не було присвячено спеціальних досліджень/публікацій і не велась ґрунтовна дискусія. Історики НДР майже не вдавалися до територіального визначення Східної Європи, хіба що принагідно висловлювали свої думки до існуючих понять, особливо у ФРН, або досліджували трактування поняття «східноєвропейська історія» класиками марксизму-ленінізму¹¹⁴³ тощо.

Періодично східнонімецькі дослідники наголошувала на тому, що Східна Європа й слов'янський світ не можуть бути ідентичними поняттями, оскільки «Східна Європа охоплює, подібно як Південно-Східна Європа, й не слов'янські народи», а Радянський Союз, до складу якого «з часу заснування належать найбільші слов'янські народи» територіально «виходить за межі східноєвропейського простору»¹¹⁴⁴. Та, незважаючи на заувагу про недопустимість отождолення Східної Європи й слов'янського світу, її автори і їхні колеги у своїх публікаціях неодноразово послуговувались поняттями Східна Європа і слов'янський світ, Південно-Східна Європа і південні слов'яни як синонімами. Так Г. Розенфельд, Й. Каліш та М. Цюлер на початку своєї публікації про зовнішню політику Німеччини щодо слов'янських країн після Першої світової війни й зробили попередню заувагу, але в цій же статті неодноразово використовували поняття Східна Європа і Південно-Східна Європа без зауваги слов'янські країни¹¹⁴⁵. Водночас, вони і в іншому входили в дисонанс щодо свого застереження, бо писали про відносини Німеччини і Радянського Союзу, який був багатонаціональною, а не слов'янською країною. Польща і Чехословаччина у міжвоєнний період також були поліетнічними державами, в яких проживали не тільки слов'янські

народи. Але незалежно від послуговування тим чи іншим поняттям, у сферу цього напрямку досліджень в академічному середовищі Східної Німеччини були включені СРСР й європейські країни соціалістичного табору й до кінця 60-х рр. він чітко виокремлювався. Водночас це було відповідником інтерпретуванню Східної Європи на Заході як сфери впливу Радянського Союзу.

У чому ж була особливість образу Східної Європи, сконструйованого в академічному середовищі Східної Німеччини? Ще до заснування НДР велика увага почала приділятися дослідженням німецько-російським відносин «у всіх сферах», бо саме ця тематика найкраще дозволяла провести «наукову ґрунтовну корекцію німецького образу Росії», спотвореного «роковими та небезпечно помилковими оцінками і фальшуваннями» імперіалістичного «остфоршунгу»¹¹⁴⁶. Тому «предмет і завдання досліджень німецько-слов'янських й особливо німецько-російських відносин були з самого початку в історіографії НДР обумовлені необхідністю подолати імперіалістичний реакційний історичний образ»¹¹⁴⁷. Отже, як свідчать власні оцінки/заяви східнонімецьких дослідників перед цим напрямком досліджень з самого початку відкрито ставились конкретні політичні завдання. Це була своєрідна позитивна історична політика, але одночасно передбачалась і її запрограмованість.

Важливість цього напрямку досліджень засвідчує й те, що у назву заснованого 1956 р. фахового видання «*Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen und Geschichte Ost – und Mitteleuropas*» також було винесено «історія німецько-слов'янських відносин». У передмові до першого номеру журналу відзначалось, що вагома роль слов'янських народів, а у ширшому розумінні східноєвропейських та східно-серединноєвропейських народів, у сучасному житті потребує неупередженого погляду на їх значення у минулому й породжує, перш за, все інтерес до російської історії¹¹⁴⁸. На думку редакції, найбільш вартими уваги були визвольні рухи та революційні зв'язки між Німеччиною і Росією, Німеччиною і Польщею, Росією і Польщею та іншими державами¹¹⁴⁹. У тексті передмови доволі чітко проглядалась вибудована ієрархія народів. На перше місце ставились дослідження відносин між російським та німецьким народами, які визначались як два «великі народи Європи». Потім відзначалось бажання «не залишити поза увагою» зв'язки німецького народу з іншими слов'янськими сусідами, зокрема народами Польщі і Чехословаччини. Ставилось завдання приділяти основну увагу не просто історичним зв'язкам та відносинам, а саме «дружнім контактам»¹¹⁵⁰. Через три роки редакційна колегія вже перейменованого видання конкретизувала завдання і акцентувала особливе прагнення показувати «дружні

відносини між Німеччиною і її східними сусідами в широкому розумінні, особливо зв'язок німецького робітничого класу з робітниками цих країн та приділяти особливо увагу ролі пролетарського інтернаціоналізму у розвитку історії»¹¹⁵¹.

Провідна роль у дослідженнях німецько-слов'янських зв'язків належала Е. Вінтеру¹¹⁵², для якого ця тема не була новою й, певно, у його випадку це було не стільки виконанням партійних директив, скільки продовженням проблематики попередніх досліджень. Він докладав чимало зусиль для дослідження взаємин між німцями та слов'янами в суспільно-політичній думці, науці та інших культурних сферах. Впродовж 1953-1955 рр. вийшли друком три монографії Е. Вінтера на задану тематику: «Галле як вихідний пункт німецького русознавства у XVIII ст.»¹¹⁵³, «Плекання західно-і південнослов'янських мов у Галле у XVIII ст.»¹¹⁵⁴, «Чеська та словацька еміграція у Німеччині у XVII-XVIII ст. Нариси з історії гуситських традицій»¹¹⁵⁵, в яких, насамперед, поставав образ Німеччини як важливого центру для розвитку слов'янських культур. Хоча в монографіях і було показано успіхи представників слов'янського світу у різних галузях культури, але ці дослідження більшою мірою слугували не конструюванню нового образу Східної Європи і слов'янського світу як творців європейської культури, а скоріше деконструкції образу Німеччини як ворога Східної Європи/слов'ян.

1956 р. Е. Вінтер опублікував статтю програмного характеру «Зустріч німецької і російської культур». Але таке трактування питання не зовсім відповідало амбіціям радянської концепції про роль Росії/Радянського Союзу у прогресивному розвитку світу/Європи. Радянський дослідник П. Н. Берков розкритикував Е. Вінтера, відзначивши, що мова мусить йти не про «зустріч культур», а про «плідні взаємні зв'язки, про обмін духовними цінностями»¹¹⁵⁶. На той час радянські дослідники російської літератури поряд з істориками приділяли значну увагу дослідженням впливу слов'янської, насамперед російської, культури на центрально- та західноєвропейську культуру. Вони вважали, що за такого підходу до проблеми слов'яни перетворюються з «пасивних партнерів» в «активних співучасників» культурних та наукових процесів¹¹⁵⁷.

Реакція на критику була миттєвою: того ж 1956 р. з нагоди 60-річного ювілею Е. Вінтера вийшла друком збірка «Німецько-слов'янські взаємозв'язки за сім століть»¹¹⁵⁸. З другої половини 50-х рр. Е. Вінтер активно впроваджував поняття «взаємозв'язки» для характеристики німецько-слов'янських відносин у сфері науки та культури. Надалі дослідники НДР, подібно до своїх колег у

Радянському Союзу відмовлятимуться від поняття «вплив» і спрямовуватимуть дослідження на показ «активних наслідків» дії слов'янської, особливо російської культури «у центрально- та західноєвропейській культурі»¹¹⁵⁹. Поняття «взаємозв'язки» пізніше почали використовувати австрійські і швейцарські дослідники у працях про відносини Австрії й Швейцарії зі Східною Європою. Водночас, якщо проаналізувати назви праць про німецько-російські взаємини, опублікованих Е. Вінтером або виданих під його редакцією, починаючи з 60- рр., то стає очевидним, що він надавав перевагу більш нейтральному поняттю «відносини». Найохочіше Е. Вінтер використовував поняття «взаємозв'язки» у дослідженнях німецько-чеських зв'язків, особливо пов'язаних з постаттю Бернарда Больцано, якого він назвав «філософом німецько-слов'янських взаємозв'язків», відзначивши, що «ніхто більше ніж він не заслуговує на таке звання»¹¹⁶⁰. Однак у статтях «програмного характеру» Е. Вінтер не переставав наголошувати на тому, що «у взаємних відносинах завжди панує взаємозв'язок і якщо ми говоримо про відносини, то завжди розуміємо взаємні відносини», бо «ніщо так не зашкодило німцям» у відносинах зі слов'янськими народами як «поза культуртрегера», «що суперечить не тільки тактовності, але й історичній дійсності»¹¹⁶¹.

У дослідженнях німецько-російських/слов'янських відносин ставилось також завдання легітимізації їх багатовічності. Водночас ці дослідження мали показати й важливість східноєвропейського регіону для розвитку Європи. З цією метою почались дослідження періоду Київської Русі¹¹⁶². Провіда роль у розробці цієї теми у Східній Німеччині належала Бруно Відері (Bruno Widera), учневі Е. Вінтера. Він стверджував, що відносини між Німеччиною і східними слов'янами існували ще напередодні виникнення Київської Русі, а точніше за 400 років до часу зруйнування Києва монголами. Особливо інтенсивними вони були починаючи з другої половини XI ст. На доказ цього він наводив 25 свідчень джерельного характеру про двосторонні контакти, які впродовж 200 років не супроводжувались ні ворожнечею, ні протистоянням. Тричі Німеччина і Київська Русь навіть вели союзницькі військові дії проти Польщі. Під час протистояння німецького кайзера з папством князі Київської Русі були на стороні кайзера, за винятком Романа Мстиславовича, який певний час виступав союзником папського престолу. До того ж Київська Русь частіше виступала ініціатором встановлення контактів, бо тільки 10 з 25 були ініційовані Німеччиною¹¹⁶³. Тим самим легітимізувались дружні політичні відносини, які мали тривалу історичну традицію, а Київська Русь поставала у ролі активного учасника європейської політики.

Більш вагомими й інтенсивнішими були економічні зв'язки Київської Русі з Західною Європою. У своєму дослідженні Б. Відера спростовував тезу Л. К. Гетца, що це була «німецька» торгівля й велась тільки з північною частиною Русі (Новгородом) й наголошував, що у взаємну торгівлю була включена і Південна Русь, яка мала взаємний товарооборот й не виконувала винятково транзитних функцій¹¹⁶⁴. На прикладі торгових відносин між Німеччиною та Київською Руссю в першій половині XI ст. Б. Відера відзначав високий економічний розвиток Русі, який і спричинив розширення зовнішньої торгівлі Київської Русі з Західною Європою й, перш за все, Німеччиною. Ще одним аргументом на користь економічних успіхів східних слов'ян стало твердження, що Київська Русь не поступалася Німеччині у розвитку міст, а підставою для цього стали дослідження радянських істориків і дані «Повісті временних літ»¹¹⁶⁵.

В академічному середовищі східнонімецьких істориків Б. Відери ставили у заслугу спростування норманської теорії й доведення «принципової відповідності феодального розвитку домонгольській Русі й Західної та Середньої Європи»¹¹⁶⁶. Б. Відера не тільки підкреслював важливість економічних відносин Німеччини з Київською Руссю, але й намагався вписати Київську Русь в загальноєвропейський простір, як вагому його складову, бо саме «завдяки німецько-російській торгівлі» Європа перетворилася «на єдиний економічний простір», який на заході досягав Атлантики, а на сході Уралу¹¹⁶⁷. На його думку, Захід постав не тільки через «відносини з візантійцями та ісламськими сферами впливу», але й через відносини зі Східною Європою. З X ст. до середини XIII ст. «світ» складався не тільки з Заходу, Візантії та Османської імперії, але й домонгольської Росії¹¹⁶⁸. Водночас варто зауважити й те, що переважна більшість висновків Б. Відери базувалась на розробках радянської історіографії й він без особливих застережень будував свої дослідження на концепціях радянських істориків.

Основна увага при дослідженні німецько-слов'янських/російських культурних зв'язків все ж таки була зосереджена на XVIII ст. Одним із аргументів на користь німецько-російських «взаємозв'язків», а не «впливу» у працях Е. Вінтера і його молодших колег було трактування Росії, як країни великих можливостей для наукової реалізації німців, чого вони не мали на батьківщині. Саме у Росії «орієнталіст Шльоцер» став «великим істориком», завдяки своїй діяльності у Росії зоолог і ботанік П. Паллас увійшов в історію науки, М. Ломоносов хоча й мав студії в Німеччині, але зреалізувати ці знання міг тільки у Росії¹¹⁶⁹. На прикладі експедиції Д. Мессершмідта Е. Вінтер спробував показати наскільки «успіх» німецьких дослідників

був пов'язаний з внутрішньою політикою Росії й особою царя. За Петра I були доволі сприятливі умови для наукових досліджень і мали вагому підтримку, що й забезпечило спорядження експедиції до Сибіру. Натомість Петро II був «грашкою в руках дворянських родин»¹¹⁷⁰, а Академія наук перетворилась на місце постійних інтриг, що й унеможливило нову експедицію Д. Мессершміда, не зважаючи на важливість попередніх його досліджень¹¹⁷¹.

Варто зауважити, що діяльність німців у Росії не завжди характеризувалася позитивно, але й відзначалася їх роль в породженні інтриг та веденні закулісних ігор у тогочасному російському науковому середовищі¹¹⁷². Водночас у дослідженнях німецько-російських культурних відносин науковцями НДР частково створювався образ німців, як важливих репрезентантів знань про Росію на Заході. Наприклад, основоположник порівняльної статистики А. Бюшінг, який заснував видання «Magazin für die neue Historie und Geographie», 3/4 матеріалів дев'ятого тому присвятив Росії. Він не тільки намагався розширити знання німецькомовного світу про цю «велику країну», а підібрав такі матеріали та джерела, які б спростовували твердження, що у допетровську епоху Росія жила у напівварварстві і тільки реформи Петра I принесли в цю країну світло¹¹⁷³.

Історики НДР відзначали і роль А. Л. ф. Шльоцер як репрезентанта Росії на Заході. Він заохочував до навчання у Геттінгенському університеті російських студентів і цим самим перетворив Геттінген на своєрідний посередницький пункт між Росією і Німеччиною не тільки у науковому, але й у політичному сенсі¹¹⁷⁴. З метою спростування різних чуток про Росію А. Л. ф. Шльоцер намагався познайомити якомога більше німців з російською літературою і джерелами з російської історії¹¹⁷⁵ й пояснював віднесення англічанами російської мови до варварської, їхнім нерозумінням цієї мови¹¹⁷⁶. Важливу роль в налагодженні співпраці Петербурзької академії наук з європейським академічним світом, у першу чергу з Берлінською і Паризькою академіями наук відіграв Л. Ейлер.

Е. Вінтер і його учні намагались не просто виконувати партійні настанови, а, опираючись на джерела, прагнули показати багатовимірність, складність і неоднозначність російсько-німецьких культурних взаємин. Стосунки А. Л. ф. Шльоцера і М. Ломоносова були яскравим свідченням тогочасного ставлення німців і слов'ян одне до одного як «іншого» і «чужого» і це як показали східнонімецькі дослідники скоріш було притаманне росіянинові М. Ломоносову, а не німцеві А. Л. ф. Шльоцеру. Їхні протиріччя виглядали значною мірою не як «суто наукове протистояння, а протистояння слов'янина з

чужоземцем» й позиція М. Ломоносова визначалась національними почуттями¹¹⁷⁷, хоча з математиком Л. Ейлером, який був родом з Базеля, М. Ломоносов мав чимало спільних позицій, в тому числі й щодо концепції Московського університету¹¹⁷⁸. Е. Вінтер також відзначав упереджене ставлення М. Ломоносова до А. Л. ф. Шльоцера, яке частково намагався пояснити недостатньою інформованістю першого про діяльність другого¹¹⁷⁹. Зауважували східнонімецькі дослідники й те, що у Росії також існувала певна градація європейських народів, в якій німці були не на першому місці. Як приклад, наводилася цитата з праці В. Татищева про користь наук і училищ, де він відзначав, що Франція і Англія переважають над усіма країнами у науковій сфері, а Німеччина має передові успіх тільки у гірничому промислі¹¹⁸⁰.

Публікуючи листування А. Л. ф. Шльоцера і підготовлені ним рапорти, німецькі дослідники прагнули знайти «золоту середину» в оцінці його заслуг. Вони відзначали певну переоцінку внеску А. Л. ф. Шльоцера в розвиток російської історичної науки німецькими дослідниками і недооцінку його творчості в радянській історіографії. Безпідставними вони вважали й звинувачення А. Л. ф. Шльоцера «дворянсько-буржуазними істориками Росії» у замовчуванні здобутків російського історика В. Татищева¹¹⁸¹. Намагаючись визначити місце В. Татищева, М. Ломоносова і А. Л. ф. Шльоцера в російській історіографії, К. Грау відзначав: «Кожен з трьох названих істориків зробив свій вклад: Татищев почав з критичного зібрання джерел, Ломоносов представив першу розробку історії, а Шльоцер спробував поєднати обидва елементи». До того ж М. Ломоносов був «набагато сильнішою з'єднуючою ланкою між Татищевим і Шльоцером, ніж це попередньо вважалось»¹¹⁸². В цілому А. Л. ф. Шльоцер трактувався як «піонер і предтеча, але не завершувач» у російській історіографії¹¹⁸³. Окрім того, він, за словами Е. Вінтера був ще й «німецьким патріотом і буржуазним демократом, який хоробро боровся проти деспотизму маленьких німецьких держав»¹¹⁸⁴.

Східнонімецьким історикам – дослідникам німецько-слов'янських відносин не завжди вдавалось знаходити переконливі приклади взаємовпливу та взаємодії німців і слов'ян, особливо у випадку з Московською Росією, включаючи й петровські часи. Фактологічно зазвичай мова йшла про внесок німців у російську науку та культуру, навчання підданих Російської імперії в Європі й, зокрема, у німецьких університетах. Хоча автори й не послуговувались виразом «німецький вплив», але логічно з їхніх праць мимоволі виникав висновок про приналежність німців до значно розвиненіших народів та носіїв вищої культури, які своєю діяльністю та співпрацею з Росією

сприяли її включенню до європейського культурного простору, розвиненого вищого світу.

Наприклад, К. Грау відзначав, що у XVII ст. спостерігалось постійне прагнення Росії до економічного зміцнення, а Київська духовна академія та Московська слов'яно-греко-латинська академія не могли забезпечити потребу петровської Росії у фахових спеціалістах і науковцях, тому це спричинило, з одного боку, запрошення до Росії європейських спеціалістів, а з іншого боку, поїздки молодих росіян за кордон для отримання освіти і стимулювало появу в Росії нових шкіл і зростання книгодрукування¹¹⁸⁵. Підготовчу роботу до відкриття Академії наук у Петербурзі К. Грау характеризував як «загальноєвропейську справу», оскільки Петро I мав переговори з провідними представниками академічної думки на Заході¹¹⁸⁶. Отже, це не був суто російський проект, який базувався на досягненнях російської науки. Водночас К. Грау відзначав подальші високі наукові здобутки Петербурзької академії наук, які забезпечували їй міжнародне визнання й широку міжнародну співпрацю¹¹⁸⁷. Це також було важливим аргументом у спростовуванні уявлень про відсталість і варварський характер Росії.

Підсумовуючи дослідження німецько-російських наукових відносин у дореволюційний період, варто відзначити намагання Е. Вінтера і його колег хоча б частково відстоювати власні інтерпретації цих відносин і тим самим зберігати певну незалежність від концепцій радянських науковців. Насамперед вони робилось це шляхом широкої публікації документів, які й засвідчували складність і неоднозначність німецько-слов'янських культурних зв'язків, в яких не завжди був «взаємозв'язок», а почасти зустрічалось і протистояння, і непорозуміння, і суперництво, а інколи й зневажання і не тільки з німецької сторони. Заходами Е. Вінтера було опубліковано щоденник дослідника Сибіру Д. Мессершміда, листування Л. Ейлера, листи й документи, пов'язанні з діяльністю А. Л. ф. Шльоцера, листування П. Палласа.

Значно краще можна було показати провідну роль Росії у загальноєвропейських справах, досліджуючи не наукові зв'язки, а боротьбу проти наполеонівської Франції. 1963 р. заходами комісії істориків НДР й СРСР було проведено спеціальну конференцію присвячену цій темі. Виступи учасників покликані були легітимізувати визвольну місію російських військ в Європі й німецько-російську військову співпрацю¹¹⁸⁸. Було видано окрему монографію за авторства Ф. Штраубе «Весняна кампанія 1913 р. Роль російських військ у визволенні Німеччини від наполеонівського іга»¹¹⁸⁹.

Але найбільш яскраво замальовувалася провідна роль Радянського Союзу у дослідженнях німецько-радянських відносин. Так, у колективній монографії «Німецько-радянська дружба. Історичний нарис від 1917 р. до сучасності» двосторонні відносини характеризувались як пролетарська солідарність на захист завоювань Жовтневої революції¹¹⁹⁰, а війна 1941-1945 рр. трактувалась як їх спільна боротьба СРСР й німецьких антифашистів «за перемогу Радянського Союзу і спасіння німецького народу»¹¹⁹¹. У 1945-1949 рр. СРСР виступав у ролі «друга і помічника німецького робітничого класу в боротьбі за антифашистсько-демократичний переворот й проти імперіалістичної політики реставрації і розколу»¹¹⁹², а подальший двосторонній відносин характеризувався не інакше як братерська дружба назавжди.

Завдання спростування культуртрегенської місії й варварського образу Східної Європи ставилися і в дослідженнях німецько-польських та німецько-чеських відносин. У східнонімецьких фахових виданнях окрім праць східнонімецьких славістів та істориків публікувались дослідження польських, чеських, словацьких, радянських та інших слов'янських науковців, покликаних легітимізувати німецько-слов'янську дружбу й спростувати меншовартість слов'ян. Е. Вінтер неодноразово вдавався до написання нарисів чи більш серйозніших досліджень про відомих представників слов'янського світу, тим самим доводячи вагомі успіхи слов'ян у багатьох сферах і не тільки на теренах їх батьківщин, але й поза їх межами в тому числі й в Західній Європі. На його думку чеська, словацька і польська еміграція мала позитивний вплив на розвиток німецької культури і науки. Наприклад, внук Коменіуса Яблонські свого часу був президентом Берлінської академії наук.

Постать Б. Бальцано привертала увагу Е. Вінтера впродовж декількох десятиліть. Він вважав, що кожен спомин про Б. Бальцано є одночасно й внеском до історії сусідніх з Богемією земель. Б. Бальцано духовно належав до двох націй, а його творчість яскраво засвідчила, що складні німецько-чеські відносини на ґрунті інтелектуальної сфери можуть перерости в добросусідські¹¹⁹³. Пізніше Е. Вінтер в оцінці значення творчості Б. Бальцано не обмежувався німецько-чеськими відносинами, а послуговувався словами його учня Я. М. Фесла (J. M. Fesl), що «Бальцано має романське походження, є чехом за народженням, за освітою належить німецькій науці, а серцем і життям людуству»¹¹⁹⁴.

При дослідженні німецько-польських відносин перед марксистсько-ленінськими істориками НДР з самого початку стояло важливе завдання «сприяти дружнім німецько-польським відносинам»

й відповідно з цією метою усунути в уявленнях багатьох німецьких людей «викривлений історичний образ Польщі» та боротися з фальшуванням історії Польщі західнонімецькими імперіалістами¹¹⁹⁵. Важливе місце у цьому напрямку досліджень займала проблема кордону по Одеру-Нейсі. Це питання видавалось доволі складним для дослідників НДР, оскільки вся попередня німецька історіографія була, спрямована на доведення приналежності цих земель Німеччині. Тому перші роботи на задану тематику належали східнонімецьким партійним функціонерам, зокрема міністру народної освіти П. Ванделю¹¹⁹⁶. Потім цими питаннями активно займався Г. Ф. Гентцен¹¹⁹⁷, роботи якого неодноразово публікувались у польських провідних історичних виданнях. Він тісно співпрацював з польськими науковими інституціями політичного спрямування, які всю свою діяльність зосереджували на історичній легітимації західних кордонів Польщі.

Варто відзначити, що співпраця з польськими істориками і трансферування її концепцій у східнонімецьку історіографію була не зовсім безпечною з огляду на специфіку розвитку подій у самій Польщі, де вже у 50-і рр. почала проявлятися криза побудови соціалізму й власне специфіка розвитку польської історіографії, яка зуміла уникнути «догматизму радянської історіографії сталінського періоду», а після «польського Жовтня» 1956 р. хоча й зберігалось домінування марксистської історіографії, почали з'являтися дослідження, які базувалися на немарксистській методології¹¹⁹⁸.

Східнонімецькі історики також викривали «антипольський» характер німецької політики, в тому числі й щодо становища польських заробітчан¹¹⁹⁹. Низку праць про німецьку політику щодо вирішення польського питання напередодні і під час Першої світової війни опублікував Г. Лемке. Досліджуючи позицію імперського уряду щодо польського питання у Галичині, він приділив значну увагу й українському національному руху, який толерувався берлінськими дипломатами і використовувався ними в антипольській політиці. Оскільки, за словами чиновника МЗС Німецької імперії В. Цімерманна, українці у протистоянні з поляками використовували «кращі аргументи ніж німецька пропаганда»¹²⁰⁰. В цьому дослідженні Г. Лемке також задався питанням: «Чи усвідомлювали у Берліні, що покровительство українському націоналізму у тій формі, у якій він політично артикулювався у Східній Галичині, і який також перебував у гострій опозиції до царської Росії, мусило найважчим чином компрометувати відносини з Петербургом». Але він не зміг знайти однозначної відповіді у задіяних ним документах¹²⁰¹. Водночас у нього не

викликало сумнівів те, що «у протистоянні з Росією Серединні держави розіграли український націоналізм як козирну карту»¹²⁰².

У дослідженнях німецько-польських взаємин шукали і «позитивні моменти» як, наприклад, ставлення німецьких лібералів й демократів до польського визвольного руху у ХІХ ст. Наголошували не тільки на виступах К. Маркса й Ф. Енгельса за звільнення польського народу¹²⁰³, а й намагалися дослідити та віднайти різні види співпраці. Наприклад, під час чергової емігрантської хвилі поляків у 1864 р. німецька поліція не допускала їх тривалого перебування у містах Саксонії, але місцеві демократи надавали їм допомогу і підтримку. Зокрема, заходами Августа Петерса (August Peters) вдалося налагодити у Ляйпцігу видання польського журналу «Ojczyzna» («Вітчизна») ¹²⁰⁴.

Безумовно така тема, як відносини Німеччини з народами Східної Європи не була новою для німецькомовної історіографії. Але особливість цього напрямку досліджень в НДР полягала в тому, що відповідно до політики СЄПН основна увага повинна була зосереджуватись на прогресивних традиціях¹²⁰⁵. Можна погодитися з східнонімецькими істориками у тому, що, завдяки їм став відчутним розрив з «історичною ідеологією, яка вбачала у слов'янських народах виключно культурно і історично неповноцінні об'єкти історичних німецьких конструкцій, орієнтованих на абендланд і культурегенську місію німців»¹²⁰⁶.

Наступним напрямком, покликаним «корегувати» образ Східної Європи, була критика західнонімецького «остфоршунгу», яка набула особливого розмаху у другій половині 50-х – 60-і рр. Цей напрямок був визначений серед головних завдань для «Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder», де надрукували свого роду програмну статтю вельми критичного характеру Б. Шпіру, який до того ж був засновником і керівником «Робочого гуртка боротьби з західнонімецьким «остфоршунгом», що існував в Ляйпцизькому університеті ім. Карла Маркса¹²⁰⁷. Критичні статті публікувались і на сторінках інших наукових періодичних видань, в тому числі й «Zeitschrift für Geschichte»¹²⁰⁸, а також у російському перекладі в провідних радянських виданнях¹²⁰⁹. На філософському факультеті Берлінського університету у 1960 р. було навіть засновано спеціальний відділ історії імперіалістичного «остфоршунга»¹²¹⁰. Боротьбою з західнонімецьким «остфоршунгом» переймалися і спільні комісії істориків НДР і Народної Республіки Польщі¹²¹¹, НДР і СРСР¹²¹².

Завданням подібних публікацій та організацій була «боротьба з західнонімецькою ідеологією антикомунізму та реваншизму», а також викриття «фашистського характеру «буржуазного» німецького «остфоршунга»¹²¹³. Наприклад, комісія істориків НДР і СРСР була

заснована 5 лютого 1957 р. в Москві за ініціативою ЦК СЄПН і особисто В. Ульбріхта. З самого початку існування комісії для істориків НДР вирішальними були два мотиви: 1) поширення «принципу соціалістичного інтернаціоналізму на сферу наукових досліджень» через спільні з радянськими колегами інституції і підтримку спільних дослідницьких завдань; 2) політична мета виходила із завдання марксистських істориків як пропагандистів: зміцнення боротьби проти буржуазної ідеології і буржуазної історіографії особливо в їх формулюванні західнонімецькими істориками¹²¹⁴. Заходами комісії 1964 р. було проведено спеціальну конференцію з метою розвінчання західнонімецького «остфоршунгу». Аналогічні завдання покладались і на німецько-польську комісію істориків. Її з німецької сторони Герард Шільфер (Gerhard Schilfert) відзначав, що для комісії важливо «постійно полемізувати із західнонімецькою реакцією та її ідеологічними помічниками, замаскованими фальшуваннями, точніше кажучи, викривлення польської історії і відповідно німецько-польських відносин»¹²¹⁵.

Участь істориків НДР у критиці західнонімецького «остфоршунгу» була одним з елементів творення східнонімецької ідентичності. Відповідно до якої НДР трактувалася як «оплот миру в центрі Європи»¹²¹⁶, «форпост миру та соціалізму в Європі»¹²¹⁷, «бастион соціалізму»¹²¹⁸ та розмежовувалася з капіталістичним німецькомовним простором, перш за все з ФРН.

Корегування образу Східної Європи проводилось і в інших дослідженнях, не пов'язаних з тематикою німецько-слов'янських відносин і критикою західнонімецького «остфоршунгу». Серед таких робіт заслуговує на увагу праця Е. Вінтера про історію відносин між римською курією та східними слов'янами¹²¹⁹, яку невдовзі після виходу у НДР було видано й у російському перекладі. Ця робота мала гучний науковий резонанс: рецензії були опубліковані не тільки в НДР та СРСР, а й у Чехословаччині, ФРН, Італії, США, Великобританії¹²²⁰. Одним із завдань своєї роботи Е. Вінтер визначив спростування клерикально-націоналістичних тез західної історіографії про васальну залежність Росії від Ватикану та її трактування як колонії Німеччини¹²²¹. В його праці Росія і папська курія показані повноцінними гравцями на східноєвропейському просторі. Росія почасти поставала в ролі захисника традицій та самобутності, а папська курія їх руйнівником. На думку Е. Вінтера, папство дуже рано усвідомило значимість Росії, перш за все, Москви і, розглядаючи Східну Європу як важливу територію, через яку пролягав шлях до Персії, Індії та Китаю, намагалось включити її до сфери свого впливу¹²²².

Росія протистояла цим пориванням Ватикану й намагалась утвердити/зберегти свій вплив у цьому регіоні. На увагу заслугове фразу Е. Вінтера, про протистояння папській експансії за часів Олександра Невського: «Великий князь Олександр боровся проти шведів і німецького ордену, за яким стояла папська курія і в його очах саграпія Золотої орди була меншою загрозою для національної самобутності ніж та небезпека, яка загрожувала з Заходу»¹²²³. Цим він в черговий раз підтвердив, що у певні історичні періоди для еліти Північної Русі азійська/нехристиянська Золота орда була духовно ближча за християнський католицький Захід, який був не тільки «іншим», а й «чужим» і «ворожим». У свою чергу це дає підстави й для запитань: чи була тогочасна Росія більше азійською, чи європейською? І чи «невизнання» її європейськості Заходом було тільки «витвором» Заходу, чи й Росія «бачила» себе ближче до Азії ніж Європи? Але Е. Вінтер дав однозначну відповідь, «що Росія завжди була європейською державою», тільки на Заході не хотіли з цим рахуватись. Сам же він Росію XV ст. порівнював з «вранішнім світилом, яке з'явилося на небосхилі країн Заходу» і видавалась чимось новим. І в цьому, на думку Е. Вінтера, основна причина тих «упереджень, переоцінки та недооцінки Росії й часто навіть самих неймовірних уявлень, які існували в Європі відносно нової великої держави на Сході»¹²²⁴.

Хоча робота трактувалась як викриття підступної політики папської курії щодо Росії, Е. Вінтер навів чимало прикладів того, що Росія потребувала зв'язків з Ватиканом і Західною Європою й саме звідти вона отримувала значні ресурси для власного розвитку, в тому числі й людські. Політичне становище та економічний розвиток Росії в 70-і рр. XVII ст. підштовхували її до більш тісного спілкування з Європою, що призвело до послаблення відчуженості до католицизму та римської курії¹²²⁵. До прикладу Е. Вінтер наводив події 1689 р., коли після захоплення влади Петром I відбулося вигнання єзуїтів та практичне припинення зв'язків між Римом і Московією. Але для здійснення реформ та успішного економічного розвитку Росії необхідні були «знаючі люди», а серед іноземців, які приїздили облаштовувати Росію, було чимало католиків, тому дотримуватися заборони на їх поселення не вдавалось¹²²⁶, а з іншого боку, загроза війни з Туреччиною, підштовхувала Петра I до взаємин з папою¹²²⁷. Але не тільки Ватикан вів політичні ігри щодо Росії. Ватикан був потрібен Петрові I також тільки з певних політичних міркувань. Унія з католицькою церквою, яка прагнула до панування над світською владою, була для нього неприйнятною, адже він робив все для підпорядкування православної церкви державі¹²²⁸.

Радянські рецензенти наголошували на тому, що Е. Вінтер у своїй праці на численних прикладах показав, як Ватикан прикривався прагненням повернути Росію до «істинної віри», а насправді курія «завжди залишалась вселенською корпорацією феодалів, лихварів, буржуазних дільців, войовничим ворогом народів Росії»¹²²⁹. Тим самим вони на перше місце ставили економічно-політичні інтереси Ватикану, що більше відповідало марксистсько-ленінській методології. Е. Вінтер також декларував прагнення Риму долучити Росію та слов'ян до унії, перш за все, як бажання отримати доступ до державно-національних економік і встановити економічне панування¹²³⁰, але поряд з цим він неодноразово відзначав відмінність цивілізаційних і духовних цінностей, посилаючись при цьому на російські джерела. До прикладу, російська преса початку 80-х рр. XIX ст. й обер-прокурор Святішого Синоду К. П. Победоносцев трактували Ватикан як революційний елемент для Східної Європи, тому боротьба проти союзу з Ватиканом вважалась боротьбою проти космополітів та проєвропейсько налаштованих осіб¹²³¹. В опосередкований спосіб Е. Вінтер засвідчував консерватизм і антиєвропейськість значної частини тогочасного російського суспільства.

Ставлення до релігії і православної церкви у Радянському Союзі й толерування атеїзму дали можливість Е. Вінтеру не тільки критикувати Ватикан, а й показати реакційність православної церкви, яка «освячувала феодально-колоніальний і контрреволюційний розбій царизму та його боротьбу з соціалістичним робітничим рухом»¹²³². Детальний аналіз робіт Е. Вінтера дозволяє припустити, що і в НДР він послуговувався своїм попереднім досвідом, коли в заголовок виносились теми відповідно до ідеології владних структур, у вступі чи висновках робилися посилання на актуальні політичні рішення, але у самому тексті було чимало позицій, які не завжди корелювались з цією офіційною ідеологією.

Представники молодшого покоління східнонімецьких істориків вочевидь не могли собі дозволяти подібних речей, принаймні так часто. Переважна більшість праць Е. Доннерта, як і його колег слугувала, легітимації «європейськості» і прогресивного розвитку Росії відповідно до концепцій радянської історіографії. Досліджуючи історію Росії та Прибалтики у XVI ст., він наголошував на паралелях між розвитком суспільної думки у Росії та ідейних течій у Західній і Середній Європі, а місце Росії в міжнародній європейській політиці розглядав крізь призму боротьби за панування на Балтиці¹²³³. В рецензії на монографію Е. Доннерта «Лівонська орденська держава і Росія. Лівонська війна і балтійське питання в європейській політиці 1558-1583 рр.» радянський історик естонського походження Х. Круус

відзначав, що в радянській історіографії утвердилась «доволі стійка концепція про причини Лівонської війни» і робота Е. Доннерта «в цілому не виходить за рамки цієї концепції»¹²³⁴, чим підтверджував трансферування Е. Доннертом образів і концепцій радянської історіографії в східнонімецький академічний світ. Радянський рецензент відзначив, як найважливіші досягнення роботи, дуже детальне дослідження класових та національних протиріч між німецькими феодалами й естонськими і латиськими селянами та міщанами. Е. Доннерт в порівнянні з іншими дослідниками більш чітко показав цей антагонізм як одну з основних причин падіння орденської держави¹²³⁵. Але найважливіше, що це було перше фундаментальне дослідження німецькою мовою, де історія Лівонської війни висвітлювалась з марксистсько-ленінських позицій і могла послужити внеском «у боротьбу із сучасною реакцією та реваншизмом»¹²³⁶.

Подальші роботи Е. Доннерта з історії культури і середньовічної історії Росії також були своєрідною спробою легітимації європейськості й вагомим культурним розвитком Росії. Зазвичай його книги містили значну кількість копій гравюр, ікон та картин, зображень архітектурних пам'яток, уривків з документів. Такий підхід він пояснював тим, що його праці розраховані на широке коло читачів, а джерельний матеріал використовувався для того, щоб «читач міг власні судження» сформулювати¹²³⁷.

Однією з перших у цій серії праць стала монографія про культуру й духовне життя Московської Росії у XV-XVI ст.¹²³⁸. Утворення цілісної Московської держави у трактуванні Е. Доннерта було важливим «всесвітньо-історичним процесом», який позначився на подальшому і Європи, і Азії. Московська держава докладала чимало зусиль не тільки для економічного розвитку, а й переймалась плеканням культури, зміцнювала військовий потенціал, що слугувало гарними передумовами для зовнішньої владної політики¹²³⁹. Е. Доннерт намагався спростувати й твердження, що тогочасну Московську державу на Заході однозначно сприймали як «азійського варвара» і «дикуна». З цією метою він навіть окремі повідомлення європейців, як то посланника Ганса Кобенцля (Hans Kobenzl) до Відня у 1576 р., який відзначав що скарби Московського царства за своєї красою та пишністю значно перевищують ті, які йому доводилось бачити у королів Іспанії, Франції, Угорщини, Богемії та герцога Тоскани. Єзуїт Йоганес Паулюс Кампана (Johanes Paulus Campana), описуючи двір московського царя, розповів про велику кількість людей в позолоченому одязі й відзначав не тільки розкішність вбрання царя, а й той факт, що тіара великого князя навіть дещо більша, ніж у самого папи¹²⁴⁰.

Але якщо у розкоші, багатстві двору й організації розваг Московська Росія XVI ст. не відставала від Європи, то у розвитку науки, освіти й книгодрукування ситуація була менш приваблива. Наприклад, першодрукар Іван Федоров не тільки не знайшов підтримки, а зазнав гоніння й змушений був шукати захисту на чужині¹²⁴¹. Водночас Е. Доннерт з метою певної позитивної кореляції образу відзначив, що в тогочасній Росії не тільки царі й великі князі мали книгозбірні й бібліотеки, але й духовні прелати, високі посадовці, купці й підприємці. І ці книгозбірні створили основу для розвитку російської наукової думки¹²⁴². Російський театр уже в XVI ст. відзначався «помітними взаємозв'язками з зарубіжними театрами» Польщі, Литви, Німеччини та Італії. Але попри вживання «взаємозв'язки», Е. Доннерт в основному наводив приклади того, що елементи театралізованого дійства, які були поширені на Заході, можна було побачити також у Росії¹²⁴³.

Але Е. Доннерту також не завжди вдавалося конструювати образ Росії як європейської високорозвиненої держави. Аналізуючи ідейні течії у російському суспільстві він відзначав, що хоча тогочасні мислителі як, наприклад Радищев і не закликали до зміни існуючого ладу революційним шляхом, вони висували «гострі звинувачення проти *варварських* (курсив – П.Б.) суспільних відносин, які вони зустрічали у царській Росії»¹²⁴⁴. Хоча у радянській історіографії також було прийнято критикувати суспільні відносини й експлуатаційну політику панівних верств у царській Росії й визнавалась її відсталість у економічному розвитку. Це дозволяло й східнонімецьким дослідникам висловлювати критичні судження про недоліки у розвитку дореволюційної Росії. Наприклад, Г. Мюльпфордт також відзначав відсталість Росії XVI-XVII ст. у порівнянні з країнами Західної та Центральної Європи. Але цю відсталість він пояснював не «варварським характером» і «азійськістю», а, по-перше, тими руйнаціями яких зазнали руські землі від монголо-татарського ярма, кримських татар та інших ворогів, а по-друге існуванням пізньофеодального доволі сурового кріпосного права, яке гальмувало розвиток міста, промисловості і продуктивних сил й, по-третє, погано розвинуеною системою комунікацій¹²⁴⁵.

Окремі дослідження Е. Доннерт присвятив постатям Івана Грозного й Петра I. В оцінках останнього як «перетворювача» Росії на європейську і розвинену державу він не дуже відрізнявся від своїх німецькомовних попередників¹²⁴⁶. Натомість Е. Доннерт вдався до спростування негативних характеристик Івана Грозного, які утвердились у німецькомовній історіографії. Хоча він визнавав складність характеру й помилковість деяких рішень царя, все ж вважав

чи доцільне закінчити свою монографію словами Петра I: «Іван Насильович [...] є мій попередник і мій зразок [...] Тільки темні голови, які обставин його часу, його нації і його великих заслуг перед нею не розуміють, називають його тираном»¹²⁴⁷. Аналіз публікацій Е. Доннерта засвідчує його прихильність до концепції успішного розвитку Росії у її взаємодії з Європою та Азією. Водночас він майже не відходив від основних концепцій радянської історіографії, але саме йому належить провідна роль в конструюванні образу дореволюційної історії Росії у НДР. Він вельми активно публікувався й тематично його публікації охоплювали історію Київської Русі й Російської держави у XV-XIX ст. Водночас Е. Доннерт сам визнавав свою прихильність до концепцій радянської історіографії й, публікуючи окремі роботи, не претендував на оригінальність оцінок чи винайдення власних інтерпретацій і наголошував на важливості марксистсько-ленінської методології у дослідженнях феодальних суспільств¹²⁴⁸.

З другої половини 60-х рр. відповідно до партійних директив значна увага почала приділятися історії Східної Європи/Росії після 1917 р. Самими істориками ця переорієнтація трактувалась зростанням у німецькому суспільстві інтересу до історії Східної Європи, відносин німецького народу з народами цього регіону й соціалістичної співдружності в цілому¹²⁴⁹. Вагомим поштовхом до збільшення публікацій з новітньої історії стала й підготовка до святкування 50-ї річниці Великої Жовтневої революції. З цієї нагоди навіть було видано спеціальний 2-томник¹²⁵⁰, 30 монографій, збірників і брошур та опубліковано 60 журнальних статей¹²⁵¹. Переважна більшість висновків східнонімецьких істориків співпадала з оцінками офіційної радянської історіографії.

У 70-і рр. з'явилося чимало публікацій, присвячених ролі Радянського Союзу й країн соціалістичного табору у збереженні миру в Європі. Ця тематика актуалізувалась політикою розрядки у міжнародних відносинах. Почасти Радянський Союз виступав основним борцем за створення системи колективної безпеки в Європі в 30-і рр.¹²⁵² і 50-і рр. й відповідно це повторилось на початку 70-х рр. Мир і безпека визначались як основоположні елементи соціалістичної зовнішньої політики, яку радянська держава намагалась реалізувати з 1917 р.¹²⁵³. На відміну від Російської імперії Радянський Союз поставав в образі миротворця й ініціатора утворення системи мирного співжиття. Дуже часто це були набори загальних фраз-од на честь СРСР, як, наприклад, «Радянський Союз – головна сила й піонер світового суспільного прогресу», а радянська історична наука «найважливіший фактор в структурі світової історичної науки»¹²⁵⁴, без детального аналізу конкретних фактів та критичного осмислення

тогочасного міжнародного становища¹²⁵⁵. Автори просто замовчували такий напрямок радянської зовнішньої політики як поширення/експорт соціалістичної революції у країни Західної Європи, що відкрито декларувалось більшовиками, як важливе завдання зовнішньої політики, майже до початку 30-х рр. та сталінську угоду з Гітлером.

Провідна роль у дослідженнях історії СРСР й відповідно конструюванні образу радянської держави належала Г. Розефельду й А. Андерле¹²⁵⁶, які вельми були прихильними до інтерпретації радянських істориків. Наприклад, Г. Розефельд повністю переніс/трансферував образ Радянської держави як носія і борця за мир у світі з перших днів більшовицької влади¹²⁵⁷, який культивувався в радянській історіографії, і всі непорозуміння та інциденти пояснюван агресивністю капіталістичного світу, який не сприймав і боявся більшовизму. Важлива роль у конструюванні «правильного» образу Радянського Союзу відводилась спільним конференціям та збіркам, які були покликані показати роль СРСР в прогресивному розвитку людства. Наприклад, у 1984 р. було видано збірку «Радянське суспільство. Студії з його історії і сучасності»¹²⁵⁸, в якій із 19 статей 8 належали німецьким авторам і були присвячені наступній тематиці: «XXVI з'їзд КПРС. Континуїтет єдності економічної і соціальної політики КПРС в розвинутому соціалізмі» (Розенфельд Г., Шютцлер Х.), «Освітня і наукова політика в період розвинутого соціалізму» (Шютцлер Х.), «Формування радянської інтелігенції у процесі культурної революції 1917-1937 рр.» (Петерсдорф Ю.), «Зміцнення союзу робітничого класу й трудового селянства на основі нової економічної політики (1921-1923/24)» (Штрігніц С.), «Політична армія Великої соціалістичної революції» (Розенфельд Г.) і як обов'язковий атрибут – стаття, присвячена критиці західнонімецьких досліджень історії СРСР (Г. Фойхт). Всім публікаціям притаманне суголосся у констатації успішного розвитку радянського суспільства і провідній ролі КПРС у цих процесах.

Варто зауважити той факт, що у дослідженнях Росії/СРСР основна увага приділялася центру й територіально обмежувалася європейською частиною. Інші регіони розглядалися хіба що у контексті досліджень про діяльність німецьких науковців у Росії. Також у дослідженнях, пов'язаних з європейською Росією увага дослідників зосереджувалась на російському етносі й політиці Москви та Петербургу. Про Прибалтику писали в основному у контексті російської політики у цьому регіоні, Білорусія взагалі залишилась поза увагою дослідників. Українська тематика, в основному завдячуючи Е. Вінтеру, хоча б частково була представлена в окремих дослідницьких проектах. Попередні дослідження, пов'язані з історією України,

особисті знайомства та досвід спілкування з українцями¹²⁵⁹, спричинили в Е. Вінтера тривалий і постійний інтерес до історії українського народу. Навіть при написанні історії Росії він принагідно намагався подавати сюжети з української історії, виокремлюючи її з російської й відзначав роль українців у розвитку європейської та російської культури. Він був прихильником того, щоб «німецько-українські наукові відносини, які були найглибше отруєні через варварський спосіб дій гітлерівської Німеччини в Україні під час Другої світової війни», плекались по-новому¹²⁶⁰.

Е. Вінтер відзначав особливу роль українця Ф. Прокоповича в поширенні просвітницьких ідей і зараховував його до спільного кола перших просвітителів поряд з Г. Ляйбніцем, Х. Томасіусом (Томазієм), А. Франке та Х. Вольфом, Петром I, В. Татішевим¹²⁶¹ й відзначав його сподвижницьку діяльність у справах, пов'язаних з заснуванням Академії наук¹²⁶². Відзначав він і внесок українця Симона Тодорського у поширення європейських ідей на східноєвропейському просторі. С. Тодорський навчався протягом 1729-1735 рр. у Галльському університеті. Там він переклав з німецької деякі праці пієтистів і, перш за все, трактат Арндта з німецької на «старослов'янсько-українську мову». Варто зауважити, що Е. Вінтер розрізняв «старослов'янсько-українську» (altslavisch-ukrainische) й «старослов'янсько-руську» (altslavisch-russische) мови¹²⁶³. Найбільш вірогідно, що до таких розмежувань він вдався під впливом творчості Д. Чижевського, з яким спілкувався за часів перебування обох у Празі¹²⁶⁴.

Возз'єднання України з Росією, на думку Е. Вінтера, найперше мало вплив на економічний, політичний та духовний розвиток Росії, оскільки посилювало її зв'язки з країнами Центральної і Південної Європи. А українці й білоруси, які не змогли зреалізувати себе на батьківщині та виїхали до Москви, принесли туди «нові ідеї, погляди» й налагодили «нові зв'язки». Вони також були добре обізнані з ідеологічними дискусіями й проблемами, які обговорювались у Центральній і Південній Європі та сприяли їх поширенню у Росії. На підтвердження своєї думки Е. Вінтер наводив висловлювання Ордіна-Нащокіна, що «Україна не рів, а радше міст між Росією та Польщею» й відзначав, що таку точку зору поділяли й інші державні діячі¹²⁶⁵. Роль України як своєрідного трансфера західної культури до Росії відзначав і К. Грау. На його думку, велике значення в сенсі зустрічі російської та західноєвропейської культури відіграло возз'єднання Росії й України. Через Україну проходив шлях з Росії до Центральної і Південної Європи, а Київська духовна академія була місцем діалогу між Сходом та Заходом Європи¹²⁶⁶.

Такі інтерпретації відрізнялись від концепції цієї теми у радянській історіографії. Хоча вона також була представлена в академічному середовищі НДР. У першому томі «*Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost- und Mitteleuropas*», який побачив світ 1954 р. і де було задекларовано звернення до української тематики, але з огляду на зв'язок української історії з російською та польською¹²⁶⁷, було опубліковано дві статті про Визвольну війну українського народу за авторства радянського дослідника Б. Поршнева¹²⁶⁸ й німецького історика С. Квіліча¹²⁶⁹. Стаття німецького автора була написана винятково з використанням робіт радянських істориків, опублікованих на початку 50-х рр. Тож у висновках було трансферовано офіційні постулати радянської історіографії щодо цієї події. Відповідно до них Б. Хмельницький розумів, що «існування українського народу можливе тільки через приєднання до Росії», а возз'єднання мало прогресивний характер і дало можливість еволюціонувати українському народові до повноцінної нації й успішно боротися із зовнішніми агресорами¹²⁷⁰.

Під редакцією Е. Вінтера було видано збірку присвячену І. Франку¹²⁷¹. Вона включала статті історично-літературного та соціального характеру, автобіографічні твори, переклади української народної поезії, народних пісень, творів Т. Шевченка й власне літературні твори самого І. Франка та листи німецьких мислителів та публіцистів до нього. Ця збірка німецькомовних творів І. Франка готувалась Е. Вінтером у співпраці з Інститутом літератури ім. Тараса Шевченка Академії наук УРСР. Оскільки і в НДР, і в Радянській Україні існувала цензура, то низка німецькомовних публікацій І. Франка не ввійшла до видання¹²⁷². У передмові до статті не тільки наголошувалося на соціал-демократичних поглядах І. Франка й його публіцистичній діяльності щодо викриття важкого становища галицьких селян українського походження в Австро-Угорській імперії¹²⁷³, а й підкреслювалося, що в національному питанні І. Франко «стояв ближче до більшовиків ніж до австромарксистів»¹²⁷⁴. Окрім цього, І. Франку в заслугу ставилось і те, що він шукав «в історії Східної Європи, в її культурі, в її соціальному та історичному житті органічний розвиток «єдиної української національності»¹²⁷⁵.

Упорядники відзначали й те, що І. Франко не був самотнім у намаганні повідомити Західній Європі про реальне становище в Галичині, Буковині, Закарпатті й підросійській Україні. Але «потужний духовний та культурний потенціал», який мав український народ, оточуючим світом або свідомо ігнорувався, або насправді був невідомим. Тому збірка німецькомовних творів І. Франка мала

допомогти переконливіше й виразніше дати короткий огляд «окремої епохи в розвитку культурного життя України»¹²⁷⁶.

Видання німецькомовних праць І. Франка схвально сприйняли і в українській діаспорі, але там критикували збірку за те, що «у передмові та редакційних коментарях точно віддзеркалено офіційну «лінію» радянського франкознавства»¹²⁷⁷. Водночас визнавалось, що це «найбільша збірка франкових німецькомовних творів»¹²⁷⁸. Варто зауважити й те, що колишні знайомі й прихильники з середовища української еміграції доволі критично ставились до творчості Е. Вінтера у післявоєнний період. Його учень І. Лисяк-Рудницький писав, що наукові праці берлінського періоду «не приносять честі» Е. Вінтеру¹²⁷⁹, а Д. Чижевський взагалі уникав спілкування¹²⁸⁰. Однак саме завдячуючи Е. Вінтеру Україна була представлена у східноєвропейських дослідженнях НДР й до того ж не у найгірший спосіб.

1964 р. очолюваним Е. Вінтером сектором історії німецько-слов'янських зв'язків Німецької академії наук було організовано науковий симпозіум до 100-річчя з дня смерті Т. Шевченка. У ньому взяли участь науковці з НДР, СРСР, Польщі та Чехословаччини. Інформація про симпозіум була опублікована у провідних газетах НДР¹²⁸¹, але матеріали конференції видали тільки через 12 років під назвою, яка відображала традиційне для радянської історіографії трактування постаті Т. Шевченка як революційного демократа¹²⁸². За задумом організаторів конференції та редакторів збірки матеріали було згруповано у три розділи «Світовий образ Шевченка», «Місце України та Шевченка у взаєминах народів і країн», «Шевченко у німецькомовних рецепціях». У своїй доповіді Е. Вінтер зосередив увагу на аналізі спільної діяльності імперських урядів Росії й Австро-Угорщини проти поширення революційного світогляду й революційних ідей. Але, як зауважив і німецький рецензент, у доповіді не було прямих вказівок чи мала місце спільна діяльність поліції обох країн безпосередньо проти Т. Шевченка й його творчості, чи представлені документи слугували як гіпотеза щодо антиреволюційної діяльності імперських жандармерій¹²⁸³.

Історики НДР приділяли увагу й східній політиці Німеччини щодо України у першій половині ХХ ст. Цей напрямок досліджень був пов'язаний з постаттю К. Ремера. 1967 р. було проведено спеціальну конференцію, присвячену зазначеній темі¹²⁸⁴. Назви доповідей певною мірою відображають бачення цієї проблеми дослідниками з НДР: «Про генезу української політики німецького імперіалізму» (К. Ремер), «До питання повалення уряду Ради німецькими мілітаристами у кінці 1918 р.» (Е. Штенцель), «Українське питання в антирадянських планах німецьких імперіалістів 1922-1928 рр.» (Г. Розенфельд), «Український

науковий інститут у Берліні (1926-1945)» (Г. Воігт), «Організація українських націоналістів (ОУН) під час Другої світової війни» (Е. Вольфграмм). Основним лейтмотивом збірки було викриття загарбницьких планів німецького імперіалізму й засудження українського буржуазного націоналізму, який з ним співпрацював, що також співпадало з інтерпретаціями цієї тематики радянськими науковцями.

З часом у середовищі самих істориків критеріями оцінки східноєвропейських досліджень почала слугувати не їхня науковість, а в першу чергу політична актуальність та доцільність. Ось до прикладу ті три взаємопов'язані критерії, за якими, на їх думку, варто аналізувати історичні дослідження у НДР. По-перше, що зробила історична наука для «оформлення розвиненої суспільної системи соціалізму в НДР». По-друге, що зробили історики для «зміцнення морально-політичної єдності соціалістичного табору, партій міжнародного комуністичного руху та всіх дружніх і миролюбивих сил світу в боротьбі проти імперіалізму». По-третє, як історична наука НДР «підтримує боротьбу проти західнонімецьких панівних імперіалістичних сил та їх небезпеки для миру та безпеки Європи, для зміни західнонімецької політики»¹²⁸⁵. Як наслідок, поступово східноєвропейські історичні дослідження у НДР, насамперед, пов'язані з радянським періодом, практично втратили власне обличчя й науковість і не були цікавими для міжнародного загалу. Свідченням цього став той факт, що виступи істориків з НДР у Москві 1970 р. на представницькому науковому форумі до 100-річчя з дня народження В. Леніна були повністю проігноровані зарубіжними фахівцями, окрім радянських істориків¹²⁸⁶.

При аналізі процесів конструювання образу Східної Європи в академічному середовищі НДР варто враховувати той факт, що гуманітарну сферу і в першу чергу на історичну науку тут покладались завдання легітимізації соціалістичного порядку. При написанні робіт більшість істориків добровільно, або виходячи з розуміння необхідності більшою чи меншою мірою виконували ці завдання, визначенні поняттям «партійності історика» й під тиском цензури та свідомої самоцензури. З огляду на це дослідники Східної Європи в НДР вдавалися до послуговування концепціями радянської історіографії й історіографій інших соціалістичних країн. Трансфер/перенесення цих концепцій здійснювався шляхом проведення спільних наукових форумів, видання спільних збірок, рецензування, публікації науковців з європейських країн соцтабору на шпальтах східнонімецьких наукових журналів, спільної роботи комісій істориків НДР та інших соціалістичних країн.

З іншого боку історики Східної Німеччини, на відміну від своїх колег з інших країн німецькомовного простору, отримали значно більші можливості для дослідницької роботи в країнах Східної Європи й мали значно ширші контакти з тамтешніми істориками. Все це мало як позитивні, так і негативні наслідки для творення нового образу Східної Європи у Німецькій Демократичній Республіці й визначало специфіку творення власної ідентичності.

Варто відзначити й ще одну особливість східноєвропейських студій в НДР в порівнянні з іншими країнами німецькомовного простору: існування певної амбівалентності у сприйнятті фаху «східноєвропейська історія» на державному рівні, де внаслідок реформування вищої освіти та реорганізації структур вищих навчальних закладів назва «Східна Європа» та «східноєвропейська історія» практично зникли, а їм на зміну прийшли назви «історія народів СРСР», «історія соціалістичного табору й європейських країн народної демократії», де особлива увага приділялась історії німецько-російських/слов'янських взаємин.

Історики Східної Німеччини відповідно до політики СЕПН, через приналежність країни до соціалістичної системи певною мірою мали б ідентифікували й приналежність НДР до Східної Європи. Дослідження культурних, наукових та революційних зв'язків легітимізувало НДР як оплоту миру, а дослідження Росії нівелювали стереотипи варварства та азійськості, а в революційному русі утверджували як носія прогресу. У їхньому трактуванні Східна Європа не була для Німеччини ворожим «іншим», радше вона була тим «іншим», якого Німеччина використовувала й прагнула підкорити в минулому. Своєрідним виокремленням для власної німецької ідентичності слугував термін «слов'янські народи», який все часто використовувався істориками НДР. В свою чергу обмежене використання понять «Східна Європа», «східноєвропейська історія» було своєрідною відмовою від двополюсної ідентичності Захід-Схід. Позиціонування НДР як першої робітничої німецької держави легітимізувало її ідентичність як країни соціалістичного табору, а не країни Східної Європи.

Розділ VI

РОЗМАЇТТЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В АКАДЕМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ

6.1. Відновлення східноєвропейських студій й основні інтерпретаційні моделі в західнонімецькому академічному середовищі (друга половина 40-х – 50-і рр.)

В американській, англійській і французькій окупаційних зонах опинилось 70 % німецьких земель, де також проводилася політика денацифікації та демократизації. Політику американської військової адміністрації відомий російський дослідник Ю. В. Галактіонов характеризував як «політику «м'якої денацифікації», що перетворило американську окупаційну зону в пристанище колишніх нацистів. Але в цьому, на його думку, був і певний позитив, оскільки їх організаторські та управлінські здібності згодом були сповна використанні для відновлення зруйнованої країни¹²⁸⁷. В американській та англійській зонах денацифікації була громіздкою за формою і ліберальною за характером. Окрім того її проведення американці передали у руки німців уже у 1946 р., а британці – у 1947 р.¹²⁸⁸ Організовано була проведена інституційна денацифікація (ліквідація НСДАП, її структур, скасування нацистського законодавства), але персональна денацифікація була незначною й чимало колишніх нацистів успішно інтегрувалась у нове життя. Що стосується системи освіти, то до учительського складу вимоги в усіх зонах були доволі високими. Наприклад, в американській зоні у 1945 р. було відсторонено 50 % учителів, хоча це на 20 % менше ніж в радянській. Британці, американці та французи бачили майбутню школу денацифікованою й аполітичною¹²⁸⁹. Але виходячи з власного досвіду й практики широкої автономії академічного життя у своїх країнах, на відміну від РВАН, вони значно обмеженіше втручались в академічне, особливо університетське життя. Тому у зону союзників поступово перебралось й чимало дослідників Східної Європи, які належали до нацистської партії, або доволі тісно співпрацювали з нацистським режимом.

Невдовзі почалося відкрите ідеологічне протистояння між Радянським Союзом і колишніми союзниками, що проявилось вже 1946 р. у промовах Й. Сталіна та У. Черчилля. Останній і проголосив утвердження післявоєнного поділу Європи на Західну та Східну. Він ототожнив Східну Європу із зоною впливу Радянського Союзу, де активно проводилося утвердження комуністичних та прорадянських

урядів і що послугувало основним об'єднуючим чинником для цього регіону.

Наростання ідеологічного протистояння між СРСР та колишніми союзниками знімало з порядку денного необхідність у конструюванні позитивного образу Радянського Союзу і корегуванні негативного образу Східної Європи, сконструйованого в академічному середовищі Третього рейху. Виселення німців з території Польщі, Чехословаччини, переважна більшість яких перебралась у зону союзників, утримання значної частини німців у радянському полоні та повітряна блокада Берліна давали для західних німців чималий привід для сприйняття Східної Європи як «варварського» світу, що здавалось повним відповідником трактуванню Східної Європи нацистським режимом. Американська і англійська окупаційні адміністрації практично не приділяли особливої уваги східноєвропейським дослідженням у своїх зонах, що позначилось і на процесах інституалізації східноєвропейських досліджень. Натомість до складу французької окупаційної адміністрації входило чимало германофобів, які й більш похвальніше ставились до Східної Європи і Радянського Союзу. 1946 р. після 150-річної перерви заходами адміністрації було поновлено діяльність університету у Майнці, де й було створено першу нову кафедру історії Східної Європи.

До цього часу у німецькій історіографії залишаються не до кінця з'ясованими мотиви, які спонукали до облаштування відповідної кафедри за десятиліття до «буму» східноєвропейської історії у німецьких університетах¹²⁹⁰. Інколи послуговуються доволі звичним поясненням щодо виникнення подібних інституцій, як необхідністю протистояння «деструктивному духу європейського Сходу». Інші дослідники пов'язують заснування кафедри східноєвропейської історії з діяльністю керівника відділу культури та виховання французької військової адміністрації Раймонда Шмітляйна (Raymond Schmittlein), який добре знався на Східній Європі й був переконаним прихильником таких освітніх програм, які б сприяли загальноєвропейському історичному порозумінню¹²⁹¹. На користь останнього факту свідчить й політика французької військової адміністрації у Німеччині, й призначення на посаду керівника кафедри В. Філіппа, який хоч ніколи й не чинив відкритого спротиву нацистській владі, але й не був її прихильником¹²⁹². Впродовж шести років В. Філіпп викладав у Майнцькому університеті історію Росії з початку раннього нового часу до ХХ ст. Особливо його цікавили відносини між Росією і Європою та розвиток політичних ідей у Росії. Перші роки роботи для В. Філіпа були досить складними: відсутність наукових співробітників, наукової літератури та й знайти студентів зі знанням

східноєвропейських мов, за виключенням російської, було майже неможливо.

Єдиним довосним університетським центром східноєвропейських студій, який зберігся в окупаційній зоні союзників була кафедра східноєвропейської історії у Гамбурзькому університеті. Але її керівник професор П. Йоханес перебував у полоні, тому тільки під час зимового семестру 1947/48 н. р. поновив викладацьку діяльність. П. Йоханес читав оглядові лекції з історію Росії від середньовіччя до 1917 р. Особлива увага приділялась образу Росії та інтерпретаціям російської історії у Німеччині і світі, неросійським народам, які проживали на європейській території Радянського Союзу. В сфері його наукових зацікавлень залишались і попередні теми, пов'язані з ганзейською, північною, східно-балтійською та східно-прусською історією. Чимало часу забирала й робота щодо організації роботи кафедри. Але коло тих, хто студіював східноєвропейську історію у Гамбурзькому університеті навіть у 50-і рр. було відносно малим¹²⁹³. Ще до повернення П. Йоханеса декан філософського факультету Гамбурзькому університеті Бруно Шнелль запросив на кафедру середньовічної та нової історії яскравого представника нацистського «остфоршунгу» Г. Аубіна, на якого покладалося завдання реанімації східноєвропейських досліджень у Західній Німеччині¹²⁹⁴. Попередня тісна співпраця Г. Аубіна з нацистським режимом не викликала особливої перестороги ні з боку керівництва університету, ні з боку англійської окупаційної влади.

1948 р. у Західному Берліні було засновано Вільний університет, що вчергове засвідчило наростання протистояння між колишніми союзниками. Тут у рамках семінару славістики його керівник М. Фасмер zorganizував й історичний відділ та запросив на посаду асистента Х. Яблоновські для ведення курсів з історії Росії і Польщі¹²⁹⁵.

В американській зоні ситуація з впровадженням східноєвропейських досліджень розвивалась чи не найгіршим чином. Проблема Східної Європи й корекції її образу в пост-нацистській Німеччині мало цікавила американців у перші роки окупації. На прикінці 1945 р. М. Вінклер підняв клопотання перед баварським міністерством освіти та культури про розбудову східноєвропейських студій у Мюнхенському університеті. Подання складалось з двох частин: минуле й сучасність східноєвропейських досліджень. У першій частині М. Вінклер зауважив, що і в «кращі часи німецьких університетів Німеччина на диво зневажала таку область як Східна Європа», хоча з XVIII ст. «Росія як зростаюча сила була найбільшим сусідом Німеччини» і тільки перед Першою світовою війною поряд зі слов'янською філологією в університетах з'явилися кафедри

східноєвропейської історії, а по справжньому інтерес до Росії зріс аж після 1918 р., але «ненависть нацистських диктаторів до всього російського зруйнувала багато чого з тих надбань»¹²⁹⁶. Тим він в чергове наголосив на русоцентризмі східноєвропейських досліджень і поставив зовнішньополітичну складову цих досліджень на перше місце.

Характеризуючи «сучасність» східноєвропейських студій М. Вінклер відзначив, що на території Німеччини поза радянською зоною є тільки одна кафедра східноєвропейської історії і це при тому, що «Росія досягла вершини своєї могутності і значення». Тому Мюнхен, як найбільший університетський центр західної частини Німеччини, мусив, на думку М. Вінклера, перебрати на себе місію провадження німецьких східноєвропейських студій. Свою пропозицію він аргументував і тим, що Баварія стала притулком для багатьох вчених та митців, які можуть представити «штаб найкращих знавців свого фаху»¹²⁹⁷. Тому М. Вінклер пропонував заснувати у Мюнхенському університеті Інститут Східної Європи, у штаті якого передбачалися посади ординарного професора соціології, який би особливу увагу приділяв історії релігії у Східній Європі та ординарного професора східноєвропейської історії, який би читав курси лекцій з політичної і культурної історії, древньої історії, історії революційних рухів, образотворчого мистецтва, музики і східноєвропейських допоміжних наук. В складі інституту обов'язково мала бути кафедра слов'янської філології, де б викладали історію східноєвропейської літератури та вели заняття щонайменше з російської, польської та чеської мов. Окрім того він пропонував впровадити посади приват-доцентів з географії, етнографії, народознавства, економіки і права Східної Європи. В своєму поданні М. Вінклер не обмежився Мюнхенським університетом, а запропонував включити питання східноєвропейських проблем до шкільної програми та впровадити окремі курси з історії Східної Європи і східноєвропейського мистецтва в інших вищих навчальних закладах Мюнхена, а також звернув увагу на необхідність облаштування бібліотек з літературою про Східну Європу¹²⁹⁸.

Пропозиції М. Вінклера не знайшли підтримки ні у міністерстві, ні у Мюнхенському університеті. Тут не те, що не відкрили Інститут Східної Європи, а навіть не впровадили посади професора східноєвропейської історії. В ході попереднього обговорення кандидатури М. Вінклера на посаду чільника можливої кафедри історії Східної Європи він був визнаний «політично обтяженим»¹²⁹⁹. Темі східноєвропейської історії були частково представлені у навчальних

курсах учениці О. Гетча Ірене Грюнінг (Irene Grüning), яка захистила габілітацію у 1947 р. й отримала посаду приват-доцента¹³⁰⁰.

Заснування Інститут Східної Європи у Боннському університеті у березні 1946 р. ініціював В. Марков. Відповідно до його пропозиції в інституті мали вивчати: східноєвропейські мови, насамперед, російську; східноєвропейську історію і краєзнавство та історію культури Східної Європи. В. Марков визвався керувати розбудовою інституту й інформував про своє ув'язнення за тиждень до захисту габілітації, що мало легітимізувати його претензії на керівну роль. Задля вивчення цієї пропозиції і прийняття рішення на факультеті було створено спеціальну комісію, яка визнала доцільність вивчення історії Східної Європи та східноєвропейських мов, але відхилила кандидатуру В. Маркова на посаду професора через відсутність захищеної габілітації й запропонувала надати йому можливість викладати сербську історію. Найбільш прийнятною кандидатурою для керівництва інститутом комісія вважала В. Філіппа. Вочевидь В. Маркова не задовольнили рішення комісії й він перебрався до Ляйпціга, а його пропозиція щодо облаштування Інституту Східної Європи у Боннському університеті залишилась не реалізованою¹³⁰¹.

Але якщо обом представникам східноєвропейських досліджень, які свого часу були відсторонені нацистським режимом від викладання, не вдалося повернутись до викладацької діяльності в університетах союзницьких зон, то ті дослідники, які співпрацювали з нацистами змогли розпочати тут викладацьку і наукову діяльність. Ще у 1945 р. Г. Людат отримав навчальне навантаження в Кільському університеті, а через два роки перебрався до Мюнстера, де до 1956 р. читав курси з середньовічної та нової історії, до яких включав і теми зі східноєвропейської історії¹³⁰².

Після звільнення з радянського полону у липні 1945 р. у Геттінгенському університеті розпочав післявоєнну наукову кар'єру В. Конце, який читав лекції з середньовічної історії Східної Європи. У 1946 р. з Познані в Геттінген прибув В. Віттрам, а через два роки з Ляйпціга – В. Маркерт, який захистив тут габілітацію «Олександр І. Політика священного союзу». Спочатку В. Віттрам пропонував цикл лекцій «Зарубіжна німецька самобутність на Сході». З 1947 р. він змінив тематику й пропонував лекційні курси: «Час Петра Великого», «Східноєвропейська історія у XVI-XVII ст.», вів заняття з історії раннього Просвітництва у Східній Європі й продовжував займатись історією Прибалтійських країн¹³⁰³.

Паралельно з впровадженням в університетах лекційних курсів, пов'язаних зі Східною Європою почали виникати різні наукові об'єднання, робочі гуртки. У Геттінгені група науковців, пов'язаних з

Кенігсбергом та Східною Пруссією зорганізувала в листопаді 1946 р. Геттінгенський робочий гурток для дослідження «всіх проблем, пов'язаних з німецьким питанням, німецькими вигнанцями і їх колишньою батьківщиною»¹³⁰⁴. У Марбурзькому університеті під час літнього семестру 1946 р. постало «Славістичне робоче товариство», серед його членів були Д. Чижевський і Г. фон Раух¹³⁰⁵. Але тогочасні східноєвропейські студії у західній зоні, за висловом К. Менерта, «склалися власне тільки з персоналу», за відсутності засобів й, особливо, необхідної літератури¹³⁰⁶ й до того ж незначної зацікавленості серед студентів.

Отже, військові адміністрації західних союзників, у порівнянні з РВАН, практично ігнорували питання східноєвропейських досліджень і зміни образу Східної Європи. Та й переважна більшість місцевих західнонімецьких урядових й академічних установ не надавали вагомому значення інституалізації східноєвропейських студій. Частково це можна пояснити й традиціями, адже східноєвропейські студії й раніше були репрезентовані на сході та півночі Німеччини. Але саме західні території стали притулком для колишніх дослідників Східної Європи й етнічних німців-вигнанців зі Східної Європи, які намагались знайти свої ніші в академічному середовищі, а перевага в отриманні університетських посад дивним чином надавалась не тим, хто свого часу переслідувався нацистським режимом, а тим, хто з ним співпрацював. Особливістю цього періоду стало те, що лекції зі східноєвропейської історії переважно читались у курсах середньовічної історії та історії нового і новітнього часу. Східноєвропейська історія як окремий фах була представлена тільки у Гамбурзькому і Майнцькому університетах. Це виглядало як своєрідна інтеграція східноєвропейської історії до загальної історії і значною мірою відповідало концепції О. Гетча, яку він запропонував у радянській окупаційній зоні.

З конституванням ФРН ситуація в інституалізаційних процесах східноєвропейських досліджень кардинально змінилась. Швидкими темпами почали відновлюватись практично всі інституційні форми: університетські підрозділи, позауніверситетські наукові центри, наукові товариства, періодичні видання, книжкові серії. Вони фінансувались і підтримувались з різних джерел: земельними урядами, федеральними міністерством внутрішніх справ, міністерством загальнонімецьких справ, МЗС, різноманітними фондами.

Цей «інституалізаційний бум» можна пояснити ескалацією холодної війни й політикою уряду К. Аденауера щодо колишніх нацистів. У 1949 р. і 1954 р. у бундестазі була проголосована амністія рядових членів НСДАП, що повністю зняло всі перепони для їх

повернення в систему освіти й сприяло швидкому кадровому забезпеченню новостворених інституцій «остфоршунгу». У зовнішній політиці перший канцлер ФРН відмовився від визнання нових кордонів, існування НДР, однозначно взяв курс на західноєвропейську інтеграцію й, позиціонуючи ФРН як форпост боротьби проти комуністичної загрози зі сходу, домагався від союзників дедалі більших поступок на користь суверенітету ФРН. Заклади «остфоршунгу» певною мірою мали легітимізувати цю політику й «показати» існування східноєвропейської комуністичної загрози для цивілізованого західного світу. За таких обставин старі нацистські образи і кліше були вельми доречними. Як вдало зауважив Л. Вульф, що хоча «нацистський підхід до Східної Європи зайшов в огидний глухий кут», «професори проявили живучість, а філософські форми дивовижну пристосованість. Деякі з тих же професорів сплили в післявоєнній німецькій науці з тими самими формулами, зовсім не дискредитованими і хитро прилаштованими до ідеологічних умов холодної війни»¹³⁰⁷.

Водночас варто зауважити, що фахівців у сфері східноєвропейських досліджень, які б не співпрацювали з нацистським режимом, чи певною мірою ним використовувались, після 12 років перебування НСДАП при владі, майже не залишилось, тому і на початковому етапі східноєвропейських студій у ФРН широко були представлені фахівці з нацистського минулого.

«Відродження» східноєвропейських студій у ФРН розпочалося із відновлення у листопаді 1949 р. роботи НТВСС. Фінансування його діяльності здійснювалось через МЗС. Щорічна субвенція становила близько 180 000 марок¹³⁰⁸. Генеральним секретарем товариства був обраний К. Менерт, який згрупував навколо себе науковців з кола колишніх учнів та співробітників О. Гетча. Також було дещо змінено назву товариства, яке надалі називалось Німецьке товариство східноєвропознавства¹³⁰⁹. Німецькі дослідники відзначають, що одним із основних завдань К. Менерт вважав посилення наукової орієнтації НТВСС й очищення східноєвропейських досліджень від нацистських упереджень¹³¹⁰. Водночас у діяльності НТВСС приймали участь й колишні члени НСДАП К. Маркерт і Г. Кох, який входив навіть до правління товариства.

У жовтні 1951 р. вийшов перший номер відновленого журналу «Osteuropa». Протягом 1955-1957 рр. було організовано ще й видання журналів «Osteuropa-Recht», «Osteuropa-Wirtschaft», «Osteuropa-Naturwissenschaft», які виходили під загальною редакцією К. Менерта. Його обширні контакти, в тому числі й за кордоном, забезпечили виданням, особливо «Osteuropa» високе міжнародне визнання¹³¹¹.

Спочатку часопис видавався раз на два місяці, з 1957 р. виходив щомісячно, до 1975 р. головним редактором незмінно був К. Менерт. На рубежі 70-80-х рр. у Радянському Союзі визнавали, що журнал являвся «найбільшим за об'ємом (понад 1800 сторінок в рік) і найбагатшим за матеріалом серед аналогічних західних видань журналів»¹³¹². Відзначали й великий тираж – 2 800 екземплярів, серед позитивних моментів: залучення до співпраці авторів з соціалістичних країн, на особливий інтерес й особливу увагу до СРСР. На доказ наводили результати анкетного опитування, проведеного журналом у серпні 1973 р., які засвідчили цей інтерес і допомогли змодельувати портрет читачької аудиторії: понад половину читачів склали науковці та викладачі, 57% читачів мали вік до 44 років й 96,8% були чоловіками¹³¹³. Дуже швидко НТВСЄ перетворилось в «центр східноєвропейських досліджень, що охоплювали найрізноманітніші напрямки». Активізації його діяльності сприяла не тільки підтримка й відповідно зацікавленість МЗС, але й «інтерес суспільства, який базувався на посиленій конфронтації державних блоків і бажанні політичних інституцій отримувати солідну інформацію про розвиток у Східній Європі»¹³¹⁴.

Прикметно, що з перших років існування ФРН спостерігалось більш швидке створення позауніверситетських дослідницьких центрів та установ мультидисциплінарного характеру. 30 квітня 1950 р. радою дослідників ім. Йоганна Готтфріда Гердера на чолі з Г. Аубіном засновано Інститут Гердера. Навколо нього згрупувались представники гуманітарних наук, які за походженням чи діяльністю у минулому були пов'язанні з німецькими східними землями. Рада й інститут фінансувались федеральним міністерством з загальнонімецьких питань. Фінансування було доволі щедрим, що дало можливість вже у 1951 р. облаштувати бібліотеку, архів, з наступного року зорганізувати видання «Zeitschrift für Ostforschung» («Журнал остфоршунгу»), впровадити 19 посад співробітників інституту, кількість яких за п'ять років зросла до 33 осіб, а у 1973 р. досягла 60¹³¹⁵. Вся діяльність Інституту Гердера проводилася у руслі актуальної на той час східної політики і відповідно до бачення Бонном розв'язання німецького питання й особливою увагою до проблеми кордонів. Провідна роль в організації цього напрямку досліджень до середини 60-х рр. належала Г. Аубіну, який впродовж 1950-1959 рр. був президентом дослідницької ради ім. Гердера, у 1952-1966 рр. головним редактором «Zeitschrift für Ostforschung». Оскільки він був ще й співзасновником і у 1953-1958 рр. головою Союзу німецьких істориків, у 1959-1965 рр. – президентом історичної комісії Баварської академії наук¹³¹⁶, то це сприяло зміцненню позицій «остфоршунгу» в західнонімецьких

історичних дослідженнях. У Люнебурзі у 1951 р. було засновано Східну академію та Інститут північно-східно-німецької культурної праці. Обидва заклади у першу чергу мали займатися дослідженнями німецько-східноєвропейських відносин¹³¹⁷.

На п'ятдесяті роки припадає і відродження східноєвропейської історії у Мюнхені, який з часом став провідним центром східноєвропейських досліджень у ФРН. 1951 р. заходами Ф. Вальєвсіма було відновлено діяльність Інституту південно-східних досліджень. На початковому етапі інститут розміщувався у квартирі Ф. Вальєвсіма. Наступного року було засновано ТПСЄ, яке фінансувалося МЗС ФРН і отримувало щорічно близько 50 000 німецьких марок, значна частина яких витрачалась на видання журналу «Südosteuropa-Jahrbuch» («Щорічник Південно-Східна Європа»)¹³¹⁸. Інститут південно-східних досліджень видавав книжкову серію «Südosteuropäische Arbeiten» («Південно-Східноєвропейські праці»). Територіально сфера досліджень інституту охоплювала Угорщину, Румунію, Югославію, Болгарію, Албанію, Грецію – (курсив П. Б.), європейську Туреччину й її історичному зв'язку Словаччину¹³¹⁹, що не зовсім відповідало післявоєнному політичному поділу Європи.

Особливій критиці у Радянському Союзі піддавали діяльність, заснованого у 1952 р. мюнхенського Інституту Східної Європи, який називали «важливим центром антирадянської пропаганди»¹³²⁰. Така спрямованість інституту обумовлювалася і тим, що його директором до кінця 50-х рр. був Г. Кох¹³²¹, який дійсно приділяв значну увагу протиборству з Радянським Союзом та комуністичною ідеологією. Правда, серед заявлених завдань Інституту Східної Європи відзначалось, що «інститут повинен працювати з науковими методами [...] і переслідування політичних, особливо партійно-політичних устремлінь не належить до кола завдань інституту». У регіональному вимірі до сфери досліджень були включені Північна Європа, Росія/Радянський Союз і Польща¹³²². Як видно із завдань трьох інститутів з самого початку у ФРН у східноєвропейських дослідженнях намітилась регіоналізація Східної Європи також була очевидною відмінність між політичним поділом й історичною регіоналізацією, про яку писали науковці.

Інститут позиціонувався як правонаступник довоєнних інститутів Східної Європи у Бреслау та Кенігсберзі. Тут було також відновлено видання «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas». До складу редколегій не було включено його засновника Г. Уберсбергера¹³²³, натомість Г. Кох запросив до співпраці у редакції М. Вінклера. В Інституті Східної Європи працювали над великим проєктом про долю німецьких військовополонених у Радянському Союзі, що також могло

рецидивувати як антирадянську пропаганду. Участь в проєкті приймала й Х. Фляйшхакер, наукова кар'єра якої в післяповоєнний період не була пов'язана з викладацькою діяльністю¹³²⁴. У ФРН продовжувала зберігатися традиція домінування чоловіків у східноєвропейських студіях, особливо історичних. До кінця ХХ ст. ніхто з жінок не очолював кафедр чи інститутів східноєвропейської історії, рідкісним явищем були й професорські посади, які займали жінки, а якщо таке траплялось, то це, як правило, були неординарні/позаштатні професорські посади.

З 1953 р. мюнхенський Інститут Східної Європи видавав історичну серію «Публікації Інститут Східної Європи», в якій переважали праці з історії Росії/Радянського Союзу¹³²⁵. Водночас вийшли друком декілька праць, пов'язаних з радянським Далеким Сходом¹³²⁶, історією слов'янства, праця І. Мірчука про історію української культури¹³²⁷ й навіть книжка про Монголію (?!)¹³²⁸.

У Мюнхені були засновані, або поновили свою діяльність емігрантські наукові центри. Серед них Вільний український університет, на чолі з І. Мірчуком¹³²⁹, Колегіум Каролінів, де об'єднались колишні науковці з Німецького університету у Празі¹³³⁰. З 1950 р. існував Інститут досліджень СРСР, в якому працювали російські емігранти. Заснування і діяльність інституції особливо підтримувалася США, а публікації інституту виходили переважно російською й англійською мовами¹³³¹.

Поступово східноєвропейські студії почали більш широко впроваджувати і в університетах, що спричинило появу низки кафедр, семінарів та інститутів¹³³². Взимку 1951 р. у Вільному університеті проводили підготовчу роботу щодо заснування Інституту Східної Європи. Одним із розробників проєкту нової інституції був Георг Кеннерт (Georg Kennert), тодішній особистий референт ректора університету й політично активний член ХДС. Бачення завдань нової інституції він виклав у пам'ятній записці «Міркування про створення Інституту Східної Європи» від 12 березня 1951 р., де відзначав, що цей науковий напрямок мусить бути «вільним від ревізіоністсько-націоналістичних акцентів і політичної індокринації». В інституті поряд з такими традиційними напрямками як славістика та східноєвропейська історія, мали б бути представлені економічні та соціальні науки. Стосовно територіального наповнення, то це був «Радянський Союз з балтійськими окраїнними областями, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Югославія, Албанія й, з огляду на історичний розвиток – Туреччина». Але на першому місці стояли «німецькі східні області», включно з радянською зоною окупації, а точніше НДР¹³³³. Такий підхід до територіального визначення сфери

східноєвропейських досліджень значно вирізняв Західний Берлін від Мюнхена і Марбурга. Також в подальшому діяльність Інституту Східної Європи у Вільному університеті буде вирізнятися більшим лібералізмом і прагненням до співпраці з східноєвропейськими дослідниками.

Це був найбільший Інститут Східної Європи в ФРН. До його складу входило п'ять відділів: східноєвропейської історії, східноєвропейського права, східноєвропейської економіки, східноєвропейського краєзнавства та східноєвропейської соціології. Окрім того були окремі секції з медицини, історії мистецтва та освітньої системи Східної Європи. Інститут співпрацював з МЗС у формі виконання дослідницьких замовлень¹³³⁴. Відділ східноєвропейської історії майже чверть століття очолював В. Філіпп. 1954 р. він заснував книжкову серію «Forschungen zur osteuropäischen Geschichte» («Дослідження з східноєвропейської історії»). Його наукові інтереси були зосереджені на древній історії Росії¹³³⁵, але він не оминав увагою й політично актуальні питання як, наприклад, відносини Росії і Європи¹³³⁶.

Заснування і діяльність Інституту Східної Європи у Західному Берліні фінансувалися не тільки коштом Федерального міністерства внутрішніх справ, але й американського фонду Рокфеллера¹³³⁷. Пізніше С. Вотсона навіть стверджував, що після Другої світової війни в окупованій Німеччині відродження східноєвропейських студій відбувалось з американської ініціативи, і наголошував на необхідності враховувати американський вплив на східноєвропейські дослідження у ФРН¹³³⁸. Але на думку німецького дослідника К. Цернака, американський вплив на західнонімецьку історіографію Східної Європи був «дуже зовнішнім» і відчутним в політології та советології¹³³⁹. Наведений раніше аналізу процесів інституалізації в окупаційних зонах Західної Німеччини засвідчує, що саме в американській зоні вони були найнезначніші. Але в подальшому співпраця австрійських і західнонімецьких дослідників Східної Європи з їх американськими колегами була відчутною¹³⁴⁰. Водночас цей вплив не варто перебільшувати, бо східноєвропейські дослідження, процеси їх інституалізації і сконструйовані в німецькомовному академічному середовищі образи Східної Європи зберігали свою специфіку, особливості й самодостатність.

Початок систематичного впровадження східноєвропейських студій у західнонімецьких університетах німецька дослідниця К. Унгер датує 1952 р. і пов'язує з рішеннями січневої конференції ректорів про приділення «у викладанні і дослідженнях» більшої уваги «німецькому Сходу, Східній і Південно-Східній Європі», створенням на конференції

міністрів культу спеціального робочого об'єднання для східноєвропейських досліджень та заявою НТВСЕ про «неужденне становище остфоршунгу» в університетах. В заяві наголошувалося на необхідності збільшення кількості кафедр східноєвропейської історії, східноєвропейського права, краєзнавства й економіки Східної Європи та впровадженні, окрім професорських посад, ще й посад доцентів та асистентів¹³⁴¹.

1952 р. за ініціативою НТВСЕ створили координаційну комісію німецьких інститутів Сходу. На комісію покладалися завдання допомагати в пошуку коштів для дослідницьких проектів науковців, чий дослідження пов'язанні з Східною Європою, сприяти в отриманні посад на відповідних кафедрах. Але активність цієї комісії, особливо з кінця 50-х рр., була незначною¹³⁴². До того ж навіть при спробі НТВСЕ скоординувати кадрову політику не у всіх університетах і при наявності відповідних структурних підрозділів, вдавалось швидко залагоджувати кадрові проблеми. До прикладу, наступницею В. Філіппа в Майнцському університеті у 1952 р. стала славіст М. Вольтер. В основі її навчальної програми була російська історія періоду правління Івана IV., але вже наступного року вона перебралась до Боннського університету. Тільки у 1956 р. тут розпочав свою діяльність Г. Роде, який перед цим працював в Гамбурзькому й Марбурзькому університетах. І хоча у підборі навчальних курсів він виходив з того, що історія Східної Європи – це не тільки переважно історія Росії й православного світу, а також історія західної частини Східної Європи та історія Південно-Східної Європи¹³⁴³, але все одно в його навчальній програмі домінувала історія Росії та Польщі з особливою увагою до національних питань, точніше кажучи історії німецької меншини в Польщі. Згодом Г. Роде відійшов від досліджень, пов'язаних з історією польських німців і зосередив увагу на історії Польщі, що принесло йому славу одного з найкращих експертів з польської історії¹³⁴⁴.

1953 р. у Тюбінгенському університеті засновано Інститут східноєвропейської історії та краєзнавства, який очолив В. Маркерт. Під час своїх лекцій він знайомив студентів з основними рисами історії Східної Європи, історією країн та народів цього регіону з Першої світової війни. Провідними у його навчальній програмі були теми: «Росія та європейські державні системи» (в період від абсолютизму до імперіалізму, з особливою увагою до XIX ст.) та «Німеччина і Росія в епоху Бісмарка»¹³⁴⁵.

Першим конкретним кроком до заснування кафедри східноєвропейської історії у Кельнському університеті стала заява декана філософського факультету Теодора Шідера та низки вчених. В

заяві необхідність створення кафедри вони аргументували «підвищеним інтересом до східноєвропейських досліджень», який «існував у німецькій історичній науці з часів Августа Л. фон Шльоцера» й наголошували на тісному зв'язку фаху зі «злетом славістики» і зростанням політичного значення східноєвропейських народів для Німеччини і Європи»¹³⁴⁶. У 1956 р. новоутворений семінар східноєвропейської історії очолив Г. Шт्योंкль. Він зосередився на викладанні історії Росії та Радянського Союзу, пізніше ввів курси з історії Польщі та оглядовий курс з історії Східної Європи. Г. Шт्योंкль добре знав традиції східноєвропейських досліджень у Відні та Бреслау. Це посприяло тому, що невдовзі він став одним з провідних дослідників історії Росії та впродовж тридцяти років (1961-1991 рр.) був головним редактором журналу «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas»¹³⁴⁷. Публікації Г. Шт्योंкля були присвячені історії Росії та проблемам східноєвропейських досліджень й мали широке визнання. Праця «Російська історія. Від початку до сучасності» витримала шість видань і була рекомендована для студентів, які спеціалізувались і фаці східноєвропейська історія¹³⁴⁸. Водночас він виступав проти консервативних націоналістично спрямованих підходів у східноєвропейських студіях і був прихильником значно ширшого залучення доробку східноєвропейських істориків, в тому числі й радянських, що зауважували й в СРСР¹³⁴⁹.

У Гіссенському університеті заснували Інститут континентальних аграрних та господарських досліджень, який у жовтні 1956 р. очолив фахівець з польської історії Г. Людат, що обумовило домінування східноєвропейських студій і досліджень у цій інституції. Його лекції були присвячені історії Росії та Польщі, з особливою увагою до політичного життя та історичної думки XIX-XX ст. й тогочасного господарського розвитку і культурного життя у Польщі¹³⁵⁰. У післявоєнний час Г. Людату в заслугу ставили неупередженість і науковість його дисертаційних робіт нацистського періоду¹³⁵¹. Але його праці нацистського періоду й початку 50-х рр. засвідчують у ньому прихильника визначально позитивного впливу німецьких елементів на розвиток поляків.

На історичному семінарі Марбурзького університету з 1953 р. курси, пов'язані з історією Східної Європи вели Г. фон Раух і Г. Роде. Через чотири роки тут було створено семінар історії Східної Європи під керівництвом Г. фон Рауха, який викладав історію Росії та Північної Європи. Впродовж 1959-1980 рр. семінар очолював Петер Шайберг (Peter Scheibert). Він певний час працював у Берліні в зовнішньополітичному відомстві, після закінчення війни мав студії у Гетінгенському університеті, працював приват-доцентом в

Кельнському університеті, де й захистив габілітацію. В сфері його наукових інтересів була історія політичних ідей XIX-XX ст. Основу навчальної програми складали курси з російської історії зазначеного періоду, також читались оглядові курси з історії Східно-Середньої історії¹³⁵².

Семинар східноєвропейської історії у Кільському університеті засновано завдяки ініціативі студентів. У травні 1956 р. газета «Kieler Nachrichten» («Кільські відомості») опублікувала статтю під заголовком «Східноєвропейський інститут необхідно заснувати», в якій студентський комітет загальнонімецьких відносин звернувся за сприянням у створенні відповідної інституції до вченої ради Кільського університету та громадськості Шлезвіг-Гольштенії. Через два роки було заснувано семінар східноєвропейської історії, який очолював Г. фон Раух¹³⁵³. Це обумовило домінування в навчальних курсах історія Росії та Радянського Союзу. В МЗС Г. Раух характеризувався як «автор стандартної праці «Історія Росії». Вочевидь тому МЗС не надавалось до активної співпраці з ним¹³⁵⁴. В Радянському Союзі праці Г. фон Рауха піддавались нищівній критиці.

У Мюнхенському університеті семінар історії Східної та Південно-Східної Європи було засновано у 1959 р., керівництво яким до 1974 р. здійснював Г. Штадтмюллер¹³⁵⁵. У 1960-63 р. після смерті Г. Коха він очолював й мюнхенський Інститут Східної Європи¹³⁵⁶, впродовж цього ж періоду був головним редактором «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas». Г. Штадтмюллер відзначався доволі консервативними поглядами й був західноорієнтований. В сфері його наукових інтересів переважали дослідження, пов'язані з Південно-Східною Європою. Він організував видання «Ungarn-Jahrbücher» («Угорщина-щорічники»), «Studia Hungarica» (Угорські студії), «Albanischen Forschungen» (Албанські дослідження). Заснування цих та інших вузькоспеціалізованих видань, пов'язаних з окремими країнами чи регіонами Східної Європи в чергове підтверджувало, що політичний поділ на Західну і Східну Європу був умовним і не зручним для дослідження й викладання. Східна Європа була різноманітною і не піддавалась до розгляду як єдине ціле, що обумовлювало регіоналізацію і країнознавчий підхід у східноєвропейських студіях.

З огляду на зростання кількості інституцій в МЗС ФРН перейшли до більш систематизованої співпраці з дослідниками Східної Європи. У 1958 р. було створено робочу секцію з питань «Схід-Захід», яка була своєрідним дорадчим органом з питань «ідейно-політичного протистояння з комунізмом». В рамках секції службовці зовнішньополітичного відомства спільно з дослідниками Східної Європи проводили засідання та колоквиуми на задану тематику¹³⁵⁷.

На відміну від академічного середовища НДР і Австрії, у ФРН неодноразово дискутувалося питання: «Що є Східна Європа і де вона знаходиться?». У вересні 1956 р., виступаючи на з'їзді вчителів Західної Німеччини, В. Маркерт заявив, що для істориків «Східна Європа» є «суперечливим/сумнівним поняттям», констатувавши наявність «панівною згоди», що Росія належить до «Східної»-Європи («Ost»-Europa). Він зауважив те, що географи також не можуть дати однозначної відповіді, де проходять кордони Східної Європи. Існуючий у Радянському Союзі поділ країни по Уралу «на європейську та азійську частини», у розумінні В. Маркерта був продовженням традиції «управлінської практики царської імперії» та видавався не вельми переконливим, бо чи не поширились «європейські елементи до Тихого океану під російсько-радянським тиском» і чи не утворилась на півночі континенту «від верхньої території Вісли до Владивостока на Далекому Сході своєрідна «євразійська» єдність»¹³⁵⁸.

Але й питання західної межі «Східної»-Європи було для В. Маркерта «не менш суперечливим з огляду на культурно-географічні й історичні аспекти»¹³⁵⁹, бо такої чіткої межі як «на Нарві між східним Івангородом і західним Германсфесте» «у жодному іншому місці виявити» не можливо. «Живим доказом» відсутності «чітких фіксованих ліній поділу» й існування «мінливих переходів і зон в контексті різних епох європейської історії», він назвав Україну та її історію¹³⁶⁰. Окрім того відкритими було питання розмежування між Середньою Європою і Дунайським простором. В. Маркерт не запропонував якогось власного бачення щодо кордонів, поділів і понять, залишивши ці питання й надалі відкритими, бо, на його думку, для «німецького «історичного образу» важливою була не проблема виокремлення простору, а «скоріш нове продумування історії історичних формоутворень, рухів і народів у Східній Європі для німецької концепції загальноєвропейської історії». І в цьому новому переосмисленні і «ревізії» він вважав за необхідне вести мову «не тільки про набір нових фактів, питань чи трактувань відомих історичних фактів, які перед цим аналізувалися односторонньо, або викривлено, а про новий ескіз історичного образу загалом»¹³⁶¹.

Для створення «нового ескізу історичного образу» В. Маркерт пропонував залучати напрацювання істориків з країн Східної Європи й «повернутися до джерел» та спробувати спроектувати «образ історичної «спільної долі», бо в цьому суть європейського Сходу як «перехідної окраїнної зони старої Європи», де багато історичних явищ не тільки Західної Європи, а й візантійського світу досягли повного розвитку з історичним запізненням»¹³⁶².

Цікаво, що майже одночасно з утвердженням в НДР у дослідженнях німецько-слов'янських відносин концепції «власнозв'язків», В. Маркерт запропонував виходити з того, що «сутність історичного як «наслідкового зв'язку» («Wirkungszusammenhanges») ніде не є такою очевидною як в історії європейського Сходу. Випромінювання європейської сили зустрічалось тут, в залежності від часових хвиль, з рухами, пов'язаними з регіональною динамікою так, що нова сила виражалась багатобразними способами». Це привело до варіативного, а інколи й викривленого образу історії»¹³⁶³.

Хоча утворення нових держав на Сході після 1918 р. В. Маркерт пов'язував зі створенням західноєвропейцями «санітарного кордону» для захисту від більшовизму, але відзначав, що завдяки цьому після Першої світової війни нарешті «вималювалися кордони між «Серединною Європою», включно з східною Серединною Європою і Південно-Східною Європою і власне «Східною Європою», яку представляв Радянський Союз»¹³⁶⁴. Свідченням поліативності поняття Східна Європа і її регіонів став і власне виступ В. Маркерта. На 11 сторінках тексту 14 варіантів назв: Схід («Osten») – 20 разів; по сім раз Східна Європа («Osteuropa») і європейський Схід («europäischen Osten»), 4 рази Схід Європи («Osten Europas»), по три рази «Східна»-Європа («Ost»-Europa), східна Серединна Європа («östlichen Mitteleuropa») і Південний-Схід («Südosten»), по два рази Східно-Серединна Європа («Ostmitteleuropa»), Південно-Східна Європа («Südosteuropa»), Серединна Європа («Mitteleuropa»), європейський Південний Схід («europäischen Südosten») і по одному разу західна Східна Європа («westlichen Osteuropa»), Серединна-Європа («Mittel-Europa») і Між-Європа («Zwischen-Europa»).

Окрім власне питання «Що є Східна Європа?» у західнонімецькому академічному середовищі виносилася на обговорення і проблема регіоналізації Східної Європи, що ставило під сумнів її цілісність, єдність і одноманітність. З самого початку Східна Європа тут не сприймалася як єдине ціле. З перших років відродження східноєвропейських досліджень у ФРН особлива увага приділялася Східно-Серединній Європі, що було пов'язано з питаннями кордонів і примусового переселення німців з Польщі та Чехословаччини. Водночас у 50-і рр. в міжнародних академічних колах дискутувалася концепція Серединно-Східної Європи, запропонована О. Галецьким у його праці про поділи Європи, яка побачила світ в 1951 р. у нью-йоркському видавництві. О. Галецький визначив «Східно-Серединну Європу» як простір «між Швецією, Німеччиною, Італією з одного боку і Туреччиною та Росією – з іншого»¹³⁶⁵. Монографію О. Галецького про поділи Європи у 1957 р. видали німецькою мовою. Її вплив на

німецькомовний дискурс про поділи Європи відзначив і німецький історик Г. Роде, хоча зауважив перебільшену ідеалізацію О. Галецьким Ягелонської унії, яка в трактуванні автора була своєрідним «коронуванням Східно-Серединної Європи»¹³⁶⁶.

Варто зауважити, що у західнонімецькому академічному середовищі тривалий час використовували різні назви цього регіону. У програмній статті про новий початок «остфоршунгу» Г. Аубін скористався поняттям «східна Серединна Європа» («*ostliche Mitteleuropa*»). Східну межу Серединної Європи він визначив по лінії від Чорного до Балтійського моря й зауважив, що східна Серединна Європа є «історичною величиною», територія якої не була сталою¹³⁶⁷. Наразі там «запанував більшовизм», а війська Радянського Союзу стали на Ельбі «в серцевині Серединної Європи», тут зіштовхнулися різні «світогляди і форми життя», які розділили світ на «два непримиренних табори»¹³⁶⁸. На думку Г. Аубінна, територія східної Серединної Європи стала місцем перетину західноєвропейського й більшовицького світоглядів «полем культурного руху світового історичного масштабу», де розігравалася «велика п'еса»¹³⁶⁹. Саме тому цей простір потребував особливої уваги німецьких дослідників. Г. Аубін зауважив й те, що політика А. Гітлера у східній Серединній Європі була помилковою, хоча саме він був її активним пропагандистом і агітатором. В подальших своїх публікаціях він доводив несправедливість східних повоєнних кодонів Німеччини, але визнавав відповідно до політики протистояння холодної війни кордон поділу Європи по лінії впливу Радянського Союзу. Ця частина Європи на чолі з СРСР у трактуванні Г. Аубіна протистояла цивілізованому західному світу, до якого належала й ФРН¹³⁷⁰. Г. Аубін практично не змінив свої інтерпретації Східної Європи і, як і у нацистський період, розглядав цей простір, перш за все, як зону німецького цивілізаційного впливу, де німці-місіонери впроваджували високу культури для подолання тамтешньої «дикості» і, виводячи з «безісторичної темноти», пов'язували цей регіон з західноєвропейським світом¹³⁷¹. Майже не змінився і зверхній тон та образлива лексика його публікацій про Східну Європу.

Проблема Східно-Серединної Європи привертала увагу й Г. Коха, але він надавав перевагу поняттю «Міжевропа». Г. Кох вважав, що проблема «Міжевропи» не є «низькоякісний товар, а сенсаційне джерело» й посилаючись на географа А. Пенка та публіциста Г. Вірсінга визначив «Міжевропу» як «перехідний простір між слов'янами і німцями; область, де змішалися 12-14 держав і 24-30 національностей; вузьку, але густозаселену зону від Балтики до Адриатики, від Ревеля до Тірани, від Бреслау до Лемберга, від Одера до

Дністра і Дунаю». Однією з найважливіших проблем цього простору Г. Кох назвав питання його організації, оскільки, не зважаючи на те, що на цій території відмовилися від систем, які «нав'язувалися спочатку Гітлером, потім Сталіном і Хрущовим», «надії на федерацію – на зразок австро-угорської чи між-європейської» тут продовжували жити. На відміну від Г. Аубіна, Г. Кох не наполягав на культурницькій місії німців у цьому регіоні. Навпаки, він відзначив, що у цьому «між-європейському, універсально-демократичному і інтегрованому просторі також мусять слов'яни – і перш за все – бути рівноправними». Зауваживши, що від слов'ян походить майже «сакральне слово» – соборність, яке вони часто промовляють у церкві і яким «марить дискусія семінару», Г. Кох як подальшу мету визначив «соборну Європу»¹³⁷², але вочевидь без Радянського Союзу й росіян. Хоча Г. Кох неодноразово наголошував на аполітичності наукових дискусій, тут добре проглядається політика. Після смерті Й. Сталіна і ХХ з'їзду не тільки на Заході, але й у європейських країнах соціалістичного табору з'явилися сподівання на реальні зміни і демократизацію, але події в Угорщині засвідчили марність цих сподівань. Водночас вони показали існування проблем в соціалістичному таборі й невдоволеність пануванням СРСР та умовне об'єднання різних країн і регіонів.

Велися дискусії і щодо поняття Південно-Східна Європа. Президент Товариства Південно-Східної Європи Вільгельм Гюліх (Wilhelm Gülich) вважав тему «Південно-Східна Європа між Сходом і Заходом» найголовнішою проблемою, яка у його розумінні була не «академічною гіпотезою, а реальністю» і передбачала пошук відповіді на питання «що є власне Південно-Східною Європою і чи вона є окремою частиною Європи?» і як представляється «внутрішнє становище Південно-Східної Європи до її географічного і політичного оточення». Відзначивши факт зацікавленості і Сходу і Заходу до цього регіону й певне переплетіння у ньому західних і східних цінностей, він наголосив, що ні в якому разі мова не може йти про постулювання вищості Заходу щодо Сходу, але в дискусії не варто плекати й «романтичні уявлення»¹³⁷³.

В. Гюліх, подібно до В. Маркерта, вважав, що Південно-Східна Європа не мала чіткої географічної ізоляваності і відмежування. Особливість географічного розташування і національний склад обумовили те, що Південно-Східна Європа вирізнялася від великих географічних просторів. Ці відмінності, на його думку, полягали у наступному: у Східній Європі домінував «великий народ росіяни, які разом з українцями були пануючими»; Середина Європа відзначалася наявністю «великої німецькомовної сім'ї», Західну Європу представляли «три інших великих народи». Південно-Східна Європа не

мала «чіткого народного профілю». Також в політично-державному сенсі не показувала єдності¹³⁷⁴. Особливістю Південно-Східної Європи він назвав і те, що проти блоку країн на чолі з СРСР протистояли Туреччина і Греція, а Югославія була пов'язана з обома групами й займала особливе становище¹³⁷⁵. Ідею щодо поділу Південно-Східної Європи на три групи: країни Дунайського простору члени Східного блоку: Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія і Албанія, західноорієнтовані Туреччина й Греція та поміж цих двох груп Югославія підтримував і дослідник економіки Південно-Східної Європи з Кіля Германн Гросс¹³⁷⁶.

Натомість Ф. Вальвек говорив про певну єдність і особливу спільність цього регіону з огляду на культурну сферу¹³⁷⁷. Він зауважував, що Південно-Східна Європа у Німеччині, як і за кордоном загалом, сприймалася найчастіше негативно й трактувалася як «порохова бочка Європи» чи «європейський задвірок». Цей «комплекс задвірка» породив враження, що Південно-Східна Європа «знаходиться на краю світу, на краю європейського світу». Критикував Ф. Вальвек, перш за все американців і англічанн, за те що пов'язали Південно-Східну Європу зі Східною Європою, на підставі тільки того, що з 1945 р. «дуже важлива частина Південно-Східної Європи належала до Східного блоку». На протигагу цьому він відзначав, що німецькі дослідження показують відмінність між Східною Європою, під якою Ф. Вальвек очевидно розумів Радянський Союз, Східно-Серединною Європою і Південно-Східною Європою. Не зважаючи на численні історичні і культурні зв'язки, Південно-Східна Європа чітко відрізнялася від Східної Європи¹³⁷⁸. Оскільки тільки частково належала до східної церкви і тільки частково представляла слов'янський світ. Більш того, переважна частина Південно-Східної Європи була міцно пов'язана зі середньоевропейською культурою, насамперед завдяки німецькому етносу¹³⁷⁹. Позицію Ф. Вальвек не поділяв Г. Штатмюллер, який зауважував, що для наповнення розуміння поняття була важливою констатація того, що Південно-Східна Європа представляє в «дуже умовному сенсі визначену географічну цілісність»¹³⁸⁰. Очевидно в цих підходах проявилися світоглядні переконання учасників дискусії: для Ф. Вальвек неприємною була не тільки система, що впроваджувалася Радянським Союзом на Сході європейського континенту, але й система поділу запропонована союзниками. Г. Штатмюллер був західноорієнтований і поділяв позиції Заходу щодо Східної/соціалістичної Європи.

Яскравим свідченням відсутності чітких ліній поділу й однастайності в інтерпретаціях різних регіонів був випадок Чехії, яку в академічному середовищі ФРН одночасно зараховували до Східно-

Середньої і Південно-Східної Європи. Спільним у 50-і – на початку 60-х рр. був негативний образ Чехії. Особливо яскраво цей образ змалював у 1950 р. Г. Штадтмюллер у монографії про історію Південно-Східної Європи. У праці явно проглядалися симпатії до країн, колишніх союзниць нацистської Німеччини. Натомість відносно Чехії повною мірою проявився його націоналізм і німецька зверхність. Характеризуючи розвиток національної свідомості у чехів, Г. Штадтмюллер писав, що «вони у своїй історії не спромоглися створити велику політичну концепцію [...] З пізнього середньовіччя опір німецькому впливу, як надзвичайно відчутному, був вирішальною рушійною силою у похмурій політичній свідомості цього *нещасного народчика* (курсив – П. Б.)»¹³⁸¹. Хоча саме завдяки посередництву німців, на думку Г. Штадтмюллера, чехи приймали участь у духовному розвитку Західної Європи, а XIV ст. було часом великого позитивного німецького впливу на розвиток Чехії й одночасно періодом золотого сяйво загальної богемської історії¹³⁸². Перемога гуситської революції відірвала на деякий час Чехію політично і культурно від Західної Європи й відкинула назад у загальному розвитку¹³⁸³. У такому трактуванні чехи для Г. Штадтмюллера були не просто «іншим» – «чужим», а ще й «ворогом», який заслуговує на приниження й зневагу. І, якщо у формуванні чеської національної свідомості, за версією Г. Штадтмюллера, лежала ненависть, то у випадку німецької – у його особі – презирство до східних сусідів. Подібні трактування чеської історії крізь призму ворожості до німецького були тривалий час притаманні не тільки німецькій історіографії, а й були викладені в шкільних підручниках та в шкільній програмі курсу сходознавства («Ostkunde»), де переважно розглядали історію «німецького Сходу». Майже до середини 60-х рр. подібні трактування чеської історії домінували й у дослідженнях Колегіуму Каролінів.

Необхідно зауважити, що і в середовищі істориків старшого покоління на рубежі 50-60-х рр. розпочалися публічні дискусії щодо трактування образу Східної Європи. Прикладом цього стала рецензія кельнського історика Г. Штьокля¹³⁸⁴ на працю Г. Штадтмюллера «Історичне сходознавство»¹³⁸⁵, яку автор адресував «педагогам» і написав в легкій для читання формі. Г. Штьокль не тільки критикував зміст роботи й абсурдність деяких тверджень Г. Штадтмюллера, як, наприклад, тезу про освоєння Сибіру Польщею за допомогою українських козаків та недоречності у назві роботи. На завершення рецензії Г. Штьокль відзначив, що він погоджується з точкою зору автора, «що націоналізм виявився згубною історичною силою, але не поділяє ілюзії, що ця сила вже вичерпана. А після прочитання «Історичного сходознавства» ще більше ніж до цього»¹³⁸⁶. Прикметно,

що в МЗС ФРН зауваження Г. Штьокля вважали не зовсім відповідними й об'єктивними¹³⁸⁷.

В 50-і – на початку 60-х рр., як і у 20-і рр., особливо актуальною була тема приналежності Росії до Європи. 1959 р. під редакцією Д. Чижевського і Д. Гроха було видано збірку текстів російських західників і слов'янофілів та західних мислителів, переважно німецьких, пов'язаних з темою «Росія і Європа». У передмові редактори зауважили, що це є складне питання, на яке не знайдено однозначної відповіді. На їх думку, не зовсім доречними виявилися спроби пошуку «структурної ідентичності комуністичної і царської Росії». Наполягали вони й на тому, що «європейський Схід в XI-XII ст. ні в якому разі не перебував у ворожому протистоянні з Заходом» і східнослов'янський світ не був пов'язаний тільки з Візантією¹³⁸⁸. Натомість В. Філіпп відстоював тезу про абсолютну прив'язаність східних слов'ян до Візантії і відсутність в їхній культурі античних і європейських традицій, бо хоча «Росія була відома античному світу через поселення в Північному Причорномор'ї», східні слов'яни, які жили північніше степової зони Північного Причорномор'я, на відміну від південних слов'ян і германців, не мали нічого в своїй культурі від античного світу¹³⁸⁹.

Переважає більшість німецьких дослідників сходилася на тому, що історичний розвиток Росії, починаючи з монголо-татарської навали, віддалив її від Заходу і перш за все у її сприйнятті європейцями. Ситуація змінилась з впровадженням реформ Петром I, які стали «вихідним пунктом» побудови нового світу – великої Європи. Г. Аубін також вважав, що у XIX ст. «Європа» як культурне поняття охоплювала простір до Уралу і аргументував це «вступом Росії в концерт західних держав»¹³⁹⁰, але перемога більшовизму віддалила Росії від західного світу¹³⁹¹. Частково цю думку поділяв і В. Маркерт, який зауважував, що після реформ Олександра II Російська імперія за способом життя, економіки і культурою була більш схожа з європейським світом, але в революції 1917 р. «старі неєвропейські, європейсько ворожі сили знову викрилися»¹³⁹².

Водночас В. Маркерт був проти однозначного трактування російської революції 1917 р. як прояву азійськості і варварства. Він висловлювався за очищення історії революції «від спотворень сталінізму» й відзначав, що «тільки в останні роки революція 1917 р. з її передісторією стала об'єктом серйозного історичних і особливо також духовно- й ідейно історичних досліджень, які дозволяють побачити європейських характер революційних рухів. Революцію почали розглядати «не тільки як російський, але й одночасно європейський феномен». На його думку, історію Радянського Союзу потрібно

інтерпретувати не як «органічний відбиток російських форм життя, а як постійну взаємо- і протидію європеїзму»¹³⁹³. Ця позиція В. Маркєрта відображала тенденції, які намітилися в західнонімецькій історіографії. Наприклад, Х. Яблоновскі вбачав причини більшовицької революції у зовнішньо- та внутрішньополітичному становищі Росії після Лютневої революції і пов'язував з силою впливу та рішучістю В. Леніна¹³⁹⁴. Однак він ставив під сумнів тези радянської історіографії про успішні наслідки цієї революції у вирішенні національного питання, розвитку освіти, культури та економіки. В міжнародному значенні більшовицька революція, на його думку, дала не тільки поштовх для розвитку світового комуністичного руху, але породила сильну напругу в світі через більшовицьку політику підтримки цього руху за кордоном. У Німеччині це привело до «зростання націонал-соціалістичного руху», який був «чималою мірою реакцією на комунізм». А перетворення Радянського Союзу в світову державу спричинило «розкол держав світу на два політичних табори»¹³⁹⁵.

З огляду на політичну актуальність відносин з Радянським Союзом і його роль у вирішенні німецького питання «Historische Zeitschrift» також публікував статті на тему «Росія і Європа». Частину цих статей у 1960 р. було видано окремою збіркою. Г. Штєокль, аналізуючи відносини Росії і Європи у допетровський період зауважував, що тема Росія і Європа пов'язана з сучасністю, коли «культурні краї конструюють» і занадто сміло протиставляють «історичні світи» один одному. На його думку такий підхід не зовсім відповідав науковому підходу, де б з допомогою «наукових методів історичної науки минуле в його конкретній, диференційованій дійсності знаходити»¹³⁹⁶. Ці тенденції у виченні Східної Європи й інтерпретації історії Росії у 60-і рр. почали займати домінуючі позиції.

У післявоєнний період німецькі дослідники не тільки дискутували питання приналежності Росії до Європи, але й ставили питання «Чи ще знаходиться Польща в Європі»¹³⁹⁷. Збірку під такою назвою відкривала стаття К. Цернака «Польща – історія європейської нації», що вже з самого початку знімало питання її приналежності до Європи. Аналізуючи історичний розвиток Польщі, він зауважував складне сусідство країни з Німеччиною і Росією і особливо негативний вплив гітлерівського і сталінського режимів. Включення Польщі до Східного блоку К. Цернак трактував як розрив з її традиційним історичним розвитком¹³⁹⁸. Його старший колега Г. Людат відзначав, що тема «Польща між Заходом і Сходом» є такою ж «старою як й історія Польщі»¹³⁹⁹, а проголошення побудови соціалізму в Польщі вважав межею історичним епох¹⁴⁰⁰. Зауважив він й амбівалентність цього процесу, бо уже в 50-і рр. стало відчутним існування напруги між

польським народом, який «жив і мислив західноєвропейськими, абендлендіше культурними традиціями й політичною та економічною реальністю»¹⁴⁰¹. Прикметною ознакою збірки була гостра критика польської політики нацистського режиму.

Водночас продовжували публікуватися дослідження, де наголошувалося на позитивних німецьких і пруських чинниках в історії Польщі. Наприклад, Х. Яблоновські поділи Польщі, пов'язував в основному з експансіоністською політикою Росії на захід, а розширення Пруссії на схід трактував як стабілізуючий і стримуючий фактор цієї експансії з боку Росії¹⁴⁰². Також прусська політика щодо Польщі в 1815-1914 рр. не була однозначно і статично спрямована проти поляків, окрім того вона «залежала від загальних політичних подій і течій в Пруссії і Європі», тому була «частково на польській стороні»¹⁴⁰³. Початок Другої світової війни він не стільки пов'язував з політикою А. Гітлера та Й. Сталіна, скільки з питанням щодо Данцігу, яке можна була вирішити тільки «шляхом німецько-польських переговорів», але «всі учасники» переговорного процесу не змогли знайти прийняттого мирного рішення»¹⁴⁰⁴. Відзначаючи той факт, що «німецькі східні кордони 1937 р. всюди охоплювали області, які історично і етнічно належали Німеччині»¹⁴⁰⁵, він виправдовував політику невизнання нових кордонів тогочасної Польщі.

Українська тематика фрагментарно була представлена в окремих узагальнюючих публікаціях з історії Східної Європи, Росії і Польщі, в окремих із них відзначалася окремішність і специфічність української історії. Після Другої світової війни на філософському факультеті Гайдельберзькому університеті Міхаель Пап підготував дисертацію «Проблеми української державності та еміграція», а Петер Хорбан «Центральні держави та Україна»¹⁴⁰⁶. Продовжував приділяти увагу Україні й Г. Кох, який видав в українському перекладі твори Т. Шевченка. Але, як і раніше, українська тематика залишалася прерогативою українських емігрантів й науковців Українського Вільного університету у Мюнхені.

Отже, з перших років інституалізації східноєвропейських досліджень спостерігався певний континуїтет у цих процесах, що проявилось у збереженні встановленої за нацистського правління регіоналізації досліджень і їх виокремлення в окремі позауніверситетські інституції. В університетських центрах, навпаки зберігався русоцентризм, який був започаткований ще в імперські часи й набув яскравого вираження у веймарський період.

У середовищі дослідників можна виділити декілька груп: 1) ті, хто свого часу співпрацював з відомством А. Розенберга й були прихильникам його концепції, 2) прибалтійські німці за походженням,

які традиційно сповідували концепцію «ворожості» й не європейськості Росії, 3) незначна кількість емігрантів з країн Східної Європи, які не сприймали радянську владу й прорадянські уряди. Представники цих трьох груп в основному займались Росією й Радянським Союзом. До інших двох груп входили: 1) колишні дослідники «німецької самобутності», які як і раніше зосереджували увагу на історії німецького етносу на теренах Східної Європи, з особливою увагою до питання кордонів; 2) німці-вигнанці, які зосередились в поза університетських інституціях і продовжували свої попередні дослідження, але вони були у незначній мірі інтегровані до загальнонімецького академічного середовища й займали у ньому переважно маргінальне становище, але користувались чималою підтримкою з боку політичних сил.

На кінець 50-х рр. вже у дев'яти університетах Західної Німеччини існували або семінари східноєвропейської історії, або хоча б було запроваджено посаду професора означеної дисципліни. Підсумовуючи можна сказати, що за період з 1945 р. – до кінця 50-х рр. у Федеративній Республіці Німеччині постали і відновили свою діяльність як професійні інститути в закладах академічної освіти, так і самостійні дослідницькі заклади, історичні товариства, спрямованні на дослідження історії Східної Європи. Ці інституції багато в чому запозичили довоєнний досвід організації східноєвропейських історичних досліджень у Німеччині¹⁴⁰⁷.

Інституції поставали за ініціативою вчених, окупаційної адміністрації, органів влади, а інколи й студентів. У цих закладах змогли поновити свою професійну діяльність і ті дослідники історії Східної Європи, які раніше співпрацювали з фашистським режимом. Це значною мірою було обумовлено розгортанням холодної війни, коли їх досвід антирадянської пропаганди міг стати у нагоді, а також тим, що для такої кількості нових інституцій важко було знайти нових фахових спеціалістів. І саме вони визначали в 50-і рр. основні інтерпретаційні концепції Східної Європи. Водночас на рубежі 50-60-х рр. їх лідируючі позиції послабилися. Варто також відмітити домінування інтересу до історії Росії та Радянського Союзу. Це можна пояснити, по-перше, традицією, а, по-друге, протистоянням холодної війни й зміцненням позицій Радянського Союзу на міжнародній арені й важливості у вирішенні «німецького питання».

6.2. Старі/нові інтерпретації Східної Європи у переломні 60-і рр.

Ескалація протистояння на початку 60-х рр. і побудова Берлінського муру сприяли тому, що впродовж першої половини 60-х рр. східноєвропейську історію як фахову дисципліну було запроваджено у решті «старих» університетів: у 1960 р. у Боннському та Мюнстерському університетах, у 1962 р. в університетах міст Ерланген-Нюрнберг та Франфуркт на Майні, у 1964 р. у Гайдельберзькому, в 1965 р. у Фрайбурзькому університетах¹⁴⁰⁸.

Окрім того у Кельні за фінансової підтримки Міністерства внутрішніх справ у 1961 р. було створено Федеральний інститут досліджень марксизму-ленінізму, який зазвичай називали Інститутом соетології (у 1966 р. було перейменовано у Федеральний інститут східних наук і міжнародних студій). Інститут створили з метою досліджень «конкретних питань поставлених політикою», що було зумовлено особливостями тогочасної політики Радянського Союзу, які трактувались як «новий реванш соціалізму». В рамках інституту існувало 5 дослідницьких відділів, де майже 30 співробітників (на кінець 1990 р. їх кількість досягла 85 осіб) досліджували наступні напрямки: 1) суспільна політика і політика в сфері науки, 2) внутрішня політика соціалістичних країн, 3) економіка, 4) відносини Схід-Захід та міжнародна політика, 5) Радянський Союз і Третій світ. Керівництво інститутом здійснювала директорія, засідання якої відбувалися щонайменше 6 раз на рік. На них запрошувались представники з відомства федерального канцлера, МЗС, федерального міністерства внутрішніх справ¹⁴⁰⁹. Заснування Інституту соетології практично завершило процес створення позауніверситетських науково-дослідних інституцій.

У Боннському університеті семінар східноєвропейської історії очолив професор Х. Яблоновські, який захистив габілітацію про становище російського населення у Великому князівстві Литовському у XVI ст.¹⁴¹⁰. Його наукові й викладацькі інтереси були зосередженні на історії Росії, починаючи від проблем залежності селян у Київській Русі й закінчуючи більшовицькою революцією й радянсько-китайським конфліктом, історії Польщі, з особливою увагою до проблеми східних кордонів Німеччини¹⁴¹¹.

У Мюнстерському університеті новостворений відділ східноєвропейської історії очолив Манфред Хелльман (Manfred Hellmann), який основну увагу у навчальних курсах приділяв древній історії Росії, Польщі та Прибалтики. Його заходами протягом 60-х рр. було видано вісім томів «Праць гуртка східноєвропейських досліджень

Мюнстерського університету», де переважали дослідження німецької емоційності та її впливу на розвиток східноєвропейського простору¹⁴¹². Керівництво філософського факультету університету Фрідріха-Олександра у м. Ерландер-Нюнберг аргументувало необхідність заснування кафедри східноєвропейської історії тогочасним міжнародним політичним становищем, яке вимагало інтенсифікації досліджень історії і структури індустріального світу, в якому особливе місце посідали комуністичні країни Східної Європи, а повне розуміння сучасних проблем неможливе без ґрунтовних знань історії цього регіону. Очевидно ці аргументи були переконливими для земельного міністерства, оскільки у 1962 р. університет вже мав кафедру східноєвропейської історії. Очолити кафедру запросили Карла Гейнца Руффмана (Karl Heinz Ruffman), який впродовж 55 семестрів вів курси з історії Східної Європи, приділяючи особливу увагу новій історії Росії та історія Радянського Союзу¹⁴¹³. К. Г. Руффман належав до нової, або як її ще називають «другої» генерації західнонімецьких дослідників історії Східної Європи, які почали утверджуватись сфері східноєвропейських досліджень в 60-і рр.

Першим ординарним професором східноєвропейської історії Франкфуртського університету у 1962 р. став Дітріх Геєр (Dietrich Geyer), а наступного року він очолив семінар східноєвропейської історії. В центрі його дослідницьких і викладацьких інтересів була новітня політична і соціальна історія Росії/Радянського Союзу¹⁴¹⁴. Д. Геєр вважається засновником соціально-історичної школи у східноєвропейських дослідженнях¹⁴¹⁵. Діяльність Д. Геєра у Франкфуртському університеті тривала недовго. У 1965 р. він перебрався до Тюбінгенського університету, а семінар очолив Клаус Цернак (Klaus Zernack), дослідницький інтерес якого був спрямований на середньовічну і ранню нову історії Східної Європи та Прибалтики, що відобразилось і в його викладацькій діяльності¹⁴¹⁶. Своє рішення займатись східноєвропейською історією К. Цернак пов'язує з багатьма імпульсами, але найважливішими було прагнення до «історичного пояснення пережитого самим (під час світової війни й у післявоєнний час) та інтерес до російської мови і літератури»¹⁴¹⁷.

У Гайдельберзькому університеті посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії надали Гельмуту Нойбауєру (Helmut Nuebauer). Через два роки ситуація щодо фінансового і кадрового забезпечення значно поліпшилась й він отримав посаду ординарного професора. Наукові інтереси Г. Нойбауєра пов'язані з історією Росії XVI-XVII ст. Він опублікував дослідження, присвячені таким видатним історикам як А. Л. фон Шльоєцер та М. Грушевський¹⁴¹⁸. У Фрайбурзькому університеті у 1965 р. заснували

кафедру з подвійною спеціалізацією: історія Східної Європи та нова історія. Кафедру очолив Готтфрід Шрамм (Gottfried Schramm), який перед цим захистив у Марбурзі габілітацію на тему «Польське дворянство та Реформація». Специфіка досліджень та викладання історії Східної Європи у Фрайбурзі полягала в тому, що вона розглядалась у тісному зв'язку з історією Європи та крізь призму лінгвістичних досліджень¹⁴¹⁹.

До середини 60-х рр. східноєвропейська історія як фахова дисципліна утвердилась майже у всіх «старих» університетах. Потім почалась хвиля заснування «нових» університетів, в яких належало запроваджувати східноєвропейську історію як стандартне забезпечення новостворених історичних семінарів чи інститутів. Ця тенденція продовжувала зберігатись до кінця сімдесятих¹⁴²⁰. У другій половині 60-рр. східноєвропейську історію як фах було запроваджено у трьох так званих «нових» університетах: Бохумському, ГанOVERському та Саарбрюкенському¹⁴²¹.

Кафедру східноєвропейської історії у Бохумському університеті очолив Ганса Рооза (Hans Roos) з Геттінгенського університету. Він читав курси з загальної історії Східної Європи, Росії та Польщі. Дослідницька робота була зосереджена на історії Польщі XVIII-XX ст.¹⁴²² Ще у 1957 р. він опублікував працю «Польща та Європа – студії до польської зовнішньої політики 1931-1939 рр.», у 1961 р. видав «Історію польської нації у 1916-1960 рр.», яка була перекладена англійською мовою і видана в англійській та американській редакції¹⁴²³. У ГанOVERському університеті посаду професора східноєвропейської історії надали Вальтеру Медігеру (Walter Mediger). Основу його викладацької та дослідницької діяльності на початковому етапі становив ранній період нової історії Росії та її відносини з Західною Європою¹⁴²⁴.

1967 р. Історичний інститут та кафедра славістики Саарбрюкського університету порушили клопотання перед земельним міністерством культу, освіти та спорту про запровадження посади професора східноєвропейської та російської історії. Через два роки посаду професора східноєвропейської історії зайняв Едгар Хьош (Edgar Hösch). В своїх лекціях основну увагу він приділяв російській історії XVIII-XIX ст., початковому періоду історії Радянського Союзу та історії православної церкви. До кола його дослідницьких інтересів входила історія Балканських країн, православ'я та ересей в Древній Росії¹⁴²⁵. Він також належав до нової генерації дослідників Східної Європи. Свій прихід у східноєвропейську історію Е. Хьош називає випадковим й відзначає, що це сталося завдяки запрошенню Г. Штадмюллера писати дисертацію на його кафедрі¹⁴²⁶.

У 60-і рр. зовнішньополітичне відомство приділяло особливу увагу східноєвропейським дослідженням. Ще на початку 60-х рр. в МЗС під тиском зовнішніх обставин почали задумуватися над існуючими підходами до конструювання образу Східної Європи. Протягом 1962-1963 рр. в зовнішньополітичному відомстві ФРН за участі істориків активно обговорювався проект дорого англомовного видання¹⁴²⁷, засобом якого сподівались «скоригувати існуюче в США одностороннє бачення відносин між Німеччиною та Східною Європою». В збірці планували подати полемічні матеріали, а також необ'єктивні публікації з обох сторін, щоб показати їх недолугість, залучити публікації не тільки німецьких, але й польських російських, чеських, французьких та англійських авторів. Але представлені матеріали мали показати, що «німці сприяли пробудженню самосвідомості східноєвропейських народів», яка «пробудила антинімецьку реакцію», у відповідь на що виникала «німецька націоналістична реакція»¹⁴²⁸. Ініціатором цього видання був депутат бундестагу від ХДС Курт Бірренбах, який під час своїх виступів у США та Англії, почув чимало критики щодо висвітлення відносин між Німеччиною та Східною Європою, насамперед від тамтешніх польських емігрантів¹⁴²⁹. Але ця ідея залишилась тільки проектом.

Кінець 60-х рр. ознаменувався приходом до влади соціал-демократів на чолі з Віллі Брандтом. Він майже 20 років прожив на «передовій гарячої точки» холодної війни, в Західному Берліні, бургомістром якого він був з 1957 р. по 1966 р. Тут він все більше усвідомлював, що східна політика Бонну є неконструктивною і не сприяє вирішенню німецького питання, тому шукав шляхи до порозуміння. У 1966 р. в уряді широкої коаліції В. Брандт очолив зовнішньополітичне відомство й активно розпочав підготовку до проведення курсу «нової східної політики». Одним із компонентів цієї підготовки було налагодження більш тісної співпраці з дослідниками Східної Європи. Необхідність більш ширшої співпраці пояснювалася ще й тим, що станом на 1967 р. «з більшістю східноєвропейських країн відносини існували тільки на основі торгових договорів» і контакти з НТВСЄ «підтримували й покращували роботу» МЗС. Також, з огляду на стан політичних справ в Східній Європі, в МЗС ФРН вважали, що «обмін між науковцями з Сходу і Заходу не можна розглядати тільки з точки зору «культурних» відносин», а необхідно в «першу чергу розглядати і підтримувати з політичної точки зору»¹⁴³⁰. Аналіз документів МЗС показує, що саме в цей період значно систематизувалася робота з науковими інституціями й провдився та впорядковувалася систематичний збір їхньої інформації.

Як лідер соціал-демократичної партії, В. Брандт, задля вирішення питання зміни підходів у дослідженнях Східної Європи міг покладатися на підтримку партійної преси і представників своєї партії у бундестазі. У листопаді 1967 р. було ініційовано слухання питання про організацію досліджень Східної Європи в ФРН на 49 засідання комісії бундестагу з питань науки, культурної політики і публіцистики¹⁴³¹. Після чого почалась детальна перевірка напрямків діяльності інституцій, пов'язаних з східноєвропейськими дослідженнями та джерел їх фінансування. В лютому 1968 р. вже розроблялися пропозиції щодо поглиблення співпраці МЗС з науковцями, які досліджували Східну Європу. В своїх пропозиціях МЗС висловлювалось за подальшу координацію східноєвропейських досліджень, але з врахуванням того, що це не повинно перешкоджати науковій роботі¹⁴³². Одним із способів досягнення цього завдання вважалось реформування фінансової підтримки східноєвропейських досліджень з боку МЗС.

Водночас соціал-демократами намагалися вплинути на найбільш консервативні дослідницькі центри, особливо це стосувалося Мюнхена, який був одним з найбільших центрів східноєвропейських досліджень у ФРН й займав виокремлену й консервативну позицію в підходах до Східної Європи. За правління християнських демократів представники мюнхенських установ співпрацювали з МЗС. Вочевидь з метою зміни ситуації у жовтні 1967 р. Клаус Фогт з редакції «Vorwärts» («Форвертс» – провідна газета німецьких соціал-демократів) надіслав спеціального листа вірному помічникові В. Брандта у торуванні дороги до «нової східної політики» Егону Бару, в якому відзначав негативні наслідки діяльності мюнхенських інституцій¹⁴³³. Цей прецедент став предметом окремого розгляду в східному відділі МЗС. Тут погоджувались, що Мюнхен зайняв в «німецькому «остфоршунзі» «обособлену позицію». Мюнхенські інституції східноєвропейських досліджень не були представлені в дирекції Федерального інституту соетології в Кельні і до недавнього часу навіть в президії НТВСЄ, з якими МЗС співпрацювало у першу чергу¹⁴³⁴. Тут критикували й те, що у Мюнхені тривалий час вважали «контакти з емігрантами й підтримку дослідницьких проєктів» «практичним ерзацом зовнішньої політики». Можливо саме й тому їх випускники майже не були представлені у структурах МЗС, натомість декілька випускників Інституту Східної Європи з Берлінського Вільного університету були прийняті на посади секретарів посольств. Хоча в зовнішньополітичному відомстві вважали, що до їх завдання не входить «опікуватись» окремими інституціями, тому в першу чергу співпрацювали з НТВСЄ як «центральною об'єднанням німецького «остфоршунгу», але з огляду на ситуацію тут визнали доцільність

налагодження й підтримки особистісних контактів за умови, що партнер також «готовий до діалогу й дійсно шукає контактів з МЗС і не тільки тоді, коли потребує грошей». Такі контакти, на думку співробітників МЗС «можна було б організувати в рамках робочої секції з питань «Схід-Захід»¹⁴³⁵. В результаті детального аналізу ситуації було висловлено думку, що «можливості наукових інститутів як допоміжних інструментів німецької зовнішньої політики були використанні замало». Відповідальність за такий стан справ МЗС визнавало за собою, оскільки «через щоденну роботу ледь до цього доходило». Тому планувалось в подальшому поліпшити й спланувати цей напрямок роботи»¹⁴³⁶.

Вочевидь про ці заходи стало відому у Мюнхені, оскільки вже 29 листопада 1967 р. до МЗС надійшов і лист від директора Інституту Східної Європи Ганса Раупаха, в якому він повідомляв про свої зустрічі і дві окремі розмови з американськими генеральними консулами в Софії та Празі. Ці розмови дали йому підстави зробити висновки, що в обох місцях – як крім того і «в столицях сателітів» можна помітити «зростання невдоволення економічною і політичною залежністю в Східному блоці й тут сподіваються на розширення обміну з європейським країнами, особливо з Федеративною Республікою Німеччиною, і що розмови про реваншизм відіграють функцію певної політичної інтеграційної форми». Як приклад, наводив висловлювання, що Німеччина наразі «перебуває в становищі Швеції після Карла XII». У нього склалось враження, що співбесідники наразі рахуються з ФРН як важливим партнером в активній східній політиці, оскільки сили США сильно зв'язані в В'єтнамі¹⁴³⁷. Г. Раупах писав, що на даний час разом з колегами займається дослідженням Радянського Союзу і не хотів би це полишати, але відзначав, що його Інститут, «якби тільки був час міг би надати дослідження про ситуацію в цих країнах та можливості німецької політики». Він також вважав, що «з обережністю та тривалою метою, Прагу можна зробити центром тяжіння цієї політики». Як своєрідну історичну легітимацію своїх думок в додатку він надіслав відбиток статті «ще часів своєї молодості» «Бісмарк та чехи в 1866 році»¹⁴³⁸. Певною мірою ці пропозиції Г. Раупах відповідали тому баченню співпраці МЗС з науково-дослідницькими організаціями, які займалися конструюванням образу Східної Європи. Відповідь послідувала тільки через місяць. Посольський радник фон Альтен пропонував обговорити час та форму об'єднання сил політики та науки з метою кращого вивчення ситуації в Чехословаччині та можливості німецької східної політики в цьому напрямку. На його думку, найбільш прийнятною для цього була б

форма колоквиуму¹⁴³⁹. Як показали подальші події в Чехословаччині прогнози Г. Раупаха мали під собою підґрунтя достовірності.

Питання співпраці МЗС з дослідниками Східної Європи не тільки опрацьовувалось в міністерських кабінетах вони виносились, а ще широкій загал. На 29 березня 1968 р. було заплановано на телебаченні інтерв'ю з парламентським секретарем для фільму «Інститути Східної Європи і німецький остфоршунг». Зовнішньополітичне відомство готувало відповіді на запитання для інтерв'ю¹⁴⁴⁰. Зокрема у відповідях, запропонованих для третьої програми телебачення, йшлося про існування найрізноманітніших форм співпраці і контактів та залучення до партнерства «інтелігентних туристів» (термін впроваджені І. Бохемські). Інформація отримана від них використовувалася для більш точної картини становища й при прийнятті рішень. І в такому сенсі можна сказати, що політика опирається на дослідницькі результати науки. Але прямого впливу на прийняття політичних рішень щодо відносин з країнами Східної та Південно-Східної Європи ці інституції та дослідники не мали. Водночас відзначалось, що контакти МЗС та дослідників Східної Європи ще не є оптимальними. Наводився приклад США, де «політики, дипломати, науковці та публіцисти є не так далеко інкапсультовані один від одного» і мали більше порозуміння щодо потреб та можливостей. В МЗС вважали, що «політика мусить мати змогу формулювати питання, на які б наука була в змозі раціонально відповісти. З іншого боку наука мусить розуміти, що політика може запитувати й «ненауково», бо вона «зацікавлена іншими обставинами ніж дослідник»¹⁴⁴¹.

Також наприкінці 60-х рр. було започатковано процеси щодо узгодження викладу історичного минулого у шкільних підручниках ФРН і країн соцтабору. Наприклад, в 1967 р. під егідою ЮНЕСКО розпочалися німецько-чеські перемовини щодо шкільних підручників, в яких приймали участь історики обох країн. Однак Празька весна, яка послідувала наступного року привела до занепаду цієї роботи¹⁴⁴². Також в цей період збільшилася кількість наукових контактів західнонімецьких науковців з колегами з соціалістичного табору. Так, за друге півріччя 1969 р. з Західного Берліна з відрядженням у країни Східного блоку побувало 110 чоловік з них 72 – науковці¹⁴⁴³. По завершенні візитів дехто з них надсилав до МЗС власні пропозиції щодо розширення і форм співпраці з науковцями країн соціалістичного табору. З огляду на антипольський характер «остфоршунга», особливу роль у налагодженні двостороннього наукового діалогу західнонімецьких і польських істориків відіграли Г. Людат, Г. Роде, Г. Рооз і К. Цернак. Для подолання спільних, як німецьких, так і польських, упереджень стали важливими такі спільні заходи як

«Константський гурток» та німецько-польське обговорення шкільних підручників.¹⁴⁴⁴

Хоча на протязі 60-х рр. й спостерігалось домінування інтересу до історії Росії в рамках східноєвропейських досліджень та викладання історії Східної Європи в університетах ФРН, проте й зріс інтерес до інших країн, зокрема Польщі. На 60-і рр. припадає й посилення регіоналізації східноєвропейської історії. Частково це було спричинено зовнішніми чинниками. Новим поштовхом для сплеску інтересу до історії країн Південно-Східної Європи й певною мірою приводом для переосмислення її концепції стало створення у 1963 р. Міжнародної асоціації дослідників Південно-Східної Європи і доручення до її роботи західнонімецьких дослідників. В 1969 р. Матіас Бернат (Mathias Bernath), учень Ф. Вальявеца і на той час директор Інституту Південно-Східної Європи в Мюнхені навіть порушив питання щодо виокремлення південно-східноєвропейської історії в окрему дисципліну¹⁴⁴⁵. Таке виокремлення де-факто вже відбулося: існував окремий інститут, товариство, видання.

Також як і в попередні роки не існувало однозначності щодо кордонів та меж цих регіонів. Наприклад, на початку 60-х рр. було видано збірку про історичну свідомість у Східно-Серединній Європі, до якої увійшли доповіді, що стосувалися Польщі, Чехословаччини, країн Балтії і Румунії¹⁴⁴⁶. З поміж інших народів Східно-Серединної Європи Г. Роде виділяв поляків та мадяр, оскільки ті належали до «історичних націй» і їм не потрібно було як чехам чи українцям вдаватися до пошуків в історії підтвердження власної державності¹⁴⁴⁷. Не одноразово покликаючись на приклад українців поряд з естонцями, словаками та ін. Г. Роде тим самим зараховував їх не до східноєвропейців а до народів Східно-Серединної Європи¹⁴⁴⁸.

В 60-і рр. західнонімецькі дослідники і надалі відзначали відмінності між Східною і Західною Європою. Наприклад, Г. Штьокль зауважив, що в комуністичній частині світу історична свідомість поставала як «явище з виразною однастайністю», яка визначалась через «історичний матеріалізм» і «радянський патріотизм», а західноєвропейське усвідомлення історії характеризувалося «багатообразністю та внутрішньою суперечливістю» і західноєвропейській історичній думці притаманна «суперечлива проблематика»¹⁴⁴⁹.

60-і рр. стали періодом критичного переосмислення і зміни парадигми історії Східної Європи та німецько-східноєвропейських відносин в академічному середовищі ФРН. 1961 р. Фріц Фішер опублікував свою знамениту працю «Схватка за світове панування» («Griff nach der Weltmacht»), в якій висунув і обґрунтував тезу про

основну відповідальність Німеччини за розв'язання Першої світової війни. Відповідно до цього Східна Європа поставала не територією німецької цивілізаторської місії, а жертвою німецької імперіалістичної агресії¹⁴⁵⁰. Праця Ф. Фішера викликала вельми резонансну дискусію на німецькомовному просторі не тільки в середовищі істориків, але й широкого громадського загалу й спровокувала його на ще більш радикальні заяви про спадковий характер агресивних устремлінь німецьких владних структур з 1871 р. по 1945 р.¹⁴⁵¹. В. Філіпп у 1966 р. опублікував статтю, в якій вдався до критичної оцінки східноєвропейських історичних досліджень у нацистський період¹⁴⁵².

Друга половина 60-х рр. – це ще й час радикалізації лівих рухів й масових студентських заворушень. Наприклад, під час зимового семестру 1967/1968 н. р. лекції з історії СРСР професора східноєвропейської історії Боннського університету Х. Яблоновскі постійно порушувалися студентами. В основному це були слухачі, які не спеціалізувались на східноєвропейській історії. Під час цього конфлікту він не мав повної підтримки і від колег¹⁴⁵³. Серед лівої радикально налаштованої молоді були й діти політиків і професорів-дослідників Східної Європи. Доволі трагічною була доля молодшого сина Г. фон Рауха, який помер внаслідок поранення під час сутичок з поліцією у Західному Берліні. Студентські рухи в свою чергу також послуговували поштовхом до переосмислення відносин зі Східною Європою й трактування її образу в академічному середовищі.

Отже, з 60-х рр. у вищих навчальних закладах Західної Німеччини утверджується нова генерація істориків, які навчалися після війни і були по відношенню до Східної Європи, як правило, безпристрасні та об'єктивні¹⁴⁵⁴. Перш за все ті, хто розширювали професури в групі «нових» університетів вже майже повсюди належали до післявоєнної генерації, яка опановувала фахом в старих університетах на кафедрах батьків-засновників¹⁴⁵⁵. Їхні біографії були вільні від зв'язків з націонал-соціалізмом і вони більш критично підходили до німецької місії і німецьких злочинів у Східній Європі і відповідно історії Східної Європи та її відносин з Німеччиною.

Хоча в навчальних програмах у новостворених університетських інституціях основу складала історія Росії, але можна спостерегти, що професорські посади отримало чимало науковців, чий науковий інтерес були пов'язані й з іншими країнами Східної Європи, насамперед Польщею. Особливе місце почали займати дослідження Південно-Східної Європи.

6.3. «Нова східна політика» – нові інтерпретації: наукові моделі Східної Європи (70-і – перша половина 80-х рр.)

Після перемоги на парламентських виборах В. Брандт очолив уряд ФРН і активно розпочав впроваджувати «нову східну політику». Під час свого візиту до Польщі 7 грудня 1970 р. він став на коліна перед монументом жертвам нацизму у Варшавському гетто. В такий спосіб він попросив вибачення за злочини німецького нацизму, хоча сам з ним не був пов'язаний. Це стало ще одним поштовхом для переосмислення образу Східної Європи як в історичній науці, так і національній пам'яті західних німців. Підписавши низку договорів з країнами Східного блоку і визнавши кордони по Одеру й Нейсі, В. Брандт не тільки перекреслив надії мільйонів німецьких вигнанців на повернення в рідні домівки, але й позбавив цілу низку інституцій, які в «науковий спосіб доводили історичне право німців на ці території» предмету їх дослідження. Зміни запропоновані В. Брандтом були співзвучні з тенденціями, які на той час намітились і в академічному середовищі, і в суспільстві щодо відносин зі Східною Європою та переосмислення її образу в історичних дослідженнях і національній пам'яті західнонімецького суспільства. Це підтвердили і дочасні вибори 1972 р., де соціал-демократи на чолі з В. Брандтом здобули переконливу перемогу.

На 70-і рр. припадає подальше розширення мережі університетських центрів східноєвропейських студій. 1973 р. у Бременському університеті заснували кафедру історії і політики країн соціалістичної системи. Це обумовило дослідження та викладання новітньої історії східноєвропейських країн соціалістичного табору. З кінця 70-х рр. тут широко практикували запрошення викладачів із соціалістичних країн для читання лекцій¹⁴⁵⁶. Також у 1973 р. кафедру східноєвропейської історії було відкрито у Дюссельдорфському університеті, а в 1979 р. її було трансформовано в окремий відділ історичного семінару. Традиційно тут основна увага приділялася новітній історії Росії, і, насамперед, Радянського Союзу. Поряд з цим поступово почали досліджувати теми, пов'язані з історією Південно-Східної Європи¹⁴⁵⁷.

Посаду професора східноєвропейської історії у Кассельському університеті запровадили у 1975 р. В основі навчальної програми була новітня історія Росії та Радянського Союзу, насамперед, такі напрямки як соціальна історія СРСР та національні проблеми. Впровадження східноєвропейської історії до кола навчальних дисциплін було зумовлено зростанням зв'язків університету з вищими навчальними закладами країн Східної Європи. Найбільш інтенсивно вони

розвивалися з Люблінським університетом, Вищою педагогічною школою в Бідгощі та Ярославським університетом¹⁴⁵⁸. У Регенсбурзькому університеті східноєвропейську історію як фахову дисципліну було запроваджено тільки в 1979 р. Тут поряд з історією Росії та Радянського Союзу чималу увагу приділяли історії Південно-Східної Європи¹⁴⁵⁹.

На початок 80-х рр. минулого століття східноєвропейська історія як фахова дисципліна була репрезентована в 23 університетах Західної Німеччини¹⁴⁶⁰, окрім цього існувала низка позауніверситетських наукових інституцій. 1984 р. у Вільному університеті Західного Берліна було відкрито кафедру історії Східно-Центральної та Північно-Східної Європи, що підтвердило дедалі більшу регіоналізацію східноєвропейських студій. Тут читали оглядові курси з історії Північно-Східної Європи та Східно-Серединної Європи (поселення, законодавство, суспільство в середньовіччя та новий час), історії Чехії Брандербургу і Польщі в середньовіччя, а також тематичні курси «Балтійське питання як проблема європейської історії», «Росія і модерний світ», «Виникнення Східної Німеччини». Дослідницькі інтереси були зосереджені на проблемах колонізації в Східно-Серединній Європі, націєтворчим процесам, історії слов'ян на просторі між Ельбою, Заале та Одером¹⁴⁶¹.

У 70-х рр. значно активізувалися наукові контакти між істориками ФРН та соціалістичних країн, що було змінами у стосунках між ФРН та країнами соціалістичного табору. Налагодження політичного діалогу сприяло й інтенсифікації наукових контактів. Чимало молодих науковців з ФРН отримали можливість працювати в архівах і бібліотеках країн Східного блоку під час короткотермінових стажувань. В 1972 р. було створено спільну німецько-польську комісію з шкільних підручників, яка тривалий час також працювала під егідою ЮНЕСКО¹⁴⁶². Робота її проходила доволі складно. К. Цернак, який активно працював в цій комісії відзначав, що робота польських істориків проходила під «невсипним оком партії»¹⁴⁶³. Ф. Гольчевські, який нині є професором Гамбурзького університету згадує, що коли він писав дисертацію про польський антисемітизм, то для отримання документів у польських архівах доводилося звертатися про допомогу до МЗС ФРН, яке й порушило перед польською стороною питання двостороннього виконання підписаної угоди про співпрацю у гуманітарній сфері, але він пояснює це не стільки партійною політикою, скільки польським націоналізмом¹⁴⁶⁴.

Ще складніше розвивалися наукові контакти між дослідниками історії Східної Європи з ФРН та НДР. Попри налагодження політичних стосунків, їх контакти обмежувалися зустрічами в інших зарубіжних

країнах на різноманітних міжнародних форумах. Насамперед, це були світові конгреси істориків у Москві й Сан-Франциско та конгрес славістів у Варшаві. Вперше тільки у 1982 р. п'ять славістів та істориків з ФРН були запрошені до Східного Берліну на конференцію про слов'янську культуру, яка проводилась під егідою ЮНЕСКО. Ця подія стала справжньою сенсацією¹⁴⁶⁵. Безумовно це означає, що напруга у відносинах ще зберігалася і новий образ Східної Європи утверджувався поступово.

1972 р. Г. фон Раух у прощальній лекції у Кільському університеті запропонував ревізію витвореного нацистською пропагандою негативного образу Росії та вказав на «коლოსальну необхідність наздоганяти впусчене» з 1914 р. в інформації про Східну Європу¹⁴⁶⁶. Кількома роками пізніше Д. Геєр відзначив негативний вплив холодної війни як додаткової умови¹⁴⁶⁷. Ця тенденція посилювалась, перш за все, серед представників нової генерації й проявилась у боротьбі проти «азіатського» чи «напівазіатського» образу Росії¹⁴⁶⁸. Зокрема через звернення до соціальної історії¹⁴⁶⁹.

Д. Геєр також зауважував, що в західній літературі про Росію продовжують «жити стереотипи, які в експансії царської імперії вбачають закони природи російської історії. Проблеми імперіалізму вирішують в старих уявленнях-кліше про безперешкодне прагнення до розширення та світового панування»¹⁴⁷⁰. Він закликав проводити дослідження на найновіших концепціях імперіалізму. Але навіть такий підхід не давав йому змоги поставити Росію на один рівень з провідними країнами Європи. В більшості сфер економіки Росія відставала від Заходу, що проявлялось і в її зовнішній політиці. Якщо в середньо – і східно-азійській периферії Росія «з деякою впевненістю могла імітувати модерні імперіалістичні методи і засоби», то в близькосхідній політиці залишалась «домодерною». До того ж зовнішня політика дуже часто була обумовлена не інтересами користі, а «ірраціональним відчуттям загрози», яке час від часу проявлялось і в постійному «підтверженні клятви «історичному завданню» і «священному обов'язку» Росії на Близькому Сході»¹⁴⁷¹. Страх «підживлювався внутрішнім російським синдромом кризи, проблемою ідентичності вищих кіл, структурними пошкодженнями, викликаних процесом соціально-економічної трансформації, політичною слабкістю уявного конституційного режиму»¹⁴⁷². Хоча Д. Геєр частково деконструював старі кліше про ворожість і загрозу Росії, але водночас показав її відмінність від Заходу та слабкість її внутрішнього розвитку.

Наприкінці 70-х рр. було видано збірку до 60-річчя Г. Штюркля, яка певною мірою засвідчила розширення співпраці західнонімецьких істориків з колегами з соціалістичного табору і поновне вибудовування

засад спільного інтелектуального простору. Окрім статей німецьких, австрійських, швейцарських, американських та англійських авторів тут було опубліковано й статті двох істориків з Ленінграда та одну дослідника з Белграда. Хоча сам ювіляр переважно спеціалізувався на історії Росії, збірка вийшла під назвою «Східна Європа в історії та сучасності». Тематика визначила і регіональне наповнення Східної Європи в тогочасному розумінні. Звичайно домінували публікації пов'язані з історією Росії, була також репрезентована історія Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії та південних слов'ян¹⁴⁷³.

В збірнику було вміщено декілька статей, що стосувалися проблем національної політики в СРСР¹⁴⁷⁴ та трактування радянською історіографією участі представників інших національностей в історичних подіях Російської імперії¹⁴⁷⁵. Г. Сімон відзначив двоїстий характер радянської національної політики у 70-і рр. З одного боку, святкування 50-річчя утворення окремих республік та нагородження Орденом Дружби народів міст-столиць союзних республік, що супроводжувалось програмовими виступами, а з іншого боку, посилена русифікація, яка особливо проявлялась в сфері освіти. Якщо, наприклад в Україні ще 10 років тому тільки 30 % дітей навчалися у російськомовних школах, то в 1973-1974 н. р. цей відсоток зріс майже до 40 і це при тому, що російське населення в Україні за переписом 1970 р. складало всього 19,4 %. А такі діаспорні народи як євреї, поляки, німці русифіковані ще більшою мірою¹⁴⁷⁶. Двоїстий підхід у національній політиці проявлявся не тільки в мовній та культурній сфері, а також і в економічній, що породжувало національну напругу в республіках, насамперед, Україні, Грузії, Вірменії, Литві й поміж євреїв та німців, тому саме їм Г. Сімон приділив особливу увагу й відзначив той факт, що серед радянського керівництва були й ті (наприклад, А. М. Косигін та К. Т. Мазуров), хто застерігав не тільки від «буржуазного націоналізму», але й «російського шовінізму»¹⁴⁷⁷.

Зменшення напруженості й протистояння, холодної війни, налагодження й інтенсифікація відносин з сусідніми східноєвропейськими народами дала поштовх для дистанціювання фаху від політики й свободу наукової саморефлексії. В 70-і рр. у східноєвропейських історичних дослідженнях ФРН виник інтерес до гендерних студій, насамперед, історії жінок Східної Європи. Спочатку це були біографії окремих персон, таких як О. Колонтай, І. Арманд, а пізніше становище жінок у Радянському Союзі, що також було викликано проведенням у 1975 р. Міжнародного року жінки. Але мала кількість досліджень на цю тему породжувала більше питань, ніж давала відповідей. А доступ до джерел радянського періоду для

проведення подальших досліджень був доволі обмеженим, тому дослідники змушені були переорієнтуватись на XIX ст.¹⁴⁷⁸.

В цей період у західнонімецькому академічному середовищі почали приділяти увагу вивченню образів німців, сконструйованих у Східній Європі і образів Східної Європи, які сформувалися на німецькомовному просторі. В ФРН спочатку звертались до досліджень, пов'язаних з образами німців та Західної Європи на східноєвропейському просторі¹⁴⁷⁹. З часом ці образи аналізувались у взаємозв'язку й, переважно, процеси їх конструювання на шпальтах газет та журналів, наприклад, поляків і німців. Аналіз тогочасних німецьких публікацій показав, що «німецька самобутність і культура усвідомлювались як нероздільні поняття» і германізація проводилась під гаслом: «Німецька самобутність і культура ідуть одна з одною рука об руку» і трактувалася як привнесення впорядкованого «дотримання права та управління», розквіт міст, піднесення землеробства завдяки «німецькій робочій силі, німецьким господарям, машинам і фабрикам». Водночас це мало позитивний вплив на становище польського населення, яке під власними панівними силами було «нешасним» і приведене до стану «рабського народу», оскільки польське дворянство «за своїм характером було паразитом», для якого чи не найважливішими були «напої і гра» й ці свої задоволення воно реалізовувало на «кошти інших»¹⁴⁸⁰. Цікаво, що дослідники радше констатували образи, сконструйовані у попередні періоди, але не вдавались до їх деконструкції.

Провідне місце впродовж 70-х – першій половині 80-х рр. традиційно займала історія Росії XIX-XX ст., з особливою увагою до історії російських революцій. Подібно до НДР у цей період увага молодих дослідників, частина яких походила з «нових лівих», була зосереджена на історії XX ст. Як відзначає А. Каппелер, вони були вимогливими в методологічно-теоретичному сенсі й часто лояльно трактували історію СРСР довоєнного періоду. При цьому інтерес до досліджень середньовічної історії Русі, до витворення образу якої німецька історіографія Східної Європи зробила суттєвий внесок, помітно спав. Також історія Росії XVIII ст., особливо постать Петра майже ігнорувалися представниками нової генерації¹⁴⁸¹. Але необхідність збереження русоцентризму відстоювалася низкою західнонімецьких фахівців. Наприклад, на XV Міжнародному конгресі істориків у Бухаресті Х. Й. Торке, відзначивши факт критики русоцентризму східноєвропейських досліджень у ФРН, відстоював доцільність такого підходу, виходячи з вагомості позицій Радянського Союзу в світі¹⁴⁸².

Але, не зважаючи на це, в навчальних програмах і дослідницьких проектах увага приділялася й іншим регіонам, зокрема Південно-Східній Європі. В цьому напрямку досліджень провідна роль належали М. Бернату і Клаусу Детлефу Гротузену. Останній порушив і питання необхідності повернення міжнародної довіри до південно-східноєвропейських досліджень у ФРН після негативного досвіду Третього рейху та більш ширшої інтеграції у міжнародні дослідження і присутності там західнонімецьких дослідників. В 70-і рр. можна було спостерігати позитивну динаміку у цьому напрямку. На Міжнародному конгресі дослідників Південно-Східної Європи в Афінах в 1970 р. доповіді дослідників з ФРН становили 4,6 % від загальної кількості, але вже в 1974 р. у Бухаресті делегація ФРН піднялась на 6 місце і випередила всі не південно-східноєвропейські країни¹⁴⁸³. З огляду на це К. Д. Гротузен висловлювався за більш широку репрезентацію південно-східноєвропейської історії в університетах шляхом впровадження відповідних професорських посад¹⁴⁸⁴. В цей період в дослідженнях історії Південно-Східної Європи особлива увага приділялася процесам націєтворення та проблемам відсталості і модернізації у Південно-Східній Європі¹⁴⁸⁵.

Відмова від досліджень німецької самотності на східноєвропейському просторі спричинила у першій половині 70-х рр. й певний спад інтересу до Східно-Серединної Європи. В подальшому в дослідженнях, пов'язаних з цим регіоном особлива увага приділялася ранньому періоду Польсько-Литовської дворянської республіки та політичній історії Чехословаччини¹⁴⁸⁶. Протягом 70 – 80-х рр. історія Чехії поступово почала утверджуватися і в університетських курсах окремих професорів східноєвропейської історії. Вагома роль в дослідженнях історії Чехії та її впровадження в університетські курси належить Г. Лембергу. Історична комісія судетських земель за ініціативою Ф. Зайбта і Г. Лемберга провела дві конференції (1976 р., 1977 р.) присвячених розгляду змісту шкільних підручників. Матеріали конференції було опубліковано під назвою «Німецько-чеські відносини в шкільній літературі та в популярних історичних образах»¹⁴⁸⁷. В 1977 р. було проведено конференцію «Перша Чехословацька республіка як мультинаціональна партійна держава» за участі австрійських і чехословацьких істориків. Матеріали цієї конференції у 1979 р. було видано окремим томом¹⁴⁸⁸. При всій складності історичного минулого в німецько-чеських відносинах тут намагалися подолати історичне протистояння.

В 70-і рр. майже припинилися дослідження, пов'язані з Прибалтикою, за винятком Литви. В 1971 р. припинили своє існування Балтійський дослідницький інститут (1951-1971 рр.), який існував в

рамках семінару східноєвропейської історії Бонського університету та Балтійська історична комісія в Геттінгені також в Інституті ім Гердера в Марбурзі, в університетах Мюнстера, Кіля Майнца почали надавати перевагу темам з історії Східно-Серединної Європи. Як наслідок на середину 90-х рр. тільки Н. Ангерманн в Гамбурзькому університеті пропонував курси лекцій з історії Балтики¹⁴⁸⁹. Також історія України повністю розчинилася в історії Росії та Польщі.

У 70-і рр. у західнонімецькому академічному середовищі тривали дискусії щодо поняття Східна Європа й проблем її регіоналізації. Особливо дискутувалося поняття Південно-Східна Європа. Дискусію, започатковану наприкінці 60-х рр. М. Бернатом у 70-і рр. продовжив К. Д. Гротузен. Відзначивши, що хоча в 1974 р. визначили Південно-Східну Європу як регіон, до якого входили Югославія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Греція, Албанія та Туреччина, історики та географи й далі провадили дискусії і не тільки у західнонімецькому академічному середовищі, але й з фахівцями з країн Південно-Східної Європи. Результатом цієї дискусії стало утвердження в ФРН розуміння Південно-Східної Європи як об'єднуючого поняття для Дунайського простору та Балкан¹⁴⁹⁰. Водночас він зауважив, що «класичне поняття Південно-Східна Європа», яке утвердилося в ФРН не може «більше претендувати на міжнародне визнання»¹⁴⁹¹, оскільки «на одній стороні ширше поняття Південно-Східна Європа», представлене, перш за все, в дослідженнях західнонімецьких науковців і часто в США, на іншій стороні – «вужче, представлене майже всюди в Південно-Східній Європі» й частково поза її межами¹⁴⁹².

Своєрідним проміжним підсумком дискусії щодо визначення Східної Європи та її регіоналізації стала книжка К. Цернака «Східна Європа. Вступ до її історії», яка вийшла у 1977 р. Зауваживши той факт, що Східна Європа «не в однаковій мірі і не в однакових формах «європеїзувалась», тому в дослідженнях і навчальному процесі виникає потреба в структуралізації цього напрямку, К. Цернак запропонував виділити чотири регіони східноєвропейської історії: Східно-Серединна Європа, Південно-Східна Європа, Північно-Східна Європа східнослов'янсько-російський/руський регіон¹⁴⁹³.

Основою Східно-Серединної Європи він визначив області розселення «західних слов'ян в їх історичних змінах», провівши західну межу по лінії Ельба – Заале – Богемський ліс, а на Сході до областей «культурного впливу ягелонської Польщі-Литви» в тому числі й на східнослов'янські території. Ще менш чітко К. Цернак визначив північну межу, яку трактував як «перехідну зону до Північно-Східної Європи» й включив до неї стару Ліфляндію. На півдні він пропонував до Східно-Серединної Європи зарахувати Угорщину,

Зібенбург, Каринтію й Словенію, а також обидві Хорватії. Об'єднуючим елементом для цього регіону східноєвропейської історії К. Цернак назвав збереження певних елементів «старих основ буржуазних національних держав Версальської системи» і утвердження ознак «соціалістичних народних демократій в союзній системі радянсько-російської гегемонії». Але Східно-Серединну Європу «породила» колонізація в пізні середньовіччя, внаслідок якої Брандербург, на думку К. Цернака, був більше пов'язаний з Богемією, Польшею чи Ліфляндією, ніж з Вестфалією¹⁴⁹⁴. Він також наголосив на необхідності позбутися інтерпретацій Східно-Серединної Європи як «Міжєвропи» – місця експансії великих імперій, або «санітарного кордону» – політично обтяженого поняття. З поміж усіх регіонів Східної Європи, на думку К. Цернака, Східно-Серединна Європа була простором, де німці найактивніше приймали участь, але німецький чинник був тільки «периферійним», хоча й динамічним і відігравав як конструктивну, так і деструктивну функцію¹⁴⁹⁵.

Південно-Східну Європу К. Цернак визначив як регіон, який простирається від Східних Альп і північного хребта Карпатських гір на Південь і який може пред'явити античні основи культури, але відзначив існування проблеми континуїтету від антики до середньовіччя¹⁴⁹⁶. Особливістю цього регіону К. Цернак визначив «багатообразність і внутрішню сегментацію». Як і у випадку з Східно-Серединною Європою, він зауважив на необхідності відмови від поняття Балкани, яке викликало асоціації з Першою світовою війною¹⁴⁹⁷. Щодо регіону Північно-Східна Європа, то К. Цернак сам визнавав, що його виокремлення було найбільш складним, під Північно-Східною Європою він розумів Балтійський простір і трактував виокремлення цього регіону як «феномен до модерної Європи»¹⁴⁹⁸. Вочевидь тому у західнонімецькому академічному середовищі дуже рідко послуговувалися цим поняттям. Четвертим регіоном, який часто і сприймали як Східну Європу у вузькому сенсі, він назвав східнослов'янський світ/Росію. Хоча відзначив існування проблеми у визначенні її західної і східної межі та, з огляду на крайній характер питання її європейськості¹⁴⁹⁹.

Підсумовуючи можна констатувати, що в 70-і – першій половині 80-х рр. продовжувався процес інституалізації та професіоналізації східноєвропейської історії в університетах Федеративної Республіки Німеччини. В цей період спостерігається регіоналізація фаху та зростання інтересу до інших регіонів та країн Східної Європи. Хоча інтерес до історії Росії та Радянського Союзу продовжує домінувати. Варто відзначити більш критичне ставлення до історії східноєвропейських досліджень в Німеччині та відповідно

переосмислення підходів до дослідження історії Східної Європи й, насамперед, Росії. Це було обумовлено, як політичними факторами так і генераційними змінами в середовищі дослідників.

6.4. Німецькі дослідники в «пошуках» Східної Європи на рубежі XX-XXI ст.

Зміни, які відбувалися у Східній Європі під впливом радянської перебудови, мали значний резонанс у ФРН. Реформи певною мірою сприймалися як «новий поштовх до європеїзації Росії, подолання поділу між Західною Європою та Росією. Гасло «Європа – спільний дім» (з чи без північноамериканського доповнення) було не тільки дипломатичним інструментом в радянській зовнішній політиці і політиці безпеки. Воно стало суспільно-політичним свідченням підтримки економічних зусиль лібералізації та модернізації і політичних тенденцій демократизації і в Радянському Союзі»¹⁵⁰⁰. Події в Радянському Союзі і Східній Європі загалом викликали інтерес не тільки у політичних колах, але й обумовили зростання інтересу до цього регіону в студентському середовищі. А Каппелер відзначає, що за всю його тривалу академічну кар'єру не пам'ятає такої кількості слухачів курсів зі східноєвропейської історії, як це було в кінці 80-х – на початку 90-х рр. у Кельнському університеті¹⁵⁰¹. Серед них був і Г'юдо Хаусманн, який навіть називає себе «науковим дитям» періоду перебудови»¹⁵⁰². Водночас це відкривало значно ширші можливості для зарубіжних дослідників для наукової роботи в СРСР та країнах соцтабору, а також провокувало нові напрямки досліджень.

Однією з прикметних ознак другої половини 80-х рр. стали дослідження історії німців-колоністів. У ФРН тривалий час цей напрямок досліджень вважався політично некоректним, як і міжнародних відносин в СРСР загалом. Малочисельні роботи 60-х – 70-х рр. в основному були зосереджені на релігійних питаннях і в своїй більшості належали першим переселенцям з Радянського Союзу. А. Каппелер пише, що коли він організував та провів у 1985 р. конференцію, присвячену історії німців-колоністів в Російській імперії і Радянському Союзі, то він, перш за все, сам не усвідомив, що порушив табу¹⁵⁰³. Але дуже швидко ця тема стала вельми популярною й толерувалася на державному рівні. На рубежі 80-90-х рр. було засновано спеціальні дослідницькі центри: Федеральний інститут східно-німецької культури та історії в Ольденбурзі (з 2000 р. Федеральний інститут культури та історії німців у Східній Європі); Інститут культури й історії німців Північно-Східної Європи в

Люнебурзі з робочим відділом в Геттінгені, Інститут культури й історії німців у Східній Європі у Дюссельдорфі. Зазначена тематика розроблялася й в університетських центрах східноєвропейських досліджень. Найбільш інтенсивно вони проводились у Мюнхені та Регенсбурзі.

Також інституалізаційні зміни у східноєвропейських дослідженнях були пов'язані з процесом возз'єднання німецьких земель. Переважна більшість провідних професорів НДР, які спеціалізувалися на історії європейських країн соціалістичного табору й СРСР на першу половину 90-х рр. досягли пенсійного віку і їх посади в університетах були скорочені. Тому деякий час в університетах колишньої НДР східноєвропейські студії (окрім славістики) були відсутні. Але з часом посади виникати нові кафедри й дослідницькі центри. Чимало професорів-пенсіонерів продовжили свою науково-дослідну діяльність і почала репрезентувати її в публікаціях й частково продовжували викладацьку діяльність як гостьові професори. Широке визнання дістала творчість Г. Мюльпфурдта. Яскравим прикладом активної наукової діяльності дослідників Східної Європи з колишньої НДР є Е. Доннерт, який продовжує активно публікуватися, відмовившись від низки попередніх концепцій, запозичених з радянської історіографії. Для прикладу можна навести історію з перевиданням довідника з древнє руської культури, який Е. Доннерт вперше видав у 1985 р., через три роки в НДР довідник було перевидано, а в 2009 р. в доопрацьованому вигляді його видали і в об'єднаній Німеччині. В цьому виданні Е. Доннерт частково відмовився від традиційно русоцентристської концепції домонгольського періоду історії східних слов'ян, яка пронизувала його попередні видання та була тривалий час безальтернативною в радянській історіографії й надав перевагу терміну Русь та мінімізував вживання термінів Росія, росіяни, російський¹⁵⁰⁴. Однак ті східнонімецькі історики, які спеціалізувалися на радянській історії, майже не змогли себе реалізувати в постоб'єднавчий період. Можна також відзначити певну корпоративну солідарність західнонімецьких науковців відносно своїх колег з НДР. За їх підтримки було продовжено видання серії «Джерела й студії з східноєвропейської історії», заснованої Е. Вінтером. До редакції серії увійшли як історики Західного Берліну (К. Цернак, Г. Й. Торке), так й історики колишньої НДР (Г. Фойхт, Г. Розенфельд, К. Грау).

Важливими кроками в розширенні мережі інституцій східноєвропейських досліджень й зміцнення міжнародної співпраці стало заснування Німецьких інститутів у Варшаві та Москві, а також низки комісій істориків ФРН з істориками країн колишнього

соцтабору. Водночас у цей період відбувалося неодноразове скорочення фінансування східноєвропейських досліджень загалом, що привело до поступового скорочення низки інституцій переважно поза університетських й почати політично ангажованих. Але можна було спостерігати більш вагому підтримку східноєвропейських досліджень науковими фондами, зокрема й міжнародних проектів, що сприяло налагодженню контактів, заснуванню нових видань, комісії, а також утвердженню нових напрямків досліджень, пов'язаних з соціальною, та новою культурною історією. Визнанням досягнень західнонімецьких дослідників у вивченні Східної Європи стало надання багатьом з них почесних академічних звань в країнах колишнього соцтабору. Наприклад, А. Каппелер удостоєний звання зарубіжного члена НАН України.

Зміни, які відбувалися на теринах Східної Європи спровокували інтерес до так званих «малих», «бездержавних» народів. А розпад Радянського Союзу значно посилив інтерес до національного фактору та неросійських народів. Оскільки весь корпус літератури з означеною проблематики в рамках даної монографії проаналізувати не є можливим, то найбільш доцільно провести такий аналіз на прикладі української тематики. На цей період припадає поновне зацікавлення Україною та її історією. Від початку 1990-х рр. з'явилося декілька десятків досліджень на українську тематику, як монографічного, так й узагальнюючого характеру.

Лідером у відході від старої імперської парадигми та відродженні інтересу до української історії є А. Каппелер. У 1991 р. було опубліковано його статтю «Маленький народ» з двадцяти п'яти мільйонів: українці на 1900 рік», в якій автор зробив спробу деконструювати уявлення про історію українського народу, які утвердились в західноєвропейському світі на кінець ХХ ст.¹⁵⁰⁵. Цей відхід досить чітко проявився й у монографії «Росія як поліетнічна імперія», яка вийшла у 1992 р., витримала не одне перевидання та переклади на англійську, французьку, російську і аж через 13 років – українську. А. Каппелер, за словами Я. Грицака, «здійснив щось на зразок копернівського перевороту, перенісши національний фактор із задвірків у центр уваги історичної науки і, відповідно, підкресливши роль неросійських народів у постанні, функціонуванні та розпаді Російської імперії»¹⁵⁰⁶. З того часу у дослідженнях історії Російської імперії та Радянського Союзу все частіше почали з'являтися українці. Досліджуючи процес поширення влади російського царизму на українські землі, А. Каппелер, насамперед, констатував, що у ХVІІ ст. процес українського етногенезу був завершений, а Переяславська угода була витримана «у традиції тих чисельних угод, які Москва укладала з

кочовими політичними формаціями в процесі збирання земель Золотої Орди і які завжди інтерпретувались обома партнерами по-різному»¹⁵⁰⁷. Наслідком цієї угоди стало те, що у кінці XVII століття автономія Гетьманщини, за винятком залишків адміністративної та соціальної структури, більше не існувало. Для російського уряду Лівобережжя України стала споконвічною російською землею»¹⁵⁰⁸ й так вони тривалий час сприймалась у німецькомовному академічному середовищі. Однією з причин того, що українці не змогли зберегти виборену в середині XVII ст. суверенну державу було й те, що «росіяни сприймали українців як окремих винятком, якщо взагалі не як складову частину російської нації: причиною цього була мовна спорідненість, приналежність до православ'я і частково спільна історія»¹⁵⁰⁹. Це визначало російську політику в XIX та XX ст. Очевидно, саме таке сприйняття українців не дає Росії й сьогодні спокійно й належно сприймати самостійність України.

Наступним кроком стала поява у 1993 р. збірки статей «Україна. Сучасність та історія нової держави»¹⁵¹⁰. В ній опубліковано матеріали міжнародної конференції з проблем історії та сучасності України, яка була проведена ще у 1991 р. у Кельнському університеті. У 1994 р. вийшла друком монографія А. Каппелера «Мала історія України», яка витримала два видання німецькою і вийшла у 1997 р. у французькому перекладі, а 2007 р. й українському. «Одна з цілей цієї книжки, – за словами самого автора, – полягає в тому, щоб протиставити українську перспективу панівному російськоцентричному баченню, яке зважає на Україну (якщо взагалі зважає) тільки як на перефірію Росії». З методологічної точки зору, на думку А. Каппелера, «історію України потрібно розглядати в рамках наднаціональних імперій, до яких вона належала. Водночас історію українців не можна відокремлювати від історії інших етнічних груп, які жили в Україні». Саме «відмова від етнічної нації і поворот до багатоетнічної політичної нації повинні стати засобом для подолання чисельних сучасних конфліктів і зміцнення молодого української демократії». До того ж ця відмова повинна «посилити поняття політичної або громадянської державної нації, закріплене в Конституції України» На превеликий жаль, по 17 роках української незалежності «Мала історія України» до сьогодні залишається єдиною узагальнюючою синтезом історії України на німецькомовному просторі, яка написана німецьким автором. Чого не скажеш про історію Росії та деякі інші країни колишньої Східної Європи. Очевидно, русоцентриська концепція, яка була закладена при постанові семінару східноєвропейської історії у Берлінському університеті у 1902 р. і через більш ніж 100 років залишається в Німеччині домінуючою.

Що стосується інших досліджень історії України у ФРН, то варто відзначити, що одночасно з виходом збірки під редакцією А. Каппелера та Г. Хаусманна у 1993 р. побачила світ й збірка статей «Історія України» під редакцією професора Гамбургського університету Ф. Гольчевські¹⁵¹¹. Впродовж 90-х рр. він значну увагу приділяв історії української еміграції у Німеччині, акцентуючи особливу увагу на особистісних стосунках українців і німців¹⁵¹² та німецькій політиці щодо України напередодні та під час Першої світової війни¹⁵¹³. Автор критично переосмислив концепції української політики Німеччини, що були викладені у роботах Ф. Фішера, В. Баумгарта та П. Боровського, які побачили світ у 60-і – на початку 70-х рр. минулого століття.

Своєрідним продовженням цієї теми став детальний аналіз німецької публіцистики часів Першої світової війни щодо України у публікації Рікардо Бавая¹⁵¹⁴ та дослідження представника молодшої генерації німецьких істориків Франка Грелки про українські національні рухи під час німецької окупації у 1918 та 1941-1942 рр.¹⁵¹⁵. Варто відзначити, що різні аспекти історії України у 1917-1923 рр. були чи не найбільш досліджуваними у ФРН. Проблеми української державності 1917-1923 рр. у системі європейських міжнародних відносин знайшли відображення у дослідженні Кароліни Мілов¹⁵¹⁶. Авторка на матеріалах архівів Німеччини, Франції, Польщі, Англії показала залежність становлення і втрати української державності від позиції європейських країн. Крізь призму розвитку революційних подій в Одесі, проаналізовано специфіку розвитку революції 1917 р. в Україні у монографії Тані Пентер¹⁵¹⁷. Наступною темою її досліджень став Донбас в роки німецької окупації.

Після переїзду А. Каппелера з Кельна до Відня дослідження історії України у Кельнському університеті продовжувались. Насамперед, вони пов'язані з іменем Г. Сімона, який основну увагу приділяв сьогоденню України¹⁵¹⁸ та проблемі Голодомору 1932-1933 рр. в контексті національної політики Москви¹⁵¹⁹.

Чималий інтерес німецьких дослідників привертало окремі міста України¹⁵²⁰. Ці дослідження в основному представлені у площині культурної та соціальної історії. Насамперед, це стосується досліджень Гюдо Хаусманна, який вивчав міські спільноти як в соціальному, етнічному, так культурному зрізах, приділяючи чималу увагу ролі університетів у їх становленні та розвитку. Даний напрямок досліджень презентовано і в публікаціях, пов'язаних з історією Українського наукового інституту та зв'язків його співробітників з німецькими дослідниками історії Східної Європи, зокрема відносин між Дмитром Дорошенком та Отто Гетчем¹⁵²¹.

Традиційно продовжувалися дослідження, пов'язані з релігійними питаннями. У 2003 році у світ вийшла узагальнююча праця з історії української церкви у ХХ ст.¹⁵²². Як досить позитивний момент, варто відзначити створення бюро з інтернет сайтом «forum NET. Ukraine-Netzwerk für Information, Koordination und Ukrainestudien» (Україна-мережа для інформації, координації та українознавчих студій) під керівництвом Пітера Гількеса. Бюро покликане координувати українознавчі студії у ФРН.

Українська тематика частково представлена і в дослідженнях історії німців колоністів на теринах Східної Європи. Цей напрямок досліджень пережив «своєрідний бум» впродовж двох останніх десятиліть, що було обумовлено низкою причин. Перш за все, дослідження стали можливими завдяки тим змінам, які відбулися на території колишніх соціалістичних країн і Радянського Союзу, зокрема. А також були викликані масовим поверненням німців-колоністів на історичну батьківщину своїх предків – у Німеччину. Багато хто з них також зайнявся вивченням свого історичного минулого. У німецькомовних дослідженнях історії німців-колоністів, які проживали на теринах сучасної України представлено найрізноманітніші аспекти та проблеми. Найбільш цікавими є ті, які розглядають взаємини німців-колоністів з представниками інших етносів¹⁵²³. В цьому напрямку досліджень, насамперед, привертають увагу роботи Детлефа Брандеса¹⁵²⁴ та його учня Дітмара Нойтатца¹⁵²⁵. Автори приводять приклади, які представляють досить широкий спектр взаємин від дружніх до ворожих. Життя німців-колоністів та етнічні конфлікти часів Першої світової та громадянської війни на території України проаналізовано Альфредом Айсфельдом¹⁵²⁶.

Варто також відзначити досить інтенсивну співпрацю німецьких та українських дослідників, в результаті якої світ побачило чимало цікавих видань. Насамперед, необхідно сказати про спільний проект Державного архіву Одеської області та Геттінгенського відділення Інституту німецьких та східноєвропейських досліджень (з 2002 року Інститут культури та історії німців Північно-Східної Європи), який дозволив підготувати 20 томів (друком вийшло 6 перших томів) анотованого опису фонду «Піклувальний Комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії», який нараховує 14 815 справ та містить документи, що відображають процес заселення та освоєння Півдня України іноземними колоністами та російськими підданими інших національностей. Аналогічний проект було реалізовано спільними зусиллями Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи та Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим. Серед інших спільних проектів варто відзначити

підготовку і видання двох бібліографічних покажчиків «Причорноморські німці. Їх вклад в розвиток м. Одеси та регіону» і «Причорноморські німці Одеського регіону. 1803-2003: до 200-ліття перебування»¹⁵²⁷. Важливим внеском у вивчення історії німців на території України стало також проведення низки конференцій організованих Гетінгенським відділенням Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи (керівник Альфред Айсфельд) та університетами України.

На рубежі XX і XXI ст. історія України почала значно більше виокремлюватись з російської і польської історії як самодостатній напрямок. Наприклад, у 2001 р. 58 том книжкової серії «Дослідження східноєвропейської історії» було видано під назвою «Російська і українська історія в XVI-XVIII ст.»¹⁵²⁸. Все більше публікацій пов'язаних з Україною з'являється на сторінках фахових видань «Osteuropa» і «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», де автори все більше звертаються до питань зв'язків України з Західною Європою. Друкуються навіть цілі номери, присвячені виключно Україні, захищаються дисертації з української тематики. Водночас зберігається й інертне трактування України, перш за все як частини Росії. У довіднику з історії Східної Європи для студентів німецьких вузів, виданому під редакцією Д. Нойтатца у 2010 р. Україна представлена як регіон Росії. Отже, посилення уваги до історії раніше «забутих» народів значно збагатило образ Східної Європи й в чергове поставило під сумнів цілісність цього регіону.

Натупною особливістю цього періоду стала руйнація усталеного конструкту Схід-Захід, що також позначилося на східноєвропейських дослідженнях в ФРН і загостило питання власне визначення самого поняття «Східна Європа». Ще у 80-і рр. розгорнулася міжнародна дискусія щодо концепції Центральної Європи, яка на цей раз ініціювалась інтелектуалами з країн соціалістичного табору. Ідея була інформаційно підтримана на Заході. Дискусія щодо Центральної Європи в свою чергу провокувала питання, а що ж тоді є Східна Європа. Не залишилась ця проблема непоміченою і в ФРН. У 1990 р. в журналі «Osteuropa» було опубліковано статтю під промовистою назвою «Де знаходиться Східна Європа?»¹⁵²⁹. Автор ставив завдання вирішити дві проблеми: 1) знайти/дати «точне географічне визначення простору», який називають Східною Європою, 2) та визначити «історичну стадію розвитку, політичної, соціо-економічної і культурної ситуації на цьому просторі». Але вже з самого початку статті визнав неспроможність однозначного вирішення поставленого завдання, оскільки «в повсякденні, політиці, літературі, чи також в соціальних науках в різних місцях і на різних мовах для слова «Східна Європа»

використовували/використовують відмінні і конфронтуючі поняття¹⁵³⁰. До того ж «Східна Європа не має власної чи виключно (тільки лише) слабо розвинену ідентичність» і виконує радше функцію розмежування, де «Західна Європа розуміється як Європа», але Європа «не складається з Західної і Східної Європи, а Європа плюс Східна Європа дає цілу Європу (Gesamteuropa)». Автор визнавав, що і в кінці ХХ ст., коли старі усталенні кордони й поділи піддавалися перегляду встановлення нового східного кордону Європи буде визначатися географами не значною мірою і його будуть шукати не шляхом «аналізу ландшафтних форм, рослинності чи клімату, а в дослідженнях історичних та культурних подібностей чи відмінностей, а також політичної констеляції інтересів та проектів майбутнього»¹⁵³¹.

Підтвердженням цих прогнозів є стаття Г. Сімона, який через вісім років після розпаду СРСР відзначав, що східний кордон Європи є відкритим. «Росія була впродовж історії і незалежно від цього, чи то мова йде про релігію, державу, суспільство, культуру, часом більше, часом менше частиною Європи» Також він констатував, що по десяти роках падіння соціалістичної системи, «на Сході і на Заході розсіялось багато ілюзій». Хоча «економічна, політична і ментальна трансформація пододала старі кордони». Але на думку Г. Сімона й в кінці ХХ століття Росія «відмовляється зробити такий (європейський – П.Б.) вибір», який вважався західниками певною мірою рятувальним і що робить відкритим питання східної межі Європи¹⁵³². Він відзначав проблеми, які постали перед Росією в процесі конструювання нової політичної ідентичності і полягали в складності поєднання «історичних традицій» і «викликів сучасності», пов'язаних з радикальними змінами та відзначив існування двох протилежних бачень майбутнього Росії різними таборами: патріотичним та ліберальним й намагання в реальній політиці рухатись більш зваженим шляхом, ніж це пропонують, зокрема й представники патріотичного табору. Для яких розширення НАТО на схід суперечить національним інтересам Росії, Севастополь – російське місто, а з СНД постане нова федерація на чолі з Росією. Аналіз реального становища в країні змушував автора зазначити, що «залишається сумнів, чи може «російська ідея» взагалі вказати країні дорогу в модерний постіндустріальний вік»¹⁵³³.

Наприкінці 90-х рр. все частіше, в тому числі й на сторінках «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», з'являлися статті, де Східна Європа ідентифікувалася з православним світом і в першу чергу з Росією, де відзначається, що православ'я сформувало колективну свідомість на відміну від західного католицького індивідуалізму¹⁵³⁴.

Свого піку дискусія щодо проблем східноєвропейських досліджень досягла наприкінці 90-х рр. В серпнево-вересневому номері

«Osteuropa» було опубліковано статтю Йорга Баберовські «Кінець східноєвропейської історії. Замітки до становища історичної наукової дисципліни»¹⁵³⁵, де він відзначив заполітизованість дисципліни «східноєвропейська історія» і, з огляду на зміни, які відбулися на територіях східніше німецькомовного світу й проблем визначення власне поняття Східна Європа запропонував інтегрувати східноєвропейську історію до загальної історії. Одним з перших на цю статтю відгукнувся А. Каппелер, який представляв австрійську сторону і відстоював збереження самостійної дисципліни «східноєвропейська історія». Подальша дискусія дає підстави для структурування кола прихильників позицій Й. Баберовські і А. Каппелера. Були й ті, хто намагався знайти якусь «золоту середину». Результати дискусії було видано окремою збіркою¹⁵³⁶. Клаус Гества був прихильником інтегрування східноєвропейської історії до всесвітньої історії. Він пропонував збільшити кількість публікацій на східноєвропейську тематику в загальних німецьких історичних журналах. На підставі аналізу публікацій в 20 німецьких історичних журналах К. Гества констатував високий рівень «ізолюваності східноєвропейських досліджень»¹⁵³⁷, в порівнянні з англomовними історичними журналам, в яких східноєвропейська історія «краще інтегрована і при цьому також добре представлена»¹⁵³⁸. Перегляд публікацій дозволив йому зробити висновки, що роботи, які стосуються «культурних кордонів та історичних просторів є багато важливіші для внутрішнього територіального визначення, але мають незначний зовнішній вплив». До того ж дослідники загальної історії «явно цікавляться більше тим, що відбувається в країнах Східної Європи і менше, що ж власне є Східною Європою». Окрім того історія Східної Європи в аналізованих публікаціях «виглядає менше як єдине/цілісне дослідницьке поле, а більше як сума різних національних історій» З огляду на ці проблема автор вважав за необхідне вийти «з чотирьох стін східноєвропейської захисної зони до великої громадськості»¹⁵³⁹.

Позиції Й. Баберовські і його прихильників були розкритиковані Ральфом Тухтенхагеном, Стефаном Троебстом, Дітріхом Баєром. На думку яких, відмова від окремих інституцій східноєвропейської історії перш за все приведе до занепаду досліджень цього регіону. Загальний аналіз дискусії дає підстави зробити висновок, що більшість спеціалістів з історії Східної Європи порушували, з одного боку, питання про необхідність оновлення дисципліни а, з другого боку, досить аргументовано відстоювали необхідність існування самостійної спеціальної дисципліни «східноєвропейська історія». На думку диспутантів подолання кризи і оновлення дисципліни можливе завдяки вільному від упереджень і ґрунтовному аналізу загальнонімецької

історичної науки про Східну Європу від її початку до сьогодні в контексті міжнародного наукового розвитку цієї дисципліни¹⁵⁴⁰.

Наступним приводом для обговорення східноєвропейських історичних студій стали ювілеї заснування перших інституцій східноєвропейської історії. 2002 році відбулася конференція з нагоди 100-річчя відкриття семінару східноєвропейської історії в Берлінському університеті. Її матеріали були опубліковані у збірці «Сто років східноєвропейської історії. Минуле, сучасне й майбутнє»¹⁵⁴¹. Більшість дискутантів аргументовано відстоювали майбутнє фаху «східноєвропейська історія» у німецькомовних країнах й відзначали поступовий вихід з кризи цього напрямку досліджень.

Після падіння усталеного холодною війною конструкту Схід-Захід почало дискутуватися не тільки поняття Східна Європа, але й Південно-Східна, Центральна, Східно-Серединна й тощо, які засвідчили плюралізм думок неоднозначність підходів до регіоналізації Європи загалом.

Під час запису інтерв'ю і письмового опитування сучасних дослідників Східної Європи на німецькомовному просторі, проведеними автором у 2010-2011 р. було поставлено й запитання «Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?» Відповіді характеризуються дуже широким спектром трактувань. Як, наприклад, «у всіх трьох відношеннях своєрідна частина цілої Європи, без якої це (Європа – П.Б.) не є Європою»¹⁵⁴², або «Східна Європа є дуже цікавою областю, де дійсно можна поєднати всі аспекти європейської історії й також універсальної історії. Таким чином, з одного боку ви працюєте з досить специфічним обмеженим простором, з іншого боку, там дійсно немає поля, з яким не можна було б займатись. ...»¹⁵⁴³. «Східна Європа» в моєму розумінні менше постійно обрамлений «історичний простір», ніж багатоманітний динамічний процес, за допомогою якого у взаємному притягуванні та відштовхуванні – грубо кажучи – некаролінська половина Європи завдяки великій подвійній колонізації (християнство і феодална система) долучилась до Європи»¹⁵⁴⁴. Значна частина респондентів намагалася говорити про Східну Європу як географічну дефініцію, але водночас відзначала, що це є і була в більшій мірі політична дефініція та конструкція¹⁵⁴⁵, тому після розпаду соціалістичного табору виникла й проблема означення Східної Європи. Серед цієї групи дослідників і Г. Хаусманн, який охоче говорить «про східну Європу (географічне поняття), ніж Східну Європу (політичне поняття). Раніше це було простіше: територія домінування Радянського Союзу [...] Сьогодні ще є східна Європа, але неясно, що це і де розташовано»¹⁵⁴⁶.

В інших відповідях можна помітити елементи таких давніших теорій, як «прогресивної європеїзації Східної Європи» чи «успішності розвитку відповідно до конфесійних поділів»: «Східна Європа для мене перш за все географічно визначається як простір на схід від німецькомовної та чеськомовної Центральної Європи. [...] У вужчому (культурно-історичному сенсі) для мене Східна Європа охоплює східнослов'янський світ в особливості його приналежності до православної церкви й державного домінування над суспільством в новий час»¹⁵⁴⁷. «Східна Європа – частина Європи, яка розташована східніше німецькомовного простору. Вона утворилась історично, але не є цілісною [...] Східна Європа у вужчому сенсі є простором, який виділяється культурою східнослов'янсько-православно-візантійською»¹⁵⁴⁸. Аналіз відповідей не дозволяє виділити специфіку трактування Східної Європи в тій чи іншій країні, або тією чи іншою генерацією істориків. Але дедалі більше можна спостерігати тенденцію до більш широкого послуговування терміном «східна Європа», як географічної частини континенту, а не «Східна Європа» як культурно-ментально сконструйований регіон з почасти негативним образом.

Отже, на рубежі ХХ-ХХІ ст. під впливом політичних подій було зруйновано усталений поділ на Східну і Західну Європу, що спричинило кризу східноєвропейських досліджень в ФРН і проблему визначення предмету дослідження. Водночас значно розширилися можливості досліджень та впровадження нових напрямків вельми від стикованих від політики. Як наслідок поступово руйнувався старий образ Східної Європи й конструювалися нові, почасти амбівалентні. Також історія Східної Європи частково стає предметом зацікавлень фахівців з загальної історії та відбувається її сильніша регіоналізація.

ВИСНОВКИ

В 90-і рр. XIX ст. у Німецькій та Австро-Угорській імперіях започаткували процес впровадження фаху «східноєвропейська історія» до кола академічних дисциплін, що було обумовлено загостренням міжнародних відносин й формуванням військово-політичних блоків та національною політикою в імперіях. В процесах інституалізації й інтерпретації Східної Європи в обох імперіях проявилася низка відмінностей. У Німецькій імперії впровадження фаху розпочалося з столичного університету, окрім створення семінару та впровадження професорських посад в університетах, тут було засновано товариство, фахове видання, книжкову серію. Обидва представники фаху «східноєвропейська історія» в Берлінському університеті були політично ангажовані й співпрацювали з різними політичними колами та МЗС. Їх інтерес до Російської імперії, як основного суперника/партнера Німеччини, обумовив подальший русоцентризм східноєвропейських досліджень у Німеччині.

В Австро-Угорській імперії впровадження нової академічної дисципліни почали з периферійних університетів й обмежилися відкриттям професорських посад й заснуванням семінару. Водночас концепція фаху «східноєвропейська історія» тут була значно ширшою ніж в Німеччині. Це обумовлювалося не тільки політичними інтересами Відня, але й науковими інтересами дослідників, багатонаціональним складом студентів і їх зацікавленнями.

В обох імперіях в інтерпретаціях Східної Європи існував плюралізм, завдяки дотриманню академічних свобод, які дозволяли дослідникам за власним рішенням співпрацювати/не співпрацювати з політиками.

У Першій Австрійській і Веймарській республіках переважно зберегалися тенденції і традиції в інтерпретаціях Східної Європи, започатковані в імперській період, що певною мірою було обумовлено складом дослідників. Але якщо у Веймарській республіці зростає кількість університетів, де впроваджували східноєвропейські студії, заснували нові фахові видання та позауніверситетські мультидисциплінарні центри досліджень Східної Європи, то в Австрії, внаслідок розпаду Австро-Угорської імперії, було втрачено периферійні університети й східноєвропейські студії були представлені тільки у Віденському університеті, але й там двічі виникала криза їх кадрового забезпечення. Постання нових держав на території між Німеччиною, Австрією й Радянським Союзом не спричинило кардинальних змін в концепції фаху «східноєвропейська історія» й інтерпретуванні Східної Європи в обох республіках. В Німеччині ці території були, насамперед,

предметом зацікавлень дослідників німецької самобутності (Deutschtums).

Після приходу до влади нацистів східноєвропейські дослідження були підпорядкованні партійно-державному контролю та детермінованні нацистськими теоріями розширення життєвого простору німецького народу на Схід. До 1935 р. всіх керівників кафедр східноєвропейської історії звільнили і замінили науковцями – членами НСДАП. Поступового занепали університетські інституції й було розширено мережу позауніверситетських центрів, підпорядкованих різним відомствам нацистської влади. Їхні співробітники у різний спосіб співпрацювали з владою й старанно творили образ «азійської й відсталого» Східної Європи, яка потребувала німецького «цивілізаційного» впливу. Був започаткований процес переорієнтації досліджень з історії Росії/Радянського Союзу на країни/землі, які межували з Третім рейхом на сході й південному сході, що спровокувало розширення концепції східноєвропейських студій. Окрім того, в контексті концепції національної політики А. Розенберга, почали розробляти історію народів Радянського Союзу, що значно підважило попередню русоцентриську концепцію.

Після поразки у Другій світовій війні Німеччина й Австрія були окуповані союзними військами. В радянській зоні окупації Німеччини відновлення та запровадження східноєвропейських студій проходило значно швидшими темпами порівняно з окупаційними зонами союзників. На початковому етапі розробки нової концепції східноєвропейської історії спостерігався певний плюралізм методологічних підходів, але з часом почала домінувати марксистсько-ленінська методологія. В цей період закладено базу подальших східноєвропейських студій в НДР, які були сфокусовані на історії Росії/Радянського Союзу й німецько-слов'янських відносинах та методологічно і концептуально були співзвучними до аналогічних досліджень в СРСР. На середину 50-х рр. в НДР провели чергову інституціональну реорганізацію, в результаті якої у назвах інституцій вилучили термін «східноєвропейська історія», а з 70-х рр. курси з історії європейських країн соціалістичного табору інтегрували в загальноісторичні. В НДР цей напрямок досліджень перебував під особливим контролем СЄПН, партійні рішення визначали й основні напрямки досліджень, а існування цензури обумовлювало запрограмовані інтерпретації образу східноєвропейського регіону.

Після утворення ФРН на її території спостерігався «інституалізаційний бум» східноєвропейських студій, що було обумовлено протистоянням холодної війни, особливо навколо «німецького питання». «Нові» інституції були забезпечені «старими»

кадрами з нацистського минулого, а їх образ «чужої», «відсталой», «варварської» Східної Європи виявився вельми на часі. Зростання могутності Радянського Союзу спричинило поновне утвердження русоцентризму східноєвропейських студій.

В 60-і рр. з приходом нової генерації істориків та налагодження діалогу з країнами Східного блоку поступово змінилися погляди на Східну Європу. Якщо у ФРН в умовах академічної свободи в другій половині 60-х рр. утвердилася нова генерація істориків, які поступово відмовилися від стереотипів й почали конструювати новий образ Східної Європи, то у НДР в умовах тоталітарного контролю нова генерація виявилася здатною лише до трансферування концепцій та трактовок радянської історіографії, інколи з незначною модифікацією.

Дослідники Східної Європи у ФРН в 70-80-і рр. значно більше приділяли увагу темам які б «засвідчували» європейськість Східної Європи. Але майже до кінця ХХ ст. Східна Європа слугувала радше «іншим» – «чужим», ніж «іншим» – «своїм». Важливою особливістю східноєвропейських досліджень у ФРН була співпраця дослідників з МЗС, яке фінансувало низку проектів. Але питання співпраці було особистим вибором дослідників. Також у дослідників в ФРН завжди існували можливості щодо вибору тематики, напрямку досліджень й інтерпретацій Східної Європи

Після Другої світової війни східноєвропейські дослідження в Австрії частково розглядали як інструмент «розм'якшення»/«подолання» залізної зависи, а не політичного протистояння. Тому в часом центральне місце в дослідженнях почали посідати країни «дунайського простору» й це стало найбільш помітною відмінністю австрійських інтерпретацій Східної Європи від усього німецькомовного простору, де домінував русоцентризм.

Швейцарська влада під час наростання протистояння холодної війни, насамперед, переймалась тим, щоб не допустити на територію Швейцарії соціалістичних ідей, тому й не поспішала фінансувати та підтримувати спеціальні інституції, де б професійно займалися східноєвропейською історією. Першу кафедру східноєвропейської історії тут було засновано тільки на початку періоду розрядки в міжнародних відносинах у 1971 р., а другу – після падіння соціалістичної системи у 1991 р. Такий стан речей значно знижував політичну складову в інтерпретуванні Східної Європи швейцарськими дослідниками, але їх західноєвропейська зорієнтованість тривалий час обумовлювала бачення Східної Європи як менш цивілізованого та модернізованого регіону.

Розпад Радянського Союзу й розширення Європейського Союзу на Схід призвели до остаточної руйнації устеленої конструкції Схід-

Захід. «Пошуки» Східної Європи й «місця її розташування» тривають у німецькомовному академічному середовищі й нині, а дослідження, пов'язанні з таким напрямком як нова культурна історія інколи змушують визнати, що «цивілізований Захід» у деяких питаннях і у деякі періоди був «відсталіший» від «варварської» Східної Європи.

В ХХІ ст. відбулося значне переосмислення ментальної карти Європи у німецькомовному академічному середовищі та значною мірою нівелювалися політичні чинники. Наразі практично завершується процес утвердження нової генерації дослідників, світогляд яких не був детермінований протистоянням холодної війни й вони все більше надають перевагу не політичній історії, а новим напрямкам досліджень та тісно співпрацюють з дослідниками країн, розташованих східніше німецькомовного простору. Чи не найбільш інтригуючим є питання, чи представники нової генерації у своїх дослідженнях сконструюють новий образ «східної Європи» чи новий образ Європи загалом.

Примітки

Вступ

- ¹ Burke P. What is Cultural History? / Peter Burke. – Cambridge: Polity Press, 2008. – P. 63, 117.
- ² Див.: Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларрі Вулф. – К. : Критика, 2009. – 592 с.; Нойман І. Использование «Другого» Образы Востока в формировании европейских идентичностей / Ивер Нойман. – М.: Новое издательство, 2004. – 336 с.
- ³ Langewische D. Zeitwende. Geschichtsdenke heute / Langewische D. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. – S. 114.
- ⁴ Stökl G. Osteuropa – Geschichte und Politik / Stökl G. – Oplanden : Westdeutscher Verlag, 1979. – S. 16.
- ⁵ Ritter R. Das Imperium entlässt seine Kinder. Identitätsbildung durch Geschichte in Belarus, Polen und Litauen nach 1989 / Ritter R. // Imperienvergleich: Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2009. – S. 186-190.
- ⁶ Detlef J. Zur künftigen historischen Osteuropaforschung in Deutschland / Detlef J. // Wohin steuert die Osteuropaforschung? Eine Diskussion. – Köln : Wissenschaft und Politik, 2000. – S. 116.
- ⁷ Кордуба М. [Рецензія] / М. Кордуба // Зап. наук. т-ва ім. Т. Шевченка. – 1899. – Т. 27. – С. 4-7 – Рец. на кн.: Goetz L. K. Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyryllus) und Methodius, quellenmäßig untersucht und dargestellt / L. K. Goetz. – Gotha, 1897. – VIII, 272 S.; Владимирский–Буданов М. Ф. Рецензия на: Goetz L. Das Russische Recht. Bd. I. – Berlin, 1910 / Владимирский–Буданов М. Ф. // Изв. Киев. ун-та. – 1911. – №3. – С. 1–24; Филиппов А. Н. Русская правда в исследовании немецкого ученого / Филиппов А. Н. – М., 1914. – 38 с.; Попруженко М. Constantin Jireček, Geschichte der Serben. Gotha, 1911. (Erste Band, bis 1371). Рецензія. / Попруженко М. – [Б. м., б. г.]; Флоровский А. В. Новый взгляд на происхождение Русской Правды / Флоровский А. В. // Изв. Одес. библиогр. о-ва при Императ. Новорос. ун-те. – Т. 1. – Вып. 4. – Одесса, 1912. – С. 97-122; Тарле Е. В. Рецензия на: Th. Schimann. Deutschland und die grosse Politik anno 1913 / Е. В. Тарле // Голос минувшего. – 1914. – №12. – С. 384-391; Готье Ю. В. Последний том книги Теодора Шиманна о Николае I / Ю. В. Готье // Анналы. – 1924. – №4. – С. 262-267.
- ⁸ Против фальсификации истории германскими фашистами / Под. ред. Ф. И. Нотовича. – М.–Л., 1939. – 447 с.
- ⁹ Бушуев С. К. Фашистская фальсификация истории / С. К. Бушуев. – Свердловск : ОГИЗ-СВЕРДЛГИЗ, 1943. – 61 с.
- ¹⁰ Кокиев Б. Д. Об одной фашистской фальсификации истории / Б. Д. Кокиев // Исторический журнал – 1944. – № 2-3. – С. 43-47.
- ¹¹ Преступления фашистов против исторической науки / Под ред. С. К. Бушуев // Ученые записки Московского государственного университета. Серия историческая. – Вып. 81. – М., 1945. – 163 с.
- ¹² Барвіньська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччині : рецепції радянської історіографії 50-60-х рр. / П. І. Барвіньська // Наук. вісн. : зб. наук. пр. – Одеса, 2008. – № 1 (57). – С. 160-168.
- ¹³ Allenov S. G. Die deutsche historische Russlandforschung im 20. Jahrhundert in der rezeption der russischen und sowjetischen Historiographie / Allenov S. G. // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft– Stuttgart, 2005. – S. 270.
- ¹⁴ Див. наприклад: Пашуто В. Т. Так называемое “изучение Востока” – идеология западногерманского реваншизма / В. Т. Пашуто // Вопр. истории. – 1959. – № 3. – С. 60-76.; Пашуто В. Т. Против фальсификации истории нашей Родины немецкими реваншистами / Пашуто В. Т., Салов В. И., Хорошкевич А. Л. – М. : Изд-во «Знание»,

1961. – 32 с.; Салов В. И. Германская историография Великой Октябрьской социалистической революции. / В. И. Салов. – М., 1960. – 212 с.; Салов В. И. Как пишется история советского общества в работах Б. Мейсснера / В. И. Салов // История СССР. – № 1. – 1959. – С. 240-249; Тульчинский М. Р. Адвокаты реванша. Западногерманский «остфоршунг» на службе боннской реваншистской политики / Тульчинский М. Р. – М., 1963. – 121 с.; Тульчинский М. Р. Зап.-германский «остфоршунг»: основные направления изучения истории ПНР, СССР и ЧССР ¶: автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. Р. Тульчинский. – М., 1966. – 17 с.

¹⁵ Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933-1939 гг.) / М. Н. Швагуляк. – К.: Наукова думка, 1983. – 246 с.; Швагуляк М. Н. Советские историки об антинаучном характере нацистского «остфоршунга» / М. Н. Швагуляк – История СССР. – 1984. – № 3. – С. 76-81.

¹⁶ Критика западногерманского «остфоршунга». / Под ред. И. Минца – М., 1966. – 320 с.

¹⁷ Зандберг Д. Немецкие историки на службе германского империализма / Зандберг Д. // Вопросы истории – 1948. – №11. – С. 92-104; Гентцен Ф. Х. Предмет, развитие и содержание империалистического немецкого «остфоршунга» / Гентцен Ф. Х. // Советское славяноведение – 1965. – №3. – С. 25-40; Фойхт Г. К. К вопросу о роли фашистского «остфоршунга» перед второй мировой войной / Фойхт Г. К. // Германский империализм и вторая мировая война. Материалы научной конференции историков СССР и ГДР в Берлине (14-19 декабря 1959 г.) – М., 1963. – С. 225-260.

¹⁸ Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччини у висвітленні радянської історіографії у 70-80-ті роки ХХ ст. / П. І. Барвінська // Наук. вісн.: зб. наук. пр. – Одеса, 2008. – № 20 (76). – С. 136-143.

¹⁹ Богаева Н. А. Восточноевропейские исследования на Западе в оценке их авторов и организаторов / Богаева Н. А., Дьяков В. А. // Славяноведение и балканистика в странах зарубежной Европы и США. – М.: Наука, 1989. – С. 56-67; Богаева Н. А. Немецкое общество по изучению Восточной Европы в 1913-1939 гг. / Н. А. Богаева // Зарубежная историография славяноведения и балканистики – М., 1986. – С. 104-131; Студеникина Т. И. Историческая комиссия (Западный Берлин): организационная структура и основные направления славистических исследований / Студеникина Т. И. // Славяноведение и балканистика в странах зарубежной Европы и США. – М.: Наука, 1989. – С. 68-74.

²⁰ Машкин М. Н. К 100-летию со дня рождения Отто Гетча / Машкин М. Н. // Ежегодник германской истории 1976. – М., 1977. – С. 319-326.

²¹ Свердлов М. В. Ф. А. Браун – исследователь скандинавских источников по истории Древней Руси // Скандинавский сборник – Вып. 21. – М., 1976. – С. 221-225.

²² Богаева Н. А. Западногерманский журнал по восточноевропейским исследованиям / Н. А. Богаева // Славяноведение и балканистика за рубежом. – М., 1980. – С. 113-116.

²³ Богаева Н. А. Институт по изучению Дунайского пространства / Н. А. Богаева // Славяноведение и балканистика за рубежом. – М., 1980. – С. 129-131.

²⁴ Ерусалимский А. С. Торческое сотрудничество историков Советского Союза и Германской Демократической Республики / Ерусалимский А. С. // Коммунист. – 1958. – №4. – С. 121-127; Чернов А. В. Десять лет исторического сотрудничества историков СССР и ГДР / Чернов А. В. // Вопросы истории КПСС. – 1967. – № 6. – С. 142-145; Куманев В. А. 10-летие комиссии историков СССР и ГДР / Куманев В. А. // Вестник Академии наук СССР. – 1968. – № 1. – С. 96-97; Милюкова В. И. Конференция историков СССР и ГДР / Милюкова В. И. // Новая и новейшая история. – 1969. – № 5. – С. 177-179; Давидович Д. С. Братство в науке (Работа комиссии историков СССР и ГДР в 1957-1979 гг.) / Давидович Д. С. // Вестник Академии наук СССР – 1979. – № 9. – С. 101-107; Жилин П. А. Двадцатилетие комиссии историков СССР и ГДР / Жилин П. А. //

Ежегодник германской истории 1978. – М., 1979. – С. 21-25; Туполев В. М. 25-летие комиссии историков СССР и ГДР / Туполев В. М. // Новая и новейшая история. – 1982. – № 6. – С. 213-214; Турнев В. И. Эдуард Винтер и его роль в становлении марксистского славяноведения в ГДР / Турнев В. И. // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск, 1982. – Вып. 15. – С. 158-177; Берков П. И. Новейшие работы ученых ГДР по истории культуры и литературы / Берков П. И. // История СССР. – 1961 – №4. – С. 204-209; Свердлов М. Б. Исследования по истории Древней Руси в Германской Демократической Республике / Свердлов М. Б. // История СССР. – 1971. – №6. – С. 194-201; Дружинина Е. И. Эдуард Винтер. Галле как первый очаг германской науки о России в XVIII веке / Е. И. Дружинина // Вопросы истории. – 1957. – № 1. – С. 165-168 та ін.

²⁵ Медведев С. О. Формировании образа России в Германии накануне Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / С. О. Медведев // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. : История, политология, социология. – 2009. – № 1₂ – С. 51-58. – Режим доступу <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/history/2009/01/2009-01-08.pdf>.

²⁶ Парова А. В. Ханс Йоахим Торке (1938-2000 pp.) и традиции Берлинской школы исторической русистики : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / А. В. Парова. – СПб., 2010. – 24 с.

²⁷ Gentzen F. H. Die „Ostforschung— der westdeutscher Historiker – eine Hetze gegen die Sowjetunion und Volkspolen / Gentzen F. H. // Einheit – 1955. – Nr. 10. – S. 1214-1222; Gentzen F. H. Die „Ostforschung – ein Stosstrupp des deutschen Imperialismus / Gentzen F. H., Kalisch J., Voigt G., Wolfram E. // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1958. – Nr. 6. – S. 1181–1220; Spuru B. Ostforscher, Ostfälscher, Ostfahrer / Spuru B. // Jb. für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. – 1959. – Nr. 3. – S. 34-79; Voigt G. Methoden der «Ostforschung» / Voigt G. // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1959. – Nr. 7. – S. 1781–1803; Gentzen F.-H. «Ostforscher—Ostforschung» / Gentzen F. H., Wolfram E. – Berlin (Ost) : Verlag Rütten & Loening, 1960. – 188 S.

²⁸ Giertz H. Das Berliner Seminar für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde (bis 1920) / Giertz H. // Jb. für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Osteuropas. – 1967. – Bd. 10. – S. 183-217.

²⁹ Meyer K. Osteuropäische Geschichte/ Klaus Meyer // Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert. Persönlichkeit und Institutionen. – Berlin, New York 1992. – S. 571-593.

³⁰ Leitsch W. Das Seminar fuer osteuropäische Geschichte der Universitaet Wien 1907-1948 / Walter Leitsch u. Manfred Stoy – Wien [u.a.]: Bohlau, 1983. – 304 S.

³¹ 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971-1996 / Hrsg. Carsten Goehrke – Zürich, 1996. – 95 S.

³² Epstein F. T. Hamburg und Osteuropa. Zum Gedächtnis von Prof. Richard Solomon / Fritz T. Epstein // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1967. – N.F. – Bd. 15. – S. 59–97.

³³ Golczewski F. Osteuropäische Geschichte in Hamburg / Frank Golczewski // 100 Jahre Geschichtswissenschaft in Hamburg. – Berlin : Reimer, 2011. – S. 65-82.

³⁴ Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990 / Hrsg. E. Oberländer. – Stuttgart, 1992. – 350 S.

³⁵ Voigt G. Otto Hoetzsch, 1876–1946. Wissenschaft und Politik im Leben eines deutschen Historikers / Voigt Gerd. – Berlin (Ost): Berlin Akademie-Verlag, 1978. – 404 S.

³⁶ Liszkowski U. Osteuropaforschung und Politik. Ein Beitrag zum historisch-politischen Denken und Wirken von Otto Hoetzsch / Liszkowski U. - 2 Bde. – Berlin, 1988. – 640 S.

³⁷ Meyer K. Theodor Schiemann als politischer Publizist / Meyer K. – Frankfurt am M., 1956. – 320 S.

³⁸ Mühle E. Für Volk und deutschen Osten. Der Historiker Hermann Aubin und die deutsche Ostforschung / Eduard Mühle. – Düsseldorf, 2005. – 732 S.

¹⁹ Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg. A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner – Wien, 2007. – 452 S.

⁴⁰ Voigt G. Rußland in der deutschen Geschichtsschreibung 1843-1945 / Voigt Gerd. – Berlin (Ost): Berlin Akademie-Verlag, 1994. – 492 S.; Kuebart F. Zur Entwicklung Osteuropaforschung in Deutschland bis 1945 / Kuebart F. // Osteuropa. – Jg 30 1980, H. 8/9. – S. 657-670; Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Russlandforschung / Camphausen G. // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Bd. 42. – Berlin, 1989. – S. 7-108.

⁴¹ Philipp W. Nationalismus und Ostwissenschaften / Philipp W. // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Bd. 33. – Berlin, 1983. – S. 286-302.

⁴² Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Russlandforschung im Dritten Reich, 1933-1945 / G. Camphausen. – Frankfurt am Main, 1990. – 435 S.

⁴³ Burkert M. Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. Tl. I : Zwischen Verbot und Duldung. Die schwierige Gratwanderung der Ostwissenschaften zwischen 1933 und 1939 / M. Burkert. – Wiesbaden, 2000. – 756 S.

⁴⁴ Haar I. Historiker im Nationalsozialismus : Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf“ im Osten / I. Haar. – Göttingen, 2002. – 430 S.

⁴⁵ Unger C. R. Ostforschung in Westdeutschland. Die Erforschung des europäischen Ostens und die Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1945-1975 / Unger C. R. – Stuttgart, 2007. – 497 S.

⁴⁶ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte / A. Kappeler // Aufriss der Historischen Wissenschaften in sieben Bänden. – Stuttgart, 2001. – Bd. 2. – S. 198-265.

⁴⁷ Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich, Kölner und Wiener Sicht / A. Kappeler // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005. – S. 149-157; Kappeler A. Die Bedeutung der Geschichte Osteuropas für ein gesamteuropäisches Geschichtsverständnis / A. Kappeler // Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung. – Wien, 2002. – S. 43-55.

Розділ I

Становлення східноєвропейських студій у Німецькій і Австро-Угорській імперіях та інтерпретації Східної Європи у контексті політики «дранг нах остен»

⁴⁸ Вулф Л. Винайдення Східної Європи.

⁴⁹ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / Пётр Вандич. – К. : Критика, 2004. – С. 16.

⁵⁰ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку ХУІІІ століття / Ігор Шевченко. – Львів, 2001. – С. 2-3.

⁵¹ Грицак Я. Регіон уявний і наявний: Східна Європа на мапі цивілізацій / Ярослав Грицак // Страсті за націоналізмом. – К., 2004. – С. 302-303.

⁵² Lemberg H. Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom «Norden» zum «Osten Europas» / Lemberg Hans // Jb. für die Geschichte Osteuropas. – 1985 – N. F. 33. – S. 63. Ebenda. – S. 62.

⁵³ Ebenda. – S. 64, 74-75.

⁵⁴ Ebenda. – S. 68, 70-73.

⁵⁵ Грицак Я. Регіон уявний і наявний. – С. 307.

⁵⁶ Tornow S. Was ist Osteuropa? : Handbuch der osteuropäischen Text- und Sozialgeschichte von der Spätantike bis zum Nationalstaat / S. Tornow. – Wiesbaden, 2005. – 675 S.

⁵⁷ Ebenda. – S. 636.

⁵⁸ Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie : Historiker – Fachtagung der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde (Berlin, vom 1. bis 3. November 1979 in Schlangenbad) : Protokoll / Hrsg. G. Stökl. – Stuttgart, 1981. – S. 127.

- ⁶⁰ Грицак Я. Недоєвропа: Західні мандрівки Східною Європою / Ярослав Грицак. // Страсті за націоналізмом. – К. : Критика, 2004. – С. 281; Рябчук М. За огорожею Меттерніхового саду / Рябчук М. // Нова Європа. Незалежний культурологічний часопис «І». – Львів, 1998. – № 13. – С. 6-19.
- ⁶¹ Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie : Historiker – Fachtagung der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde (Berlin, vom 1. bis 3. November 1979 in Schlangenbad) : Protokoll / Hrsg. G. Stökl. – Stuttgart, 1981. – S. 127.
- ⁶² Lemberg H. Zur Entstehung. – S. 67.
- ⁶³ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 222.
- ⁶⁴ Jagoditsch R. Die Lehrkanzler für slawische Philologie an der Universität Wien, 1849-1949 / R. Jagoditsch // Wiener Slawistisches Jahrbuch. – 1950. – Bd. 1. – S. 17.
- ⁶⁵ Ebenda. – S. 20.
- ⁶⁶ Schmid H. F. Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik: ein Programm / H. F. Schmid, R. Trautmann. – Leipzig : Haessel, 1927. – S. 12-13.
- ⁶⁷ Franz N. Einführung in die Slavische Philologie. Geschichte, Inhalte, Methoden / Franz Norbert. – Darmstadt, 1994. – S. 16-17.
- ⁶⁸ Цайль В. Славяноведение в Германии (с конца XVII в до 1945 г.) / Цайль В. // Советское славяноведение – 1979. – №4. – С. 78-79.
- ⁶⁹ Цит. за: Бернштейн С. Б. К истории языковедения в Одессе: Материалы для биографии Ягича / Бернштейн С. Б. // Труды ОГУ. – Сборник филологического факультета. – 1940. – Т. 1. – С. 53-54.
- ⁷⁰ Цит. за: Meyer K. Osteuropäische Geschichte / Meyer K. // Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert / Hrsg. R. Hansen, W. Ribbe, W. P. Ada. – Berlin, 1992. – S. 554.
- ⁷¹ Цайль В. Этапы развития славистики в Германии до 1945 г. / Цайль В. Порт Г. // Методологические проблемы истории славистики – М. : Наука, 1976. – С. 162.
- ⁷² Meyer K. Osteuropäische Geschichte. – S. 553–554.
- ⁷³ Докл. про критику концепцій Л. Фон Ранке див: Смоленский Н. И. Л. Ранке и проблемы всемирной истории в буржуазной историографии ФРГ / Смоленский Н. И. // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Вып. 7-8. – Томск, 1972. – С. 165-180; Яковенко Н. Вступ до історії / Яковенко Наталія. – К. : Критика, 2007. – С. 128-129.
- ⁷⁴ Ranke von L. Geschichte der romanischen und germanischen Völker / Leopold von Ranke. – Leipzig, Berlin, 1824. – S. XXXIX.
- ⁷⁵ Brueckner A. Beiträge zur Kulturgeschichte Russlands im 17. Jahrhundert / Brueckner A. – Leipzig : Elischer, 1887 – 451S.; Brueckner A. Peter der Große / Brueckner A. – Berlin : Grote, 1879. – 578 S. – (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, 3. Hauptabt., 6. Teil, hrsg. v. Wilhelm Oncken); Brueckner A. Katharina die Zweite / Brueckner A. – Berlin : Grote, 1883. – 642 S. – (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, 3. Hauptabt., 10. Teil, hrsg. v. Wilhelm Oncken).
- ⁷⁶ Kaser K. Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft / K. Kaser. – Wien : Böhlau, 2002. – S. 19-20.
- ⁷⁷ Irmischer J. Südosteuropaforschung des deutschen Imperialismus. Institutionelle Probleme und politische Zusammenhänge / Irmischer Johannes // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1981. – Bd. 25. – 1. – S. 133.
- ⁷⁸ Докл. див.: Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма / Тарле Е. В. – М.–Л., 1927, «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы 1871-1918 гг. – М., 1977; Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX в. – 2-е изд. – М., 1951. – 607 с.; Бобильова С. Історія Німеччини. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. – С. 295-314; Барвіньська П. І. Політика «Дранг нах Остен» й організація східноєвропейських історичних досліджень у Німецькій

- імперії на початку ХХ ст. / П. І. Барвінська // Наукові праці : наук.-метод. журн. – Миколаїв, 2009. – Т. 104, вип. 91 : Історія. – С. 170-174.
- ⁷⁹ Lemberg H. Der «Drang nach Osten» – Mythos und Realität / Lemberg H. // Deutsche in Polen. Geschichte – Kultur – Politik. – München : C.H. Beck, 2003. – S. 34.
- ⁸⁰ На території Російської імперії й Радянського Союзу найчастіше вживали назву Пангерманський союз.
- ⁸¹ Wippermann W. Der „deutsche Drang nach Osten“. Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagworts / Wippermann W. – Darmstadt, 1981. – S. 87.
- ⁸² Kruck A. Geschichte des Alldeutsche Verbandes / Kruck A. // Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz. – Bd. 3. – Wiesbaden: Steiner, 1954. – S. 223.
- ⁸³ Müller Th. Imaginierter Westen. Das Konzept des «deutschen Westraums» im völkischen Diskurs zwischen Romantik und Nazionalsozialismus / Müller Th. – Bielefeld, 2009. – S. 130-131.
- ⁸⁴ Khodarkovsky M. Wsy Is There No Switzerland in the North Caucasus? Some Thoughts on Empire and Identity / Khodarkovsky M. // Imperieenvergleich. – P. 321.
- ⁸⁵ Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich. – S. 150.
- ⁸⁶ Goerke C. Zwei gegenläufige Imperien: Russland und die Schweiz im Vergleich oder wie die Schweiz und Russland sich fanden und wieder verloren / Goerke C. // Imperieenvergleich. – S. 514-515.
- ⁸⁷ Наприклад, див.: Белоусова Л. Г. Швейцария в Одессе / Белоусова Л. Г. // Информационно-аналитический журнал ДНК. – 2006. – № 3(18). – С. 54-55; Кубанова М. Н. Россия и Швейцария на стыке веков (конец XVIII – начало XIX) / Кубанова М. Н. // Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.history.vuzlib.net/book_o064_page_63.html; Степанов А. И. Швейцарцы в России и русские в Швейцарии / Степанов А. И. // Новая и новейшая история – 2006. – №1. – С. 120-151; Демин О. Б. М. С. Воронцов и швейцарские переселенцы на юге России / Демин О. Б., Оноприенко В. Ф. // Воронцовский сборник. – Вып. 1. – Одесса, 2008. – С. 52-65.
- ⁸⁸ Kappeler A. Frauen in Russland 1860-1930 / Kappeler A. // Die Gläserne Decke Frauen in Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa im 20. Jahrhundert. – Insuburg, 2003. – S. 12.
- ⁸⁹ Zimmermann W. G. Serbische und болгарische Studenten an der Universität Zürich bis zum Ersten Weltkrieg / W. G. Zimmermann // Wegenetz europäischen Geistes II : Universitäten und Studenten : die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. – Wien, 1987. – S. 251-255.
- ⁹⁰ Aegerter R. Die schweizerische Wissenschaft und der Osten Europas: Zur Geschichte der Slavistik und Osteuropakunde / Aegerter Roland – Bern, 1998. – S. 152.
- ⁹¹ Goerke C. Zwei gegenläufige Imperien. – S. 521, 524.
- ⁹² Барвінська П. І. Східна політика Німецької імперії й організація східноєвропейських історичних досліджень на рубежі 19-20 ст. / Барвінська П. І. // Вопросы германской истории. – Днепрпетровськ, 2009. – С. 181-188.
- ⁹³ Про роль представників академічного світу у німецькомовному середовищі див докл.: Рингер Ф. Зкат немецких мандаринов: Академическое сообщество в Германии, 1890 – 1933 / Рингер Ф. М., 2008. – 648 с. Александров Д. Фритц Рингер Ф. немецкие мандарины и отечественные ученые / Александров Д. // Новое Литературное Обозрение. – 2002. – № 53. – С. 90-104. Brunkhorst H. Der Intellektuelle im Land der Mandarine / Hauke Brunkhorst. – Erstausg., 1. Aufl. – Frankfurt am M., 1987. – 163 S.; Brunkhorst H. Ansichten des Intellektuellen: Vom deutschen Mandarin zur Ästhetik der Existenz / Brunkhorst Hauke // Raum und Verfahren / Museum für Gestaltung Zürich. – Basel [u.a.], 1993. – S. 43, Грицак Я. Цри з кочергою: всерйоз і по-українськи / Ярослав Грицак // Страсті за націоналізмом. – К.: Критика – 2004. – С. 256-257.

- ⁹⁴ Див. докл.: Посохов С. Університет як тип інтелектуального співтовариства міркування про “університетський дух” / Посохов С. // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 4. – К., 2009. – С. 125-137.
- ⁹⁵ Теоритичні питання інституалізації історичної науки детально представлені у монографії: Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття / Сергій Стельмах – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2005. – С. 61-71.
- ⁹⁶ Барвінська П. І. Теодор Шіман – перший директор семінару східноєвропейської історії Берлінського університету / Барвінська П. І. // Ольвійський форум– 2009: Стратегія України в геополітичному просторі. Тези. Т. 3. – Миколаїв, 2009. – С. 27-28.
- ⁹⁷ Altrichter H. Schiemann Theodor Altrichter H. // Neue Deutsche Biographie. Band 22. – Berlin, 2005. – S. 741.
- ⁹⁸ Schirren C. Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin / Schirren C. – Leipzig, 1869. 194 S.
- ⁹⁹ Chickering R. Der Ort der osteuropäischen Geschichte in der deutschen Geschichtswissenschaftum 1900 / Chickering R. // Hundert Jahre. – S. 13.
- ¹⁰⁰ Meyer K. Osteuropäische Geschichte. – S. 556.
- ¹⁰¹ Бестужев-Рюмин Константин Николаевич. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/bestuzh_rum_kn.html.
- ¹⁰² Bohn T. M. Theodor Schiemann / Bohn T. M. // Ostdeutsche Biographie. Persönlichkeiten des historischen deutschen Ostens. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ostdeutsche-biographie.deschith97html.
- ¹⁰³ Докл. про Трайчке див.: Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко – К. : Критика, 2007. – С. 130, 257.
- ¹⁰⁴ Schiemann Th. Rußland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert / Th. Schiemann. – Berlin: Grote, 1886. – 668 S.
- ¹⁰⁵ Chickering R. Der Ort der osteuropäischen Geschichte. – S. 14.
- ¹⁰⁶ Kuebart F. Zur Entwicklung Osteuropaforschung. – S. 658-659.
- ¹⁰⁷ Giertz H. Das Berliner Seminar. – S. 189.
- ¹⁰⁸ Kappeler A. Between science and politics. – P. 42.
- ¹⁰⁹ Ivanišević A. Josef Konstantin Jireček (1854-1918) / Ivanišević A., Schmitt O. // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. – S. 71.
- ¹¹⁰ Докл. див.: Барвінська П. І. Ватрослав Ягіч й становлення східноєвропейських історичних досліджень у Віденському університеті / Барвінська П. І. // Записки історичного факультету. – Вип. 19 – Одеса, 2008. – С. 278-285.
- ¹¹¹ AÖAW, PA Konstantin Jireček. Biographie. April, 1892.
- ¹¹² Из архива на Константин Иречек : преписка с Българи : документи за обществено-политическата и културната история на България от 1871 до 1917 г. / Българска Акад. на науките, Архивен ин-т ; подбрал и подготвил за печат П. Миятев. – Софія : изд. на Българската Акад. на науките, 1959. – Т. 2. – С. 13.
- ¹¹³ AÖAW, PA Konstantin Jireček. Biographie. April, 1892.
- ¹¹⁴ Ebenda.
- ¹¹⁵ Ivanišević A. Josef Konstantin Jireček. – S. 41.
- ¹¹⁶ Jireček K. Geschichte der Bulgaren / Jireček K. – Prag, 1876. – 586 S.
- ¹¹⁷ Leitsch W. Das Seminar für osteuropäische. – S. 17.
- ¹¹⁸ Ebenda. – S. 19.
- ¹¹⁹ Ebenda. – S. 55-59.
- ¹²⁰ Bohn T. M. Theodor Schiemann.
- ¹²¹ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 90.

- ¹²² Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung. – S. 13.
- ¹²³ Kuebart F. Zur Entwicklung der Osteuropaforschung. – S. 658.
- ¹²⁴ Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung. – S. 13-14.
- ¹²⁵ Stökl G. Das Studium der Geschichte Osteuropas bis 1933 / Stökl G. // Geschichte Osteuropas. – S. 16.
- ¹²⁶ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 90.
- ¹²⁷ Chickering R. Der Ort der osteuropäischen Geschichte. – S. 16.
- ¹²⁸ Bohn T. M. Theodor Schieman.
- ¹²⁹ Liszkowski U. Osteuropaforschung und Politik. – Bd. 1. – Berlin, 1988. – S. 16-17.
- ¹³⁰ Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності / Зашкільняк Л. О. – Львів, 1999. – С. 139.
- ¹³¹ Schellakowski J. Otto Hoetzsch Ostdeutsche Biographie. Persönlichkeiten des historischen deutschen Ostens. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ostdeutsche-biographie.de.
- ¹³² Машкин М. Н. К 100-летию со дня рождения Отто Гётча. – С. 319-320.
- ¹³³ Liszkowski U. Osteuropaforschung – Bd. 1. – S. 17-18.
- ¹³⁴ Voigt G. Otto Hoetzsch 1876–1946. – S. 37.
- ¹³⁵ Машкин М. Н. К 100-летию. – С. 320.
- ¹³⁶ Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 47.
- ¹³⁷ Докл. про місію Ф. фон Ліхтейнштайна в Росії див: Wakounig M. Ein Grandseigneur der Diplomatie. Die Mission von Franz de Paula Prinz von und zu Lichteinstein in St. Peterburg 1894–1898 / Wakounig M. – Berlin : Lit Verlag, 2007. – S. 107-327.
- ¹³⁸ Барвінська П. І. Історик та політика: з життя та діяльності Ганса Уберсбергера / Барвінська П. І. // Інтелегенція і влада. – Одеса, 2009. – С. 170-178.
- ¹³⁹ Wakounig M. Franz de Paula Prinz von Liechtenstein / Wakounig M. // Osteuropäische Geschichte in Wien – S. 28; Wakounig M. Ein Grandseigneur der Diplomatie. – S. 327.
- ¹⁴⁰ Supan A. Hans Uebersberger. – S. 91-94.
- ¹⁴¹ Leitsch W. Das Seminar. – S. 66.
- ¹⁴² AÖAW, PA Hans Uebersberger. Schmid F. H. Hans Uebersberger Nachruf – Wien, 1963. – S. 401.
- ¹⁴³ Див. докл. про позицію В. Ягіча: Барвінська П. І. З історії заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті / Барвінська П. І. // Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії. – Вип. 12. – Харків, 2009. – С. 76-83.
- ¹⁴⁴ Leitsch W. Das Seminar. – S. 81.
- ¹⁴⁵ Supan A. Hans Uebersberger. – S. 81-82.
- ¹⁴⁶ На той час це була одна з провідних газет Австро-Угорської імперії, в 1904 р. її тираж сягав 50 000 екземплярів.
- ¹⁴⁷ Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie. Historiker. – S. 119-120.
- ¹⁴⁸ Каппелер А. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті (1907-1945 рр.) / Андреас Каппелер // Австрія і Україна у контексті європейської інтеграції співробітництва. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції – Відень, Київ, 2005. – С. 122-134.
- ¹⁴⁹ Ivanišević A. Josef Konstantin Jireček. – S. 41.
- ¹⁵⁰ UAW, PA Hans Uebersberger. Kommissionsbericht über den Antrag auf Ernennung des Privatdozenten Dr. Hans Uebersberger zum ausserordentlichen Professor von 6 Juli 1910.
- ¹⁵¹ UAW, PA Hans Uebersberger. Kommissionsbericht über den Antrag auf Ernennung des ausserordentlichen Professor Dr. Hans Uebersberger zum ordentlichen Professor von 30 Juni 1914.

¹⁵² AÖAW, Historische Kommission, Allgemeine Akten, Nr. 358, 10. Mai 1909; Historische Kommission, Allgemeine Akten, Nr. 356, 1012; Historische Kommission, Allgemeine Akten, Nr. 1170, 17. Dezember 1913 u. a.

¹⁵³ Stoy M. Die russische Revolution von 1917 im Spiegel der Berichte Hans Uebersbergers von der Stockholmer Friedenskonferenz / Stoy M. // Russland, Polen und Österreich in der Früher Neuzeit. Festschrift für Walter Leitsch zum 75. Geburtstag. – Wien, 2003. – S. 227-229

¹⁵⁴ Supan A. Hans Uebersberger. – S. 91.

¹⁵⁵ К. Крумбахер (1856-1909) вважається в Німеччині засновником візантистики як самостійної академічної дисципліни, заснував фахові видання «Byzantinische Zeitschrift», «Byzantinische Archiv», найбільш відома його праця з історії візантійської літератури цих часів Юстиніана до кінця східноримської імперії. До сторіччя з дня смерті вченого у Німеччині було проведено конференцію, матеріали якої побачили світ під назвою: Karl Krumbacher. Leben und Werk / Hrsg. Schreiner Peter, Vogt Ernst – München : C. H. Beck Verlag, 2011. – 147 S. (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademien, Philosophisch-Historische Klasse 2011, H. 4e der Wissenschaft), в яких проаналізовано його наукові здобутки, зусилля щодо організації візантологічних студій, наукові контакти. В збірці також подано покажчик листування К. Крумбахера, перелік листів охоплює 6 815 одиниць від 1360 персон.

¹⁵⁶ Цайль В. Этапы развития славистики. – С. 162-163; Цайль В. Славяноведение в Германии. – С. 78-79.

¹⁵⁷ Stökl G. Das Studium der Geschichte Osteuropas bis 1933. – S. 4.

¹⁵⁸ Seraphim, August Robert. Historiker, *Mitau 20.12.1863–†Königsberg 20.02.1924 // Baltisches Biographisches Lexikon digital // <http://www.bbl-digital.de/eintrag/SeraphimAugust-Robert-1863-1924>.

¹⁵⁹ Schlarp K. H. Hamburg. Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte im Historischen Seminar / Schlarp K. H. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung. – S. 109.

¹⁶⁰ Epstein F. T. Hamburg und Osteuropa. – S. 63-64.

¹⁶¹ Liszkowski U. Richard Solomon im Ersten Weltkrieg. // Jb. für Geschichte Osteuropas. 1979. – Bd. 27. – S. 109-124; Stökl G. Das Studium der Geschichte Osteuropas. – S. 9.

¹⁶² Fischer A. Bonn. Seminar für osteuropäische Geschichte. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung. – S. 55.

¹⁶³ Heller W. Goetz Leopold Karl // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. Bd. XVII. – S. 475-477. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.bautz.de/bbkl/g/goetz_1_k.shtml.

¹⁶⁴ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 129.

¹⁶⁵ Goetz L. K. Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius / Goetz L. K. – Gotha, 1897. – 272 S.

¹⁶⁶ Кордуба М. Рецензія Goetz L. K. Geschichte der Slavenapostel Konstantinus. – С. 4-7; Піх О. До джерел науково-бібліографічної діяльності Мирона Кордуби / Піх О. // Вісник Львівського університету. – Львів, 2007. – С. 163. (Серія: Книгознавство. Вип. 2).

¹⁶⁷ Цит за: Salomon R. Leopold Karl Goetz (7. Okt. 1868 in Karlsruhe, 2. April 1931 in Bonn) / Salomon R. // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – 1931. – N.F.5. – S. 478.

¹⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 420, арк. 4 зв.

¹⁶⁹ Goetz L. K. Slavische Philologie oder Svaivische Geschichte und Landeskunde? / Goetz L. K. // Münchener Neueste Nachrichten, Beilage. – 1908. – 29. September. – S. 675-677.

¹⁷⁰ Goetz L. K. Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Ruslands.; Kievo-Pecerskij Monastyr' kak Kul'turnyj Centr Domongol'skoj Rossii / L. K. Goetz – Passau: M. Waldbauer, 1904. – S. XXX.

¹⁷¹ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 114.

¹⁷² ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр. 833, арк. 1-6.

- ¹⁷³ Liszkowski U. Osteuropaforschung. Bd. 1. – S. 338-339.
- ¹⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр. 413, арк. 1–2 зв.
- ¹⁷⁵ Там само. – Арк. 1 зв.
- ¹⁷⁶ Hoetzsch O. Michael Hruschewskij / Hoetzsch O. // Osteuropa. – 1935. – Jg. 10. – Н. 4. – S. 212.
- ¹⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр.413, арк. 16.
- ¹⁷⁸ Там само. – Арк. 17-17 зв.
- ¹⁷⁹ Liszkowski U. Osteuropaforschung. – S. 338.
- ¹⁸⁰ Zur Einführung. // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1910. – Bd. 1. – Н. 1. – S. 1.
- ¹⁸¹ Докл. про наукову періодику і її роль в розширенні засобів наукової комунікації див: Стельмах С. П. Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття) / С. П. Стельмах. – К., 2005. – С. 107-124.
- ¹⁸² Florovskij A. Die erste deutsche Übersetzung der Instruktion der Kaiserin Katharina II / A. Florovskij // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1911. – Bd. 2. – Н. 1. – S. 1-10.
- ¹⁸³ Slabčenko M. Die Zeremonie der Erwerbung Klein-Rußlands / M. Slabčenko // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1913. – Bd. 3. – Н. 2. – S. 203-208.
- ¹⁸⁴ Lappo-Danilevskij A. S. Die Tätigkeit der russischen Gouvernements Archivkommissionen in den Jahren 1904-1911 / A. S. Lappo-Danilevskij // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1913. – Bd. 3. – Н. 4. – S. 516-529.
- ¹⁸⁵ Hoetzsch O. Michael Hruschewskij / Hoetzsch O. // Osteuropa. – 1935. – Jg. 10. – Н. 4. – S. 212.
- ¹⁸⁶ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 114.
- ¹⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 217, оп. 1, спр.217, арк. 1 зв.
- ¹⁸⁸ Барвінська П. І. Німецькомовні видання кінця XIX – початку XX ст. про історію Східної Європи у фондах наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова / Барвінська П. І. // Вісник Одеського національного університету – Том 15, Вип.21: Сер. "Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство." – Одеса, 2010. – С. 31-43.
- ¹⁸⁹ Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 67.
- ¹⁹⁰ Див. докл. про види і функції наукових товариств: Стельмах С. П. Исторична наука. – С. 89-106.
- ¹⁹¹ Див. докл.: Стельмах С. П. Интеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX – на початку XX ст. / С. П. Стельмах // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 28-39; Стельмах С. Исторична наука в Україні. – С. 141-149, 313-333; Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Повороссийского университета / Попова Т. Н. – Одесса, 2007. – С. 59-60.
- ¹⁹² Naumann F. Mitteleuropa / Naumann F. – Berlin, 1915. – 299 S.
- ¹⁹³ Див. докл.: Троян С. С. Концептуальні основи Середньої Європи / Троян С. С. – К. : ІМЦВО, 2005. – 196 с; Троян С. С. Германская «Срединная Европа» и ее опоненты / Троян С. С., Фисанов В. П. – Чернівці, 1993. – 78 с.; Троян С. С. Німецька «Середина Європа»: від планів «Дранг нах Остен» до концепції «Міттельєвропи» / Троян С. С. – Чернівці, 1997. – 60 с.; Миллер А. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России / Миллер А. Електронний ресурс. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html>.
- ¹⁹⁴ Liszkowski U. Osteuropaforschung und Politik. – Bd. 2. – S. 320.
- ¹⁹⁵ Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 43-44.
- ¹⁹⁶ Liszkowski U. Osteuropaforschung und Politik. – Bd. 2. – S. 288.
- ¹⁹⁷ Fischer A. Bonn. Seminar für Osteuropäische Geschichte. – S. 63.
- ¹⁹⁸ Epstein F. T. Hamburg und Osteuropa. – S. 67-68.
- ¹⁹⁹ Leitsch W. Das Seminar. – S. 43-44.

- ²⁰⁰ Supan A. Hans Uebersberger. – S. 108; Leitsch W. Das Seminar. – S. 135.
- ²⁰¹ Leitsch W. Das Seminar. – S. 137.
- ²⁰² Ebenda. – S. 9.
- ²⁰³ Філософсько-теологічний факультет Чернівецького національного університету ім Юрія Федьковича. Наш факультет. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://ftf.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/02about>.
- ²⁰⁴ М. Грушевський на відміну від інших професорів східноєвропейської історії Австро-Угорської імперії не послуговувався німецькою ні у викладанні, ні у публікаціях.
- ²⁰⁵ Bretholz B. Die führenden historischen Zeitschriften in Böhmen / Bretholz B. // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – Bd. II. – H. 1. – S. 86-93.
- ²⁰⁶ Hedenström A. V. Zur baltische Geschichte des 19. Jahrhunderts / Hedenström A. V. // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – Bd. II. – H. 2. – S. 233-246.
- ²⁰⁷ Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums / Korduba M. // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – Bd. II. – H. 3. – S. 367-382.
- ²⁰⁸ Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1910. – Bd. 1. – Heft 1. – S. 146.
- ²⁰⁹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. I, стр. 413, арк. 13.
- ²¹⁰ Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1911. – Bd. 1. – Heft 4. – S. 589-617.
- ²¹¹ Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1912. – Bd. 2. – Heft 4. – S. 614.
- ²¹² Höttsch O. Staatenbildung und Verfassungsentwicklung in der Geschichte des germanisch-slavischen Ostens / Höttsch O. // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1911. – Bd. I. – H. 3. – S. 364.
- ²¹³ Ebenda. – S. 364-365.
- ²¹⁴ Див. докл.: Шенк Ф. Б. Ментальные карты. Конструирование географического пространства в Европе / Шенк Ф. Б. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://e-history.alfamoon.com/index.php?module>.
- ²¹⁵ Höttsch O. Staatenbildung und Verfassungsentwicklung. – S. 409.
- ²¹⁶ Иречек К. История болгар. / Пер. Ф. К. Брун, В. Л. Палаузов. - Одесса, 1878.- С. 69.
- ²¹⁷ Цит. за: Ivanišević A. Josef Konstantin Jireček. – S. 65.
- ²¹⁸ АОАВ, PA Konstantin Jireček Biographie von Konstantin Jireček. April, 1892.
- ²¹⁹ Ivanišević A. Josef Konstantin Jireček. – S. 70.
- ²²⁰ Leitsch W. Geschichtlicher Rückblick und Situationsbericht über die Osteuropahistorie in Österreich / Walter Leitsch // Entwicklungslinien und Schwerpunkte. – S. 70-73.
- ²²¹ Ebenda. – S. 51.
- ²²² Попруженко М. Constantin Jireček, Geschichte der Serben. Gotha, 1911. (Erste Band, bis 1371). Рецензія. / Попруженко М. – Б.м., Б. д. – С. 1.
- ²²³ Там само. – С. 3.
- ²²⁴ Ivanišević A. Josef Konstantin Jireček. – S. 82.
- ²²⁵ Jireček K. Geschichte der Serben. Gotha, 1911. – S. V.
- ²²⁶ Ebenda. – S. 143.
- ²²⁷ Ebenda. – S. 157.
- ²²⁸ Ebenda. – S. 142.
- ²²⁹ Ebenda. – S. X.
- ²³⁰ Ebenda. – S. 142.
- ²³¹ Ebenda. – S. 173-174.
- ²³² Ebenda. – S. 275-276.
- ²³³ Ebenda. – S. X.
- ²³⁴ Ebenda. – S. 153.
- ²³⁵ Попруженко М. Constantin Jireček. – С. 2.
- ²³⁶ Jireček K. Geschichte der Serben. – S. 283.

- ³³⁷ Гроян С. Слов'янські народи в австрійській суспільно-політичній думці початку ХХ ст. / Гроян С. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 51. – Львів, 2001. – С. 92.
- ³³⁸ UAW, PA Hans Uebersberger. Bericht über Habilitation des Dr. Hans Uebersberger. 12. Dezember, 1905.
- ³³⁹ AÖAW, BG 10.01, PA Hans Uebersberger. Schmid F. H. Hans Uebersberger Nachruf – Wien. 1963. – S. 402.
- ³⁴⁰ Uebersberger H. Rußlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten / dargest. von Hans Uebersberger. – Bd. I. Bis zum Frieden von Jassy. – Stuttgart: Dt. Verl.-Anst., 1913. – S. 1.
- ³⁴¹ Ebenda. – S. 15.
- ³⁴² Ebenda. – S. 17-18.
- ³⁴³ Див. докл.: Тельвак В. В. Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників / Тельвак В. В. // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.175–189; Він же Перший том «Історії України-Русі» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2007. – №17. – С. 16-38.
- ³⁴⁴ Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914-1939 / Golczewski Frank – Paderborn, München, 2010. – S. 34.
- ³⁴⁵ Бонвеч Б. Исследователь России Отто Гётч : гибкость и упорство / Б. Бонвеч // Люди между народами. Действующие лица российско-германской истории ХХ в. : материалы конф. рос. и нем. историков (25-29 апр. 2009 г., Тутцинг, ФРГ). – М., 2010. – С. 230.
- ³⁴⁶ Schieman Th. Deutschland und die große Politik anno .1901–1908. / von Th. Schieman – Berlin: Reimer,1902-1909. – 455 S.
- ³⁴⁷ Bohn T. M. Theodor Schieman.
- ³⁴⁸ Кизеветтер А. Новая книга по истории царствования императора Николая I. / А. Кизеветтер. // Голос минувшего. – 1913. – №9. – С. 296.
- ³⁴⁹ Schieman Th. Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I Theodor Schieman. – Berlin / Reimer, 1904. – Bd. 1. : Kaiser Alexander I. und die Ergebnisse seiner Lebensarbeit. – S. 2.
- ³⁵⁰ Ebenda. – S. 2.
- ³⁵¹ Ebenda. – S. 2-3.
- ³⁵² Ebenda. – S. 4.
- ³⁵³ Ebenda. – S. 6.
- ³⁵⁴ Ebenda. – S. 6-8.
- ³⁵⁵ Ebenda. – S. 6-8.
- ³⁵⁶ Ebenda. – S. 84-85.
- ³⁵⁷ Ebenda. – S. 85-86.
- ³⁵⁸ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 89-91, 94.
- ³⁵⁹ Schieman Th. Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I / Theodor Schieman. – Berlin : Reimer, 1908. – Bd. 2. : Vom Tode Alexander I. bis zur Juli-Revolution. – S. 43.
- ³⁶⁰ Ebenda. – S. 86-88.
- ³⁶¹ Schieman Th. Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I. – Bd. III. – S. IX-X.
- ³⁶² Ebenda. – S. 231-252, 342-357.
- ³⁶³ Ebenda. – S. 416.
- ³⁶⁴ Ebenda. – S. IX.
- ³⁶⁵ Schieman Th. Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I. – Bd. IV. – S. 120–126.
- ³⁶⁶ Тарле Е. В. Рецензия на: Th. Schieman. Deutschland und die grosse Politik anno 1913 / Е. В. Тарле // Голос минувшего. – 1914. – №12. – С. 384.
- ³⁶⁷ Unger C. R. Ostforschung in Westdeutschland. Die Erforschung des europäischen Ostens und die Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1945-1975. – Stuttgart, 2007. – S. 44.
- ³⁶⁸ Машкин М. Н. Вказ. праця. – С. 320.

- ²⁶⁹ Höttsch O. Russland. Ein Versuch / Höttsch O. // Akademische Blätter. – 1900/1901. – № 15. – С. 79.
- ²⁷⁰ Liszkowski U. Osteuropaforschung und Politik. – Bd. 2. – S. 54, 58.
- ²⁷¹ Zernack K. Bemerkungen zur Geschichte und gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland / Klaus Zernack // Entwicklungslinien und Schwerpunkte. – S. 89.
- ²⁷² Höttsch O. Die dringendste Aufgabe der Polenpolitik – München, 1907. – S. 6.
- ²⁷³ Ebenda. – S. 22.
- ²⁷⁴ Voigt G. Otto Hoetzsch 1876–1946. – S. 37.
- ²⁷⁵ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943-1945. – S. 89.
- ²⁷⁶ Schellakowski J. Otto Hoetzsch; Машкин М.Н. Вказ. праця. – С. 320.
- ²⁷⁷ Höttsch O. Die dringendste Aufgabe der Polenpolitik. – S. 21.
- ²⁷⁸ Кураєв О. О. Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843-1914) / Кураєв О. О. // Український історичний журнал. – К, 2006. – №1. – С. 43-61.
- ²⁷⁹ Hoetzsch O. Rußland: eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904 bis 1912 / von Otto Hoetzsch. – Berlin : Reimer, 1913. – S. 23-24.
- ²⁸⁰ Voigt G. Otto Hoetzsch 1876-1946. – S. 35.
- ²⁸¹ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 100.
- ²⁸² Машкин М. Н. Вказ. праця. – С. 321.
- ²⁸³ Прикметно, що в «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte» відмовились від назви «Малоросія» на користь «Україна» ще в 1911 р., але в монографії виданій у 1913 р. О. Гетч продовжував послуговуватись старою й поширеною в російському інтелектуальному середовищі термінологією.
- ²⁸⁴ Hoetzsch O. Rußland: eine Einführung. – S. 520.
- ²⁸⁵ Hoetzsch O. Die innere Entwicklung Russlands seit 1905 / Hoetzsch O. // Russlands Kultur und Geschichte. Aufsetze und Vorträge im Auftrage der Vereinigung für staatswissenschaftliche Fortbildung zu Berlin / Hrsg. M. Sering. – Berlin, Leipzig, 1913. – S. 86.
- ²⁸⁶ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 130-131.
- ²⁸⁷ Goetz L. K. Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands / Goetz L. K. – Passau, 1904. – S. X.
- ²⁸⁸ Goetz L. K. Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrußlands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts / Goetz L. K. – Stuttgart: Enke, 1905. – 403 S.
- ²⁸⁹ Goetz L. K. Staat und Kirche in Altrußland. Kiever Periode 988–1240 / Goetz L. K. – Berlin: A. Dunker, 1908. – 214 S.
- ²⁹⁰ Russkaja Pravda «Das Russische Recht» / Hrsg. Goetz L. K. – Bonn, 1909 (Programm der Rheinischen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Bonn). – 39 S.
- ²⁹¹ Goetz L. K. Das Russische Recht (Russkaja Pravda). Bd. I. Die älteste Redaktion d. Russischen Rechtes. – Stuttgart: Enke, 1910. – 312 S.; Bd. II. Die zweite Redaktion des Russischen Rechtes. – Stuttgart: Enke, 1911. – 282 S.; Bd. III. Die dritte Redaktion des Russischen Rechtes. – Stuttgart: Enke, 1912. – 488 S.; Bd. IV. Die dritte Redaktion des Russischen Rechtes als literarisches Denkmal und als Rechtskunde. – Stuttgart: Enke, 1913. – 239 S.
- ²⁹² Heller W. Goetz Leopold Karl [Електронний ресурс] / W. Heller // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. – Bd. 17. – S. 475-477. – Режим доступу: http://www.bauz.de/bbkl/g/goetz_l_k.shtml.
- ²⁹³ Рецензія Філіппова О. М. була опублікована також німецькою мовою: Philippoff A. Das Russische Recht (Russkaja Pravda) von Leopold Karl Goetz Professor an der Universität Bonn. 1. Band Stuttgart 1910, 2. Band Stuttgart 1911, 3. Band Stuttgart, 1912. Besprochen von Dr. Alexander Philippoff Professor emiritus an der Keiserlichen Universität Moskau. Sonderdruck aus «Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft» – Bd. XXXI. – Heft 3.

- ²⁹⁴ Эверс Иоганн Филипп Густав своего часу був професором і ректором Дерптського університету. Свої праці публікував німецькою мовою, серед них: «Про джерела Правди Ярославовичів» (1808 р.), «Древне руське право в історичному його розкритті» (1826 р.) /Окл. про нього див. : Зеленов М. В. Иоганн Филипп Густав Эверс. Электронный ресурс. Режим доступа : <http://www.opentextmn.ru/history/historiografy/historians/ros/?id=473>.
- ²⁹⁵ Филиппов А. Н. Указ. соч. – С. 15-16.
- ²⁹⁶ Владимирский–Буданов М. Ф. Указ. соч. – С. 24.
- ²⁹⁷ Флоровский А. В. Указ. соч. – С. 97-98.
- ²⁹⁸ Ebenda. – S. 159.
- ²⁹⁹ Филиппов А. Н. Указ. соч. – С. 10.
- ³⁰⁰ Goetz L. K. Das Russische Recht (Russkaja Pravda). – Bd. I. – S. 227.
- ³⁰¹ Ebenda. – S. 234-252.
- ³⁰² Ebenda. – S. 252-265.
- ³⁰³ Ebenda. – S. 265-269.
- ³⁰⁴ Ebenda. – S. 269.
- ³⁰⁵ Цит. за: Цайль В. Этапы развития. – С. 79.
- ³⁰⁶ Hoetzsch O. Russland als Gegner Deutschland / Hoetzsch O. – Leipzig, 1914. – 61 S.
- ³⁰⁷ Ebenda. – S. 3.
- ³⁰⁸ Ebenda. – S. 11-12.
- ³⁰⁹ Ebenda. – S. 14.
- ³¹⁰ Ebenda. – S. 16.
- ³¹¹ Ebenda. – S. 23-24.
- ³¹² Ebenda. – S. 24.
- ³¹³ Ebenda. – S. 59-60.
- ³¹⁴ Bohn T. M. Theodor Schieman.
- ³¹⁵ Hoetzsch an Kuno Graf von Westarp. Berlin, 21. Januar 1915. // Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 313.
- ³¹⁶ Fedyshyn Oleh S. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917-1918 / Fedyshyn Oleh S. – New Brunswick, New Jersey, 1971. – S. 25.
- ³¹⁷ Koenen G. Der Russland-Komplex: die Deutschen und der Osten, 1900–1945 / Koenen G. – München, 2005. – S. 135.
- ³¹⁸ Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftfragen / Borowsky Peter – Lübeck/Hamburg, 1970. – S. 40; Borowsky P. Paul Rorbach und die Ukraine. Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem / Borowsky Peter. // Deutschland in den Weltpolitikdes 19. und 20. Jahrhundert. – Düsseldorf : Bertelsmann, 1973. – S. 461-473; Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914-1939 / Golczewski Frank – Paderborn, München, Wien, Zürich : Ferdinand Schöningh, 2010. – S. 41-47.
- ³¹⁹ Cleinow G. Das Problem der Ukraine / Cleinow G. – Wien, 1915. – 23 s.; Notzel K. Die Unabhängigkeit der Ukraine als einzige Rettung von der russischen Gefahr / Notzel K. – München, Leipzig, 1915. – 37 S.; Ostwald P. Die Ukraine und die Ukrainische Bewegung. Kriegshefte aus dem Industriebezirk / Ostwald P. – Essen, 1916. – 38 S.; Verax Der Weltkrieg und das ukrainische Problem. Ein Beitrag zur Aufklärung der gegenwärtigen Politischen Lage / Verax. – Berlin, 1915. – 64 S.
- ³²⁰ Die Ukraine / Beitr. von Alexandr Barwinskyi, Paul Cremer, Eugen Lewicky. – Berlin : Schwetschke, 1916. – 104 S.
- ³²¹ Voigt G. Otto Hoetzsch 1876–1946. – S. 94-95.
- ³²² Heller J. Die russische Gefahr im deutschen Hause / Joahan Heller. – Stuttgart, 1917. – 94 S.
- ³²³ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 224-225.
- ³²⁴ Voigt G. Otto Hoetzsch 1876–1946. – S. 112-113.
- ³²⁵ Koenen G. Der Russland-Komplex. – S. 135.

- ³²⁶ Rorbach P. Unseres Kriegziels im Osten und die russische Revolution / Paul Rorbach. Weimer : Duncker, 1917. – 29 S.
- ³²⁷ Готьє Ю. В. Последний том книги Теодора Шиманна о Николае I / Готьє Ю. В. // *Анналы*. – 1924. – №4. – С. 262-267.
- ³²⁸ Тарле Е. В. Теодор Шиманн / Е. В. Тарле // *Дела и дни*. – 1921. – №2. – С. 192.
- ³²⁹ Там же. – С. 193.
- ³³⁰ Goetz L. K. Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters / Leopold Karl Goetz. Hamburg : L. Friederichsen, 1916. – 394 S.
- ³³¹ Покровский В. С. Договор Великого Новгорода с Готландом и немецкими городами 1189-1195 гг. как памятник международного права / Покровский В. С. *Электронный ресурс*. Режим доступа: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1127902>.
- ³³² Jireček K. Geschichte der Serben / Jireček K. – Bd. 2. – Gotha, 1918. – S. VI.
- ³³³ Там само. – С. 97.
- ³³⁴ Stoy M. Die russische Revolution von 1917. – S. 228.
- ³³⁵ Salomon R. Leopold Karl Goetz. Ein Nachruf / Salomon R. // *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte* – 1931. – Bd. V. (N. F., Bd. 1). – S. 477.

Розділ II

«Непідкорена» Східна Європа в інтерпретаціях австрійських і німецьких дослідників у період з кінця Першої світової війни до захоплення влади нацистами

- ³³⁶ Prof. Dr. phil. Karl Stählin // *Professorenkatalog der Universität Leipzig*. Режим доступа: http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Staehlin_343.
- ³³⁷ Camphausen G. Die wissenschaftlichehistorische Rußlandforschung. – S. 17.
- ³³⁸ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 162-164.
- ³³⁹ Stählin K. Reisebericht aus Russland, 1910. Briefe an seine Frau [Текст] / Karl Stählin. – Diessen ; Ammersee : Happach, 1968. – 180 S.
- ³⁴⁰ Stählin K. Über Rußland, die russische Kunst und den großen Dichter der russischen Erde [Толстой]. – Heidelberg, 1913. – 265 S.
- ³⁴¹ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 167.
- ³⁴² Stählin K. Jacob v. Stählin / Stählin K. – Leipzig, 1920. – 48 S.
- ³⁴³ Stählin K. Persönlichkeiten und Reformbewegungen im Zeitalter der ersten Romanows. – Bonn, 1919. – 22 S.
- ³⁴⁴ Stählin K. Russland / Karl Stählin // *Deutschland und der Friede* / Hrsg. W. Goetz. – Berlin, Leipzig, 1918. – S. 238-257; Stählin K. Die russische Revolution / Karl Stählin // *Schriften der Deutschen Gessellschaft für Politik an der Universität Halle – Wittenberg*. – H. 1. – Bonn, Leipzig, 1920. – S. 99-125.
- ³⁴⁵ Бонвеч Б. Исследователь России Отто Гётч. – С. 237.
- ³⁴⁶ Liszkowski U. Osteuropaforschung und Politik. – Bd. 2. – Berlin, 1988. – S. 293.
- ³⁴⁷ Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 191.
- ³⁴⁸ Schellakowski J. Otto Hoetzsch. Ostdeutsche Biographie. Persönlichkeiten des historischen deutschen Ostens. *Электронный ресурс*: Режим доступа: www.ostdeutsche-biographie.de.
- ³⁴⁹ Meyer K. Osteuropäische Geschichte. – S. 560.
- ³⁵⁰ Ebenda. – S. 562.
- ³⁵¹ Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 190.
- ³⁵² Ebenda. – S. 189.
- ³⁵³ Epstein F. T. Hamburg und Osteuropa. – S. 79.
- ³⁵⁴ Про Ф. Епштайна див докл.: Бонвеч Б. Фриц Теодор Эпштайн – ученый и учитель / Бернд Бонвеч // *Харківський історіографічний збірник*. – Вип. 10. – Харків, 2010. – С. 323–324.

- ¹⁵⁵ Irmischer J. Südosteuropaforschung des deutschen Imperialismus. Institutionelle Probleme und politische Zusammenhänge / Irmischer Johannes // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1981. – Bd. 25. – 1. – S. 134.
- ¹⁵⁶ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 129.
- ¹⁵⁷ Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung. – S. 151.
- ¹⁵⁸ Ebenda. – S. 154.
- ¹⁵⁹ Kuebart F. Zur Entwicklung – S. 669; Geyer D. Georg Sacke. // Deutsche Historiker. – Bd. 5. – S. 117-129.
- ¹⁶⁰ Geyer D. Werner Markert zum Gedächtnis. 3. Dezember 1905 – 25. März 1965 / Geyer D. // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1965. – N.F. 13. – S. 481-486.
- ¹⁶¹ Markert W. Eine Politische Soziologie in Rußland. // Archiv für Kulturgeschichte. – Bd. 23. – Köln, Weimer, Wien, 1933. – S. 255-274.
- ¹⁶² Das Osteuropa-Institut zu Breslau. – Breslau, 1941. – S. 9-10.
- ¹⁶³ UAW, PA. Martin Winkler. Lebenslauf. 1/045.
- ¹⁶⁴ Ebenda.
- ¹⁶⁵ Augustynowicz Ch. Martin Winkler (1893-1982) // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 200-201.
- ¹⁶⁶ UAW, PA. Martin Winkler. Lebenslauf. 1/045.
- ¹⁶⁷ Augustynowicz Ch. Martin Winkler. – С. 208-209.
- ¹⁶⁸ Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 154-155.
- ¹⁶⁹ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 228-229.
- ¹⁷⁰ Zernack K. Deutschland und der Osten als Problem der historischen Forschung in Berlin. // Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert. – Berlin, 1992. – S. 585.
- ¹⁷¹ Meinert H. Erinnerungen an Albert Brackmann. // Historische Zeitschrift. – 1955. – Bd. 180. – H. 3. – S. 655-656.
- ¹⁷² Schöbel T. Albert Brackmann und die Publikationsstelle Berlin-Dahlem. // Dahlemer Erinnerungsorte. – Berlin, 2007. – S. 231-232.
- ¹⁷³ Mühle E. Der europäische Osten in der Wahrnehmung deutscher Historiker. Das Beispiel Hermann Aubin. // Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert. – Göttingen, 2006. – S. 112.
- ¹⁷⁴ Ebenda. – S. 119.
- ¹⁷⁵ Voigt Otto Hoetzsch – S. 1780-179.
- ¹⁷⁶ Golczewski F. Deutsche und Ukrainer. – S. 536, 538.
- ¹⁷⁷ PAAA, R 65800 (1920–1932). Protokoll vom Juni 1920. – S. I-V.
- ¹⁷⁸ PAAA, R 65800 (1920–1932). Protokoll vom Juni 1920. – S. I-V.
- ¹⁷⁹ Zernack K. Deutschland und der Osten als Problem der historischen Forschung in Berlin. – S. 578.
- ¹⁸⁰ PAAA, R 65800 (1920–1932). Einladung zum Feier des 100. Geburtstages Dosojewskis.
- ¹⁸¹ Бонвеч Б. Исследователь России Отто Гётч. – С. 235-236.
- ¹⁸² АРАН, ф. 1759, оп. 4, д. 21, л. 3.
- ¹⁸³ АРАН, ф. 1759, оп. 4, д. 293, л. 1 об.
- ¹⁸⁴ АРАН, ф. 1759, оп. 4, д. 225, л. 1 об.
- ¹⁸⁵ АРАН, ф. 1759, оп. 4, д. 36, л. 1-3, д. 21, л. 3.
- ¹⁸⁶ Кайт Л. Неделя советских историков в Берлине / Кайт Л. // Известия. – 07.07.1928 г.; Минц И. М. Марксисты на исторической неделе в Берлине и XI Международном конгрессе историков в Норвегии / Минц И. М. // Историк-Максист – 1928. – № 9. – С. 84-88; Историческая неделя в Берлине. // Архивное дело. – 1928. – №2. – С. 84; Пашуканис Е. Б. Неделя советских историков в Берлине / Пашуканис Е. Б. // Вестник коммунистической академии. – 1929. – №30. – С. 58-61.

- ³⁸⁷ Jonas H. Bericht. Die Russischer Historikerwoche und die Ausstellung „Die Geschichtswissenschaft in Sowjetrußland 1917-1927 / Hans Jonas // Osteuropa – 1928- H. 11 – S. 761.
- ³⁸⁸ Бонвеч Б. Исследователь России Отто Гётч. – С. 238.
- ³⁸⁹ PAAA, R 65800 (1920-1932). Brief DgZSO an das Auswärtigen Amt von 30. August 1928.
- ³⁹⁰ Машкин М. Н.К 100-летию со дня рождения Отто Гётча. – С. 320.
- ³⁹¹ PAAA, R 65800 (1920-1932). Vorläufigen Abkommen zwischen der wissenschaftlichen Hauptverwaltung der Georgischen sozialistischen Sowjetrepublik und DgZSO und der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft zu Berlin.
- ³⁹² PAAA, R 65800 (1920-1932). Der Brief an den Botschafter des Deutschen Reichs Herrn Dr. Dirksen von 4. Januar 1930.
- ³⁹³ PAAA, R 65800 (1920-1932). Zalungen des Auswärtigen Amts für osteuropäische Organisationen. Stand von 1. Juli 1930.
- ³⁹⁴ PAAA, R 65800 (1920-1932). Die deutsche Ausgabe russischer Historikerarbeiten und der grossen Aktenpublikation den russischen Archive über des russische Aussenpolitik.
- ³⁹⁵ Kohlstruck M. Salonbolschewist und Pionier der Sozialforschung / Kohlstruck M. // Osteuropa. – Jg. 55. – 2005. – № 5. – S. 29-30.
- ³⁹⁶ Menert K. Russlandfahrt, Herbst. – S. 72-73.
- ³⁹⁷ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 202.
- ³⁹⁸ Ebenda. – S. 173.
- ³⁹⁹ Epstein F. T. Hamburg und Osteuropa. – S. 79.
- ⁴⁰⁰ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 144-145.
- ⁴⁰¹ Ленинградская правда. – 1925. – 3 сентября; Известия. – 1925. – 8 сентября; Правда. – 1925. – 8 сентября; Ленинградская правда. – 1925. – 8 сентября.
- ⁴⁰² Voigt G. u. E. Einleitung / Gerd und Erika Voigt // Winkler M. Zwischen Moskau und Archangelsk : meine erste Reise in der Sowjetunion im Jahre 1924. – Berlin, 1996. – S. 13.
- ⁴⁰³ Augustynowicz Ch. Martin Winkler. – S. 202-203.
- ⁴⁰⁴ Voigt G. Martin Winkler. Ein deutscher Russlandhistoriker, 23.12.1893-3.08.1982. Zu seinem 100. Geburtstag. // Berliner Jb. für osteuropäische Geschichte. – 1994. №1. – S. 153.
- ⁴⁰⁵ Voigt G. Martin Winkler. – S. 155.
- ⁴⁰⁶ Hanisch E. Vorwort / Hanisch E. // Jahresberichte für Kultur und Geschichte der Slaven. Bd. 1. – Breslau, 1924 (ohne Seiten).
- ⁴⁰⁷ Hoetzsch O. Deutschland und Russland. Ein Wort zur Einführung. // Osteuropa. – 1925/26. – I. – S. 2; передрук: Osteuropa. Jg. 25. – 1975. – A 434-440; Hoetzsch O. Einleitung zum ersten Band der Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. N.F. – 1931. – I. – S. 3.
- ⁴⁰⁸ PAAA, R 65800 (1920-1932). Zalungen des Auswärtigen Amts für osteuropäische Organisationen. Stand von 1. Juli 1930.
- ⁴⁰⁹ Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 187.
- ⁴¹⁰ Epstein F. T. Otto Hoetzsch und sein «Osteuropa». 1925-1930 / Fritz Epstein // Osteuropa. – 1975. – Bd. 25. – S. 543, 545.
- ⁴¹¹ Hoetzsch O. Zum Andenken an den Grafen Brockdorf-Rantzau / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – 1928. – H. 2. – S. 73.
- ⁴¹² ОАА. Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Андреасом Каппелером. Записано в м. Відень, 18.05.2010 р.
- ⁴¹³ ОАА. Лист-відповідь професора-емерита Майнцького університету Ервіна Оберлендера від 10.06.2011.
- ⁴¹⁴ ОАА. Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Андреасом Каппелером. Записано в м. Відень, 18.05.2010 р.

- ⁴¹⁵ Conze W. Ostmitteleuropa: von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert / Werner Conze. Hrsg. und mit einem Nachw. von Klaus Zernack. – 2., unveränd. Aufl. – München: Beck, 1993. – S. 1-2.
- ⁴¹⁶ Wirsing G. Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft. – Jena, 1931. – 329 S.
- ⁴¹⁷ Lemberg H. Die politische und historische Dimension des Begriffs "Zwischeneuropa". // Schwierige Nachbarschaften. Die Ostpolitik der Staaten Ostmitteleuropas seit 1989. / Hrsg. Ziemer K. – Marburg, 2001. – S. 1-12.
- ⁴¹⁸ Kaser K. Südosteuropäische Geschichte. – S. 21.
- ⁴¹⁹ Hoetzsch O. Deutschland und Russland // Osteuropa. Jg. 25. – 1975. – A. 434-440.
- ⁴²⁰ Hoetzsch O. Deutschland und Russland. – S. 2; передрук: Osteuropa. Jg. 25. – 1975. – A. 434-440.
- ⁴²¹ Unser J. "Osteuropa". Biographie einer Zeitschrift. // Osteuropa. – 1975. – Jg. 25. – H. 8/9. – S. 600.
- ⁴²² Waurick B. Die heutige Mongolei / Bernhard Waurick // Osteuropa. – 1928. – Jg. 4. – H. 3. S. 147-148.
- ⁴²³ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 170.
- ⁴²⁴ Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 193.
- ⁴²⁵ Meyer K. Osteuropäische Geschichte. – S. 563.
- ⁴²⁶ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 172, 202.
- ⁴²⁷ Kappeler A. Die Ukraine in der deutschsprachigen Historiographie / Andreas Kappeler // Der schwierige Weg zur Nation : Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine / Andreas Kappeler. – Wien ; Köln ; Böhlau, 2003. – S. 59.
- ⁴²⁸ Krupnyckij B. (Krupnitsky) Johann Christian v. Engel und die Geschichte der Ukraine / B. Krupnyckij. – Berlin, 1931. – S. 75-110. – Sonderdruck aus Abhandlungen des Ukrainisch-Wissenschaftlichen Institutes Berlin, 1931.
- ⁴²⁹ Epstein F. T. Hamburg und Osteuropa. – S. 67-68.
- ⁴³⁰ Ebenda. – S. 80.
- ⁴³¹ Fischer A. Bonn. Seminar für Osteuropäische Geschichte. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz. – S. 63.
- ⁴³² Winkler M. Zwischen Moskau und Archangelsk : meine erste Reise in der Sowjetunion im Jahre 1924 / M. Winkler. [(Hrsg.) und eingel. von Gerd und Erika Voigt.] – Berlin: Edition Ost, 1996. – S. 40.
- ⁴³³ Augustynowicz Ch. Martin Winkler. – C. 208-209.
- ⁴³⁴ Danilewsky N. J. Russland und Europa / Danilewsky N. J. – Stuttgart, Berlin, 1920. – 329 S.
- ⁴³⁵ Taube M. F. Rußland und Westeuropa: Rußlands historische Sonderentwicklung in der europäischen Völkergemeinschaft / Michael Freiherrn von Taube. – Berlin, 1928. – 63 S.
- ⁴³⁶ Trubetzkoy N. S. Europa und die Menschheit / N. S. Trubetzkoy. Aus d. Russ. übers. v. S. O. Jacobsohn ; F. Schlömer. Mit e. Vorw. v. Otto Hoetzsch. – München : Drei Masken Verl., 1922. – 107 S.
- ⁴³⁷ Trubetzkoy N.S. Europa und die Menschenheit / Trubetzkoy N. S. – München, 1922. – S. 7.
- ⁴³⁸ Hoetzsch O. Deutschland und Russland. – S. 4; передрук: Osteuropa. Jg. 25. – 1975. – A. 437
- ⁴³⁹ Stählin K. Russland und Europa / Karl Stählin // Historische Zeitschrift. – Bd. 132. – 1925. – S. 197-242.
- ⁴⁴⁰ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 179.
- ⁴⁴¹ Stählin K. Russland und Europa. – S. 197.
- ⁴⁴² Ebenda. – S. 198.
- ⁴⁴³ Ebenda. – S. 199.
- ⁴⁴⁴ Ebenda. – S. 202.
- ⁴⁴⁵ Willy A. Karl Stählin zum Gedächtnis. // Historische Zeitschrift – 63 – 1941. – S. 82.

- ⁴⁴⁶ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 175.
- ⁴⁴⁷ Stählin K. Russland und Europa. – S. 227, 244.
- ⁴⁴⁸ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 228.
- ⁴⁴⁹ Stählin K. Die Russische Revolution. – S. 104.
- ⁴⁵⁰ Stählin K. Die Russische Revolution. – S. 124-125.
- ⁴⁵¹ Stählin K. Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart. – Bd. 3. – S. 402.
- ⁴⁵² Ebenda. – S. 131, 137.
- ⁴⁵³ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 198.
- ⁴⁵⁴ Salomon R. Zwei russische Revolutionjubiläen. 1825-1905-1925. // Osteuropa – 1925/1926 – Jg. 1. – H. 3. – S. 158-166.
- ⁴⁵⁵ Salomon R. Zur Lage der Geschichtswissenschaft in Russland. // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. N.F. – Bd. 2. – 1932. – S. 385-402.
- ⁴⁵⁶ Epstein F. T. Hamburg und Osteuropa. – S. 78.
- ⁴⁵⁷ Peter von Meyendorff : ein russischer Diplomat an den Höfen von Berlin und Wien, politischer und privater Briefwechsel 1826-1863 / Hrsg. und eingel. von Otto Hoetzsch. In 3 Bde. – Berlin, 1923.
- ⁴⁵⁸ Erinnerungen / Graf Witte. Mit einer Einl. von Otto Hoetzsch. Ins Dt. übertr. von Herbert v. Hoerner – Berlin : Ullstein, 1923. – 580 S.
- ⁴⁵⁹ Hoetzsch O. Russland und Osteuropa. Monatsübersichten / Hoetzsch O. // Osteuropa. Jg. 3. – 1928. – H. 12. – S. 785.
- ⁴⁶⁰ Hoetzsch O. Russland und Osteuropa. Monatsübersichten / Hoetzsch O. // Osteuropa. Jg. 4. – 1929. – H. 9. – S. 593.
- ⁴⁶¹ Hoetzsch O. Russland und Osteuropa. Monatsübersichten / Hoetzsch O. // Osteuropa. Jg. 6. – 1930. – H. 2. – S. 109.
- ⁴⁶² Zeitzeff L. Sowjetrussland als Ständestaat / Leo Zeitzeff // Osteuropa. – Jg. 6. – 1930. – H. 2. – S. 108.
- ⁴⁶³ Menert K. Russlandfahrt, Herbst 1931 / K. Menert // Osteuropa. – [Jg. 7] 1931, Hh. 2. – S. 72-73.
- ⁴⁶⁴ Menert K. Die russische Hochschulreform 1930 / Menert Klaus // Osteuropa – 1931 – Jg. 6. – H. 5. – S. 258.
- ⁴⁶⁵ Ebenda. – S. 270.
- ⁴⁶⁶ Menert K. Russlandfahrt. – S. 85.
- ⁴⁶⁷ Hoetzsch O. Die osteuropäischen Randstaaten im zehnten Jahren ihre Bestehens / Hoetzsch O. // Osteuropa. – Jg. 3. – 1928. – H. 12. – S. 822–823.
- ⁴⁶⁸ Hoetzsch O. Die osteuropäischen Randstaaten // Osteuropa. – Jg. 3. – 1928. – H. 12. – S. 832; Hoetzsch O. Polen. // Osteuropa. – Jg. 5. – 1929. – H. 3. – S. 157–158.
- ⁴⁶⁹ Hoetzsch O. Die osteuropäischen Randstaaten im zehnten Jahren ihre Bestehens / Hoetzsch O. // Osteuropa. – Jg. 3. – 1928. – H. 12. – S. 819.
- ⁴⁷⁰ Ebenda. – S. 820-822.
- ⁴⁷¹ Ebenda. – S. 831-832.
- ⁴⁷² Hoetzsch O. Polen aussenpolitische Stellung / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 6. – 1931. – H. 7. – S. 390.
- ⁴⁷³ Büchler v. O. Diktatur und Verfassungsänderung in Litauen / Oskar von Büchler // Osteuropa. – Jg. 4. – 1928. – H. 3. – S. 166-170.
- ⁴⁷⁴ ОАА, Лист—відповідь професора-емерита Майнцького університету Ервіна Оберлендера від 10.06.2011 р.
- ⁴⁷⁵ Goetz L. K. Volkslied und Volksleben der Kroaten und Serben. – Heidelberg, 1936. – 226 S.
- ⁴⁷⁶ Winkler M. Peter Jakovlevič Caadaev. Ein Beitrag zur russischen Geistgeschichte des 19. Jahrhunderts. Berlin, Königsberg, 1927. – 106 S.

- ⁴⁷⁷ Winkler M. Die Ikone als Quelle zur russischen Kulturgeschichte / Martin Winkler // Osteuropa. – 1929. – H. 7/8. – S. 453-459.
- ⁴⁷⁸ Augustynowicz Ch. Martin Winkler. – S. 203.
- ⁴⁷⁹ Cleinow G. Die Grundlagen der Nationalitätenpolitik in Russisch-Zentralasien / Georg Cleinow // Osteuropa. – Jg. 4. – 1929. – H. 9. – S. 572-573.
- ⁴⁸⁰ Ebenda. – S. 567-568.
- ⁴⁸¹ Hanisch E. Ukrainisches / Erdmann Hanisch // Jahrbücher für Geschichte und Kultur der Slaven. – 1925. – N.F. – Bd. 1. – H. 1. – S. 204.
- ⁴⁸² Барвінська П. І. Формування образу Східної Європи в працях істориків Веймарської республіки / П. І. Барвінська // Історична Панорама. – Чернівці, 2009. – Вип. 9. – С. 146.
- ⁴⁸³ Bauer O. Die Österreichische Revolution. – Wien, 1923. – S. 61.
- ⁴⁸⁴ Stourzh G. Erschütterung und Konsolidierung des Österreichbewußtsein – vom Zusammenbruch der Monarchie zur Zweiter Republik. // Was heißt Österreich. / Hrsg. G. Plaschka u.a. – Wien, 1995. – S. 290, 293.
- ⁴⁸⁵ Stourzh G. Vom Reich zur Republik. Studien zum Österreichbewusstsein im 20. Jahrhundert. – Wien, 1990. – S. 27.
- ⁴⁸⁶ UAW, PA. Carl Patsch. Protokoll der Sitzung der Kommission am 3. Dezember 1920.
- ⁴⁸⁷ Ebenda.
- ⁴⁸⁸ UAW, PA. Carl Patsch. Protokoll der Sitzung der Kommission am 13. Dezember 1920.
- ⁴⁸⁹ UAW, PA. Carl Patsch. Kommissionsberichte über Wiederbesetzung der Lehrkanzler nach Prof. Jireček vom 29 Januar 1921.
- ⁴⁹⁰ Ebenda.
- ⁴⁹¹ Leitsch W. Das Seminar. – S. 134.
- ⁴⁹² UAW, PA. Carl Patsch. Kommissionsberichte über Wiederbesetzung der Lehrkanzler nach Prof. Jireček vom 29 Januar 1921.
- ⁴⁹³ Ebenda.
- ⁴⁹⁴ Leitsch W. Das Seminar. – S. 157; Haselsteiner H. Karl Patsch (1865-1945). //Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 190.
- ⁴⁹⁵ Leitsch W. Das Seminar. – S. 157.
- ⁴⁹⁶ Haselsteiner H. Karl Patsch. – S. 189.
- ⁴⁹⁷ Schwarz I. Alois Hajek (1889-1966) // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 167, 172.
- ⁴⁹⁸ Барвінська П. І. Жінки в історичній науці німецькомовного простору в 30–60-і роки ХХ століття: Хедвіга Фляйшхакер // Матеріали П'ятої міжнародної конференція “Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє”, 3-5 листопада 2011р., м. Київ: Університетське видавництво "Пульсари", 2011. – С. 300-306.
- ⁴⁹⁹ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943-1945. – Berlin, 1994. – S. 159.
- ⁵⁰⁰ Masohl W. Fleischchaker Hedwig // Wissenschaftlerinnen in und aus Österreich: Leben, Werk, Wirken. – Wien, Köln, Weimar : Böhlau Verlag, 2002. – S. 179.
- ⁵⁰¹ Fleischchaker H. Russland zwischen zwei Dynastien 1598-1613. – Baden b. Wien : Rohrer, 1933. – 207 S.
- ⁵⁰² Jagoditsch R. Die Lehrkanzler für slawische Philologie. – S. 43.
- ⁵⁰³ Schmid H. F. Autobiographie. // Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen. – Bd. 2. Schlern-Schriften 69. – Innsbruck, 1951. – S. 209.
- ⁵⁰⁴ Ebenda. – S. 210.
- ⁵⁰⁵ Schwarz I. Heinrich Felix Schmid und Bulgarien während des Ersten Weltkrieges. // Österreichische Osthefte. 2001. – S. 405-424.
- ⁵⁰⁶ Stoy M. Heinrich Felix Schmid (1896-1963). // Osteuropäische Geschichte in Wien. 1. – S. 275.
- ⁵⁰⁷ Schmid H. F. Autobiographie. – S. 212.

- ⁵⁰⁸ Schmid H. F. Die Nomokanon – Übersetzung des Methodius. Veröffentlichungen des Baltischen und Slawischen Instituts an der Universität Leipzig – Leipzig, 1922.
- ⁵⁰⁹ Schwarz I. Alois Hajek (1889-1966). // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 167, 172, 176-178.
- ⁵¹⁰ Haselsteiner H. Karl Patsch. – S. 196.
- ⁵¹¹ Supan A. Hans Uebersberger // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 108.
- ⁵¹² Verzeichnis des Dissertanten // Leitsch W., Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907 – 1948. – Wien; Köln; Graz, 1983. – S. 268-278.
- ⁵¹³ Leitsch W., Stoy M. Das Seminar. – S. 134.
- ⁵¹⁴ Каппелер А. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті (1907-1945 рр.) // Австрія і Україна у контексті європейської інтеграції співробітництва. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції – Відень – Київ, 2005. – С. 123.
- ⁵¹⁵ Там само. – С. 127.
- ⁵¹⁶ Kappeler A. Hans Koch (1894-1959) // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 229-231
- ⁵¹⁷ Leitsch W., Stoy M. Das Seminar. – S. 164.
- ⁵¹⁸ Ebenda. – S. 165.
- ⁵¹⁹ Supan A. Hans Uebersberger. – S. 115.
- ⁵²⁰ Leitsch W. Das Seminar. – S. 121.
- ⁵²¹ Supan A. Hans Uebersberger. – S. 127.
- ⁵²² AÖAW, BG 10.01, PA Hans Uebersberger. Schmid F. H. Hans Uebersberger Nachruf – Wien, 1963. – S. 403.
- ⁵²³ Koch H. Die russische Orthodoxie im Petrinischen Zeitalter. Ein Beitrag zur Geschichte westlicher Einflüsse auf das ostslavische Denken. – Breslau und Oppeln : Priebatsch's Buchhandlung, 1929. – 190 S.
- ⁵²⁴ Ebenda. – S. 78-85.
- ⁵²⁵ Ebenda. – S. 7.
- ⁵²⁶ Ebenda. – S. 186.
- ⁵²⁷ Ebenda. – S. 22.
- ⁵²⁸ Koch H. Die orthodox-autokephale Kirche der Ukraina / Hans Koch // Osteuropa. – 1928. H. 12. – S. 835-837.
- ⁵²⁹ Ebenda. – S. 846.
- ⁵³⁰ Ebenda. – S. 841.
- ⁵³¹ Ludat H. Heinrich Felix Smid. In Memorien / H. Ludat // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas – 1963. – N.F.– Bd. 11. – S. 472-474.
- ⁵³² Schmid H. F. Bemerkungen zu den versichernde Ausführungen O. Grünenthals // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven – N. F. Bd. II. – H. 1. – S. 90.
- ⁵³³ AÖAW, BG 10.01, PA Hans Uebersberger. Schmid F. H. Hans Uebersberger Nachruf – Wien, 1963. – S. 404.
- ⁵³⁴ Schmid H. F. Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik: ein Programm / H. F. Schmid u. R. Trautmann. – Leipzig: Haessel, 1927. – S. 10-11.
- ⁵³⁵ Ebenda. – S. 16.
- ⁵³⁶ Ebenda. – S. 18.
- ⁵³⁷ Ebenda. – S. 25.
- ⁵³⁸ Ebenda. – S. 71.
- ⁵³⁹ Ebenda. – S. 10-11.
- ⁵⁴⁰ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 228.
- ⁵⁴¹ Zietirt nach: Epstein F. T. Hamburg und Osteuropa. – S. 71.
- ⁵⁴² Stoy M. Heinrich Felix Schmid (1896–1963). – S. 288.
- ⁵⁴³ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 246.

- ⁵⁴⁴ Supan A. Hans Uebersberger. – S. 91-92.
⁵⁴⁵ Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 247.
⁵⁴⁶ UAW. PA Martin Winkler Kommissionsbericht.
⁵⁴⁷ Ebenda.
⁵⁴⁸ Leitsch W. Das Seminar. – S. 177-178.
⁵⁴⁹ Ebenda. – S. 9.
⁵⁵⁰ UAW. PA Martin Winkler. Kommissionsbericht.
⁵⁵¹ Leitsch W. Das Seminar. – S. 178.
⁵⁵² Voigt G. Martin Winkler. Ein deutscher Russlandhistoriker, 23.12. 1893 – 3.8.1982. Zu seinem 100. Geburtstag. // Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. – 1994. №1. – S. 155.
⁵⁵³ Ebenda. – S. 153.
⁵⁵⁴ Leitsch W. Das Seminar. – S. 183.
⁵⁵⁵ Voigt G. Martin Winkler. – S. 156.
⁵⁵⁶ Барвінська П. І. Створення історичного образу Східної Європи в науково-освітньому середовищі Австрії у міжвоєнний період / П. І. Барвінська // Іст. архів. Наукові студії : зб. наук. пр. – Миколаїв, 2009. – Вип. 3. – С. 10-13.

Розділ III

Східна Європа як «життєвий простір» для німців у «наукових» концепціях академічної спільноти Третього рейху

- ⁵⁵⁷ Rola wschodnich instytutów w realizacji politycznych planów rzeszy niemieckiej. (W świetle badań nad działalnością Osteuropa-Institut we Wrocławiu w latach 1918-1945) / Opr. Zygmunt Szuszkiewicz. – Warszawa, 1974. – S. 2.
⁵⁵⁸ Kohlstruck M. «Salonbolschewist» und Pionier der Sozialforschung. Klaus Mehnert und die Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas 1931–1934 / Kohlstruck M. // Osteuropa – 2005. – Jg. 55. – H. 12. – S. 47.
⁵⁵⁹ Beyrau D. Ein unauffälliges Drama. Die Zeitschrift “Osteuropa” im Nationalsozialismus. // Osteuropa – 2005. – Jg. 55. – H. 5.– S. 60.
⁵⁶⁰ PAAA, R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Denkschrift über Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa von 7. Juli 1933.
⁵⁶¹ 21820 – Nachlass Georg Sacke
//http://www.archiv.sachsen.de/archive/leipzig/4153_3231383230.htm.
⁵⁶² Brandon R. “Politische Einstellung: Jude” Wolfgang Johannes Leppmann (1902-1943). // Osteuropa. – 2005. – Jg.55. – H. 12. – S. 87-99.
⁵⁶³ Rola wschodnich instytutów. – S. 18.
⁵⁶⁴ Camphausen G. Die wissenschaftliche. – S. 134-135.
⁵⁶⁵ Braun Friedrich (Fëdor Aleksandrovic) 1862-1942. // Sächsische biographie. // [http://saebi.isgv.de/biografie/Friedrich_Braun_\(1862-1942\)](http://saebi.isgv.de/biografie/Friedrich_Braun_(1862-1942)).
⁵⁶⁶ Camphausen G. Die wissenschaftliche. – S. 164, 166.
⁵⁶⁷ Unser J. “Osteuropa”. Biographie einer Zeitschrift. – S. 585.
⁵⁶⁸ Der Vorstand der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde. Dank an Klaus Menert / Der Vorstand der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde // Osteuropa – 1975. – Jg. 25. – H. 10. – S. 817.
⁵⁶⁹ Kleßmann Ch. Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik. // Wissenschaft im Dritten Reich / hgsg v. Lundgreen P. Frankfurt a. M., 1985. – S. 362.
⁵⁷⁰ Camphausen G. Die wissenschaftliche. – S. 17.
⁵⁷¹ Heppel H. Erinnerungen an Otto Hoetzsch. // Osteuropa. – 1975. – 25 Jg.– Heft 8/9. – S. 628-629.
⁵⁷² Hoetzsch O. Zur Einführung // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – Bd. VIII. (N.F. Bd. IV). – H. 1. – 1933. – S. 1-3.

- ⁵⁷³ PAAA, R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Aufzeichnung. Berlin den 9. Oktober 1933.
- ⁵⁷⁴ PAAA, R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Vermerker zu VI W 14.07.
- ⁵⁷⁵ Fünfzig Jahre Osteuropa-Studie. – S. 25.
- ⁵⁷⁶ Deutschland und Polen : Beiträge zu ihren geschichtl. Beziehgn / hrsg. von Albert Brackmann München ; Berlin : Oldenbourg, 1933. – 273 S.
- ⁵⁷⁷ Schöbel T. Albert Brackmann. – S. 232.
- ⁵⁷⁸ Voigt R. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943 – 1945. – Berlin, 1994. S. 241.
- ⁵⁷⁹ Supan A. Hans Uebersberger. – S. 95-96.
- ⁵⁸⁰ Camphausen G. Die wissenschaftliche. – S. 115.
- ⁵⁸¹ Burkert M. Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. – Wiesbaden, 2000. – S. 191, 194.
- ⁵⁸² Kappeler A. Hans Koch. – S. 233-235.
- ⁵⁸³ Augustinowicz Ch. Martin Winkler. – S. 209.
- ⁵⁸⁴ Camphausen G. Die wissenschaftliche. – S. 59-61, 65.
- ⁵⁸⁵ Unser J. "Osteuropa". Biographie einer Zeitschrift. – S. 590.
- ⁵⁸⁶ Ерусалимский А. С. Судьба профессора Гетча. – Правда. – 1935. – 11 июня (№ 159). С. 5.
- ⁵⁸⁷ PAAA, R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa.
- ⁵⁸⁸ Unser J. "Osteuropa". Biographie einer Zeitschrift. – S. 590.
- ⁵⁸⁹ Voigt Otto Hoetzsch. – S. 269.
- ⁵⁹⁰ PAAA, R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Brief an Auswärtigen Amt von 25. Mai 1935.
- ⁵⁹¹ Fünfzig Jahre Osteuropa-Studie. – S. 24.
- ⁵⁹² Halecki O. Der Begriff der osteuropäischen Geschichte. // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – Bd. IX. (N.F. Bd. V). – H. 1. – 1935. – S. 1-21.
- ⁵⁹³ Halecki O. Historia Europy – jej granice i podziały. – Lublin, 1994. – 230 S.
- ⁵⁹⁴ Доповідь була опублікована тільки через два роки і вже після виступу Я. Бідло на VII Міжнародному конгресі істориків в Варшаві: Pfitzner J. "Die Geschichte Osteuropas und die Geschichte des Slawentums als Forschungsprobleme". // Historische Zeitschrift. Bd. 150. – 1934. – S. 21-85.
- ⁵⁹⁵ Pfitzner J. "Die Geschichte Osteuropas und die Geschichte des Slawentums. – S. 76-77.
- ⁵⁹⁶ Voigt G. Otto Hoetzsch. – S. 260.
- ⁵⁹⁷ Ziel W. Slawistik an der deutschen Universität in Prag (1882-1945). – München: Verlag Otto Sagner, 1995. – S. 120.
- ⁵⁹⁸ Bidlo J. Dějiny Slovanstva. – Prag, 1927. – 291 S.
- ⁵⁹⁹ Hoetzsch O. Begriffsbestimmung und Periodisierung der osteuropäische Geschichte. // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N.F.– Bd. IV. – 1934. – H. 1. – S. 100.
- ⁶⁰⁰ Andreeva M. A. Что такое Восточная Европа и каково ее значение в изложении проф. Ярослава Бидло. // Bysantinoslavica. – R. VII. – Praha, 1937– 1937. – S. 27.
- ⁶⁰¹ Ebenda. – S. 29.
- ⁶⁰² Hoetzsch O. Begriffsbestimmung und Periodisierung. – S. 100.
- ⁶⁰³ Halecki O. Der Begriff der osteuropäischen Geschichte. – S. 11-16.
- ⁶⁰⁴ Ebenda. – S. 17.
- ⁶⁰⁵ Ebenda. – S. 20.
- ⁶⁰⁶ Halecki O. Historia Europy. – S. 129.
- ⁶⁰⁷ Hoetzsch O. Begriffsbestimmung und Periodisierung. – S. 100.
- ⁶⁰⁸ Волгин В. П. Международный конгресс историков в Варшаве. // Исторический сборник. – Вып. 1. – М., 1934. – С. 15-16.

- ⁶⁰⁹ Там само.
- ⁶¹⁰ Hoetzsch O. Begriffsbestimmung und Periodisierung. – S. 89.
- ⁶¹¹ Ebenda. – S. 100.
- ⁶¹² Ebenda. – S. 100-101.
- ⁶¹³ Ebenda. – S. 101-102.
- ⁶¹⁴ Hoetzsch O. Der deutsche Osten in Geschichte und Gegenwart. // Osteuropa und Deutschen Osten. Kleine Schriften zur ihrer Geschichte. – Berlin, 1934. – S. 428-430.
- ⁶¹⁵ Hoetzsch O. Begriffsbestimmung. S. 101-102.
- ⁶¹⁶ Florovski A. Der Gegenstand und Inhalt der “Geschichte Russlands” oder der “russische Geschichte” / Florovski A. // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N.F.– Bd. V. – 1935. – S. 321-341.
- ⁶¹⁷ Doroschenko D. Was ist osteuropäische Geschichte? (Zur Abgrenzung der ukrainischen und russischen Geschichte) / Doroschenko D. // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N.F.– Bd. V. – 1935. – S. 21.
- ⁶¹⁸ Ebenda. – S. 66.
- ⁶¹⁹ Florovski A. Der Gegenstand und Inhalt. – S. 341.
- ⁶²⁰ Ebenda. – S. 331-333.
- ⁶²¹ Ebenda. – S. 325.
- ⁶²² Ebenda. – S. 330.
- ⁶²³ Ebenda. – S. 331-333.
- ⁶²⁴ Stählin K. Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart / Karl Stählin. – Hd. 3. – Berlin [u.a.], 1935. – 552 S.
- ⁶²⁵ Stählin K. Russisch-Turkestan gestern und heute / Karl Stählin. – Berlin, Königsberg, 1935. – 56 S.
- ⁶²⁶ Markert W. Das Studium Osteuropas als wissenschaftliche und politische Aufgabe / Markert W. // Osteuropa. – 1933/34. – H. 9/4. – S. 395-401.
- ⁶²⁷ Beyrau D. Ein unauffälliges Drama. – S. 61.
- ⁶²⁸ Burkert M. Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. – S. 171.
- ⁶²⁹ Ebenda. – S. 173.
- ⁶³⁰ Барвінська П. І. Відношення нацистської Німеччини до східноєвропейських історичних студій у 1933-1935 рр. / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн.– К., 2009. – Вин. 26. – С. 114.
- ⁶³¹ Fünfzig Jahre Osteuropa-Studie. – S. 25; Osteuropa im Spiegel des Moskauer Sonderarchivs // Osteuropa Jg. 55. – 2005. – № 5. – S. 71.
- ⁶³² Osteuropa im Spiegel des Moskauer Sonderarchivs // Osteuropa Jg. 55. – 2005. – № 5. – S. 72-73.
- ⁶³³ Kłoczowski J. Przedmowa do wydania polskiego. // Halecki O. Historia Europy – jej granice i podziały. – Lublin, 1994. – S. 8-9.
- ⁶³⁴ Tevenar v. G. Partei und Staat in der UdSSR / Tevenar v. Gerchard // Osteuropa – 1935. – H.5. – S.259-267; Meier F. Übervölkerung und Bodenfrage in Polen / Friedrich Meier // Osteuropa – 1935. – H.5. – S. 268-277.
- ⁶³⁵ Maschke E. Roman Dmowski / Erich Maschke Meier F. Übervölkerung und Bodenfrage in Polen / Friedrich Meier // Osteuropa – 1935. – H.7. – S. 391-410.
- ⁶³⁶ Ebenda. – S. 407.
- ⁶³⁷ Ebenda. – S. 410.
- ⁶³⁸ Hoetzsch O. Russland und Osteuropa. Monatsübersichten / Hoetzsch O. // Osteuropa – 1935. – H.4. – S. 229.
- ⁶³⁹ Ebenda. – S. 230.
- ⁶⁴⁰ Hoetzsch O. Russland und Osteuropa. Monatsübersichten / Hoetzsch O. // Osteuropa – 1935. – H.7. – S. 426.

- ⁶⁴¹ Ebenda. – S. 429.
- ⁶⁴² Hoetzsch O. Osteuropäische Außenpolitik im Frühjahr 1935 / Otto Hoetzsch // Osteuropa 1935. – H.8. – S. 471-481.
- ⁶⁴³ Ebenda. – S. 65-66.
- ⁶⁴⁴ Hoetzsch O. Michael Hruschewskij / Hoetzsch O. // Osteuropa. – 1935. – Jg. 10. – H. 4. – S. 212.
- ⁶⁴⁵ Koch H. Dem Andenken Mychjlo Hruševsky's (29. September 1866 –25. November 1934). // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. – Bd. 11. – 1935. – S. 3-10.
- ⁶⁴⁶ Ebenda. – S. 3.
- ⁶⁴⁷ Ebenda. – S. 5-9.
- ⁶⁴⁸ Fleischchaker H. Aleksej Michajlovič und Bogdan Chmel'nickij // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. – Bd. 11. – 1935. – S. 11-52.
- ⁶⁴⁹ Ebenda. – S. 11.
- ⁶⁵⁰ Ebenda. – S. 52.
- ⁶⁵¹ Prof. Michael Hruschewskij. Sein Leben und sein Wirken. – Berlin; 1935. – 48 S.
- ⁶⁵² Camphausen G. Die wissenschaftliche historische. – S. 90-91.
- ⁶⁵³ Докл. див.: Пипер Э. Альфред Розенберг: расовая идеология войны против славянских народов / Э. Пипер // Люди между народами. – С. 87-96.
- ⁶⁵⁴ Jaspers K. Hofnung und Sorge: Schriften zur deutschen Politik. – München, 1965. – S. 44.
- ⁶⁵⁵ Burkert M. Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. – S. 199.
- ⁶⁵⁶ Harrecker S. Degradierete Doktoren : die Aberkennung der Doktorwürde an der Ludwig / S. Harrecker. – München : Herbert Utz, 2007. – S. 202.
- ⁶⁵⁷ Fleischchaker H. Die staats- und völkerrechtlichen Grundlagen der moskauischen Außenpolitik (14.-17. Jahrhundert). – Breslau, 1938. – 247 S. В 1959 г. работу было переиздано уже у ФРН.
- ⁶⁵⁸ Harders L. Von Fleiß und Sachverstand. Studentinnen und Akademikerinnen an der Philosophischen Fakultät / L. Harders // Der Berliner Universität in der NS-Zeit : Strukturen und Personen. – Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 2005. – Bd. 1. – S. 200.
- ⁶⁵⁹ Vogt A. Studentinnen und Akademikerinnen an der Mathematisch-Naturwissenschaften Fakultät // Der Berliner Universität in der NS-Zeit: Strukturen und Personen. Bd. 1. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 2005. – S. 189.
- ⁶⁶⁰ Harders L. Von Fleiß und Sachverstand. – S. 193-204.
- ⁶⁶¹ Torke H. J. Werner Philipp zum 75. Geburtstag am 13. März 1983 / Hans Joachim Torke // Jb. für Geschichte Osteuropas – 1983. – N.F. 31. – S. 159.
- ⁶⁶² Rhode G. Horst Jablonowski 1914-1970. Ansprache bei der Trauerfeier in Bonn am 10.11.1970 / Gotthold Rhode // Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze / Hrsg. Irene Jablonowski, Friedhelm Keiser – Köln, Wien : Böhlau Verlag, 1972. – S. 443
- ⁶⁶³ PAAA, R 65802. Osteuropa – Institut Breslau. 1927-1938. Artikel aus Zeitung «Pravo Lidu» von 25 Juli 1937.
- ⁶⁶⁴ PAAA, R 65802. Osteuropa-Institut Breslau. 1927-1938. Tätigkeitsbericht des Osteuropa-Institut 1937/1938 (I.IX 1937-28.II.1938).
- ⁶⁶⁵ Professorenkatalog der Universität Leipzig. Georg Stadtmüller // http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Stadtmueller_542.pdf.
- ⁶⁶⁶ Eckert E. Gotthold Rhode / Eike Eckert // Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen. / Hrsg. Ingo Haar, Michael Fahlbusch – München : Saur, 2008. – S. 589-592.
- ⁶⁶⁷ Petersen H. Ch. Neuanfang im Westen – 60 Jahre Osteuropaforschung in Mainz / Petersen Hans-Christian Электронный ресурс. Режим доступа: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=1260>.

- ⁶⁶⁸ Rhode G. Lebenslauf // Rhode G. Brandenburg – Preußen und die Protestanten in Polen 1640-1740. Ein Jahrhundert Preußischer Schutzpolitik für eine unterdrückte Minderheit / G. Rhode. – Breslau : Verlag von S. Hirzel in Leipzig, 1941. – O. S.
- ⁶⁶⁹ Kappeler A. Hans Koch. – S. 238.
- ⁶⁷⁰ Ebenda. – S. 240-248.
- ⁶⁷¹ Schlarp K. H. Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte im Historischen Seminar // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin. – S. 111-112.
- ⁶⁷² Camphausen G. Die wissenschaftliche. – S. 70-72.
- ⁶⁷³ Seewann G. Das Südost-Institut 1930-1960 / Seewann Gerhard // Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches / Hrsg. Mathias Beer, Gerhard Seewann – München : Oldenbourg Verlag, 2004. – S. 49-50.
- ⁶⁷⁴ Grimm G. Georg Stadtmüller und Fritz Valjavec. Zwischen Anpassung und Selbstbehauptung / Gerhard Grimm // Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen / Hrsg. Mathias Beer. – München 2004. – S. 244.
- ⁶⁷⁵ Irmischer J. Südosteuropaforschung des deutschen Imperialismus. – S. 134.
- ⁶⁷⁶ Grimm G. Georg Stadtmüller und Fritz Valjavec. – S. 244.
- ⁶⁷⁷ Haar I. Historiker im Nationalsozialismus. – S. 368.
- ⁶⁷⁸ Voigt R. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung. – S. 270.
- ⁶⁷⁹ Burkert M. Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. – S. 725.
- ⁶⁸⁰ Турнев В.И. Эдуард Винтер и его роль в становлении марксистского славяноведения в ГДР. // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск: Изд-во Томского университета, 1982. – Вып. 15. – С. 158 – 177. – С. 159-160.
- ⁶⁸¹ Winter E. Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorussland Münster in Westfalen, Aschendorff, 1926. – 96 S.
- ⁶⁸² Зимомря М. Закарпаття в оцінках академіка Едуарда Вінтера / Микола Зимомря // Календар Просвіти на 1991 рік. – Ужгород, 1991. – С. 47-48; Він же. Славистична спадщина Дмитра Чижевського в інтерпретаціях Едуарда Вінтера: роль творчої взаємодії. // Волинь філологічна: текст і контекст. Польська, українська, білоруська та російська літератури в європейському контексті / Упор. Л. К. Оляндер. – Вип. 6. – Ч. 1. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського нац. у-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 49-50.
- ⁶⁸³ Зимомря М. Славистична спадщина Дмитра Чижевського. – С. 54.
- ⁶⁸⁴ Nēmec J. Eduard Winter (1896-1982) „Eine der bedeutendsten Persönlichkeiten der österreichischen Geistgeschichte unseres Jahrhunderts ist in Österreich nahezu unbekannt“ // Österreichische Historiker 1990-1945: Lebensläufe und Karrieren in Österreich, Deutschland und Tschechoslowakei in wissenschaftlichen Porträts. –Wien, Köln, Weimer, 2008. – S. 624.
- ⁶⁸⁵ Thomas L. Die Ostberliner Forschungen zur Geschichte Russlands nach 1945. // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, Stuttgart 2005. – S. 175.
- ⁶⁸⁶ Турнев В. И. Эдуард Винтер. – С. 161.
- ⁶⁸⁷ Winter E. Tausend Jahre der Geisteskampf im Sudeten Raum / Winter E. – Salzburg, Leipzig, 1938. – 442 S.
- ⁶⁸⁸ Schippan M. Die Berliner Osteuropa-Forschung seit 1892 zum Thema “Russland im 18. Jahrhundert”. // Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. – 1995. – №1. – S. 14.
- ⁶⁸⁹ Nēmec J. Eduard Winter. – S. 656.
- ⁶⁹⁰ Waibel H. Diener vieler Herren : Ehemalige NS-Funktionäre in der SBZ/DDR / Harry Waibel. – Frankfurt am Main : Lang, 2011. – S. 373.
- ⁶⁹¹ Nēmec J. Eduard Winter. – S. 664-665.
- ⁶⁹² Rybitcka A. Instytut Niemeckiej Pracy Wschodniej. Instytut für deutsche Ostarbeit. Karków 1940-1945 / Rybitcka A. – Warszawa, 2002. – S. 5.
- ⁶⁹³ Ebenda. – S. 122-123.

- ⁶⁹⁴ Ebenda. – S. 155.
- ⁶⁹⁵ Piskorski J. M. Die Reichsuniversität Posen (1941–1945) / Jan M. Piskorski // Nationalsozialismus in Den Kulturwissenschaften. – Band 1 Fächer – Milieus – Karrieren / Hg Hartmut Lehmann, Otto Gerhard Oexle – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2004. – S. 241–272.
- ⁶⁹⁶ Ebenda. – S. 248.
- ⁶⁹⁷ Ebenda. – S. 241–242.
- ⁶⁹⁸ Ebenda. – S. 258.
- ⁶⁹⁹ Klee E. Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945. / Ernst Klee 2. Aufl. – Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 2005 – S. 96; Schöttler P Historiker ohne Vergangenheit / Schöttler Peter // <http://www.taz.de/1/archiv/print-archiv/printressorts/digi-rtikel/?ressort=pb&dig=2001%2F12%2F11%2Fa0191>.
- ⁷⁰⁰ Haar I. «Volksgeschichte» und Königsberger Milieu Forschungsprogramme zwischen Weimarer Revisionspolitik und nationalsozialistischer Vernichtungsplanung / Ingo Haar // Nationalsozialismus in Den Kulturwissenschaften. – Band 1 Fächer – Milieus – Karrieren Göttingen, 2004. – S. 205.
- ⁷⁰¹ Klee E. Das Personenlexikon zum Dritten Reich. – S. 683.
- ⁷⁰² Gehrke R. Deutschbalten an der Reichsuniversität Posen / Roland Gehrke // Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich / Hrsg. M. Garleff. – 2. Durchgesehene und ergänzte Aufl. – Köln : Böhlau, 2008. – Bd. 1. – S. 397.
- ⁷⁰³ PAAA, R 64 346. Deutsche Wissenschaft Institut in Odessa 1943–1944.
- ⁷⁰⁴ Jahrbücher für osteuropäische Geschichte. – 1936. – Bd. 1. – H. 4. – S. 624–640.
- ⁷⁰⁵ Kaser K. Südosteuropäische Geschichte. – S. 22.
- ⁷⁰⁶ Seewann G. Das Südost-Institut 1930–1960. – S. 78.
- ⁷⁰⁷ Valjavec F. Wege und Wandlungen der deutschen Südostforschung / Fritz Valjavec // Südost-Forschungen – Bd. 1. – 1936. – S. 1–14.
- ⁷⁰⁸ Докл. див: Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / Хаусхофер К. – М: Мысль, 2001, Рукавицын П. Концепция континентального блока Карла Хаусхофера / Рукавицын П. // Обозреватель – 2008. – №10. – С. 113–121.
- ⁷⁰⁹ Camphausen G. Die wissenschaftliche historische. – S. 53–54.
- ⁷¹⁰ Ebenda.
- ⁷¹¹ PAAA, R 65802. Osteuropa-Institut Breslau. 1927–1938. Tätigkeitsbericht des Osteuropa-Institut 1937/1938 (I.IX 1937–28.II.1938).
- ⁷¹² Stadtmüller G. Dem Gedenken an Erdmann Hannisch (1876–1953) / Stadtmüller G. // JGO – 1964. – N. F. 12. – S. 1.
- ⁷¹³ Camphausen G. Die wissenschaftliche historische. – S. 103.
- ⁷¹⁴ Voigt R. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943–1945. – Berlin, 1994. – S. 267.
- ⁷¹⁵ Fleischchaker H. Der politische Antrieb der moskauischen Kirchenreform. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Bd. 2. (1937). – S. 224–233.
- ⁷¹⁶ Fleischchaker H. 1730. Das Nachspiel der petrinischen Reform. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Bd. 6. (1941). – S. 201–274.
- ⁷¹⁷ Fleischchaker H. Peter der Große. – Lübeck: Coleman, 1936. – 64 S.
- ⁷¹⁸ Berger H. A. Deutsche Historikerinnen 1920–1970. – S. 283.
- ⁷¹⁹ Hoetzsch O. Katharina die Zweite von Rußland: eine deutsche Fürstin auf dem Zarenthron des 18. Jahrhunderts / Otto Hoetzsch. – Leipzig: Kochler & Amelang, 1940. – 120 S.
- ⁷²⁰ Winkler M. Zarenlegende. Glanz und Geheimnis um Alexander I. – Berlin, 1941. – 291 S.
- ⁷²¹ Rhode G. Branderburg – Preußen und die Protestanten in Polen 1640–1740. Ein Jahrhundert Preußischer Schutzpolitik für eine unterdrückte Minderheit / G. Rhode. – Breslau : Verlag von S. Hirzel in Leipzig, 1941. – S. V.

- ⁷²² Uebersberger H. Das deutsche Weissbuch über Polen. Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges, Auswärtiges Amt 1939 Nr. 2. Berlin, 1939. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Bd. 4. – H. 3/4. – S. 283-315.
- ⁷²³ Ebenda. – S. 315.
- ⁷²⁴ PAAA, R 65802. Osteuropa-Institut Breslau. 1927-1938. Tätigkeitsbericht des Osteuropa-Institut 1937/1938 (I.IX.1937-28.II.1938).
- ⁷²⁵ Haar I. Historiker im Nationalsozialismus. – S. 11.
- ⁷²⁶ Ebenda.
- ⁷²⁷ Aubin H. Geschichtlicher Aufriss des Ostraum / Aubin Hermann – Berlin: Hans und Hugo Verlag, 1940. – 55 S.
- ⁷²⁸ Ebenda. – S. 6.
- ⁷²⁹ Rosenberg A. Schlußansprache / Rosenberg A. // Ostaufgaben der Wissenschaft. Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler / Hrsg. vom Hauptamt Wissenschaft der Dienststelle Rosenberg. – München, 1943. – S. 145.
- ⁷³⁰ Leibbrandt G. Politische Forderungen an die Ostwissenschaft / Leibbrandt G. // Ostaufgaben der Wissenschaft. Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler / Hrsg. vom Hauptamt Wissenschaft der Dienststelle Rosenberg, München 1943. – S. 8.
- ⁷³¹ Ebenda. – S. 7.
- ⁷³² Ebenda. – S. 11.
- ⁷³³ Ebenda. – S. 14.
- ⁷³⁴ Markert W. Geschichtsbildende Kräfte im Osten / Werner Markert // Ostaufgaben der Wissenschaft. Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler, Hrsg. vom Hauptamt Wissenschaft der Dienststelle Rosenberg. – München, 1943. – S. 100-115.
- ⁷³⁵ Ebenda. – S. 102-103.
- ⁷³⁶ Ebenda. – S. 104.
- ⁷³⁷ Ebenda. – S. 114.
- ⁷³⁸ Voigt. Russische Historische. – S. 270.
- ⁷³⁹ Ebenda. – S. 273.
- ⁷⁴⁰ Ebenda. – S. 272.
- ⁷⁴¹ Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine, 955-1939 / Eduard Winter. – Leipzig, 1942. – 227 S.
- ⁷⁴² Voigt. Russische Historische. – S. 285.
- ⁷⁴³ Maschke E. Die geschichtsbildenden Kräfte des Ostraumes von der Gründung des Warägerreiches ab, München 1942 / Erich Maschke. – München 1942. – 15 S.
- ⁷⁴⁴ Voigt. Russische Historische. – S. 288-289.
- ⁷⁴⁵ Барвінська П. І. До питання організації східноєвропейських історичних досліджень у Третьому рейсі (1935-1945 рр.) / П. І. Барвінська // Історичні і політологічні дослідження : зб. наук. пр. – Донецьк, 2009. – № 2 (42). – С. 278.

Розділ IV

Східна Європа в інтерпретаціях австрійських та швейцарських дослідників у другій половині XX – початку XXI ст.

- ⁷⁴⁶ Докладніше про окупацію Австрії див: Österreich unter alliierter Besatzung 1945-1955 / Hrsg. Ableitinger A., Beer S., Staudinger E. G., - Wien, 1998. – 600 S.
- ⁷⁴⁷ СССР – Австрия. 1938-1979 гг. Документы и материалы. – М. : Новости, 1980. – С. 15.
- ⁷⁴⁸ Was heißt Österreich : Inhalt und Umfang des Österreichsbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute / Hrsg. G. Plaschka. – Wien, 1995. – 365 S.
- ⁷⁴⁹ Bruckmüller E. Die Entwicklung des Österreichbewußtsein / Ernst Bruckmüller // Österreichische Nationalgeschichte nach 1945 / Hrsg. R. Krichbauer. – Wien, 1998. – S. 378.

- ⁷⁵⁰ Советская политика в Австрии. 1945-1955 / Ред. Ю Бордюгов и др. /Сб. документов. М.-СПб, 2006. – С. 9.
- ⁷⁵¹ Bock F. Österreich zuliebe. Der Staat, den alle wollten / Bock F., Furnberg H., Gredler W. Wien, 1985. – S. 33-35; Павленко О. В. Австрийский вопрос в холодной войне (1945-1955 гг.) / Павленко О. В. // Новый исторический вестник: научный журнал. 2000. № 1. – С. 268.
- ⁷⁵² Ruggenthaler P. Warum Österreich nicht sowjetisiert wurde. Sowjetische Österreich-Politik 1945-1953/55. // Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945-1955. Beiträge / Hrsg. Stefan Kerner, Barbara Stelz-Marx. – Graz, Wien, München r. Oldenbourg Verlag, 2005 – S. 709-710; докладніше про радянську окупацію Австрії в 1945-1955 рр. див: Die Rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945-1955. Beiträge / Hrsg. Stefan Kerner, Barbara Stelz-Marx. – Graz, Wien, München r. Oldenbourg Verlag, 2005. – 888 S. детальніше про причини відмови СРСР від радянізації Австрії статті Петера Руггенхалера в цій збірці: Peter Ruggenthaler Warum Österreich nicht sowjetisiert werden sollte – S. 61-90; Peter Ruggenthaler Warum Österreich nicht sowjetisiert wurde. Sowjetische Österreich-Politik 1945-1953/55. – S. 649-728.
- ⁷⁵³ Mueller W. Die sowjetische Besatzung in Österreich 1945-1955 und ihre politische Mission / Mueller W. – Wien u. a., 2005. – S. 238.
- ⁷⁵⁴ Schwarz I. Alois Hajek (1889-1966) // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 184.
- ⁷⁵⁵ Kappeler A. Hans Koch. – S. 248-249.
- ⁷⁵⁶ AÖAW, PA Hans Uebersberger.
- ⁷⁵⁷ Ebenda.
- ⁷⁵⁸ Ebenda.
- ⁷⁵⁹ ОАА. Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Арнольдом Зуппаном. Записано в м. Відень, 25.05.2010.
- ⁷⁶⁰ Heiss G. Wendenpunkt und Wiederaufbau: die Arbeit des Senats der Universität Wien in den Jahren nach der Befreiung // Zukunft mit Altlasten. Die Universität Wien. – Innsbruck, 2005. – S. 31-33.
- ⁷⁶¹ Kessler M. Vom Gefestsstand in den Hörsal. – Leo Sterns Lebensweg bis zu seiner Berufung nach Halle / Kessler M. // Leo Stern (1901-1982) : Antifaschist, Historiker, Hochschullehrer und Wissenschaftspolitiker. – Berlin, 2002. – S. 53-60.
- ⁷⁶² Bartmuß H. J. Leo Stern als sozialistische Wissenschaftlerpersönlichkeit – Motivation und praktisches Handeln – Einführungsvortrag / Bartmuß H. J. // Leo Stern (1901-1982) | Antifaschist. – S. 21.
- ⁷⁶³ Nēmec J. Eduard Winter. – S. 637.
- ⁷⁶⁴ Nēmec J. Eduard Winter. – S. 646.
- ⁷⁶⁵ Stoy M. Heinrich Felix Schmid. – S. 291-292.
- ⁷⁶⁶ UAW, PA Heinrich Felix Schmid. Bericht betreffend die Lehrgebiete osteuropäische Geschichte, Südostforschung und slawische Philologie.
- ⁷⁶⁷ Ebenda.
- ⁷⁶⁸ UAW, PA Günther Stökl Lebenslauf. Vom 23.06.1950; Bericht über das Gesuch des Dr. Günter Stökl um Erteilung der Lehrbefugnis für das Fach «Osteuropäische Geschichte».
- ⁷⁶⁹ Ebenda.
- ⁷⁷⁰ ÖSA, K. 25 Denkschrift über die bisherige Tätigkeit und die finanzielle Lage des Forschungsinstitutes für den Donauraum von 21.01.1963.
- ⁷⁷¹ Ebenda.
- ⁷⁷² ÖSA, K. 25 Zeitschrift «Der Donauraum» Subvention von 17.04.1956.
- ⁷⁷³ ÖSA, K. 25 Denkschrift über die bisherige Tätigkeit und die finanzielle Lage des Forschungsinstitutes für den Donauraum von 21.01.1963.

- ⁷⁷⁴ Богаева Н. А. Институт по изучению Дунайского пространства / Н. А. Богаева // Славяноведение и балканистика за рубежом. – М., 1980. – С. 129.
- ⁷⁷⁵ Stourzh G. Erschütterung und Konsolidierung des Österreichbewußtsein – vom Zusammenbruch der Monarchie zur Zweiten Republik. // Was heißt Österreich? – S. 309.
- ⁷⁷⁶ Stökl G. Zum Geleit // Studien zur alteren Geschichte Osteuropas. – Graz, 1956. – S. 9.
- ⁷⁷⁷ Stoy M. Heinrich Felix Schmid. – S. 304-305.
- ⁷⁷⁸ ÖSA, S. 24. Aktennotiz zu Zl. 131.341-1/6/64.
- ⁷⁷⁹ Mack K. Ostforschung in Österreich / K. Mack // Ostbrief – 1959. – Jg. 5. – H. 13 (49). – S. 572.
- ⁷⁸⁰ Барвінська П. І. Діяльність Ріхарда Георга Плашки на посаді генерального секретаря та президента Австрійського інституту Східної та Південно-Східної Європи / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. – К., 2009. – Вип. 28. – С. 95-101.
- ⁷⁸¹ Hrabovec E. Richard Georg Plaschka (1925–2001) / Hrabovec E. // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 333-334.
- ⁷⁸² Ebenda. – S. 331.
- ⁷⁸³ Die Herausgeber. Richard Georg Plaschka 70. // Österreichische Osthefte. – 1995 Jg. 37. 1995, Sonderband. – S. 10.
- ⁷⁸⁴ Ebenda.
- ⁷⁸⁵ Plaschka R. G. Zur Bilanz. Zwanzig Jahre Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut / Plaschka R. – Österreichische Osthefte. – 1978. Jg. 20.– Heft I. – S. 8.
- ⁷⁸⁶ Weyrich G. Ostsprachseminar in Eisenstadt 1965 / Weyrich G. // Österreichische Osthefte. – 1965. Jg. 7.– H. 6. – S. 517-519.
- ⁷⁸⁷ Мильников А. С. Славяноведение и балканистика. – С. 122-123.
- ⁷⁸⁸ ÖSA, K. 25 Denkschrift über die bisherige Tätigkeit und die finanzielle Lage des Forschungsinstitutes für den Donauraum von 21.01.1963.
- ⁷⁸⁹ Plaschka R. G. Das Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut 1958-1977 / Plaschka R. G., Mack H. // Österreichische Osthefte. – 1978. – H. 1. – S. 343-344.
- ⁷⁹⁰ Wakounig M. Walter Leitsch (geb. 1926) // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 312-313.
- ⁷⁹¹ Ebenda. – S. 315.
- ⁷⁹² Ebenda. – S. 311.
- ⁷⁹³ Leitsch W. Geschichtlicher Rückblick und Situationsbericht über die Osteuropahistorie in Österreich / Walter Leitsch // Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie. Historiker. – S. 77.
- ⁷⁹⁴ ÖSA, S. 24. Aktennotiz zu Zl. 131.341-1/6/64.
- ⁷⁹⁵ Peyfuss M. D. Thorvi Eckhardt (1921-1979). // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 268.
- ⁷⁹⁶ Ebenda. – S. 321.
- ⁷⁹⁷ ОАА. Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Арнольдом Зуппаном. Записано в м. Відень, 25.05.2010.
- ⁷⁹⁸ Suppan A. Tätigkeitsbericht des Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut für das Jahr 1988. // Österreichische Osthefte.. – 1989. – H.1. – S. 130.
- ⁷⁹⁹ Kaser K. Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan: Analyse einer untergehenden Kultur / Karl Kaser. – Wien [u.a.] : Böhlau 1995. – 522 S.; Kaser K. Freundschaft und Feindschaft auf dem Balkan : euro-balkanische Herausforderungen / Karl Kaser. – Klagenfurt/Celovec ; Wien [u.a.] : Wieser, 2001. – 353 S.; Kaser, K. Freier Bauer und Soldat: die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535-1881) / Karl Kaser. – Wien [u.a.] : Böhlau 1997. – 688 S.
- ⁸⁰⁰ Leitsch W. Wien. Institut für Ost- und Südosteuropaforschung. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung. – S. 220.
- ⁸⁰¹ Stoy M. Heinrich Felix Schmid. – S. 291-292.
- ⁸⁰² Leitsch W. Wien. Institut. – S. 215; Stoy M. Heinrich Felix Schmid. – S. 296.
- ⁸⁰³ Stoy M. Heinrich Felix Schmid. – S. 296.

- ⁸⁰⁴ Stoy M. Günther Stökl (1916-1998) // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 258.
- ⁸⁰⁵ Барвінська П. І. Утвердження нової концепції східноєвропейської історії в Австрії після Другої світової війни / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. – К., 2009. – Вип. 27. – С. 26.
- ⁸⁰⁶ Perl S. Verzeichnis der Dissertantinnen und Dissertanten im Fach Osteuropäische Geschichte für die Jahre 1945-2007 / Sandra Perl // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 425-426.
- ⁸⁰⁷ UAW, PA Günther Stökl. Gutachten über Habilitationsschrift der Dr. Günther Stökl: «Studien zur Entstehung des Kosakentums» von H. F. Schmid.
- ⁸⁰⁸ UAW, PA Günther Stökl. Bericht über die wissenschaftliche Tätigkeit des Privatdozenten an der Universität Wien Dr. Günther Stökl seit seiner (mit Erlaß des Bundesministeriums für Unterricht Zl. 7908/III-8/49 vom 23 Februar 1949 bestätigten) Habilitation für das Fach «Osteuropäische Geschichte» von H. F. Schmid.
- ⁸⁰⁹ Ebenda.
- ⁸¹⁰ Schmid H. F. Zum Geleit. Fünfzig Jahre historische Ostforschung in Österreich / Schmid H. F. // Studien II. Teil. – Wien, 1959. – S. 7-8.
- ⁸¹¹ Schmid H. F. Grundrichtungen und Wendepunkte europäischer Ostpolitik. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1953. – Bd. 1, H. 1. – S. 98.
- ⁸¹² Ebenda. – S. 115.
- ⁸¹³ Ebenda. – S. 116.
- ⁸¹⁴ Schmid H. F. Die bedeutung des österreichischen Bildungswesens für Ost- und Südosteuropa. // 200 Jahre Österreichische Unterrichtsverwaltung 1760-1960. Festschrift des Bundesministeriums für Unterricht in Wien. – Wien, 1960. – S. 30-48.
- ⁸¹⁵ Rumpler H. Osteuropa im Spiegel der Thematik des Wiener Historikerkongresses. // Österreichische Osthefte. – Jg. 8 1966, H. 1. – S. 37-41.
- ⁸¹⁶ Hanak P. Geschichtsschreibung und Zeitgemäßheit / P. Hanak // Österreichische Osthefte. – Jg. 8 1966, H. 1. – S. 42-44.
- ⁸¹⁷ Marko K. Presse-Echo und Wirklichkeit / K. Marko // Österreichische Osthefte. – Jg. 8 1966, H. 1. – S. 45-47.
- ⁸¹⁸ Leitsch W. Wien. Institut für. – S. 217.
- ⁸¹⁹ ОАА, Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Марією Вакунік Записано в м. Відень, 9.06.2010.
- ⁸²⁰ Die Herausgeber. Richard Georg Plaschka. – S. 9.
- ⁸²¹ Ebenda. – S. 9-10.
- ⁸²² Leitsch W. Wien. Institut. – S. 218.
- ⁸²³ Ebenda. – S. 219.
- ⁸²⁴ Plaschka R. G. Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewußtsein bei den Tschechen / Plaschka R. G. – Graz, Köln, 1955. – 119 S.
- ⁸²⁵ Мыльников А. С. Словяноведение и балканистика. – С. 119.
- ⁸²⁶ Zöllner E. Richard Georg Plaschka – Leben und Werk / Zöllner E. // Plaschka R. G. Nationalismus Staatsgewalt Widerstand. Aspekte Nationaler und sozialer Entwicklung in Osmittel- und Südosteuropa. Festgabe zum sechzigsten Geburtstag. – Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1985. – S. XV.
- ⁸²⁷ Plaschka R. G. Cattaro-Prag Revolte und Revolution : Kriegsmarine und Heer Österreich-Ungarns im Feuer der Aufstandsbewegungen, vom 1. Februar und 28. Oktober 1918 / R. G. Plaschka. – Graz-Köln : Hermann Böhlau, 1963. – 313 S.
- ⁸²⁸ Ebenda. – S. 289.
- ⁸²⁹ Ebenda. – S. 288.
- ⁸³⁰ Hrabovec E. Richard Georg Plaschka. – S. 335-336.
- ⁸³¹ Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehung zwischen Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg. Plaschka R. G., Mack K. – Wien, 1983. – 504 S.

- ⁸³² Plaschka R. G. Vorwort / Plaschka R. G., Mack K. // *Wegenetz europäischen Geistes II: Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migration in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis 20. Jahrhundert.* – Wien, 1987. – S. 9.
- ⁸³³ Plaschka R. G. *Umwelt und Grundtendenzen der Studentemigrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert* / R. G. Plaschka // *Wegenetz europäischen Geistes II: Universitäten und Studenten.* – S. 11.
- ⁸³⁴ Ebenda. – S. 29.
- ⁸³⁵ Leitsch W. *Moskau und die Politik des Kaiserhofes im XVII. Jahrhundert. Teil 1: 1604-1654* / Leitsch W. – Graz, Köln : Hermann Böhlau, 1960. – 296 S. - (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas 12).
- ⁸³⁶ Ebenda. – S. 11.
- ⁸³⁷ Leitsch W. *Geschichte vom polnischen Königshof aus der Zeit um 1600.* – Wien, 1999; Leitsch W. *Russland 1649-1861.* // *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* / Hrsg. Fischer W. u.a. – Bd. 4. – Stuttgart, 1993. – S. 747-795.
- ⁸³⁸ Marko K. *Stalin und kein Ende* / Kurt Marko // *Österreichische Osthefte* – 1980. – Jg. 22. – H. 2. – S. 131-140.
- ⁸³⁹ Marko K. *Sowjetologie als Menetekel. Nachträge der Zeitgeschichte zu Alain Besanons «Umgang mit Sowjetrussen»* / Kurt Marko // *Österreichische Osthefte* – 1980. – Jg. 22. – H. 4. – S. 383-392; Marko K. *Kontinent. Eingelungenes Experiment* / Kurt Marko // *Österreichische Osthefte* – 1979. – Jg. 21. – H. 2. – S. 153-156.
- ⁸⁴⁰ Moritsch A. *Landwirtschaft und Agrarpolitik in Russland vor der Revolution* / A. Moritsch. – Wien ; Köln ; Graz : Böhlau, 1986. – 257 S.
- ⁸⁴¹ Moritsch A. *Agrarfrage und Agrarpolitik im Russland der Revolution* Andreas Moritsch // *Österreichische Osthefte* – 1980. – Jg. 22. – H. 3. – S. 229.
- ⁸⁴² Perl S. *Verzeichnis der Dissertantinnen.* – S. 425-434.
- ⁸⁴³ *Russland und Österreich zur Zeit der Napoleonischen Kriege* / Hrsg. Anna M. Drabek, W. Leitsch, R. G. Plaschka. – Wien, 1989. – 206 S.
- ⁸⁴⁴ Haselsteiner H. *Graz. Abteilung für Südosteuropäische Geschichte im Institut für Geschichte.* // *Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin.* – S. 108.
- ⁸⁴⁵ Haselsteiner H. *Die Serben und der Ausgleich : zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südungarns in den Jahren 1860-1867* / Horst Haselsteiner. – Wien, 1976. – 125 S.; *Bosnien-Herzegowina : Orientkrise und Südslavische Frage* / Horst Haselsteiner. – Wien, 1996. – 185 S.; *Joseph II. und die Komitate Ungarns : Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus* / Horst Haselsteiner. – Wien, 1983. – 301 S.
- ⁸⁴⁶ *Redaktion Max Demeter Peyfuss (geb. 1944) // Osteuropäische Geschichte in Wien.* – S. 360.
- ⁸⁴⁷ Suppan A. *Die Kroaten* / A. Suppan // *Die Habsburgmonarchie, 1848-1918* / Hrsg.: A. Wandruszka, P. Urbanitsch. – Wien, 1980. – Bd. 3. : *Die Völker des Reichs.* – S. 626-733; Suppan A. *Die österreichischen Volksgruppen : Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert* / A. Suppan. – München, 1983. – 262 S.
- ⁸⁴⁸ Suppan A. *Historische Südosteuropa-Forschung in Österreich : Kontinuitäten und neue Tendenzen // Südosteuropaforschung in der Bundesrepublik Deutschland und in Österreich : Symposium des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft Bad Reichenhall, 4. und 5. November 1978* / Hrsg. von Klaus-Detlev Grothusen. – Boppard : Boldt, 1979. – S. 139-141.
- ⁸⁴⁹ Plaschka G. *Zum begriff des Nationalismus und zu seinen Strukturen in Südosteuropa im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts* / Plaschka G., Supan A. Haselsteiner H. // *Österreichische Osthefte.* – 1978. Jg. 20.– H. 1. – S. 74.
- ⁸⁵⁰ Suppan A. *Historische Südosteuropa-Forschung.* – S. 131.

⁸⁵¹ Drabek A. M. Vorwort / Drabek A. M. // Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens. Wien 1980 / Hrsg. A. M. Drabek, R. G. Plaschka, A. Wandruszka. – Wien : Verlag der ÖAW, 1982. – S. 9.

⁸⁵² Niederhauser E. Maria Theresia in der ungarischen Geschichtsschreibung / Niederhauser E. // Ungarn und Österreich. – S. 39-40.

⁸⁵³ Haselsteiner H. Wehrverfassung und personelle Heeresergänzung in Ungarn zwischen Heerscherrecht und ständischen Konstitutionalismus / Haselsteiner H. // Ungarn und Österreich. – S. 119-120.

⁸⁵⁴ Luft R. Deutsche und österreichische Schulbuchgespräche mit der Tschechoslowakei. Zu Schulbuchverhandlungen, Schulbuchanalysen und Geschichtsbildern. // ÖOH. – 1989. Jg. 21. Heft I. – S. 110.

⁸⁵⁵ Suppan A. Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa. // Probleme der Geschichte Österreichs und ihre Darstellung / Hrsg. Wolfram H., Pohl W. – Wien, 1991. – S. 259-283.

⁸⁵⁶ Leitsch W. Vorwort / Leitsch W. Trawkowski St. // Polen und Österreich im 16. Jahrhundert / Hrsg. Leitsch W. Trawkowski St. – Wien u.a. : Böhlau Verlag, 1997. – S. 7-8.

⁸⁵⁷ Polen und Österreich im 17. Jahrhundert / Hrsg. Leitsch W. Trawkowski St. – Wien u.a. : Böhlau Verlag, 1999. – S. 7.

⁸⁵⁸ Leitsch W. Wann und warum verlor Krakau die Funktion einer königlichen Residenzstadt? / Leitsch W. // Polen und Österreich im 17. Jahrhundert / Hrsg. Leitsch W. Trawkowski St. – Wien u.a. : Böhlau Verlag, 1999. – S. 260.

⁸⁵⁹ Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich, Kölner und Wiener Sicht / Kappeler A. // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005. – S. 55.

⁸⁶⁰ Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation : Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine / Andreas Kappeler. – Wien ; Köln : Böhlau, 2003. – 214 S.

⁸⁶¹ Czernowitz : die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / Hrsg. H. Heppner. – Köln : Böhlau, 2000. – 225 S.

⁸⁶² Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts / Hrsg.: R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan [et al.]. – Wien, 1995. – 390 S.

⁸⁶³ Haselsteiner H. Mitteleuropa und das Gestaltungsprinzip Föderalismus / H. Haselsteiner // Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. – S. XIX.

⁸⁶⁴ Ebenda. – S. XIX.

⁸⁶⁵ Der Austroslavismus : ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas / Hrsg. A. Moritsch. – Wien : Böhlau, 1996. – 210 S.

⁸⁶⁶ Heppner H. Vorwort // Hauptstädte in Südosteuropa Geschichte. – S. 8.

⁸⁶⁷ Turczynski E. Czernowitz am Pruth, Hauptstadt der Bukowina / Turczynski E. // Hauptstädte in Südosteuropa Geschichte. – S. 69.

⁸⁶⁸ Kappeler A. Bemerkenswerte Diagnose – problematisches Rezept. Zum Plädoyer Jörg Baberowskis «Das Ende derOsteuropäischen Geschichte» // Wohin steuert die Osteuropaforschung?: eine Diskussion / Hrsg.: S. Creuzberger, I. Mannteufel, A. Steininger, J. Unser. – Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, 2000. – S. 52-55.

⁸⁶⁹ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 205-209.

⁸⁷⁰ Ebenda. – S. 209.

⁸⁷¹ Kappeler A. Die Bedeutung der Geschichte Osteuropas für ein gesamteuropäisches Geschichtsverständnis. // Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung. Hrsg. von Gerald Stourzh unter Mitarbeit von Barbara Haider und Ulrike Hamat. – Wien, 2002. – S. 55.

⁸⁷² Kaser K. Südosteuropäische Geschichte. – S. 22.

⁸⁷³ Ebenda. – S. 22.

- ⁸⁷⁴ Ebenda. – S. 23.
- ⁸⁷⁵ Europa und die Grenzen im Kopf / hrsg. von K. Kaser, D. Gramshammer-Hohl, R. Pichler. – Klagenfurt : Wieser, 2003. – S. 7.
- ⁸⁷⁶ Ebenda. – S. 7-8.
- ⁸⁷⁷ ОАА, Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Андреасом Каппелером. Записано в м. Відень, 18.05.2010 р.
- ⁸⁷⁸ Steffen Th. Die Aufnahme und Entwicklung von diplomatischen Beziehungen zur UdSSR aus schweizerischer Sicht / Steffen Th. // Integration oder Isolation? Die bilateralen Beziehungen zwischen der Schweiz und den Staaten Mittel- und Osteuropas seit dem Zweiten Weltkrieg. – Bern : Bundes Archiv, 1996. – S. 23-25.
- ⁸⁷⁹ Schmid D. C. Dreiecksgeschichten: Die Schweizer Diplomatie, das «Dritte Reich» und die böhmischen Länder 1938-1945 / Schmid D. C. – Zürich : Chronos, 2004. – 501 S.
- ⁸⁸⁰ Späti Ch. Die schweizerisch-tschechoslowakischen Beziehungen von 1945 bis 1953 / Späti Ch. // Integration oder Isolation? Die bilateralen Beziehungen zwischen der Schweiz und den Staaten Mittel- und Osteuropas seit dem Zweiten Weltkrieg. – Bern : Bundes Archiv, 1996. – S. 48, 51-52.
- ⁸⁸¹ ОАА, Лист відповідь професора-емері та Цюриського університету Карстена Герке від 24.05.2011 р.
- ⁸⁸² Степанов А. И. Швейцарцы в России и русские в Швейцарии / Степанов А. И. // Новая и новейшая история – 2006. – №1. – С. 140.
- ⁸⁸³ Uhlig Ch. Utopie oder Alptraum? Schweizer Reiseberichte über die Sowjetunion 1917-1941 / Uhlig Ch. – Zürich :Rohr, 1992. – S. 405.
- ⁸⁸⁴ Ebenda. – S. 408.
- ⁸⁸⁵ Ebenda. – S. 410.
- ⁸⁸⁶ Gehrig – Straube Ch. Das schweizerisch-sowjetische Verhältnis zwischen Abbruch und Wiederaufnahme der Beziehungen (1918-1946) aufgrund schweizerischer Akten / Gehrig – Straube Ch. – Zürich, 1996. – S. 19.
- ⁸⁸⁷ ОАА, Лист відповідь професора-емері та Цюриського університету Карстена Герке від 24.05.2011 р.
- ⁸⁸⁸ Neval D. Mit Atombomben bis nach Moskau : gegenseitige Wahrnehmung der Schweiz und des Ostblock im Kalten Krieg 1945-1968 / Daniel A. Neval. – Zürich : Chronos, 2003. – S. 619-620.
- ⁸⁸⁹ Ebenda. – S. 598.
- ⁸⁹⁰ Aegerter R. Die schweizerische Wissenschaft und der Osten Europas: Zur Geschichte der Slavistik und Osteuropakunde / Aegerter Roland – Bern : Peter Lang, 1998. – S. 34-39.
- ⁸⁹¹ Ebenda. – S. 62-63.
- ⁸⁹² Ebenda. – S. 110-111.
- ⁸⁹³ Ebenda. – S. 79, 110-111.
- ⁸⁹⁴ Gitermann V. Geschichte Russlands / Valentin Gitermann. Im 3 Bd. Bd. I. – Hamburg : Europäische Verlagsanstalt GmbH, 1949. – 516 S.; Bd. 2. – 540 S.; Bd. 3. – 679 S.
- ⁸⁹⁵ Ebenda. – Bd. 1. – S. 12.
- ⁸⁹⁶ Ebenda. – Bd. 1. – S. 40.
- ⁸⁹⁷ Ebenda. – Bd. 1. – S. 104.
- ⁸⁹⁸ Ebenda. – Bd. 1. – S. 13-15.
- ⁸⁹⁹ Ebenda. – Bd. 1. – S. 9.
- ⁹⁰⁰ Gitermann V. Die historische Tragik der sozialistischen Idee / Gitermann V. – Zürich, New York : Oprecht, 1939. – 371 S.
- ⁹⁰¹ Ebenda. – S. 354.
- ⁹⁰² Ebenda. – S. 261.
- ⁹⁰³ Aegerter R. Die schweizerische Wissenschaft. – S. 100-102.

- ⁹⁰⁴ Steffen Th. Die Aufnahme und Entwicklung. – S. 23-25.
- ⁹⁰⁵ Ulrich Im Hof Mytos Schweiz. Identität – Nation – Geschichte / Ulrich Im Hof. – Zürich Verlag Neue Zürcher Zeitung, 1991. – S. 268.
- ⁹⁰⁶ Bank Ch. Ungaren, Tiebeter, Tscheschen und Slowaken. Bedingungen ihrer Akzeptanz in der Schweiz der Nachkriegszeit / Bank Ch., Spät Ch. // Zuflucht Schweiz. Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert / Hrsg. C. Goehrke, G. Zimmermann. Zürich : Rohr, 1994. – S. 377.
- ⁹⁰⁷ Ebenda.
- ⁹⁰⁸ Neval D. Mit Atombomben bis nach Moskau. – S. 628.
- ⁹⁰⁹ Goehrke C. Zürich. Osteuropa-Abteilung. – S. 228.
- ⁹¹⁰ Бохеньский (Bochenski) Юзеф Мария // БСЭ / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М. : изд-во «Сов. энцикл.», 1970. – Т. 3. – С. 607.
- ⁹¹¹ PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom Oktober 1962. Betr.: Osteuropa-Institut an der Universität Freiburg (Schweiz).
- ⁹¹² Gosztony P. Die schweizerische Ostforschung und das Schweizerische Ost-Institut / Peter Gosztony // Zeitschrift für Ostforschung. – 1967. – Jg. 16. – S. 112-113.
- ⁹¹³ Goehrke C. Zürich. Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. / Hrsg. Oberländer E. – Stuttgart 1992. – S. 228.
- ⁹¹⁴ Gosztony P. Die schweizerische Ostforschung. – S. 113-114.
- ⁹¹⁵ PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom 3. Juli 1959. Betr.: Stiftung «Schweizerische Osteuropa-Bibliothek» in Bern.
- ⁹¹⁶ PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom 3. Juli 1959. Betr.: Stiftung «Schweizerische Osteuropa-Bibliothek» in Bern.
- ⁹¹⁷ Gosztony P. Die schweizerische Ostforschung und das Schweizerische Ost-Institut / Peter Gosztony // Zeitschrift für Ostforschung. – 1967. – Jg. 16. – S. 113.
- ⁹¹⁸ PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief vom Bundesinstitut für Sowjetologie, den 20. Dez. 1962 an Herrn Legationsrat Pallasch, Auswärtigen Amt.
- ⁹¹⁹ PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief von LH I Dr. Wickert an Bundesministerium für Gesamtdeutsche Frage. Bonn, den 22 April 1963.
- ⁹²⁰ Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich. – S.150
- ⁹²¹ OAA. Интерв'ю з професором Віденського університету Андреасом Капелером від 18.05. 2010 р.
- ⁹²² Bank Ch. Ungaren, Tiebeter, Tscheschen und Slowaken. – S. 392.
- ⁹²³ Gosztony P. Die schweizerische Ostforschung und das Schweizerische Ost-Institut / Peter Gosztony // Zeitschrift für Ostforschung. – 1967. – Jg. 16. – S. 112.
- ⁹²⁴ PAAA, B40, № 132 (1962-1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom Oktober 1962. Betr.: Osteuropa-Institut an der Universität Freiburg (Schweiz).
- ⁹²⁵ PAAA, B40, № 132 (1962-1966). Brief vom Bundesinstitut für Sowjetologie, den 20. Dez. 1962 an Herrn Legationsrat Pallasch, Auswärtigen Amt.
- ⁹²⁶ PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief an der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern. Bonn den 11. Januar 1963. Betr.: Osteuropa-Institut an der Universität Freiburg (Schweiz).
- ⁹²⁷ Die dogmatischen Grundlagen der sowjetischen Philosophie / Hrsg. J. M. Bochenski. – Dordrecht : D. Reider Publishing Compani, 1959. – 84 S.
- ⁹²⁸ Bochenski J. M. Vorwort // Die dogmatischen Grundlagen. – S. V-VI.

- ⁹²⁹ PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom 22. Februar 1962. Betr.: Sitzung des Kuratoriums der Schweizerisch-Deutschen Gesellschaft für Ostforschung.
- ⁹³⁰ PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Statut der «Schweizerisch-Deutschen Gesellschaft für Ostforschung».
- ⁹³¹ PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom 22. Februar 1962. Betr.: Sitzung des Kuratoriums der Schweizerisch-Deutschen Gesellschaft für Ostforschung.
- ⁹³² PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Schreiben von Karl-Heinz Vogt. März 1962.
- ⁹³³ PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). «Der klare Blick» – 1962. – 8. Februar.
- ⁹³⁴ Bochenski J. M. Marxismus-Leninismus. Wissenschaft oder Glaube / Joseph Marija Bochenski. – 3. überarbeitete Aufl. – München-Wien : Günter Olzog Verlag, 1974. – S. 5.
- ⁹³⁵ Ebenda. – S. 142-143.
- ⁹³⁶ Ebenda. – S. 144.
- ⁹³⁷ Goehrke C. Zürich. Osteuropa-Abteilung. – S. 228.
- ⁹³⁸ Bächtold R. Die Stellung der Slavistik in der Schweiz. // Österreichische Osthefte. – 1964. – H. 6. – S. 527-530.
- ⁹³⁹ Aegerter R. Die schweizerische Wissenschaft. – S. 53-55.
- ⁹⁴⁰ Goehrke C. Osteuropa und Osteuropäische Geschichte: Konstruktionen – Geschichtsbilder – Aufgaben. Ein Beitrag aus Schweizer Sicht / Goehrke C, Haumann H. // Jb. für Geschichte Osteuropas N. F. 52, 2004. – S. 591.
- ⁹⁴¹ ОАА, Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету А. Каппелером від 18.05.2010 р.
- ⁹⁴² ОАА, Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Арнольдом Зупаном від 25.05.2010.
- ⁹⁴³ ОАА, Лист-відповідь професора-емерита Цюризького університету Карстена Герке від 19.05.2011 р.
- ⁹⁴⁴ Ebenda.
- ⁹⁴⁵ Goehrke C. Rückblick auf 25 Jahre. – S. 11.
- ⁹⁴⁶ Goehrke C. Zürich. Osteuropa-Abteilung. – S. 234.
- ⁹⁴⁷ Goehrke C. Rückblick auf 25 Jahre. – S. 11-12.
- ⁹⁴⁸ Ebenda. – S. 12-13.
- ⁹⁴⁹ Lehrveranstaltungen in osteuropäische Geschichte. // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971-1996. – S. 86-87.
- ⁹⁵⁰ Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971-1996. – S. 58.
- ⁹⁵¹ Goehrke C. Werner Gabriel Zimmermann – 70 Jahre. // Zwischen Andria und Jenisej. – S. 11-12.
- ⁹⁵² Lehrveranstaltungen in osteuropäische Geschichte. // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971-1996. – S. 93-94.
- ⁹⁵³ ОАА, Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Арнольдом Зупаном від 25.05.2010.
- ⁹⁵⁴ Andreas Kappeler (geb. 1943) // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 391.
- ⁹⁵⁵ Каппелер А. Мала історія України / Каппелер А. / Пер. з німецької. К.: «К.І.С.», 2007. – С. 6.
- ⁹⁵⁶ Andreas Kappeler (geb. 1943) // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 391.
- ⁹⁵⁷ Habilitationen und Dissertationen in Osteuropäischer Geschichte 1971-1996. // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971-1996. – S. 64.
- ⁹⁵⁸ Lehrveranstaltungen in osteuropäische Geschichte. // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971-1996. – S. 91.

- ⁹⁵⁹ Goehrke K. Geschichtslandschaften Europas zwischen Ost und West: Kontraste und Übergänge // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* – N.F. – Bd. 46. – 1998 – H. 1. – S. 1.
- ⁹⁶⁰ Goehrke C. Die Theorien über Entstehung und Entwicklung des «Mir» / Goehrke C. Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1964. – S. 172.
- ⁹⁶¹ ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта Цюриського університету Карстена Герке від 19.05.2011 р.
- ⁹⁶² Bühler R. Schweizer im Zarenreich. – S. 6-8.
- ⁹⁶³ Bühler R. Schweizer im Zarenreich. Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland / Bühler R., Gander-Wolf H., Goehrke C., Rauber U., Tschudin G., Voegeli J. – Zürich : Verlag Hans Rohr, 1985. – 519 S.
- ⁹⁶⁴ Ebenda. – S. 283-284.
- ⁹⁶⁵ Ebenda. – S. 286.
- ⁹⁶⁶ Ebenda. – S. 306.
- ⁹⁶⁷ Ebenda. – S. 330-331.
- ⁹⁶⁸ Ebenda.
- ⁹⁶⁹ ОАА, Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Андреасом Каппелером від 18.05.2010 р.
- ⁹⁷⁰ Bruno S. Die Reaktion der Schweiz auf den Umbruch im Osten. Eine qualitative Analyse der Informationsverarbeitungs- und Entscheidungsfindungsprozesse in der schweizerischen Exekutive zwischen 1988 und 1991 an den Beispielen Osthilfe und Baltikumspolitik / Stefano Bruno. – Zürich, 2000. – S. 207-208.
- ⁹⁷¹ Ebenda. – S. 198-199.
- ⁹⁷² ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта Цюриського університету Карстена Герке від 19.05.2011 р.
- ⁹⁷³ ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта Базельського університету Хейко Хауманна від 29.09.2011 р.
- ⁹⁷⁴ Haumann H. Beginn der Planwirtschaft. Elektrifizierung, Wirtschaftsplanung und gesellschaftliche Entwicklung Sowjetrussland 1917-1921 / Heiko Haumann. – Düsseldorf : Bertelsmann Universitätsverlag, 1974. – S. 13.
- ⁹⁷⁵ Ebenda. – S. 199-200, 283-284.
- ⁹⁷⁶ Haumann H. Geschichte und Gesellschaftssystem der Sowjetunion : eine Einführung / Heiko Haumann. – Köln : Kiepenheuer & Witsch, 1977. – 143 S.; Haumann H. Grundlagen der sowjetischen Wirtschaftsverfassung : Materialien / Heiko Haumann. – Meisenheim am Glan : Hain, 1977. – 169 S.
- ⁹⁷⁷ Haumann H. Kapitalismus im zaristischen Staat 1906-1917 : Organisationsformen, Machtverhältnisse und Leistungsbilanz im Industrialisierungsprozeß / Heiko Haumann. Königstein, 1980. – 324 S.
- ⁹⁷⁸ Die Sowjetunion : von der Oktoberrevolution bis zu Stalins Tod. Bd. 2. : Wirtschaft und Gesellschaft / hrsg. von Helmut Altrichter, Heiko Haumann. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987. – 556 S.
- ⁹⁷⁹ Haumann H. Geschichte der Ostjuden / Heiko Haumann. – 6. Aufl. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2008. – S. 39.
- ⁹⁸⁰ Ebenda. – S. 40.
- ⁹⁸¹ Ebenda. – S. 95, 110, 114.
- ⁹⁸² Haumann H. Die Geschichte Osteuropas an der Universität Basel [Електронний ресурс] / H. Haumann // Universität Basel, 1460-2010. – Режим доступу: www.unigeschichte.unibas.ch.
- ⁹⁸³ Ebenda.
- ⁹⁸⁴ „Der letzte Ritter und erste Bürger im Osten Europas“ : Kociuszko, das aufständische Reformpolen und die Verbundenheit zwischen Polen und der Schweiz / hrsg. von H. Haumann,

- J. Skowronek ; unter Mitarb. von Th. Held, C. Schott. – Basel : Helbing & Lichtenhahn, 1996. – 377 S.
- ⁹⁸⁵ ООА, Лист-відповідь професора-емеріта Базельського університету Хейко Хауманна від 29.09.2011 р.
- ⁹⁸⁶ Ebenda.
- ⁹⁸⁷ Goehrke C. Osteuropa und Osteuropäische Geschichte. – S. 594.
- ⁹⁸⁸ ООА, Лист-відповідь професора-емеріта Базельського університету Хейко Хауманна від 29.09.2011 р.
- ⁹⁸⁹ Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. Unter Mitwirkung von U. Kalin. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. – S. 1.
- ⁹⁹⁰ Ebenda.
- ⁹⁹¹ Ebenda. – S. 172.
- ⁹⁹² ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта Цюризького університету Карстена Герке від 19.05.2011 р.
- ⁹⁹³ Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. – S. 173.
- ⁹⁹⁴ Ebenda. – S. 173-174.
- ⁹⁹⁵ Ebenda. – S. 255.
- ⁹⁹⁶ Goehrke K. Geschichtslandschaften Europas zwischen Ost und West: Kontraste und Übergänge // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas – N.F. – Bd. 46. – 1998 – H. 1. – S. 1.
- ⁹⁹⁷ Transformation und historisches Erbe in den Staaten des europäischen Ostens. / Hrsg. Goehrke C., Gilly S. – Bern u. a. : Peter Lang, 2000. – 741 S.
- ⁹⁹⁸ Ebenda.
- ⁹⁹⁹ Scheidegger G. Perverse Abendland – barbarisches Russland. Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse / Scheidegger G. – Zürich : Chronos, 1993. – S. 10.
- ¹⁰⁰⁰ Ebenda. – S. 33.
- ¹⁰⁰¹ Ebenda. – S. 263.
- ¹⁰⁰² Ebenda. – S. 255-256.
- ¹⁰⁰³ Goehrke C. Die Witwe im alten Russland / Carsten Goehrke C. // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1986. – Bd. 38. – S. 64-96.
- ¹⁰⁰⁴ Goehrke C. «Mein Herren und Herzensfreund». Die hochgestellte Moskowiterin nach privaten Korrespondenzen des späten 17. Jahrhundert / Goehrke C. // «Primi sobran'e pestrych glav». Slavistische und slavenkundliche Beiträge für Peter Brang zum 65. Geburtstag – Bern, 1989. – S. 655-670.
- ¹⁰⁰⁵ Boškowska N. Die russische Frau im 17. Jahrhundert / Boškowska Nada. – Wien u.a. : Böhlau, 1998. – S. 467.
- ¹⁰⁰⁶ Ebenda. – S. 468.
- ¹⁰⁰⁷ Ebenda. – S. 469.
- ¹⁰⁰⁸ Ebenda. – S. 470.
- ¹⁰⁰⁹ Ebenda. – S. 471.
- ¹⁰¹⁰ Ebenda. – S. 469.
- ¹⁰¹¹ Neumann D. Studentinnen aus dem Russischen Reich in der Schweiz (1867-1914) / D. Neumann – Zürich : Rohr, 1987. – S. 53.
- ¹⁰¹² Haumann H. Geschichte Russlands / Haumann Heiko – München : R. Piper GmbH&Co.KG., 1996. – S. 13-14.
- ¹⁰¹³ Ebenda. – S. 562-563. (Видання 2003 р. – S. 412.)
- ¹⁰¹⁴ Haumann H. Geschichte Russlands / Haumann Heiko – München, 2003. – S. 407.
- ¹⁰¹⁵ Goehrke C. Russischer Alltag : eine Geschichte in neun Zeitbildern vom Frühmittelalter bis zur Gegenwart : in 3 Bd. / Goehrke Carsten. – Zürich : Chronos Verlag, 2003-2005. – Bd. 1. :

Die Vormoderne. – 2003. – 471 S. ; Bd. 2. : Auf dem Weg in die Moderne. – 2003. – 547 S. ; Bd. 3. : Sowjetische Moderne und Umbruch. – 2005. – 554 S.

¹⁰¹⁶ Російський переклад німецькомовних рецензій: Klaus Gestwa: Rezension zu: Goehrke, Carsten: Russischer Alltag. Eine Geschichte in neun Zeitbildern vom Frühmittelalter bis zur Gegenwart. Zürich 2003–2004, in: H-Soz-u-Kult, 27.04.2004, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2004-2-063>; Klaus Gestwa: Rezension zu: Goehrke, Carsten: Russischer Alltag. Sowjetische Moderne und Umbruch. Zürich 2005, in: H-Soz-u-Kult, 26.10.2006, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2006-4-077>. див на сайті «Перспективью»
Режим доступу: <http://www.perspectivy.info/print.php?ID=50073>

¹⁰¹⁷ Goehrke C. Zwei gegenläufige Imperien. – S. 356-357.

¹⁰¹⁸ Goehrke C. Osteuropa und Osteuropäische Geschichte. – S. 592.

¹⁰¹⁹ Ebenda. – S. 586.

¹⁰²⁰ Ebenda. – S. 588.

¹⁰²¹ Ebenda. – S. 589.

¹⁰²² Aegerter R. Die schweizerische Wissenschaft. – S. 18, 21.

¹⁰²³ Emeliantseva E. Einführung in Osteuropäische Geschichte / Emeliantseva E., Maiz A., Ursprung D. – Zürich : Orell Füssli Verlag AG, 2008. – S. 19.

¹⁰²⁴ Барвінська П. І. Історія Східної Європи з перспективи німецької Швейцарії / П. І. Барвінська // Зап. іст. ф-ту. – Одеса, 2009. – Вип. 20. – С. 209-211.

Розділ V.

Східна Німеччина і Східна Європа: особливості східноєвропейських досліджень в умовах партійної диктатури

¹⁰²⁵ Finker K. Der 8. Mai 1945. Chancen für ein neues Deutschland : (Dialog in der PDS, 13) / K. Finker. – Potsdam : Landesverband Brandenburg der PDS Arbeitsgruppe Geschichte, 2005. – 94 S.; Gerhardt U. Soziologie der Stunde Null : zur Gesellschaftskonzeption des amerikanischen Besatzungsregimes in Deutschland, 1944-1945/6 / Uta Gerhardt. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2005. – 456 S.

¹⁰²⁶ Jürgen J. Der Mythos von „rein gebliebenen Geist“: Denkmuster und Strategie des intellektuellen Neubeginns 1945 / Jürgen John // Hochschule in Sozialismus Universität Jena. – S. 19.

¹⁰²⁷ Ebenda. – S. 19.

¹⁰²⁸ Политика СВАГ в области культуры, науки и образования : цели, методы, результаты, 1945-1949 : сб. док. / под ред.: Н. Тимофеева, Я. Фойтцик, Х. Меллер, А. Чубарьян ; сост.: Н. Тимофеева, Я. Фойтцик. – М. : Рос. полит. энцикл., 2006. – С. 30.

¹⁰²⁹ СВАГ. Управление пропаганды (информации) и С. И. Тюльпанов 1945–1949 гг. / Под. ред. Б. Бонвеча, Г. Бордюгова, Н. Неймарка. – М., 1994. – 254 с.; Неймарк Н. Вопрос о Тюльпанове, или кто определял политику в Советской зоне оккупации в Германии // Холодная война: новые подходы, новые документы. М., 1995. – С. 207-239.

¹⁰³⁰ Тюльпанов И. С. В первые послевоенные годы на немецкой земле. // Новая и новейшая история. – 1984. – №2. – С. 122.

¹⁰³¹ Там само. – С. 130.

¹⁰³² Там само. – С. 131.

¹⁰³³ Хандель Г. Роль СВАГ в строительстве демократической высшей школы / Хандель Г. // Единство, рожденное в борьбе. – Ленинград, 1976. – С. 136.

¹⁰³⁴ Тимофеева Н. П. Германия между прошлым и будущим / Н. П. Тимофеева // Политика СВАГ в области культуры, науки и образования, 1945-1949 : сб. док. – М., 2006. – С. 40.

¹⁰³⁵ Хандель Г. Роль СВАГ. – С. 134.

¹⁰³⁶ Докл. див: Артюхова Е.А. Политика СВАГ в области исторического образования // Научные проблемы гуманитарных исследований. – Вып. 13. – Пятигорск, 2008. – С. 20-29. Электронный ресурс. Режим доступа: http://npgi.ru/gournal/13_2008.pdf Foitzik J. Weder „Freiheit“ noch „Einheit“: Methoden und Resultate der kulturpolitischen Umorientierung in der sowjetischen Besatzungszone. Einleitung. Hamburg, 2002. Тимофеева Н. П. Немецкая интеллигенция и политика реформ системы образования в Восточной Германии 1945–1949 гг. – Воронеж, 1996. – 157 с. Бедюрфтиг Ф. Народ без государства. Последствия поражения для Германии / Фридеманн Бедюрфтиг // Родина : рос. ист. ил. журн. – 1995. – № 5. – С. 82-87.

¹⁰³⁷ Das Russlandbild im Dritten Reich / Hrsg. H. E. Volkmann. – 2., unveränd. Aufl. – Köln, 1994. – 466 S.

¹⁰³⁸ Зубкова Е. Ю. Общество вышедшее из войны: русские и немцы в 1945 году // Отечественная история. 1995. – № 3. – С. 90-100, Naimark N. Die Russen in Deutschland: Die Sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949. Berlin, 1997. – 350 S.

¹⁰³⁹ Фойтцик Я. Советский культурный трансфер и национально-культурная самоидентификация в СОЗ/ГДР / Я. Фойтцик // Власть и общество в условиях диктатуры : исторический опыт СССР и ГДР, 1945-1965 : материалы науч.-практ. конф. (Архангельск, 12-16 сент. 2007 г.). – Архангельск, 2009. – С. 102.

¹⁰⁴⁰ Voigt G. Otto Hoetzsch 1876-1946. – S. 275.

¹⁰⁴¹ Hoetzsch O. Die Eingliederung der osteuropäischen Geschichte in die Gesamtgeschichte nach Konzeption, Forschung und Lehre. Vortragstext, 21 Mai 1946. // Voigt G. Otto Hoetzsch 1876-1946. – S. 340-350.

¹⁰⁴² Ebenda. – S. 345-346.

¹⁰⁴³ Ebenda. – S. 345.

¹⁰⁴⁴ Ebenda. – S. 343.

¹⁰⁴⁵ Heppe H. von. Erinnerungen an Otto Hoetzsch / Hans von Hoppe // Osteuropa. – 1975. – S. 630. Бонвеч Б. Исследователь России Отто Гётц: гибкость и упорство / Б. Бонвеч // Люди между народами. Действующие лица российско-германской истории XX в. : Материалы конференции российских и немецких историков 25-29 апреля 2009 г., Тутцинг, ФРГ / под ред. А. Ю. Ватлина, Т. А. Некрасовой, Т. Ю. Тимофеевой. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 229.

¹⁰⁴⁶ Hoetzsch O. Die Eingliederung der osteuropäischen. – S. 341.

¹⁰⁴⁷ Хандель Г. Роль СВАГ. – С. 134.

¹⁰⁴⁸ Jürgen J. Der Mythos. – S. 19.

¹⁰⁴⁹ Fischer A. Bonn. Seminar für osteuropäische Geschichte / Alexander Fischer // Geschichte Osteuropas. – S. 56.

¹⁰⁵⁰ Behrendt L. D. Die Osteuropahistoriographie in der DDR. Das Beispiel Leipzig / L. D. Behrendt // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. – S. 184.

¹⁰⁵¹ Fischer A. Forschung und. – S. 331.

¹⁰⁵² V Abt. XIII Nachlass Prof. Dr. Hugo Preller // <http://www.archive-in-thueringen.de/index.php?major=archiv&action=detail&object=bestand&id=23315>; Nachlass von Hugo Preller in Thüringen Universitäts- und Landesbibliothek Jena. // <http://www.thulb.uni-jena.de/Die+Bibliothek/Handschriften+-+Sondersammlungen/Bestands%3%BCberblick/Nachl%3%A4sse+und+Autographen/Nachl%3%A4sse+und+Teilnachl%3%A4sse+in+der+ThULB/Preller.html>; Walther H. Hugo Preller zum Gedenken. // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1968. – Bd. 16. – S. 1324.

¹⁰⁵³ Abesser M. “Alleingelassen an der historischen Front“ – zur besonderen Situation der Osteuropäischen Geschichte an der Universität Jena zwischen Ideologie und Wissenschaftlichkeit 1945 bis 1989/90 / M. Abesser // Hochschule im Sozialismus : Studien zur

Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945-1990). – Köln : Böhlau, 2007. – Bd. 2. – S. 1724-1725.

¹⁰⁵⁴ Ebenda.

¹⁰⁵⁵ Winter E. Aus der Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle im Jahre 1949. Erinnerungen. // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1979. – Bd. 23. – 2. – S. 131.

¹⁰⁵⁶ Ebenda. – S. 132-133, 138.

¹⁰⁵⁷ Grau C. Eduard Winter als Osteuropahistoriker. – S. 48.

¹⁰⁵⁸ Mertens L. Das Lexikon der DDR-Historiker / Lothar Mertens. – München : Saur, 2006. – S. 310; Johannes Irmischer. Nachruf der Leibniz-Sozietät // Электронный документ режим доступу: http://www2.rz.hu-berlin.de/leibniz-sozietat/nekrologe/irmscher_nekro3.htm.

¹⁰⁵⁹ Fischer A. Forschung und Lehre. – S. 321.

¹⁰⁶⁰ Behrendt L. D. Die Osteuropahistoriographie in der DDR. – S. 184.

¹⁰⁶¹ Fischer A. Forschung und Lehre zur Geschichte. – S. 327.

¹⁰⁶² Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre an den Universitäten und Hochschulen / Helmut Elsner // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR : in 2 Bde. / Hrsg. Hellmann M. – Bd. 1. : Darstellungen – Düsseldorf : Droste Verlag, 1977. – S. 90.

¹⁰⁶³ Ebenda. – S. 324.

¹⁰⁶⁴ Abesser M. “Alleingelassen an der historischen Front“. – S. 1725.

¹⁰⁶⁵ Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre. – S. 102.

¹⁰⁶⁶ Bielfeldt H. H. 10 Jahre Slavistik in der Deutschen Demokratischen Republik. Zum 7. Oktober 1959. // Zeitschrift für Slawistik. – 1959. – Bd. 4. – H. 5. – S. 645-646.

¹⁰⁶⁷ Eichler E. Die Entwicklung der Slawistik in Deutschland bis 1945 und in der Demokratischen Republik Deutschland / Eichler Ernst, Ulf Lehmann, Heinz Pohrt, Wilhelm Zeil // Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern / Hrsg. Josef Hamm und Günther Wytzens – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985. (Schriften der Balkankommission Linguistische Abteilung XXX). – S. 217.

¹⁰⁶⁸ Докладніше див.: Чернышова М. И. Макс Фасмер (1886-1962). Очерк жизни и деятельности. // Отечественные лексикографы XVIII–XX века» Под. ред. Г. А. Богатовой. М., 2000. <http://vasmer.narod.ru/bio.htm>.

¹⁰⁶⁹ R. Trautmann // <http://www.ostdeutsche-biographie.de/traure83.htm>.

¹⁰⁷⁰ Eichler E. Die Entwicklung der Slawistik in Deutschland bis 1945. – S. 210, 217.

¹⁰⁷¹ Junger H. Slawistik und Literaturwissenschaft. Zur Interpretation der russischen und sowjetischen Literatur. // Zeitschrift für Slawistik. – 1959. – Bd. 4. – H. 5. – S. 475-477.

¹⁰⁷² Bielfeldt Hans Holm Die slawischen Sprachen und Literaturen in der DDR // Zeitschrift für Slawistik – 1969. – Bd. 14. – S. 325.

¹⁰⁷³ Eichler E. Die Entwicklung der Slawistik in Deutschland. – S. 211.

¹⁰⁷⁴ Барвінська П. І. Денацифікація та формування концепції східноєвропейських історичних досліджень в радянській зоні окупації Німеччини (1945-1949 рр.) / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 164.

¹⁰⁷⁵ Bartel H. Die Geschichtswissenschaft der DDR 1960-1970 / Horst Bartel, Ernst Diehl, Ernst Engelberg // Historische Forschungen in der DDR 1960-1970. Analysen und Berichte. Zum XIII. Internationalen Historikerkongress in Moskau 1970. – Berlin : VEB Deutschen Verlag der Wissenschaften, 1970. – S. 19.

¹⁰⁷⁶ Behrendt L.-D. Die Osteuropahistoriographie in der DDR. – S. 185-186.

¹⁰⁷⁷ Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre an den Universitäten und Hochschulen. – S. 90.

¹⁰⁷⁸ Ebenda. – S. 91.

¹⁰⁷⁹ Interview mit Günter Mühlpfordt // Berliner Osteuropa-Info. – 1998. – №11. – S. 100.

¹⁰⁸⁰ Ebenda. – S. 100.

- ¹⁰⁸¹ Winter E. Erinnerungen: (1945-1976) / Hrsg. Oberkofler G. – Frankfurt am M., 1994. – S. 80.
- ¹⁰⁸² Abesser M. „Alleingelassen an der historischen Front“. – S. 1727, 1741.
- ¹⁰⁸³ Ebenda. – S. 1726.
- ¹⁰⁸⁴ Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre an den Universitäten und Hochschulen. – S. 102.
- ¹⁰⁸⁵ Mast P. Winter Eduard. Historiker. [Elektronischer ресурс] // Режим доступу: www.ostdeutsche-biographie.de.
- ¹⁰⁸⁶ Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre an den Universitäten. – S. 85-87.
- ¹⁰⁸⁷ Behrendt L. D. Die Osteuropahistoriographie in der DDR. Das Beispiel Leipzig. – S. 186.
- ¹⁰⁸⁸ Fuchs G. Eberhard Wolfram zum Gedenken / Gerhard Fuchs // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1982. – Bd. 26. – 1. – S. 201-202.
- ¹⁰⁸⁹ Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre. – S. 95.
- ¹⁰⁹⁰ Erich Wilhelm Donnert. Professorenkatalog der Universität Leipzig/Catalogus Professorum Lipsensis, Herausgegeben vom Lehrstuhl für Neuere und Neueste Geschichte, Historisches Seminar der Universität Leipzig. http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Donnert_1383.
- ¹⁰⁹¹ Fischer A. Forschung. – S. 320.
- ¹⁰⁹² Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre. – S. 102.
- ¹⁰⁹³ Interview mit Günter Mühlpfordt // Berliner Osteuropa-Info. – 1998. – №11. – S. 100.
- ¹⁰⁹⁴ Мильников А. С. Статьи по русской, польской и германской истории. // История СССР. – 1957. – №6. – С. 179-180.
- ¹⁰⁹⁵ Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen. Festschrift für E. Winter zum 70. Geburtstag. – Berlin, 1966. – S. 9.
- ¹⁰⁹⁶ Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre. – S. 84-85, 91.
- ¹⁰⁹⁷ Fischer A. Forschung. – S. 322.
- ¹⁰⁹⁸ Jessen R. Akademische Elite und kommunistische Diktatur : die ostdeutsche Hochschullehrerschaft in der Ulbricht-Ära / Jessen Ralph – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1999 (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Bd. 135). – S. 95-96.
- ¹⁰⁹⁹ Interview mit Günter Mühlpfordt // Berliner Osteuropa-Info. – 1998. – №11. – S. 100.
- ¹¹⁰⁰ Elsner H. Die Geschichte der östlichen Europa in Forschung der DDR. // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR. – Bd. 2. : Darstellungen. – Düsseldorf, 1972. – S. 45.
- ¹¹⁰¹ Abeßer M. „Allein gelassen ...“. – S. 1739; Kowalczyk I. S. Legitimation eines neuen Staates. Parteiarbeiter an der historischen Front Geschichtswissenschaft in der SBZ/DDR 1945-1961 / Ilko-Sascha Kowalczyk – Berlin : Links, 1991. – S. 302-304; Zeitzeugen berichten. Wie die DDR die Universitäten unterdrückte / Hrsg. Deutscher Hochschulverband – H. 67. – Bonn, 1999. – S. 155-189.
- ¹¹⁰² Waterstraat C. Wein M. Hallesche Echo auf den Magdeburger Mitteldeutsche Preis // Europa in der Frühen Neuzeit: Festschrift für Günter Mühlpfordt / Hrsg. Erich Donnert – Köln, Weimer, Wien : Böhlau Verlag, 2002. – S. 45. – (Mittel-, Nord- und Osteuropa, Bd. 6) Цікаво, що Г. Мюльпфордт, перебуваючи в опалі, при кожній нагоді залучався його колегами до співпраці та принагідних публікацій. Це свідчить про наявність корпоративної підтримки її розуміння його фаховості.
- ¹¹⁰³ Von dem Herausgeberkollegium. // Jb. für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder. – Bd. 3. – Berlin (Ost), 1959. – S. 8.
- ¹¹⁰⁴ Schippan M. Vergleichende Forschungen in der DDR zur osteuropäische Geschichte der frühen Neuzeit / Schippan M. // Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. – 1996 – №1. – S. 397.
- ¹¹⁰⁵ Prof. Basil Spuru // Universitätsarchiv Leipzig: Professorendatenbank; DBA III, Fiche 868, 99-115 // Link: http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Spiru_1151.

¹¹⁰⁶ Abeßer M. „Allein gelassen ...“ – S. 1721, Elsner H. Abteilung für Geschichte der imperialistischen Ostforschung // Osteuropa / Hrsg. Hellmann. – S. 123-131; Creuzberger St Ostforschung als politisches Element des Kaltes Krieges. Die Abteilung für Geschichte der imperialistischen Ostforschung in der DDR (1960-1968) / Stefan Creuzberger, Jutta Unser // Osteuropa – 1998. – 8/9. – S. 894-967.

¹¹⁰⁷ Biographische Notizen // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR. – Bd. 2. Darstellungen. – Düsseldorf, 1972. – S. 360.

¹¹⁰⁸ Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre. – S. 92-94.

¹¹⁰⁹ Fischer A. Forschung und Lehre. – S. 331-332. Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre an den Universitäten und Hochschulen. – S. 102-103.

¹¹¹⁰ Fischer A. Forschung. – S. 320.

¹¹¹¹ Thomas L. Die Ostberliner Forschungen zur Geschichte Russlands nach 1945. // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. Dahlmann, Dittmar. – Stuttgart 2005. – S. 175.

¹¹¹² АРАН, ф. 693. оп. 4. д. 5. Письмо М. Н. Тихомирова к Винтеру Эдуарду (академик, руководитель Отдела истории немецко-славянских научных связей Немецкой академии наук в Берлине). б/д; ф. 693. оп. 4, д.147. Письма Винтера Эдуарда (Vinter, академик, руководитель отдела истории немецко-славянских научных связей Немецкой академии наук в Берлине) к М.Н.Тихомирову. Приложено циркулярное письмо издательства истории немецко-славянских научных связей и перевод писем. 30.01.1961 г. – 22.12.1961 г. Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>.

¹¹¹³ АРАН, ф. 1604. оп. 4. д. 40. Письма Н. М. Дружинина Винтеру Эдуарду (академик, зав. отделом немецко-славянских связей Немецкой академии наук в Берлине). (3.10.1961 г. – 20.07.1962 г.); ф. 1604, оп. 4, д. 330 Письма и телеграммы Винтера Эдуарда (академик, зав. отделом немецко-славянских связей Немецкой Академии наук в Берлине) Н. М. Дружинину. (8.05.1961 г. – 2.07.1978 г.) Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>.

¹¹¹⁴ Винтер Э. П. Берков и «Материалы и исследование по истории Восточной Европы» – XVIII век // Русская литература XVIII века и ее международные связи. – Л., 1975. – С. 49-52.

¹¹¹⁵ Rosenfeld G. Rezension. Ost–West Begegnung in Österreich. Festschrift für Eduard Winter zum 80. Geburtstag / Hrsg. v. Gerhard Oberkofler und Eleonore Zlabinger. – Wien, Köln, Graz : Herman Böhlhaus Nachf., 1976. – 364 S. // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1979. – Bd. 23. – 2. – S. 152.

¹¹¹⁶ Ost–West Begegnung in Österreich. Festschrift für Eduard Winter zum 80. Geburtstag / Hrsg. v. Gerhard Oberkofler und Eleonore Zlabinger. – Wien, Köln, Graz : Herman Böhlhaus Nachf., 1976. – 364 s.; Rosenfeld G. Rezension. Ost–West Begegnung in Österreich. Festschrift für Eduard Winter zum 80. Geburtstag / Hrsg. v. Gerhard Oberkofler und Eleonore Zlabinger. – Wien, Köln, Graz : Herman Böhlhaus Nachf., 1976. – 364 s. // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1979. – Bd. 23. – 2. – S. 152.

¹¹¹⁷ Mertens, Lothar, Lexikon der DDR–Historiker. Biographien und Bibliographien zu den Geschichtswissenschaftlern der DDR, München 2006, S. 183–184; Erich Donnert 60 Jahre // Zeitschrift für Geschichte. – 1988. Bd. 36. – S. 532–533.

¹¹¹⁸ АРАН, ф. 1604. оп. 4. д. 399. Письма и телеграммы Доннерта Эриха (Donnet Erich; профессор, доктор Института истории европейских стран народной демократии университета Карла Маркса в Лейпциге и университета Мартина Лютера в Халле) Н. М. Дружинину. (24.06.1965 г. – 12.04.1978 г.); ф. 1604. оп. 4. д.61. Письма Н. М. Дружинина Доннерту Эриху (профессор, доктор Института истории европейских стран народной демократии университета Карла Маркса в Лейпциге и Университета Мартина Лютера в Хале и Р.Андерсу). Сјвместно с Е. И. Дружининой. 12.11.1973 г. –

21.01.1978г. Режим доступу

<http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>.

¹¹¹⁹ Kowalczyk I. S. Legitimation eines neuen Staates. – S. 186-188.

¹¹²⁰ Elsner H. Osteuropäische Geschichte in der Lehre. – S. 88.

¹¹²¹ Donnert E. Die Entwicklung der sowjetischen Geschichtswissenschaft und die geschichtswissenschaftlichen Beziehungen zwischen der UdSSR und der DDR. // Die sowjetische Geschichtswissenschaft. Leistungen und internationale Wirksamkeit / Hrsg. H. Th. Krause, H. W. Schaaf – T.1. – Halle, 1979. – S. 7.

¹¹²² Fischer A. Forschung. – S. 329.

¹¹²³ Ebenda. – S. 330.

¹¹²⁴ Behrendt L. D. Die Osteuropahistoriographie in der DDR. – S. 187.

¹¹²⁵ Jessen R. Akademische Elite und kommunistische Diktatur. – S. 193.

¹¹²⁶ Küttler W. Wissenschaftliches Kolloquium “Deutschland und die slawischen Völker zwischen den beiden Weltkriegen” und Gründung der Fachkommission “Geschichte der slawischen Völker“ der Historiker–Gesellschaft der DDR / Küttler W. Petersdorf J. // Wissenschaftliche Mitteilungen der Historiker–Gesellschaft der DDR. – Bd. 1. – 1974. – S. 87.

¹¹²⁷ Schmidt W. Diskussionsbeitrag zu Rolf Döhring, Helmut Meier: Zum Inhalt und zur Bedeutung des marxistisch-leninistischen Geschichtsbildes (Diskussionmaterial). // Wissenschaftliche Mitteilungen der Historiker–Gesellschaft der DDR. – Bd. 2. – 1973. – S. 35; Horn W. Die Entstehung und Entwicklung der DDR im Prozeß der Herausbildung und Festigung des sozialistischen Weltsystems. // Zeitschrift für Geschichte – 20. – 1972. – S. 1271.

¹¹²⁸ Crome E. Die Osteuropaforschung der DDR in den achtziger Jahren: Strukturen und Schwerpunkte / Crome E. Franzke J. – Berlin, 1991. – S. 12.

¹¹²⁹ Schützler H. Entwicklung und Arbeit des Bereichs Geschichte der UdSSR und des sozialistischen Weltsystems. // Beiträge zur Geschichte der Humboldt-Universität zu Berlin – Nr.6. – Berlin (Ost), 1982. – S. 50.

¹¹³⁰ Crome Die Osteuropaforschung der DDR. – S. 40-41.

¹¹³¹ Ebenda. – S. 30-31.

¹¹³² Iskjul S. Briefe westfälischer Soldaten aus Russland in die Heimat 1812 // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – Bd. 33. – 1989. – S. 245-254; Studenikina T. Polen und Deutsche im Großherzogtum Posen im Frühjahr 1848. // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – Bd. 33. – 1972. – S. 117-142.

¹¹³³ Zum Geleit. // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost – und Mitteleuropas – Bd. 1. – 1956. – S. VII.

¹¹³⁴ Ebenda. – S. V.

¹¹³⁵ Ebenda. – S. VIII.

¹¹³⁶ Von dem Herausgeberkollegium. // Jb. für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder. – Bd. 3. – Berlin (Ost), 1959. – S. 9.

¹¹³⁷ Voigt G. Irrationalismus und Aggressivität – das Programm Eugen Lembergs / Gerd Voigt // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1970. – 14/2. – S. 59.

¹¹³⁸ Ebenda. – S. 62.

¹¹³⁹ Seeber E. Forschungen zur Geschichte des sozialistischen Weltsystems und der europäischen volksdemokratischen Ländern / Seeber Eva, Kalbe Ernstgert, Laskowski Sibylle // Historische Forschungen in der DDR 1960-1970. Analysen und Berichte. Zum XIII. Internationalen Historikerkongreß in Moskau 1970. – Berlin : VEB Deutschen Verlag der Wissenschaften, 1970. – S. 710.

¹¹⁴⁰ Seeber E. Die volksdemokratischen Staaten Mittel- und Südosteuropas in der internationalen Kalsseneinwanderung zwischen Imperialismus und Sozialismus (1944-1947) / Eva Seeber // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1972. – Bd. 16/2. – S. 39.

- ¹¹⁴¹ Mühlpfordt G. Halle und Peterburg. Begegnungen im Zeichen der Aufklärung / Mühlpfordt Günter // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1982. – Bd. 25. – 2. – S. 166.
- ¹¹⁴² Irmischer J. Südosteuropaforschung des deutschen Imperialismus. – S. 131-132.
- ¹¹⁴³ Küttler W. Die wissenschaftliche Konzeption der osteuropäischen Geschichte im Werk der Klassiker des Marxismus-Leninismus // Wissenschaftliche Mitteilungen der Historiker-Gesellschaft der DDR. – Bd. II. – Berlin, 1977. – S. 13-39.
- ¹¹⁴⁴ Rosenfeld G. Die Außenpolitik Deutschlands gegenüber den slawischen Staaten nach dem Ersten Weltkrieg (1918-1933) / Rosenfeld Günter, Kalisch Johannes, Zöler Martin // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1984. – Bd. 28. – S. 9.
- ¹¹⁴⁵ Ebenda. – S. 9, 10, 30.
- ¹¹⁴⁶ Zeil W. Forschungen zur Geschichte der Völker der UdSSR und der deutsch-russischen Beziehungen bis 1917 / Zeil Wilhelm // Beiträge zur Geschichte zwischen dem deutschen Volk und der Völker der Sowjetunion – Berlin: Rütten und Loening, 1954. – S. 660.
- ¹¹⁴⁷ Hoffmann P. Tendenzen, Probleme und Aufgaben beziehungsgeschichtlicher Forschungen. Darstellt am Beispiel der deutsch-russischen Beziehungen / Hoffmann Peter, Küttler Wolfgang // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1984. – Bd. 28. – S. 31.
- ¹¹⁴⁸ Zum Geleit. // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost – und Mitteleuropas – Bd. 1. – 1956. – S. V.
- ¹¹⁴⁹ Ebenda. – S. VII.
- ¹¹⁵⁰ Ebenda. – S. VI.
- ¹¹⁵¹ Von dem Herausgeberkollegium. // Jb. für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder. – Bd. 3. – Berlin (Ost), 1959. – S. 8.
- ¹¹⁵² Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Німецькій Демократичній Республіці в 50-60-ті рр. XX ст. / П. І. Барвінська // Наук. вісн. – Одеса, 2009. – № 20 (98). – С. 195.
- ¹¹⁵³ Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert / Winter E. – Berlin : Akademie-Verlag, 1953. – 502 S.
- ¹¹⁵⁴ Winter E. Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle. Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationwerdens der west- und südslavischen Völker / Winter E. – Berlin : Akademie Verlag, 1954ю. – 292 S.
- ¹¹⁵⁵ Winter E. Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland in 17. und 18. Jahrhundert- Beiträge zur Geschichte der Tradition / Winter E. – Berlin : Akademie Verlag, 1955. – 568 S.
- ¹¹⁵⁶ Винтер Э. П. Н. Берков и «Материалы и исследование по истории Восточной Европы» / Винтер Эдуард. // Русская литература XVIII века и ее международные связи. – Сб. 10. – Л.: Изд-во «Наука», 1975. – С. 50.
- ¹¹⁵⁷ Hoffmann P. Tendenzen, Probleme und Aufgaben beziehungsgeschichtlicher Forschungen : Darstellt am Beispiel der deutsch-russischen Beziehungen / P. Hoffmann, W. Küttler // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1984. – Bd. 28. – S. 33.
- ¹¹⁵⁸ Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhundert. Festschrift zum 60. Geburtstag von Eduard Winter – Berlin, 1956.
- ¹¹⁵⁹ Eichler E. Die Entwicklung der Slawistik. – S. 223.
- ¹¹⁶⁰ Winter E. Bernard Bolzano (1781-1848) Philosoph der deutsch-slawischen Wechselseitigkeit / Eduard Winter // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1982. – Bd. 25/2. – S. 9.
- ¹¹⁶¹ Winter E. Aktuelle Bezüge der Geschichte der deutsch-slawischen Wissenschaftsbeziehungen / Eduard Winter // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution. Studien und Aufsätze / Hrsg. Heinz Lemke, Bruno Widera. – Berlin: Akademie Verlag, 1976. – S. 108.
- ¹¹⁶² Докл. див.: Свердлов М. Б. Исследования по истории Древней Руси в Германской Демократической Республике / Свердлов М. Б. // История СССР. – 1971. – № 6. – С. 194-201.

- ¹¹⁶³ Widera B. Die politischen Beziehungen zwischen der Rus' und Deutschland von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zum Einfall der Mongolen // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution. Studien und Aufsätze / Hrsg. Heinz Lemke, Bruno Widera. – Berlin: Akademie Verlag, 1976. – S. 57-58.
- ¹¹⁶⁴ Widera B. Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und der Kiever Rus' in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts. // Beiträge zur Geschichte zwischen dem deutschen Volk und der Völker der Sowjetunion – Berlin: Rütten und Loening, 1954. – S. 7.
- ¹¹⁶⁵ Widera B. Die wirtschaftlichen Beziehungen. – S. 6.
- ¹¹⁶⁶ Bruno Widera zum 70. Geburtstag // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1970. – Bd. 14/2. – S. 263-264.
- ¹¹⁶⁷ Widera B. Die wirtschaftlichen Beziehungen. – S. 36.
- ¹¹⁶⁸ Widera B. Die politischen Beziehungen zwischen der Rus' und Deutschland. – S. 58.
- ¹¹⁶⁹ Winter E. Aktuelle Bezüge. – S. 108.
- ¹¹⁷⁰ Winter E. Die wissenschaftliche Forschungs Sibiriens. – S. 9.
- ¹¹⁷¹ Ebenda. – S. 10.
- ¹¹⁷² Richter L. Zeil L. Einleitung // August Ludwig v. Schlözer und Russland. Hrsg. E. Winter – Berlin: Akademie Verlag, 1961. – S. 3-4.
- ¹¹⁷³ Mühlpfordt G. Ein deutscher Russlandkenner des 18. Jahrhunderts. F. Büsching als Herausgeber einer Schrift über die Wiedervereinigung der Ukraine mit Russland (Halle 1775) // Beiträge zur Geschichte zwischen dem deutschen Volk und der Völker der Sowjetunion – Berlin: Rütten und Loening, 1954. – S. 46. (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Beiheft 1).
- ¹¹⁷⁴ Richter L. Zeil L. Einleitung // August Ludwig Zeil L. v. Schlözer und Russland. Hrsg. E. Winter – Berlin: Akademie Verlag, 1961. – S. 19.
- ¹¹⁷⁵ Ebenda. – S. 32.
- ¹¹⁷⁶ Ebenda. – S. 30.
- ¹¹⁷⁷ Ebenda. – S. 6-8.
- ¹¹⁷⁸ Winter E. Euler und die Begegnung der deutschen mit der russischen Aufklärung // Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. – Berlin : Akademie Verlag, 1958. – S. 9-10.
- ¹¹⁷⁹ E. Winter Schlözer und Lomonosov // Lomonosov Schlözer Pallas Duetsch-russische Wissenschaftbeziehungen im 18. Jahrhundert / Hrsg. E- Winter, K. Grau u.a. - Berlin : Akademie Verlag, 1962. – S. 110-111.
- ¹¹⁸⁰ Grau C. Tatišëv und Deutschland // Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. – C. 148-149.
- ¹¹⁸¹ Richter L. Zeil L. Einleitung. – S. 27-28.
- ¹¹⁸² Grau C. Tatišëv und Deutschland. – C. 161.
- ¹¹⁸³ Richter L. Zeil L. Einleitung. – S. 11.
- ¹¹⁸⁴ Winter E. Vorwort. // August Ludwig v. Schlözer und Russland. Hrsg. E. Winter – Berlin: Akademie Verlag, 1961. – S. V.
- ¹¹⁸⁵ Grau C. Der Wirtschaftsorganisator, Staatsmann, Wissenschaftler Vasilij N. Tatišëv (1686-1750). – Berlin : Akademie-Verlag, 1963. – S. 9-11.
- ¹¹⁸⁶ Ebenda. – S. 12.
- ¹¹⁸⁷ Grau C. Die Petersburger Akademie Wissenschaften in den interakademischen Beziehungen 1899-1915 / Conrad Grau // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1982. – Bd. 25/2. – S. 51-68.
- ¹¹⁸⁸ Das Jahr 1813 : Studien zur Geschichte und Wirkung der Befreiungskriege / Hrsg. Fritz Straube ; Deutsche Historikergesellschaft / Arbeitsgemeinschaft zur Geschichte von 1789 bis 1815, Deutsche Historikergesellschaft / Arbeitsgemeinschaft zur Geschichte von 1789 bis 1815. – Berlin : Akad.-Verl., 1963. – 257 S.
- ¹¹⁸⁹ Straube F. Frühjahrfeldzug 1813 : die Rolle der russischen Truppen bei der Befreiung Deutschlands vom Napoleonischen Joch / Fritz Straube. – Berlin : Rütten & Loening, 1963. –

284 S.

¹¹⁹⁰ Anderle A. Deutsch-sowjetische Freundschaft. Ein historischer Abriss von 1917 bis Gegenwart / Anderle A., Gorski G., Groehler O., Heller I., Jena D., Rosenfeld G., Schaf H. W., Schützler H. – Berlin : VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1975. – S. 19-21.

¹¹⁹¹ Ebenda. – S. 137.

¹¹⁹² Ebenda. – S. 165.

¹¹⁹³ Winter E. Leben und Geschichte Entwicklung des Sozialethikers und Mathematikers Bernard Bolzano (1781–1848). – Halle : Max Niemeyer Verlag, 1949. – S. 4.

¹¹⁹⁴ Winter E. Bernard Bolzano (1781-1848) Philosoph der deutsch-slawischen Wechselseitigkeit / Eduard Winter // Jb. für Geschichte der sozial. Ländern Europas. – 1982. – Bd. 25/2. – S. 9.

¹¹⁹⁵ Seeber E. Die Forschung und Darstellung der Geschichte Polens in der DDR / Seeber Eva // Jb. für Geschichte der sozial. Ländern Europas. – Bd. 15/1. – Berlin : VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1970. – S. 81-96.

¹¹⁹⁶ Rautenberg H. W. Polen und das Baltikum in der Geschichtsschreibung der DDR / Hans-Werner Rautenberg // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR / Hrsg. Manfred Hellman. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1972. – Bd. 1. Darstellungen. – S. 291.

¹¹⁹⁷ Gentzen F. H. Deutschland und Polen : Ein Überblick über der deutsch-polnische Beziehungen / Gentzen F. – H. – Leipzig, Jena : Urania – Verlag, 1956. – 124 S.

¹¹⁹⁸ Rautenberg H. W. Polen und das Baltikum in der Geschichtsschreibung der DDR / Hans-Werner Rautenberg // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR / Hrsg. Manfred Hellman. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1972. – Bd. 1. Darstellungen. – S. 290.

¹¹⁹⁹ Elsner L. Liberale Arbeiterpolitik oder Modifizierung der Zwangsarbeitspolitik? Zur Diskussion und den Erlassen über die Behandlung polnischer Landarbeiter in Deutschland 1916/17 / Elsner Lothar // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 85-106.

¹²⁰⁰ Lemke H. Die Reichsleitung und die Polen Galiziens 1906-1910 / Heinz Lemke // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 83.

¹²⁰¹ Ebenda. – S. 83.

¹²⁰² Ebenda. – S. 84.

¹²⁰³ Schmid H. Sachsen und die polnischen Emigranten 1831-1864 / Herchrd Schmid // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 43.

¹²⁰⁴ Schmid H. Sachsen und die polnischen Emigranten 1831-1864. – S. 59.

¹²⁰⁵ Behrendt L. D. Die Osteuropahistoriographie. – S. 187.

¹²⁰⁶ Hoffmann P., Küttler W. Tendenzen, Probleme und Aufgaben beziehungsgeschichtlicher Forschungen. Darstellt am Beispiel der deutsch-russischen Beziehungen / Hoffmann Peter, Küttler Wolfgang // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1984. – Bd. 28. – S. 32.

¹²⁰⁷ Spiru B. Ostforscher – Ostfälscher – Ostfahrer / Basil Spiru // Jb. für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder – 1959. – Bd. 3. – S. 34-79.

¹²⁰⁸ Gentzen F. H. Die „Ostforschung – ein Stosstrupp des deutschen Imperialismus / Gentzen F. H., Kalisch J., Voigt G., Wolfgramm E. // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1958. – Nr. 6. – S. 1181-1220. Voigt G. Methoden der „Ostforschung“. // ZfG. – Jg.7 (1959). – H. 8. – S. 1781-1803.

¹²⁰⁹ Гентцен Ф. Х. Предмет, развитие и содержание империалистического немецкого «остфоршунга» / Ф. Х. Гентцен // Советское славяноведение – 1965. – №3. – С. 25-40; Зандберг Д. Немецкие историки на службе германского империализма / Зандберг Д. // Вопросы истории – 1948. – №11. – С. 92-104; Фойхт Г. К. К вопросу о роли фашистского «остфоршунга» перед второй мировой войной / Фойхт Г. К. // Германский империализм и вторая мировая война. Материалы научной конференции историков СССР и ГДР в Берлине (14-19 декабря 1959 г.). – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – С. 225-260.

- ¹²¹⁰ Elsner H. Abteilung für Geschichte der imperialistischen Ostforschung // Osteuropa / Hrsg. Hellmann. – S. 123-131; Creuzberger St. Ostforschung als politisches Element des Kaltes Krieges. Die Abteilung für Geschichte der imperialistischen Ostforschung in der DDR (1960-1968) / Stefan Creuzberger, Jutta Unser // Osteuropa – 1998. – 8/9. – S. 894-967; Fischer A. Forschung. – S. 319.
- ¹²¹¹ Stelzig G. Um ein gemeinsames Geschichtsbild? Die Zusammenarbeit der Historiker der DDR mit ihren Fachkollegen aus UdSSR, aus Polen und der Tschechoslowakei im Rahmen der bilateralen Historikerkommissionen (1955-1984). – Erlangen, 1987.
- ¹²¹² Вебер Б. Г. Плодотворное сотрудничество историков СССР и ГДР / Б. Г. Вебер, Д. С. Давидович // История СССР – 1973. – С. 196-201.
- ¹²¹³ Fischer A. Forschung. – S. 313.
- ¹²¹⁴ Schwarze K. H. Die Kommission der Historiker der DDR und UdSSR / Karl Heinz Schwarze // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR / Hrsg. Manfred Hellman. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1972. – Bd. 1. Darstellungen. – S. 104-113.
- ¹²¹⁵ Цит. за: Rautenberg H.-W. Die deutsch-polnische Historikerkommission / Hans-Werner Rautenberg // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR / Hrsg. Manfred Hellman. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1972. – Bd. 1. Darstellungen. – S. 114.
- ¹²¹⁶ НДР – оплот миру в центрі Європи. – Мельников І. П. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1960. – 84 С.
- ¹²¹⁷ Форпост мира и социализма в Европе. – М.: Знание, 1968. – 32 С.; Мороховский Ю. П. Форпост социализму в Центральной Европе. До 15-річчя НДР (Стенограма лекції, прочитаної в серпні 1964 р. у Центральному лекторії м. Вінниці) / Мороховский Ю. П. – К., 1964. – 48 С.
- ¹²¹⁸ Мюллер Г. Бастион социализма: 20 Германской Демократической Республике. / Г. Мюллер, К. Райссиг / Пер. с нем [Вступит. статья Б. Потаповского] – М.: Прогресс, 1969. – 343 С.
- ¹²¹⁹ Winter E. Russland und das Papstum. Bd.1.: Von den Christianisierung bis zu den Anfängen Aufklärung – Berlin, 1960; Bd. 2: Von der Aufklärung bis der Großer Sozialistischen Oktoberrevolution. – Berlin, 1961.
- ¹²²⁰ Пашуто В. Предисловие / В. Пашуто, М. Шейман // Винтер Э. Папство и царизм / Э. Винтер ; пер. с нем.: Р. А. Крестьянинов, С. М. Раскина ; предисл., ред.: В. Пашуто, М. Шейман. – М.: Прогресс, 1964. – С. 5-18.
- ¹²²¹ Винтер Э. Папство и царизм / Винтер Э. – М.: Изд-во «Прогресс», 1964. – С. 21.
- ¹²²² Winter E. Russland und die slawischen Völker in der Diplomatie des Vatikans 1878-1903. – Berlin : Akademie-Verlag, 1950. – S. 9.
- ¹²²³ Winter E. Russland und die slawischen. – S. 10.
- ¹²²⁴ Winter E. Russland und die slawischen Völker. – S. 11.
- ¹²²⁵ Винтер Э. Папство и царизм. – С. 108.
- ¹²²⁶ Там само. – С. 119.
- ¹²²⁷ Там само. – С. 120.
- ¹²²⁸ Там само. – С. 139-140.
- ¹²²⁹ Пашуто В. Предисловие. – С. 10.
- ¹²³⁰ Winter E. Russland und die slawischen Völker. – S. 20.
- ¹²³¹ Ebenda. – S. 32.
- ¹²³² Пашуто В. Предисловие. – С. 15.
- ¹²³³ Donnert E. Der livländische Ordensritterstaat und Russland. Die livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558-1583. – Berlin : Rütten und Loening, 1963. – 316 S.

- ¹²³⁴ Круус Х. Х. Э. Доннерт Ливонское орденское государство и Россия. Ливонская война и балтийский вопрос в европейской политике 1558-1583 годов. // Вопросы истории – 1965. – №1. – С. 174.
- ¹²³⁵ Там само. – С. 175.
- ¹²³⁶ Там само. – С. 177.
- ¹²³⁷ Donnert E. Das Kiewer Russland : Kultur und Geistesleben vom 9. bis zum beginnenden 13. Jahrhundert / Erich Donnert. – 1. Aufl., 1.–20. Tsd. – Leipzig [u.a.] : Urania-Verl., 1983. – S. 7.
- ¹²³⁸ Donnert E. Das Moskauer Russland. Kultur und Geistesleben im 15. und 16. Jahrhundert / Erich Donnert. – Leipzig : Koehler & Amelang, 1976. – 242 S.
- ¹²³⁹ Ebenda. – S. 7.
- ¹²⁴⁰ Ebenda. – S. 24.
- ¹²⁴¹ Ebenda. – S. 45.
- ¹²⁴² Ebenda. – S. 56-58.
- ¹²⁴³ Ebenda. – S. 29.
- ¹²⁴⁴ Donnert E. Politische Ideologie der russischen Gessellschaft zu Beginn der Regirungszeit Katharinas II. Gesellschaftstheorien und Staatslehren in der Ära des aufgeklärten Absolutismus Berlin : Akademie-Verlag, 1976. – S. VII.
- ¹²⁴⁵ Mühlpfordt G. Halle und Peterburg. Begegnungen im Zeichen der Aufklärung / Mühlpfordt Günter // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1982. – Bd. 25. – 2. – S. 156.
- ¹²⁴⁶ Donnert E. Peter der Große : der Veränderer Rußlands / Erich Donnert. – Göttingen [u.a.] : Muster-Schmidt, 1987. – 150 S. ; Donnert E. Peter der Große. – Wien ; Graz [u.a.] : Böhlau, 1989. – 355 S.
- ¹²⁴⁷ Donnert E. Iwan Grosny „der Schreckliche“ – Berlin : Union Verlag, 1978. – С. 274.
- ¹²⁴⁸ Donnert E. Russland an der Schwelle der Neuzeit : der Moskauer Staat im 16. Jahrhundert / Erich Donnert. – Berlin : Akad.-Verl., 1972. – S. 11-13.
- ¹²⁴⁹ Küttler W. Forschungsaufgabe zur Geschichte der sozial. Länder / Küttler W. Remer G. // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1971. – Bd. 15/1. – S. 9.
- ¹²⁵⁰ Die Große Sozialistische Oktoberrevolution und Deutschland. 2 Bde. – Berlin, 1967.
- ¹²⁵¹ Anderle A. Forschungen zur Geschichte UdSSR und der deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917-1945 / A. Anderle, I. Heller, Jena D. // Historische Forschungen. – S. 676.
- ¹²⁵² Anders M. Der Einfluss der sowjetischen Politik der kollektiven Sicherheit auf die Weltvereinigung für den Frieden (RUP) 1938/39 / M. Anders // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1972. – Bd. 16/1. – S. 79-96.
- ¹²⁵³ Pankau P. Der Kampf der UdSSR für ein System der kollektiven Sicherheit in Europa und gegen die Gefahr der faschistischen Aggression vor dem zweiten Weltkrieg / Peter Pankau // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1972. – Bd. 16/1. – S. 31-32.
- ¹²⁵⁴ Donnert E. Die Entwicklung der sowjetischen Geschichtswissenschaft und die geschichtswissenschaftlichen Beziehungen zwischen der UdSSR und der DDR. // Die sowjetische Geschichtswissenschaft. Leistungen und internationale Wirksamkeit – T.1. – Halle, 1979. – S. 7.
- ¹²⁵⁵ Quilitzsch S. Zum Kampf der UdSSR um die Durchsetzung der Prinzipien der friedlichen Koexistenzin der Beziehungen zu den imperialistischen Hauptmächten in der Gegenwart / Quilitzsch Siegmар // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1977. – Bd. 21. – 1. – S. 11-17.
- ¹²⁵⁶ Anderle A. Die deutsche Rapallo-Politik : deutsch-sowjetischen Beziehungen 1922-1929. – Berlin : Rütten und Loening, 1962. – S. 162.
- ¹²⁵⁷ Див. Степанян С. С. [Рецензия] Г. Розенфельд, Х. Шютцлер. Краткая история Советского Союза. 1917–1983 гг. – Берлин, 1985. – 368 с. / Степанян С.С. // История СССР. – 1987. – №3. – С. 210-211.

- ¹²⁵⁸ Die Sowjetgesellschaft. Studien zu ihre Geschichte und Gegenwart / Hrsg. Rosenfeld G. – Berlin : VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1984. – 375 S.
- ¹²⁵⁹ Зимомря М. Особистості з іменем: отець Гавриїл Костельник та Едуард Вінтер / Микола Зимомря Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.dds.edu.ua/articles/2/slovo/2005/388-kostelnyk.html>.
- ¹²⁶⁰ Winter E. Aktuelle Bezüge der Geschichte der deutsch-slawischen Wissenschaftsbeziehungen / Eduard Winter // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution. Studien und Aufsätze / Hrsg. Heinz Lemke, Bruno Widera. – Berlin: Akademie Verlag, 1976. – S. 112.
- ¹²⁶¹ Winter E. Halle als Ausgangspunkt. – S. III.
- ¹²⁶² Ebenda. – S. 334.
- ¹²⁶³ Ebenda. – S. 335.
- ¹²⁶⁴ Зимомря М. Славістична спадщина Дмитра Чижевського в інтерпретаціях Едуарда Вінтера: роль творчої взаємодії. // Волинь філологічна: текст і контекст. Польська, українська, білоруська та російська літератури в європейському контексті / Упор. Л. К. Оляндер. – Вип. 6. – Ч. 1. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського нац. у-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 44-55.
- ¹²⁶⁵ Винтер Э. Папство и царизм. – М.: Изд-во «Прогресс», 1964. – С. 107.
- ¹²⁶⁶ Grau C. Der Wirtschaftsorganisator, Staatsmann, Wissenschaftler Vasilij N. Tatiščev (1686-1750) / Grau Conrad. – Berlin : Akademie-Verlag, 1963. – S. 1.
- ¹²⁶⁷ Zum Geleit // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost – und Mitteleuropas– Bd. 1. – 1956. – S. VII.
- ¹²⁶⁸ Poršnev B. Zur internationalen Situation während des ukrainischen Befreiungskrieges von 1648-54 // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost – und Mitteleuropas– Bd. 1. – 1956. – S. 39-63.
- ¹²⁶⁹ Quilitzsch S. Der ukrainische Befreiungskampf im 17 Jh. // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost – und Mitteleuropas– Bd. 1. – 1956. – S. 1-38.
- ¹²⁷⁰ Ebenda. – S. 35-36.
- ¹²⁷¹ Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine: ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882-1915. / Hrsg. Winter E., Kirchner P. – Berlin, 1963. – 577 S.
- ¹²⁷² Нагірний М. Рудницький Леонід. Іван Франко і німецька література. Друге уточнене й розширене видання. Львів, 2002. – 238 с. (Українознавча бібліотека НТШ. Число 10) / Маркіян Нагірний. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.anthropos.org.ua/jspui/bitstream/123456789/2491/1/702-709>.
- ¹²⁷³ Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. – S. 8-12.
- ¹²⁷⁴ Ebenda. – S. 14.
- ¹²⁷⁵ Ebenda. – S. 26.
- ¹²⁷⁶ Ebenda. – S. 23.
- ¹²⁷⁷ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; відп. ред. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 408.
- ¹²⁷⁸ Рудницький Л. Іван Франко і німецька література / Леонід Рудницький – Мюнхен : УТГІ, 1974. – С. 9–10.
- ¹²⁷⁹ Лист І. Лисяка–Рудницького до Романа Роздольського від 4 червня 1967 р., цитую за: Іван Лисяк–Рудницький. Історичні есе. – С. 497.
- ¹²⁸⁰ Зимомря М. Славістична спадщина Дмитра Чижевського в інтерпретаціях Едуарда Вінтера : роль творчої взаємодії / М. Зимомря // Волинь філологічна : текст і контекст. – Луцьк, 2008. – Вип. 6 : Польська, українська, білоруська та російська літератури в європейському контексті, ч. 1. – С. 44-55.

¹²⁸¹ Погребенник Я. М. Шевченко німецькою мовою [Творчість поета в історії німецько-українських літературних зв'язків другої половини XIX – першої половини XX ст.] / Погребенник Я. М. – Київ : Наукова думка, 1973. – С. 285. – 299 с.

¹²⁸² Der revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko, 1814-1861: Beiträge zum Wirken des ukrainischen Dichters und Denkers sowie zur Rezeption seines Werkes im deutschen und westslawischen Sprachgebiet. / Hrsg. Winter E., Jarosch G. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – 190 S.

¹²⁸³ Hoffmann P. Der revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko, 1814-1861: Beiträge zum Wirken des ukrainischen Dichters und Denkers sowie zur Rezeption seines Werkes im deutschen und westslawischen Sprachgebiet. Hrsg. v. Winter E. und G. Jarosch. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, Bd. XXII) Berlin, Akademie Verlag, 1976. – 190 S. / Peter Hoffmann // Jb für Geschichte sozialistische Länder. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 208.

¹²⁸⁴ Zur Ukraine-Politik des deutschen Imperialismus. Protokoll einer Arbeitstagung am 23.09.1967 in Berlin. Wissenschaftliche Redaktion: Dr. C. Remer. – Jena : Sektion Philosophie und Geschichte der Fridrich-Schiller-Universität, 1969. – 271 S.

¹²⁸⁵ Bartel H. Die Geschichtswissenschaft der DDR 1960-1970 / Horst Bartel, Ernst Dichtl, Ernst Engelberg // Historische Forschungen in der DDR 1960-1970. Analysen und Berichte. Zum XIII. Internationalen Historikerkongreß in Moskau 1970. – Berlin : VEB Deutschen Verlag der Wissenschaften, 1970. – S. 23.

¹²⁸⁶ Міддель М. Плюралізм чи гомогенність? Історична наука в НДР / Маттіас Міддель // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – №3. – С. 88.

Розділ VI

Розмаїття інтерпретацій Східної Європи в академічному середовищі Федеративної Республіки Німеччини

¹²⁸⁷ Галактионов Ю. В. Денацификация в Германии после Второй мировой войны как часть «германского вопроса» и международная проблема / Ю. В. Галактионов // Германия: история и современность. Сб. статей памяти профессора В. А. Артемова. Часть 1. Проблемы германской истории и историографии / ред. М. В. Кирчанов. Воронеж, 2006. – С. 204.

¹²⁸⁸ Докл. про політику в британській окупаційній зоні див.: Коршунов Ю. М. Окупационная политика Великобритании в Германии, 1945-1949 г. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Ю. М. Коршунов. – М., 2004. – 27 с.; Равнюшкин А. В. Осуществление Потсдамских соглашений в английской оккупационной зоне Германии, 1945-1949 : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / А. В. Равнюшкин. – Екатеринбург, 2007. – 26 с.

¹²⁸⁹ История Германии. В 3 т. – Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века / ред. Ю. В. Галактионов – М. : КДУ, 2008. – С. 330-358.

¹²⁹⁰ Oberländer E. Mainz. Institut für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin – Stuttgart, 1992. – S. 159.

¹²⁹¹ Petersen H. Ch. Neuanfang im Westen – 60 Jahre Osteuropaforschung in Mainz / Petersen Hans-Christian Електронний ресурс. Режим доступу: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=1260>.

¹²⁹² Meyer K. Osteuropäische Geschichte / Meyer K. // Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert. – S. 568.

¹²⁹³ Schlarp K. H. Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte im Historischen Seminar. // Oberländer E. Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung. – S. 111-112, 119.

¹²⁹⁴ Ebenda. – S. 112-113.

- ¹²⁹⁵ Rhode G. Horst Jablonowski 1914-1970. Ansprache bei der Trauerfeiern in Bonn am 10.11.1970 / Gotthold Rhode // Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze / Hrsg. Irene Jablonowski, Friedhelm Keiser – Köln, Wien : Böhlau Verlag, 1972. – S. 443.
- ¹²⁹⁶ Winkler M. Gedanken über den Aufbau osteuropäischen Studien an Universität München. Eingereicht an der Bayerischen Staatsminister für Unterricht und Kultur 1945/46. // Winkler M. Zwischen Moskau und Archangelsk: Meine erste Reise in der Sowjetunion im Jahre 1924 / Martin Winkler / hrsg. u. eingeleitet von Gerd und Erika Voigt – Berlin : edition ost, 1996. – S. 193.
- ¹²⁹⁷ Ebenda. – S. 195-196.
- ¹²⁹⁸ Ebenda. – S. 195-197.
- ¹²⁹⁹ Grimm G. München // Geschichte Osteuropas. – S. 184-185.
- ¹³⁰⁰ Berger H. A. Deutsche Historikerinnen 1920-1970 : Geschichte zwischen Wissenschaft und Politik. – S. 205.
- ¹³⁰¹ Fischer A. Bonn. Seminar für osteuropäische Geschichte / Alexander Fischer // Geschichte Osteuropas. – S. 56-58.
- ¹³⁰² Geschichte Osteuropas. – S. 190.
- ¹³⁰³ Hildermeier M. Göttingen. Professur für Osteuropäische Geschichte / Hildermeier M. // Geschichte Osteuropas. – S. 102-104.
- ¹³⁰⁴ Meisner B. Die Entwicklung des Göttinger Arbeitskreises e. V. seit 1946 und sein Beitrag zur Osteuropaforschung / Boris Meisner // 50 Jahre Göttinger Arbeitskreis e. V. / hrsg. von Boris Meisner und Alfred Eisfeld. – Göttingen : Göttinger Arbeitskreises; 1998. – S. 19-20.
- ¹³⁰⁵ Kessler W. Zu Geschichte und Bestand der Osteuropaforschung und der Osteuropasammlungen in Marburg / Kessler Wolfgan, Lember Hans // Osteuropaforschung in Marburg. Institutionen, Sammlungen, Ergebnisse. – Marburg, 1988. – S. 12.
- ¹³⁰⁶ Ebenda.
- ¹³⁰⁷ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. – С. 534.
- ¹³⁰⁸ PAAA, B 94, Band 1964 (1967-1972). Überblick über die Institutionen der Ostforschung in der Bundesrepublik und Ihre Zusammenarbeit mit dem Auswärtigen Amt (Stand Januar 1962). – S. 2.
- ¹³⁰⁹ Fünfzig Jahre. – S. 28.
- ¹³¹⁰ Unger C. R. „Ostforschung“ in Westdeutschland. – S. 199.
- ¹³¹¹ Der Vorstand der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde. Dank an Klaus Menert / Der Vorstand der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde // Osteuropa – 1975. – Jg. 25. – H. 10. – S. 817-818.
- ¹³¹² Богаєва Н. А. Запдногерманський журнал по восточноєвропейским исследованиям / Н. А. Богаєва // Славяноведение и балканистика за рубежом. – М., 1980. – С. 114-115.
- ¹³¹³ Там само. – С. 115.
- ¹³¹⁴ Oberländer E. Das Studium der Geschichte Osteuropas seit 1945 / Oberländer E. // Geschichte Osteuropas. – S. 33-34.
- ¹³¹⁵ Das Herder-Institut. Eine Forschungsstätte für die historische Ostmitteleuropa-Forschung / Hrsg. Herder-Institut Marburg. – Marburg : Verlag Herder-Institut, 2000. – S. 4-6.
- ¹³¹⁶ Mühle E. Der europäische Osten in der Wahrnehmung deutscher Historiker. Das Beispiel Hermann Aubin / Mühle E. // Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. – S. 111.
- ¹³¹⁷ Oberländer E. Das Studium der Geschichte Osteuropas seit 1945. – S. 34.
- ¹³¹⁸ PAAA, B 94, Band 1964 (1967-1972). Überblick über die Institutionen der Ostforschung in der Bundesrepublik und Ihre Zusammenarbeit mit dem Auswärtigen Amt (Stand Januar 1962). – S. 3.

¹³¹⁹ Studienführer durch die Münchener Institutionen der Ost- und Südosteuropaforschung / Hrsg. Osteuropa Institut München. – München : Verlag Otto Sagner, 1967. – S. 43.

¹³²⁰ Пашуто В. Т. Против фальсификации истории нашей Родины немецкими реваншистами / В. Т. Пашуто, В. И. Салов, А. Л. Хорошкевич. – М. : Знание, 1961. – С. 3. Тульчинский М. Р. Мюнхенский Институт Восточной Европы на службе боннской реваншистской политики / Тульчинский М. Р. Салов В. И. // Вопросы истории. – 1960. №12. – С. 164-174.

¹³²¹ Kappeler A. Hans Koch (1894-1959). // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 227-228

¹³²² Studienführer durch die Münchener Institutionen der Ost- und Südosteuropaforschung. – S. 36.

¹³²³ Про післявоєнний період творчості Г. Уберсбергера див.: Барвінська П. І. Історик та політика: з життя та діяльності Ганса Уберсбергера / Барвінська П. І. // Інтелекція і влада. Серія: Історія. – Вип. 16. – Одеса, 2009. – С. 176.

¹³²⁴ Барвінська П. І. Жінки в історичній науці німецькомовного простору в 30–60-і роки ХХ століття: Хедвіга Фляйшхакер // Матеріали П'ятої міжнародної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», 3–5 листопада 2011 р., м. Київ : Університетське видавництво "Пульсари", 2011. – С. 305.

¹³²⁵ Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums / Günter Stökl. – München, 1953. – 191 S.

¹³²⁶ Maurach R. Handbuch der Sowjetverfassung / Maurach R. – München, 1955. – 429 S.

¹³²⁶ Thiel H. Sowjetfermost / Thiel H. – München, 1953. – 329 S.

¹³²⁷ Mirtschuk I. Geschichte der ukrainischen Kultur / Ivan Mirtschuk – München, 1957. – 284 S.

¹³²⁸ Thiel H. Die Mongolei / Thiel H. – München, 1958. – 495 S.

¹³²⁹ Про діяльність УВУ в Мюнхені див.: Янів В. Український вільний університет / Янів В. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж – Нью-Йорк Вид. Молоде життя, 1980. – С. 3418-3421; Кучер В. І. З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені / Кучер Володимир Іванович [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1 – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06kvinib.html>.

¹³³⁰ Докл. див.: Барвінська П. І. Історія Чехії в інтерпретаціях істориків ФРН / П. І. Барвінська // Чеська родина. Гусівські читання – 2010: Матеріали науково-практичної конференції (20 жовтня 2010, Одеса) – Одеса : Друк Південь, 2010. – С. 20.

¹³³¹ Studienführer durch die Münchener Institutionen der Ost- und Südosteuropaforschung. – S. 78-86.

¹³³² Барвінська П. І. Новий початок після 1945 року: з історії інституалізації східноєвропейських історичних досліджень у Західній Німеччині у другій половині 40-х–50-і роки ХХ ст. / Барвінська П. І. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2008. – С. 176-184.

¹³³³ Förster W. Sachwalter der Wissenschaft. Georg Kennert zum 65. Geburtstag // Aus Dreissig Jahren Osteuropa-Forschung. Denkschrift für Dr. phil. Georg Kennert (1919-1984) / Hrsg. Heinz Müller-Dietz und Norbert Reiter. – Berlin, 1984. – S. 16-17.

¹³³⁴ PAAA, B 94, Band 1964 (1967-1972). Überblick über die Institutionen der Ostforschung in der Bundesrepublik und Ihre Zusammenarbeit mit dem Auswärtigen Amt (Stand Januar 1962) – S. 6.

¹³³⁵ Meyer K. Berlin. Abteilung Geschichte des Osteuropa-Instituts / Meyer K., Torke H J. // Geschichte Osteuropas. – S. 40.

¹³³⁶ Philipp W. Grundfragen der Geschichte Russlands / W. Philipp // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1983. – Bd. 33. – S. 1-8; Philipp W. Historische Voraussetzungen des politischen Denkens in Russland / Philipp Werner // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Bd. 1. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1954. – S. 7-22.

¹³³⁷ Рарова А. В. Ханс Йоахим Торке (1938–2000 гг.) и традиции Берлинской школы исторической русистики : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / А. В. Рарова. – СПб., 2010. – 24 С.

¹³³⁸ Diskussion // Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie. Historiker – Fachtagung der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde e. V., Berlin vom 1. bis 3. November 1979 in Schlagenbad/Taunus. Protokoll / Hrsg. G. Stökl. – S. 123-124.

¹³³⁹ Ebenda. – S. 124.

¹³⁴⁰ Unger J. Genannte Arbeit. – S. 127.

¹³⁴¹ Ebenda.

¹³⁴² PAAA, B 94, Band 1964 (1967–1972). Überblick über die Institutionen der Ostforschung in der Bundesrepublik und Ihre Zusammenarbeit mit dem Auswärtigen Amt (Stand Januar 1962). – S. 4.

¹³⁴³ Oberländer E. Mainz. Institut für Osteuropäische Geschichte / Oberländer E. // Geschichte Osteuropas. – S. 163.

¹³⁴⁴ Petersen H. Ch. Neuanfang im Westen – 60 Jahre Osteuropaforschung in Mainz / Petersen Hans-Christian Электронный ресурс. Режим доступа: <http://hszokult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=1260>.

¹³⁴⁵ Müller E. Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde / Müller E. // Geschichte Osteuropas. – S. 204.

¹³⁴⁶ Manfred A. Köln Seminar für Osteuropäische Geschichte / Manfred A. // Geschichte Osteuropas. – S. 148.

¹³⁴⁷ Günter Stökl 16.1.1916.-20.3.1998. Nachruf // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1998. – N.F. 46. – S. 469; Stoy M. Günter Stökl (1916-1998) / Manfred Stoy // Osteuropäische Geschichte in Wien. – S. 263.

¹³⁴⁸ Stökl G. Russische Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart / Stökl G. – Stuttgart, 1962. – 824 S.; Stökl G. Hans Koch, 1894-1959 / Stökl G. // Jb. für Geschichte Osteuropas. N.F. 7. – 1959. – S. 117-129; Stökl G. Osteuropa und die Deutschen. Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft / Stökl G. – Oldenburg, 1967. – 232 S.; Stökl G. Sowjetrußland unter Lenin und Stalin (1917-1953) / Stökl G. – München, 1963. – 72 S.

¹³⁴⁹ Пашуто В.Т. Профессор Г. Штрёкль размышляет об уроках истории / В. Т. Пашуто // Вопросы истории. – 1963. – №3. – С. 30-48.

¹³⁵⁰ Göckenjan H. Gießen. Lehrstuhl für Osteuropäische Geschichte / Göckenjan H., Heller K. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. – S. 93, 95.

¹³⁵¹ Gruß an Gerbert Ludat zum 60. Geburtstag am 17. April 1970 // Beiträge zur Stadt- und Regionalgeschichte Ost- und Nordeuropas. Herbert Ludat zum 60. Geburtstag / Hrsg Zernack K. – Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1971. – S. 8-9.

¹³⁵² Lemberg H. Marburg. Seminar für Osteuropäische Geschichte / Lemberg H. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. – Stuttgart, 1992. – S. 170-173.

¹³⁵³ Hübner E. Kiel. Seminar für Osteuropäische Geschichte / Hübner E., Klug E., Liszkowski U. // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. – Stuttgart, 1992. – S. 138.

¹³⁵⁴ PAAA, B 94, Band 1964 (1967–1972). Überblick über die Institutionen der Ostforschung in der Bundesrepublik und Ihre Zusammenarbeit mit dem Auswärtigen Amt (Stand Januar 1962) – S. 7.

¹³⁵⁵ Ebenda; Georg Stadtmüller // Professorenkatalog der Universität Leipzig – Режим доступа: http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Stadtmueller_542.pdf.

- ¹³⁵⁶ Hösch E. Georg Stadtmüller (1909–1985) zum Gedächtnis / Edgard Hösch. // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. 33. – 1985. – Heft 4. – S. 632–633.
- ¹³⁵⁷ PAAA, B 94, Band 1964 (1967–1972). Überblick über die Institutionen der Ostforschung in der Bundesrepublik und Ihre Zusammenarbeit mit dem Auswärtigen Amt (Stand Januar 1962) – S. 3.
- ¹³⁵⁸ Markert W. Osteuropa im deutschen Geschichtsbild / Werner Markert // Markert W. Osteuropa und die abendländische Welt : Aufsätze und Vorträge / Werner Markert ; mit einem Geleitwort von Hans Rothfels. – Göttingen, 1966. – S. 13.
- ¹³⁵⁹ Ebenda.
- ¹³⁶⁰ Ebenda. – S. 14.
- ¹³⁶¹ Ebenda. – S. 14.
- ¹³⁶² Ebenda. – S. 17.
- ¹³⁶³ Ebenda. – S. 16.
- ¹³⁶⁴ Ebenda. – S. 20.
- ¹³⁶⁵ Halecki O. Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Ostmitteleuropas / Halecki Oskar – Salzburg, 1957. – S. 111.
- ¹³⁶⁶ Rhode G. Drei polnische Historiker – drei Persönlichkeiten der Zeitgeschichte / Gotthold Rhode // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. 24. – 1976. – S. 535–536.
- ¹³⁶⁷ Aubin H. An einem neuen Anfang der Ostforschung. // Zeitschrift für Ostforschung. – 1952. – Bd. 1/1. – S. 4.
- ¹³⁶⁸ Ebenda. – S. 3.
- ¹³⁶⁹ Ebenda. – S. 13, 15.
- ¹³⁷⁰ Aubin H. Abendland, Reich, Deutschland und Europa / Hermann Aubin // Schicksalsfragen der Gegenwart. Handbuch politisch-historischen Bildung / Hrsg. von Ministerium für Verteidigung, Innere Führung. – in 6 Bd. – Bd. 1. – Tübingen, 1957. – S. 61–63.
- ¹³⁷¹ Aubin H. Die Deutschen in der Geschichte des Ostens / Aubin H. // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – 1957. – S. 521–524, 529.
- ¹³⁷² Koch H. Einführungsreferat / Hans Koch // Deutsch-slawische Gegenwart. Referate des Zweiten Ostseminars der Hochschule für Politische Wissenschaften München. – München : Isar Verlag, 1957. – S. 5–6.
- ¹³⁷³ Gülich W. Eröffnungsansprache: Südosteuropa zwischen Ost und West / Wilhelm Gülich // Südosteuropa-Jahrbuch. – 1957. – Bd. 1. – S. 7.
- ¹³⁷⁴ Ebenda. – S. 10.
- ¹³⁷⁵ Ebenda. – S. 11.
- ¹³⁷⁶ Gross H. Die deutsch-südosteuropäischen Wirtschaftsbeziehungen / Gross Hermann // Südosteuropa-Jahrbuch. – 1957. – Bd. 1. – S. 13.
- ¹³⁷⁷ Valjavec F. Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur / Fritz Valjavec // Südosteuropa-Jahrbuch. – 1957. – Bd. 1. – S. 61.
- ¹³⁷⁸ Ebenda. – S. 53.
- ¹³⁷⁹ Ebenda. – S. 54.
- ¹³⁸⁰ Stadtmüller G. Geschichte Südosteuropas. – S. 9.
- ¹³⁸¹ Stadtmüller G. Geschichte Südosteuropas. – S. 234.
- ¹³⁸² Ebenda. – S. 234, 241.
- ¹³⁸³ Ebenda. – S. 240.
- ¹³⁸⁴ Stökl G. Rezension: Stadtmüller G. Geschichtliche Ostkunde. Abriß der Geschichte des deutschen und osteuropäischen Osten / Georg Stadtmüller. – München : Bogen Verlag, 1959. – 180 S. // Historische Zeitschrift – Bd. 94. – H. 1. – S. 89–93.
- ¹³⁸⁵ Stadtmüller G. Geschichtliche Ostkunde. Abriß der Geschichte des deutschen und osteuropäischen Osten / Georg Stadtmüller. – München : Bogen Verlag, 1959. – 180 S.
- ¹³⁸⁶ Stökl G. Rezension: Stadtmüller G. Geschichtliche Ostkunde. – S. 93.

- ¹³⁸⁷ PAAA, B 40. Gründsetzfrager des Ostforschung (1960-1963). Aufzeichnung. II 3-87.00-316/63. Bonn, den 5. April 1963.
- ¹³⁸⁸ Europa und Russland. Texte zum Problem des westeuropäischen und russischen Selbstverständnisses / Hrsg. Tschizewskij D., Groh D. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1959. – S. 2.
- ¹³⁸⁹ Philipp W. Gundfragen der Geschichte Russlands / W. Philipp // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1983. – Bd. 33. – S. 3.
- ¹³⁹⁰ Aubin H. An einem neuen Anfang. – S. 5.
- ¹³⁹¹ Ebenda. – S. 9.
- ¹³⁹² Markert W. Osteuropa im deutschen Geschichtsbild. – S. 20.
- ¹³⁹³ Ebenda.
- ¹³⁹⁴ Jablonowski H. Die bolschewistische Revolution Ursache und Wirkungen // Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze / Hrsg. Irene Jablonowski, Friedhelm Keiser – Köln, Wien : Böhlau Verlag, 1972. – S. 152, 166.
- ¹³⁹⁵ Ebenda. – S. 170-172.
- ¹³⁹⁶ Stökl G. Russland und Europa vor Peter dem Großen / Stökl G. // Russland, Europa und der deutsche Osten. – München : R. Oldenbourg Verlag, 1960. – S. 35 (публікація за матеріалами вступної лекції у Кельнському університеті).
- ¹³⁹⁷ Liegt Polen noch in Europa : [Geschichte, Politik, Kirche, Kultur, Landwirtschaft, Wirtschaft ; 6 Antworten] / Hrsg. H. Ludat – Giessen, 1960. – 176 S.
- ¹³⁹⁸ Zernack K. Polen – Geschichte einer europäischen Nation / Zernack K. // Liegt Polen noch in Europa. – S. 29-30.
- ¹³⁹⁹ Ludat H. Das heutige Polen zwischen Ost und West / H. Ludat // Liegt Polen noch in Europa. – S. 31.
- ¹⁴⁰⁰ Ebenda. – S. 32-33.
- ¹⁴⁰¹ Ebenda. – S. 59.
- ¹⁴⁰² Jablonowski H. Die erste Teilung Polens // Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze. – Köln ; Wien : Böhlau, 1972. – S. 260-261.
- ¹⁴⁰³ Jablonowski H. Die preußische Polenpolitik von 1815 bis 1914 // Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze. – S. 281.
- ¹⁴⁰⁴ Jablonowski H. Die Danzige Frage. Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze. – S. 350.
- ¹⁴⁰⁵ Jablonowski H. Die deutsche Ostgrenze von 1937 in historischer Sicht. Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze. – S. 413.
- ¹⁴⁰⁶ Nuebauer H. Heidelberg. Seminar für Osteuropäische Geschichte / Helmut Nuebauer Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. – Stuttgart, 1992. – S. 129, 132
- ¹⁴⁰⁷ Барвінська Новий початок після 1945 р. – С. 182.
- ¹⁴⁰⁸ Lemberg Forschung. – S. 60.
- ¹⁴⁰⁹ Buchholz A. Bundes Institut für ostwissenschaftliche und internationale Studien / Arnold Buchholz // Geschichte Osteuropa. – S. 238-240.
- ¹⁴¹⁰ Rhode G. Horst Jablonowski 1914-1970. Ansprache bei der Trauerfeiern in Bonn am 10.11.1970 / Gotthold Rhode // Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze / Hrsg. Irene Jablonowski, Friedhelm Keiser – Köln, Wien : Böhlau Verlag, 1972. – S. 444-445
- ¹⁴¹¹ Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze / Hrsg. Irene Jablonowski, Friedhelm Keiser – Köln, Wien : Böhlau Verlag, 1972. – 458 S.
- ¹⁴¹² Steindorff L. Münster. Abteilung für Osteuropäische Geschichte / Ludwig Steindorff. // Geschichte Osteuropas. – S. 190.

- ¹⁴¹³ Ruffmann K. H. Erlangen–Nürnberg. Lehrstuhl für Osteuropäische Geschichte und Zeitgeschichte / Karl Heiz Ruffmann // Geschichte Osteuropas. – Stuttgart, 1992. – S. 79-81.
- ¹⁴¹⁴ Beyer D. Frankfurt. Seminar für Osteuropäische Geschichte / Dietrich Beyer // Geschichte Osteuropas. – S. 84, 86.
- ¹⁴¹⁵ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 239.
- ¹⁴¹⁶ Beyer D. Frankfurt. Seminar. – S. 84, 86.
- ¹⁴¹⁷ ОАА, Лист–відповідь професора–емерита Берлінського Вільного університету Клауса Цернака від 18.08.2010 р.
- ¹⁴¹⁸ Nuebauer H. Heidelberg. Seminar für Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas. – S. 134.
- ¹⁴¹⁹ Schramm G. Freiburg. Lehrstuhl für Neuere und Osteuropäische Geschichte / Gottfried Schramm // Geschichte Osteuropas. – S. 90.
- ¹⁴²⁰ Lemberg H. Forschung und Lehre. – S. 61.
- ¹⁴²¹ Ebenda. – S. 60.
- ¹⁴²² Schneider H. Bochum. Lehrstuhl für Osteuropäische Geschichte / Schneider Hubert // Geschichte Osteuropas. – S. 48.
- ¹⁴²³ Roos H. Polen und Europa. Studien zur polnischen Außenpolitik 1931-1939 / Roos Hans. – Tübingen, 1957. – 421 S.; Roos H. Polen zwischen den Weltkriegen / H. Roos // Osteuropa-Handbuch Polen / Hrsg. von W. Markert. – Köln ; Graz, 1959. – S. 18-68.
- ¹⁴²⁴ Nolte H. H. Hannover. Professur für Osteuropäische Geschichte / Hans–Heinrich Nolte // Geschichte Osteuropas. – S. 125.
- ¹⁴²⁵ Steindorff L. Saarbrücke. Fachgebiet Osteuropäische Geschichte / Steindorff Ludwig // Geschichte Osteuropas. – S. 198-199.
- ¹⁴²⁶ ОАА, Лист–відповідь професора–емерита Мюнхенського університету Едгара Хьоша від 15.05.2010 р.
- ¹⁴²⁷ PAAA, B 40, Band 40 (1961-1963). Brief vom 6.04.1962 an Dr. Birrenbach von Dr. Oskar Köhler (Herder Verlag Freiburg)
- ¹⁴²⁸ PAAA, B 40, Band 40 (1961-1963). Dokumentation zum Verhältnis Deutschland–Osteuropa.
- ¹⁴²⁹ PAAA, B 40, Band 40 (1961-1963). Brief vom 4. Januar 1963 an Ministerialdirektor F. Krapf von Dr. Kurt Birrenbach.
- ¹⁴³⁰ PAAA, B 40, №152 (1961-1968). Schreiben vom 24. August 1967. Betr.: Finanzreform. Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde.
- ¹⁴³¹ PAAA, B 40, №169 (1968). Schnellbrief von dem Bundesminister des Innern vom 30. August 1968. Betr.: Osteuropa–Forschung.
- ¹⁴³² PAAA, B 40, №169 (1968). Vermerk vom 26. November 1968. Betr.: Bericht an den Bundestagsausschuß für Wissenschaft, Kulturpolitik und Publizistik über Osteuropaforschung.
- ¹⁴³³ PAAA, B 40, №169 (1968). Brief vom Klaus Voigdt (Redaktion «Vorwärts») an Egon Bahr vom 24. Oktober 1967.
- ¹⁴³⁴ PAAA, B 40, №169 (1968). Vermerk vom 7. November 1967. Betr.: Ostforschung in München.
- ¹⁴³⁵ Ebenda.
- ¹⁴³⁶ PAAA, B 40, №169 (1968). Vermerk vom 9. November 1967. Betr.: Ostforschung in München.
- ¹⁴³⁷ PAAA, B 40, №169 (1968). Brief von Hans Raupach an das Auswärtige Amt (Legationsrat von Alten) vom 29. November 1967.
- ¹⁴³⁸ Ebenda.
- ¹⁴³⁹ PAAA, B 40, №169 (1968). Brief vom Legationsrat von Alten an Prof. Hans Raupach vom 28. Dezember 1967.

- ¹⁴⁴⁰ PAAA, B 40, №174. An das Referat II 3 A. Betr.: NDR Fernsehen 3. Programm. Bonn, den 26. März 1968.
- ¹⁴⁴¹ PAAA, B 40, №174. An Referat L4. Betr.: NDR Fernsehen 3. Programm. Bonn, den 28. März 1968. Diktiert von Alten.
- ¹⁴⁴² Buchvorstellung / S. Schultheis, Radio Prag [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/buchvorstellung-die-tschechen-und-ihre-nachbarn-studien-zu-schulbuch-und-schuelerbewusstsein>. – Заголовок з екрана. – Презентація книги: Die Tschechen und ihre Nachbarn : Studien zu Schulbuch und Schülerbewusstsein / Hrsg.: H. Dolezel, A. Helmedach. – Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 2006. – 285 S. – (Studien zur internationalen Schulbuchforschung ; Bd. 113).
- ¹⁴⁴³ PAAA, B 94, Band 1964 (1967-1972). Dienstreisen in Ostblockstaaten in der Zeit vom 1.7 – 31.12.1969.
- ¹⁴⁴⁴ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 239-240.
- ¹⁴⁴⁵ Bernath M. Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin / Mathias Bernath // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Werner Philipp zum 65. Geburtstag. – Bd. 20. – 1973. – S. 135-144.
- ¹⁴⁴⁶ Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa. Ergebnisse einer wissenschaftlichen Tagung des J. G. Herder – Forschungsrates über die geistige Lage der ostmitteleuropäischen Völker (April 1960) / Hrsg. Ernst Birke und Eugen Lemberg – Marburg / Lahn : N. G. Elwert Verlag, 1961 – 149 S.
- ¹⁴⁴⁷ Rhode G. Die Situation im polnischen Geschichtsbild und Geschichtsbewusstsein // Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa. – S. 46.
- ¹⁴⁴⁸ Ebenda. – S. 46-47.
- ¹⁴⁴⁹ Stökl G. Geschichte und Geschichtsbewusstsein in Marxismus–Leninismus // Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa. – S. 19.
- ¹⁴⁵⁰ Fischer F. Griff nach der Weltmacht : die Kriegerpolitik des Kaiserlichen Deutschland, 1914-1918 / Fritz Fischer. – 2 Aufl. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1962. – 896 S.
- ¹⁴⁵¹ Fischer F. Krieg der Illusionen : die deutsche Politik von 1911 bis 1914 / Fritz Fischer. – 2 Aufl. – Düsseldorf : Droste, 1969. – 805 S.; Fischer F. Bündnis der Eliten : zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871-1945 / Fritz Fischer. – Düsseldorf : Droste, 1979. – 112 S.
- ¹⁴⁵² Philipp W. Nationalsozialismus und Ostwissenschaften / Philipp Werner // Universitätstage : Veröffentlichung der Freien Universität Berlin. – 1966. – S. 43-62. – Передрук: Philipp W. Nationalismus und Ostwissenschaften / Philipp Werner // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1983. – Bd. 33. – S. 286-302.
- ¹⁴⁵³ Fischer A. Bonn. Seminar für osteuropäische Geschichte / Alexander Fischer // Geschichte Osteuropas. – S. 60.
- ¹⁴⁵⁴ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 239.
- ¹⁴⁵⁵ Lemberg H. Forschung und Lehre. – S. 62.
- ¹⁴⁵⁶ Eichwede W. Bremen. Forschungsstelle Osteuropa. Studiengang Kulturgeschichte Osteuropas / Eichwede W. // Geschichte Osteuropas. – S. 70.
- ¹⁴⁵⁷ Kluge B. Düsseldorf. Abteilung Osteuropäische Geschichte des Historischen Seminars / Kluge B. // Geschichte Osteuropas. – S. 75-76.
- ¹⁴⁵⁸ Lorenz R. Kassel. Professur für Neuere Osteuropäische Geschichte // Geschichte Osteuropas. – S. 136.
- ¹⁴⁵⁹ Völkl E. Regensburg. Professur für Geschichte Ost- und Südosteuropas / Lorenz R. // Geschichte Osteuropas. – S. 197.
- ¹⁴⁶⁰ Lemberg H. Forschung und Lehre. – S. 60.
- ¹⁴⁶¹ Zernack K. Berlin. Lehrstuhl für Geschichte Ostmitteleuropas und Nordosteuropas / Zernack K. // Geschichte Osteuropas. – S. 45.

¹⁴⁶² Strobel T. Die Gemeinsame deutsch-polnische Schulbuchkommission : Ein spezifischer Beitrag zur Ost-West-Verständigung / T. Strobel // Archiv für Sozialgeschichte. – 2005. – Bd. 45. – S. 253-268; Markiewicz W. Der Einfluss der bundesdeutschen "Ostpolitik" auf die Haltung und die Vereinbarungen der deutsch-polnischen Schulbuchkommission // Rocznik Polsko-Niemiecki Bd. 13 (2005 [2006]). – S. 193-202.

¹⁴⁶³ ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта Берлінського Вільного університету Клаусен Цернака від 18.08.2010 р.

¹⁴⁶⁴ ОАА, Інтерв'ю з професором Гамбурзького університету Франком Гольчевським. Записано 04.06.2010 р., м. Берлін.

¹⁴⁶⁵ Lemberg H. Forschung und Lehre. – S. 57.

¹⁴⁶⁶ Ebenda. – S. 66.

¹⁴⁶⁷ Ebenda. – S. 67.

¹⁴⁶⁸ Ebenda.

¹⁴⁶⁹ Wirtschaft und Gesellschaft im vorrevolutionären Russland / hrsg. von D. Geyer. – Köln : Kiepenheuer und Witsch, 1975. – 412 S.

¹⁴⁷⁰ Geyer D. Der russische Imperialismus. Studien über Zusammenhang von innerer und auswärtiger Politik 1860–1914 / Geyer Dietrich – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1977. – S. 14.

¹⁴⁷¹ Ebenda. – S. 257.

¹⁴⁷² Ebenda. – S. 257-258.

¹⁴⁷³ Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag. – Köln: Böhlau, 1977. – 461 S.

¹⁴⁷⁴ Simon G. Aktuelle Probleme der sowjetischen Nationalitätenpolitik / Gerhard Simon // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag. – Köln: Böhlau, 1977. – S. 268-284.

¹⁴⁷⁵ Nitsche P. Die Teilnahme der Nationalitäten am Pugačevaufstand im Spiegel der sowjetischen Historiographie / Peter Nitsche // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. – S. 329-344.

¹⁴⁷⁶ Simon G. Aktuelle Probleme der sowjetischen / Simon G. // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. – S. 268-271.

¹⁴⁷⁷ Ebenda. – S. 273.

¹⁴⁷⁸ Scheide C. Von Katharina der Großen zu Svetlana Pavlovna. Zur Entwicklung der Frauen- und Geschlechter-Geschichte in der Osteuropaforschung // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. – S. 230.

¹⁴⁷⁹ Stökl G. Das Bild des Abendlandes in den altrussischen Chroniken / Günter Stökl – Köln [u.a.]: Westdeutscher Verlag, 1965. – 64 S.

¹⁴⁸⁰ Lammich M. Polen und Deutsche. Zur Verbreitung nationaler Bilder während der Reichsgründungszeit / Maria Lammich // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. – S. 175-177.

¹⁴⁸¹ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 240-241.

¹⁴⁸² Torke H. J. Die Erforschung der Geschichte Rußlands und der Sowjetunion in der Bundesrepublik Deutschland nach 1945 – Probleme und Methoden / Torke H. J. // Actes IV (2) Publié avec l'aide financière de l'UNESCO, du Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines et du Bureau du Comité International des sciences Historiques – Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1982. – S. 997.

¹⁴⁸³ Grothusen K. D. Südosteuropa und Südosteuropaforschung : zur Lage Südosteuropaforschung in der Bundes Republik Deutschland / Grothusen Klaus-Detlev // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart : Festschrift für Günter Stökl zum 60. Geburtstag / Hrsg.: H. Lemberg, P. Nitsche, E. Oberlender. – Köln ; Wien : Böhlau Verlag, 1977. – S. 421-422.

- ¹⁴⁸⁴ Ebenda. – S. 425.
- ¹⁴⁸⁵ Meyer K. Torke H. J. Berlin. Abteilung. – S. 43.
- ¹⁴⁸⁶ Kappeler A. Osteuropäische Geschichte. – S. 241.
- ¹⁴⁸⁷ Deutsch-tschechische Beziehungen in der Schulliteratur und im populären Geschichtsbild / Hrsg. Hans Lemberg und Ferdinand Seibt – Braunschweig : Westermann, 1980. – 222 S.
- ¹⁴⁸⁸ Die Erste Tschechoslowakei Republik als multinationaler Parteienstaat / Hrsg von Karl Bosl. – München, Wien: Oldenbourg, 1979. – 589 S.
- ¹⁴⁸⁹ Hermann A. Historische Litauenforschung in Bundesrepublik Deutschland, 1945-1992 / Arthur Hermann // Deutschland und Litauen : Bestandsaufnahmen und Aufgaben der historischen Forschung / hrsg. von N. Angermann, J. Tauber. – Lüneburg : Inst. Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995. – S. 94.
- ¹⁴⁹⁰ Grothusen K.-D. Südosteuropa und Südosteuropaforschung. – S. 408-409.
- ¹⁴⁹¹ Ebenda. – S. 410.
- ¹⁴⁹² Ebenda. – S. 411-412.
- ¹⁴⁹³ Zernack K. Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte / Zernack K. – München, 1977. – S. 31.
- ¹⁴⁹⁴ Ebenda. – S. 33.
- ¹⁴⁹⁵ Ebenda. – S. 34.
- ¹⁴⁹⁶ Ebenda. – S. 41.
- ¹⁴⁹⁷ Ebenda. – S. 44.
- ¹⁴⁹⁸ Ebenda. – S. 53.
- ¹⁴⁹⁹ Ebenda. – S. 58-59.
- ¹⁵⁰⁰ Ebenda. – S. 428.
- ¹⁵⁰¹ ОАА, Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Андреасом Каппелером. Записано в м. Відень, 18.05.2010 р.
- ¹⁵⁰² ОАА, Лист-відповідь доктора габілітованого, доцента Фрайбурзького університету Гвідо Хаусманна від 28.05.2011 р.
- ¹⁵⁰³ Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich, Kölner und Wiener Sicht / Kappeler A. // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005. – S. 152-153.
- ¹⁵⁰⁴ Kappeler A. [Rezension] / Kappeler A. Erich Donnert, Edgar Hösch: Altrussisches Kulturlexikon Franz Steiner Verlag Stuttgart 2009. ISBN: 978-3-515-09224-1.275 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – N. F. 58. – 2010. – H. 2. – S. 275.
- ¹⁵⁰⁵ Kappeler A. Ein „kleines Volk“ von 25 Millionen: Die Ukrainer um 1900 / Kappeler A. // Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas Festschrift für Günter Stökl zum 75. Geburtstag. – Stuttgart, 1991. – S. 33-42.
- ¹⁵⁰⁶ Грицак Я. Передмова. // Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. xi.
- ¹⁵⁰⁷ Каппелер А. Мала історія України : пер. з нім. / Андреас Каппелер. – К. : К.І.С., 2007. – С. 53.
- ¹⁵⁰⁸ Там само. – С. 57.
- ¹⁵⁰⁹ Там само. – С. 59.
- ¹⁵¹⁰ Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neues Staates / Hrsg. Hausmann G., A. Kappeler. – Baden-Baden : Nomos, 1993. – 402 S.
- ¹⁵¹¹ Geschichte der Ukraine / Hrsg. F. Golczewski. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1993. – 335 S.
- ¹⁵¹² Golczewski F. Politische Konzepte des ukrainischen nichtsozialistischen Exils (Petljura – Lypynski – Donzow) / Frank Golczewski // Ukraine : Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – S. 100-117; Golczewski F. Die ukrainische und russische Emigration in Deutschland / Frank Golczewski // Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941 : Leben im

europäischen Bürgerkrieg / Hrsg. Karl Schlögel. – Berlin, 1995. – S. 77-84; Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914-1939 / Frank Golczewski. – Paderborn ; München ; Wien ; Zürich : Ferdinand Schöning, 2010. – 1085 S.

¹⁵¹³ Golczewski F. Deutschlands Ukraine-Politik 1918–1926 / Golczewski F. // Nationalities Papers. – 1997. – 25. – S. 285-299.

¹⁵¹⁴ Bavaj R. Die deutsche Ukraine-Publizistik während des Ersten Weltkrieges. // Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung. – 50. – 2001. – S. 1-25.

¹⁵¹⁵ Grelka F. Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. / Frank M. Grelka. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2005. – 507 S.

¹⁵¹⁶ Milow C. Die ukrainische Frage 1917-1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie / Caroline Milow. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2002. – 570 S.

¹⁵¹⁷ Penter T. Odessa 1917. Revolution an der Peripherie / T. Penter. – Köln : Böhlau, 2000. – 469 S.

¹⁵¹⁸ Die neue Ukraine : Gesellschaft, Wirtschaft, Politik 1991-2001 / Hrsg. von G. Simon. – Köln : Böhlau, 2002. – 363 S.

¹⁵¹⁹ Сімон Г. Чи був голодомор 1932-1933 рр. інструментом “ліквідації” українського націоналізму? / Сімон Г. // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С. 118-130.

¹⁵²⁰ Golczewski F. Polen, Ukrainer und Juden in Lemberg 1918 / Golczewski F. // Slawica Gandensia. – 1993. – 20. – S. 177-191; Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917 : soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches / G. Hausmann. – Stuttgart : Steiner, 1998. – 699 S.; Kappeler A. Ein „kleines Volk“ von 25 Millionen : Die Ukrainer um 1900. / A. Kappeler // Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas Festschrift für Günter Stökl zum 75. Geburtstag / Hrsg.: M. Alexander, F. Kämpfer, A. Kappeler, G. Stökl. – Stuttgart, 1991. – S. 33-42.

¹⁵²¹ Kumke G. Das ukrainische Wissenschaftlichen Institut in Berlin zwischen Politik und Wissenschaft / G. Kumke // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. – 1995. – Bd. 43. – S. 218-251.

¹⁵²² Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert : von der Epochewende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem unabhängigen ukrainischen Staat / Friedrich Heyer. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. – 556 S.

¹⁵²³ Барвінська П. І. Міжетнічні взаємини та мультикультуральність Північного Причорномор'я : візії німецьких дослідників / П. І. Барвінська // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. – Одеса ; Ополе ; Вроцлав, 2008. – С. 475-480; Барвинская П. И. Проблемы взаимоотношений немцев-колонистов с представителями других национальностей, государственными структурами Российской империи и Советского Союза : взгляд немецкой историографии / П. И. Барвинская // Вопр. герм. истории : сб. науч. тр. – Днепропетровск, 2007. – С. 310-317.

¹⁵²⁴ Brandes D. Von den Zaren adoptiert : die deutschen Kolonisten und Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien, 1751-1914 / Detlef Brandes. – München : Oldenbourg, 1993. – 549 S.

¹⁵²⁵ Neutatz D. Die "deutsche Frage" im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien : Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856-1914) / Dietmar Neutatz. – Stuttgart : F. Steiner Verlag, 1993. – 478 S.

¹⁵²⁶ Eisfeld A. Die Russlanddeutschen / Alfred Eisfeld. – Erw. und aktualisierte Neuaufl. – München : Langen Müller, 1999. – 252 S.

¹⁵²⁷ Барвінська П. І. Одеські видання Інституту німецьких та східно-європейських досліджень (Геттінген, Німеччина) / П. І. Барвінська // Историческая память : ист.-краевед. ежегодник / Укр. о-во охрани памятников истории и культуры, Одес. обл. орг. – Одесса, 2003. – Вып. 5. – С. 97-100.

- ¹⁵²⁸ Russische und Ukrainische Geschichte vom 16.-18. Jahrhundert / Hrsg.: R. Crummey, H. Sundhassen, R. Vulpius. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2001. – 336 S.
- ¹⁵²⁹ Jahn E. Wo befindet sich Osteuropa / Egbert Jahn // Osteuropa – 1990. – Jg. 40. – H. 5/Mai. – S. 418-440.
- ¹⁵³⁰ Ebenda. – S. 418.
- ¹⁵³¹ Ebenda. – S. 419.
- ¹⁵³² Simon G. Russland und die Grenzen Osteuropas / G. Simon // Osteuropa. – Jg. 49 1999, H. 11/12. – S. 1091-1107.
- ¹⁵³³ Simon G. Auf der Suche nach der «Idee für Russland» / G. Simon // Osteuropa. – Jg. 47 1997, H. 7. – S. 1169.
- ¹⁵³⁴ Mendoza C. Die Entwicklung des ost- und westeuropäischen gesellschaftlichen Bewusstseins in Vergleich // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N. F. 1999. – Bd. 47. – H. 2. – S. 244-253.
- ¹⁵³⁵ Baberowski J. Das Ende der Osteuropäischen Geschichte. Bemerkungen zur Lage einer geschichtswissenschaftlichen Disziplin // Osteuropa – Jg. 48. – August/September – 1998. – S. 784-799.
- ¹⁵³⁶ Wohin steuert die Osteuropaforschung?: eine Diskussion / Hrsg. Stefan Kreuzberger, Ingo Manntufel, Alexander Steininger und Jutta Unser – Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, 2000.
- ¹⁵³⁷ Gestwa K. Plädoyer für selbstkritischen Denksport und eine koordinierte „Publikationsoffensive“. Mehr osteuropäische Geschichte in die allgemeinen deutschen historischen Zeitschriften / Klaus Gestwa // Wohin steuert die Osteuropaforschung? – S. 80.
- ¹⁵³⁸ Ebenda. – S. 82.
- ¹⁵³⁹ Ebenda. – S. 84.
- ¹⁵⁴⁰ Jena D. Zur künftigen historischen Osteuropaforschung in Deutschland / Jena D. // Wohin steuert die Osteuropaforschung? – S. 116.
- ¹⁵⁴¹ Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. Dahlmann D.– Stuttgart, 2005. – 297 S.
- ¹⁵⁴² ОАА, Лист–відповідь професора-емеріта Майнцького університету Ервіна Оберлендера від 10.06.2011 р.
- ¹⁵⁴³ ОАА, Інтерв'ю з професором Гамбурзького університету Франком Гольчевські. Записано 04.06.2010 р., м. Берлін.
- ¹⁵⁴⁴ ОАА, Лист–відповідь професора-емеріта Берлінського Вільного університету Клауса Цернака від 18.08.2010 р.
- ¹⁵⁴⁵ ОАА, Інтерв'ю з професором Віденського університету Андреасом Каппелером. Записано 18.05.2010 р., м. Відень; Інтерв'ю з професором Віденського університету Марією Вакоуніг. Записано 10.06.2010 р., м. Відень (розшифрування 5- ти питань – Наталя Дюкова); Інтерв'ю з професором Віденського університету Арнольдом Зуппаном. Записано 26.05.2010 р., м. Відень (розшифрування – Жанна Демічсва; Інтерв'ю з куратором виставки «Полиція в нацистській державі» Німецького історичного музею в Берліні, доктором габілітованим Маріаною Хаусляйтнер. Записано 03.06.2010 р., м. Берлін; Лист-відповідь доктора габілітованого, доцента Фрайбурзького університету Гюдо Хаусманна від 28.05.2011 р.
- ¹⁵⁴⁶ ОАА, Лист-відповідь доктора габілітованого, доцента Фрайбурзького університету Гюдо Хаусманна від 28.05.2011 р.
- ¹⁵⁴⁷ ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта Базельського університету Хейко Хауманна від 29.09.2011 р.
- ¹⁵⁴⁸ ОАА, Лист-відповідь професора Фрайбурзького університету Дітмара Нойтатца від 05.08.2011 р.

SUMMARY

In the 1890s the German and the Austro-Hungarian Empires began introducing "history of eastern europe" as a new academic discipline. This step was conditioned by the intensification of international relations, and the shaping of military and political blocs, as well as by the nationality policy in both empires. A number of differences emerged in these processes, and in the interpretation of Eastern Europe in both empires. In the German Empire the field was first introduced in the capital university; in addition to the inauguration of a seminar and the introduction of university professorships, a professional society, professional publishing house, and a book series were funded. Both representatives of the field at the University of Berlin were politically engaged, cooperating with various political circles, and the foreign ministry. Their interest in the Russian Empire as Germany's main rival/partner conditioned the future Russocentrism of East European research in Germany.

In the Austro-Hungarian Empire, the introduction of the profession began with universities of the periphery, and was limited to the institution of professorships, and the inauguration of a seminar. At the same time, "Eastern European History" was conceptualized significantly wider than in Germany. This was due not only to Vienna's political concerns, but also to the scholarly interests of researchers, the multi-ethnic makeup of the student body, and their interests.

In both empires, the interpretations of Eastern Europe exhibited pluralism, conditioned by the presence of academic liberties that allowed researchers to cooperate or not cooperate with politicians as they saw fit.

Both the First Austrian, and the Weimar Republic largely preserved the trends and traditions of interpreting Eastern Europe started in the imperial period, which could largely be explained by the makeup of the body of researchers. However, whereas the Weimar republic saw an increase in the number of universities teaching Eastern European Studies, a raise in the number of professional publications, and an emergence of extra-university multidisciplinary centers for the study of Eastern Europe, the collapse of the Austro-Hungarian Empire led to the loss of peripheral universities, and Eastern European studies were now represented only at the University of Vienna. Even Vienna, however, twice faced a crisis in staffing its faculty. The emergence of new states in the territories between Germany, Austria, and the Soviet Union did not bring about radical changes in the concept of "Eastern European History," or in the interpretation of Eastern Europe in either republic. In Germany, these territories increasingly became the object of interest for students of Germandom (*Deutschum*).

After the Nazis came to power, Eastern European research began to be subjugated to Nazi control, ultimately submitting to the Nazi theories of pursuing living space (*Lebensraum*) in the east for the Germans. By 1935 all department heads in Eastern European History were fired and replaced with NSDAP members. University institutions gradually declined, and a network of extra-university research centers subordinated to various departments of Nazi authority grew. Employees of these centers were involved in various forms of cooperation with the authorities, diligently crafting the image of "Asian and backward" Eastern Europe in need of "civilizing" German influence. Research was reoriented from Russian/Soviet history to the lands bordering the Third Reich in the southeast, which brought about the widening of the concept of Eastern European studies. Additionally, the history of the peoples of the Soviet Union began to develop in the framework of A. Rosenberg's concept of national politics, which substantially undermined previous Russocentric concepts.

After defeat in the Second World War, Germany and Austria were occupied by Allied forces. Restoration and re-introduction of Eastern European studies was much more fast-paced in the Soviet occupation zone, as opposed to Allied-occupied zones. A certain methodological pluralism existed in the initial development stages of the new concept for Eastern European history, but in time Marxist-Leninist ideology carried the day. It was at this period that foundations for further Eastern European research were laid in the German Democratic Republic; research focused largely on Russian/Soviet history, and German-Slavic relations, and was methodologically and conceptually closely related to analogous research in the USSR. By the mid-1950s the German Democratic Republic saw another institutional reorganization, which dropped of the term "Eastern European History" in the names of institutions, and starting from the 1970s, courses in the history of Socialist Bloc countries were integrated into general history courses. In the German Democratic Republic this field of research was under special supervision of the Socialist Unity Party of Germany; party decrees defined main research priorities, and censorship ensured "programmed" interpretations of the image of Eastern Europe.

After the formation of the Federal Republic of Germany, an "institutional boom" in Eastern European studies took place in its lands, conditioned by the Cold War standoff, particularly with regard to "the German question." "New" institutions were staffed with "old" cadres from the Nazi past, and their image of "alien," "backward," "barbarian" Eastern Europe proved quite timely. The growing power of the Soviet Union again strengthened the Russocentric character of Eastern European studies.

In the 1960s, with the arrival of a new generation of historians, and the establishment of a dialogue with Eastern Bloc countries, perceptions of

Eastern Europe began to change. Whereas in the Federal Republic of Germany, in the conditions of academic freedom of the late 1960s a new generation of historians affirmed itself, gradually shedding stereotypes and constructing a new image of Eastern Europe, the new historians of the German Democratic Republic with its totalitarian control managed only to transfer concepts and interpretations of Soviet historiography, sometimes slightly modified.

Researchers of Eastern Europe in the Federal Republic of Germany in the 1970s and 1980s paid much more attention to topics that would "attest" to the European character of Eastern Europe. However, until almost the very end of the twentieth century, Eastern Europe served rather as Other-Alien, than Other-Own. An important aspect of this research field in the Federal Republic of Germany was scholars' cooperation with the Foreign Ministry, which financed a number of projects. However, the cooperation itself was the prerogative of the scholars. Moreover, West German academics always had their choice of topics, angle of research, and consequently, interpretation of Eastern Europe.

After the Second World War, Eastern European studies in Austria were partly seen as an instrument for "mitigating"/"overcoming" the Iron Curtain, rather than an instrument for political confrontation. For this reason, with time, the central place in the research was given to the countries of the Danube region (*Donauraum*); this most noticeably set the Austrian interpretations of Eastern Europe apart from those of the rest of the German-speaking space, dominated by Russocentric tendencies.

During the growing confrontation of the Cold War the Swiss authorities were mostly concerned with preventing the spread of Socialist ideas to Switzerland. This explained their reluctance to finance and support new institutions professionally dealing with Eastern European history. The first department of Eastern European History was only instituted here with the start of *Détente* in 1971; the next one followed only after the collapse of the Socialist system in 1991. This state of affairs significantly diminished the political component in the interpretation of Eastern Europe by Swiss scholars; however, for a long time, their West European orientation conditioned the perception of Eastern Europe as a less civilized and less modernized region.

The collapse of the Soviet Union, and the eastward expansion of the European Union brought about the final destruction of the established East-West construct. The "search" for Eastern Europe and its "place" in the German-speaking academic milieu continues until today; at the same time research connected to New Cultural History sometimes encourages the admission that the "civilized" West was at times and in certain aspects more "backward," than the "barbarian" Eastern Europe.

The twenty-first century has brought about not only a large-scale reconceptualization of the mental map of Europe in the German-speaking academic space, but also saw a decline in the significance of political factors. At the same time, a new generation of scholars is coming to the fore, whose worldview was hardly if at all determined by the confrontation of the Cold War. These scholars increasingly prefer new research disciplines over political history, and cooperate closely with colleagues from countries to the east of the German-speaking space. Perhaps the most intriguing question is whether the research by the representatives of the new generation will construct a new image of "eastern Europe," or a new image of Europe as a whole.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АРАН – Архів Російської академії наук
- НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка
- НТВСЄ – Німецьке товариство вивчення Східної Європи
- НЦУНО – Німецьке центральне управління народної освіти
- НДТ – Німецьке дослідницьке товариство
- ТПСЄ – Товариство Південно-Східна Європа
- ОАА – Особистий архів автора
- РВАН – Радянська військова адміністрація в Німеччині
- ЦДІАК України – Центральний Державний історичний архів України в м. Києві
- АÖAW – Archiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaft (Архів Австрійської академії наук)
- РА – Personalakten (особові справи)
- ÖSA – Österreichisches Staatsarchiv (Державний архів Австрії)
- UAW – Universität Archiv Wien (Архів Віденського університету)
- РААА – Politische Archiv des Auswärtige Amt (Політичний архів МЗС Німеччини)
- O. S. - Ohne Seite – (без номера сторінки)

ДОДАТКИ

Уривки з інтерв'ю з професором Віденського університету Андреасом Каппелером. Записано 18.05.2010 р., м. Відень

Чому Ви почали займатися східноєвропейською історією? Що було основним мотивом?

– Я власне кажучи цього не знаю. Я займався Росією й Радянським Союзом, тому що в той час це була екзотична область. Для молодого швейцарця, це було в 1960-і рр., це було дуже екзотично і в університеті цього також майже нічого не було. Але до східноєвропейської історії я прийшов пізніше, я, перш за все, цікавився російською літературою.

– В університеті?

– Так, в університеті я вивчав історію і славістику. В той час в Цюріху не було східноєвропейської історії. І тоді так сталось, що я вибрав дисертацію в галузі східноєвропейської історії, тому що я вивчив російську мову, але це було випадково. Під час всього періоду навчання я ледь займався східноєвропейською історією.

– Це була Ваша перша дисертація?

– Так, дисертація. Я мусив писати її один, тому що там нікого не було, хто міг би мені допомогти. Один раз я поїхав в Кельн до професора Штюкля, щоб почуватися безпечно. Він мене підтримав, так я дисертацію й закінчив.

– Ваш улюблений російський письменник?

– В той час я читав все. Толстой, Достоевський [...] Сьогодні Чехов. Але в той час був Толстой чи Достоевський. В даний час Чехов з великою перевагою.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– Східна Європа, в першу чергу, є географічним поняттям. Я вважаю, що це злегка забувають, що є східна частина Європи, так було в ті часи і так є сьогодні. Точно так, як є Південна, Північна і Західна Європи.

Східна Європа не в географічному сенсі може мати два значення. Перше, що для мене в той час було вирішальним – Східний блок. До нього належали всі області, які перебували під пануванням Радянського Союзу. Єдине що було трохи проблематичним – це приналежність НДР до Східної Європи, але все ж її, як правило, також зараховували. Друге значення Східної Європи є значно давніше. Східна Європа була винайдена західноєвропейцями, які відмежувалися від

Східної Європи, щоб посилити свою ідентичність. Уявна Східна Європа вважалась відсталою, і брудною, і варварською, і т. п. Це відноситься до XVIII ст. і початку XIX ст., перед цим поняття Східна Європа ще не було. З античних часів Європа поділялася на цивілізовану Південну Європу й «варварську» Північну Європу. З того часу як основні економічні і політичні пункти були перенесені в Західну Європу, вісь повернулась на дев'яносто градусів і були винайдені Східна і Західна Європа. З тих часів в головах західноєвропейців живе Східна Європа. Цей образ посилювався під час існування Східного блоку. З крахом Радянського Союзу це розпалося. Сьогодні я сам більше не знаю, що є Східною Європою. Де знаходиться її західний кордон. Мабуть, що на ментальній карті Західна Росія належить до Східної Європи. Для областей західніше Росії вживають Східно-Серединна Європа.

– А де східна межа? Урал?

– Східна межа? Ну так, географи в XVIII ст. встановили Урал як межу, перед тим був Дон. Можна також сказати Владивосток. Не в географічному сенсі, а в духовно-культурному. Можна б також стверджувати, що Казахстан належить до Східної Європи.

– *Це через його колишню приналежність до Росії?*

Так, відбиток Росії з XIX ст. Перед цим певно ні. Це показує, що такі територіальні уявлення є динамічними, на протязі століть змінюються. Так розуміє кожен щось інше під Східною Європою, перш за все після розпаду Східного блоку. Багато моїх колег не вживають вже більше поняття Східна Європа, тому що воно до сьогодні має негативне забарвлення. Тому вони охочіше говорять про конкретні країни і народи, про Росію чи Польщу, крайньому випадку також Серединну чи Центральну Європу. Все ж буде поняття тимчасово залишатись з цією негативною конотацією, мінімум до того часу, поки східноєвропейці будуть менш економічно розвинені ніж західноєвропейці.

– *Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж XX століття?*

– Засновники фаху в Німеччині та Австрії, Теодор Шіманн, Отто Гетч (який у Веймарській республіці засідав у парламенті) і Ганс Уберсбергер (був ректором Віденського університету) мали звичайно політичний вплив. В часи націонал-соціалізму був вплив істориків менш значний, хоча Уберсбергер був націонал-соціалістом. В той час були не історики, а географи й народознавці важливіші.

Гюнтер Шт्योंкль висловився одного разу про східноєвропейську історію як допоміжну дисципліну зовнішньої політики. Цим він

натякав на значення політики для розвитку фаху. Інакше кажучи: не історики впливали на політику і суспільство, а історики робили те, що політики в суспільстві казали, що вони повинні виконувати. Він цим перебільшував, все таки історики – дослідники Східної Європи фактично мали мало впливу на суспільство З 1960 –х рр. деякі історики – дослідники Східної Європи почали виступати за порозуміння з Росією/Радянським Союзом і Польщею. До першої групи належав, перш за все, Дітріх Геер, до другої – Клаус Цернак. Я сам намагаюся вже 25–30 років Україну, як кажуть, на ментальній карті де-небудь розмістити, але я б сказав, без великого успіху.

– *Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?*

– Я думаю, що в часи холодної війни майже всі дивились на Східну Європу через політичні окуляри, адже це є зрозуміло, це було чимось іншим/протилежним. В 60-і рр. в Швейцарії лише небагато людей займалось Радянським Союзом чи історією Росії. Це автоматично робило їх підозрілими. Прямого політичного тиску це не приносило, але ми були під спостереженням. Ще підозрілими були поїздки до Радянського Союзу. Але це звичайно не можна порівняти з політичним тиском, якому піддавалися в Радянському Союзі. Ми іноземці були під постійним наглядом, студентські гуртожитки були повні мікрофонів, в КДБ знало майже все, що ми робили. Могли викликати до КДБ і запитати: «Яким чином Ви з цими студентами розмовляли? Ви мабуть давали їм книжку, яка у Вас в кімнаті в гуртожитку стоїть?». Отже вони знали, які книжки ми мали. Одного разу студент дійсно взяв з собою книжку Галіча, це було для нього небезпечно. Окрім колег по фаху та митців ніхто не наважувався контактувати й приймати в гості [...]

– *Яку роль відіграла Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької ідентичності у ХХ ст.?*

– Якщо йдеться про німецьку ідентичність, то це було важливо для формування німецької національної свідомості, важливим було відмежування від слов'ян, від поляків, чехів і росіян. Тут йдеться про відмежування «цивілізованих» германців від «варварських» слов'ян. Сьогодні я не знаю, чи це ще є важливим, але для ХІХ і раннього ХХ ст. це було важливим. Це вже є важливо, що націоналізм це завжди є відмежування від зовнішнього. Це є важливо. Подібно для Росії відношення до решти Європи є таким важливим. Для Австрії відмежування від Східної Європи не є таким важливим, тому що тут немає чітких кордонів. Для Австрії є важливою монархія, для

ідентичності і для монархії включено частини того, що називають Східною Європою. Відмежування від Росії було в Австрії не таким важливим. Тільки під час Другої світової війни і після неї відіграло певну роль. Відмежування від Німеччини є значно важливішим, ніж відмежування від Радянського Союзу. Для австрійської ідентичності, яка сформувалася тільки після Другої світової війни, відмежування від Німеччини є вирішальним. Певну роль відіграло відмежування німецькомовних австрійців від чехів і від «чушен», як у Відні принизливо називають слов'янських сусідів.

– *Для Швейцарії взагалі ні?*

Під час холодної війни для всієї Західної Європи відмежування від радянської Східної Європи відіграло роль. Загалом було значення Східної Європи, як раніше сказано, незначним.

Уривки з інтерв'ю з професором Віденського університету Марією Вакоуніг. Записано 10.06.2010 р., м. Відень

– *Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?*

– При цьому я виходжу з просторових координат. Просторово Східна Європа є політичним терміном для мене. Це не просторові концепції. Ви не повинні забувати, що Прага розташована на північ від Відня, а не в Східній Європі. Так, Відень розташований східніше ніж Прага. [...] Це було обумовлено приналежністю до Варшавського пакту. [...] В культурному сенсі Східна Європа є дуже різноманітною. [...]

– *Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?*

– Я переконана, що історики дуже мало для цього роблять. Але в середині науки ми всі боремось з стереотипами й намагаємось їх подолати.

Розшифрування – Наталя Дюкова

Уривки з інтерв'ю з професором Гамбурзького університету Франком Гольчевські. Записано 04.06.2010 р., м. Берлін

– *Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?*

– Східна Європа є дуже цікавою областю, де дійсно всі аспекти європейської історії й також універсальної історії можна поєднати.

Таким чином, з одного боку, ви працюєте з досить специфічним обмеженим простором, з іншого боку, там дійсно немає поля, яким би не можна займатись. Це в західній частині повністю звичайна європейська історія, це єврейська історія, це історія анти-сталінізму.

Якщо розширити трохи на схід, то це й історія ісламу в радянській Середній Азії також історія Східної Азії з монголами, турками [...] В іншому напрямку так само, я, наприклад, з моїм колегою проводили захід присвячений подіям громадянської війни в Іспанії і зробили рубрику «східноєвропейська історія», бо там Радянський Союз приймав участь. Це означає, що ви можете взяти Східну Європу як простір, на якому у відносно обмежених рамках можна розглядати дійсно світову історію [...]

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Насправді, досить великий, тому що якщо німці щось знають про Східну Європу, то вони це знають, в основному, від істориків. Але це також дуже часто, навіть дуже спотворене зображення, яке виходить від істориків, бо, наприклад, для німецьких істориків протягом тривалого часу Східна Європа складалася з Росії, і, відповідно, тому й нині в Німеччині сильно представлені уявлення, що тільки Росія відіграє важливу роль. І коли я, наприклад, в 90-і рр. займався Україною, то часто чув питання: «Що це таке взагалі? Чи є українська мова?» і так далі і тому подібне [...] Інше пов'язане з Другою світовою війною, з того часу все, що було на Сході, то було гірше [...] Наприклад, хто краде автомобілі? Звичайно східноєвропейці, що є повним нонсенсом, тому що є так багато німецьких автомобільних злодіїв, але ці уявлення дуже сильно представлені через узагальненні уявлення і вибіркове сприйняття [...]

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Існували численні труднощі, я писав дисертацію про польський антисемітизм і хотів поїхати до польських архівів. Хоча тема була заявлена як міжнаціональні відносини в Польщі, а не антисемітизм, але перша відповідь, яку я отримав була такою: «Усі матеріали, які ви хочете, на жаль, згоріли під час війни». На той час було щойно укладено культурну угоду між Федеративною Республікою Німеччиною й Польщею. Міністерство закордонних справ втрутилося [...] А потім я отримав дозвіл. Потрібно було чинити тиск на

подолання певних політичних бар'єрів. Але ці політичні страхи насправді, були менше пов'язані з комунізмом, а з польського націоналізмом. І саме тому я можу сказати без коливання, так, звичайно, існували значні обмеження. Крім того, в Радянському Союзі майже не можливо було користуватись архівами. Я всі поглибленні дослідження про Україну розпочав в 1991-1992 рр. і був одним із перших користувачів, вперше як тільки доступ в архіви України став вільним. Я пам'ятаю Державний архів Львівської області, і я був першим користувачем фонду №1 [...]

І, звичайно, Східна Європа була політичною конструкцією, але я дотримуюся думки, що всі культурні області певною мірою є політичними конструкціями [...]

Розшифрування - Жана Демічева

Уривки з інтерв'ю з професором Віденського університету Арнольдом Зуппаном. Записано 26.05.2010 р., м. Відень

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– Спочатку Східна Європа ототожнювалась з комуністичною Європою [...] Під час навчання й подорожей все більше приходило усвідомлення диференційованості цього регіону.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– [...] Значний вплив був під час Першої світової війни: пропаганда, співпраця з МЗС. [...] В 60-70-і рр. історія була певною мірою цікава для газет та телебачення й історики виступали з інтерв'ю [...]. Сучасне суспільство «очищається» від історії.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Тут не було політичного тиску [...] Ми могли купувати російську, американську, німецьку, англійську, югославську, чехословацьку літературу [...] Але в Австрії були табуировані теми й вони більшою мірою стосувались австрійської історії[...] Наприклад, період Другої світової війни.

Розшифрування - Жана Демічева

Уривки з інтерв'ю з куратором виставки «Поліцаї в нацистській державі» Німецького історичного музею в Берліні, доктором габілітованим Маріанною Хаусляйтнер. Записано 03.06.2010 р., м. Берлін

– *Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?*

– Це є дуже диференційований простір. Як на мене, то Східна Європа розташована північніше Румунії, але за часів комунізму такої диференціації не було й весь простір соціалістичного табу позначався Східною Європою.

– *Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?*

– В умовах протистояння був значний.

– *Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?*

– В Німеччині в різних регіонах було різне бачення проблем східноєвропейських студій. Мюнхен був консервативним, тому ті, хто хотів писати більш актуальні теми їхали, наприклад, до Західного Берліна.

Уривки з листа-відповіді професора-емеріта Цюріхського університету Карстена Герке від 19.05.2011 р.

– *Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?*

– Я (відповім – П. Б.) не тільки як історик, але й як географ. Східна Європа для мене перш за все географічно визначається як простір на схід від німецькомовної та чеськомовної Центральної Європи. В цьому ширшому розумінні Східна Європа простягається від Польщі до Уралу, вірніше (кліматично й ландшафтно) до Єнісею, але також включає Балтику, Угорщину і Румунію (таким чином басейн Дунаю). В вужчому (культурно-історичному сенсі) охоплює Східна Європа для мене східнослов'янський світ в його особливості й приналежності до православної церкви й з державно домінуючим суспільством в новий час.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Раніше швейцарські історики були антирадянсько та антикомуністично спрямовані. Після заснування кафедри та в часи перебудови СРСР сприймався диференційовано.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– [...] Політичного тиску зверху, або спроби вплинути на навчальні чи дослідницькі програми в антикомуністичному чи антиросійському сенсі не було.

Уривки з листа-відповіді професора-емеріта Майнцького університету Ервіна Оберлендера від 10.06.2011 р.

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

У всіх трьох відношеннях неповторна/своєрідна частина цілої Європи, без якої нема Європи.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Як на мою думку, то вплив був і є дуже, незначний. Після Першої світової війни було дуже мало істориків, які займались Східною Європою й до того ж переважала історія Росії/СРСР. Після 1919 р. більша частина німецьких істориків не приймала до відома існування більшості нових держав між Німеччиною та Росією, не знала їх мов, на яких тільки написана їх історія і часто взагалі вважала їх тимчасовим явищем [...] Сьогодні завдяки великій кількості кафедр східноєвропейської історії стало значно більше інформації, але інтерес в суспільстві, за винятком короткого сплеску на початку 90-х рр., є незначним.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Тиск у вузькому сенсі я ніколи не відчував, але в розпал холодної війни, відносини з країнами Східної Європи зводилися значною мірою до відхилення радянської комуністичної системи і потрібно було докладати зусиль, щоб відзначити, що в країнах Східної Європи жили народи з історією, яка протягом століть мала найтісніші зв'язки з історією Центральної і Західної Європи.

– *Яку роль відіграла Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької ідентичності у XX ст.?*

– Це були неодноразові спроби наголосити на німецьких політичних, економічних та культурних досягненнях в історії східної Європи для інструменталізації творення ідентичності. Чи це дійсно впливає на почуття ідентичності широкої аудиторії, мені видається вкрай сумнівним.

Уривки з листа-відповіді професора-емеріта Базельського університету Хейко Хауманна від 29.09.2011 р.

– *Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?*

– З прагматичних міркувань я у викладанні та дослідженні розумів під Східною Європою – так як це поняття з XVIII ст. оформилось/утвердилось – області на схід від Німеччини, Австрії та Італії, включаючи Грецію, Туреччину й радянські регіони на схід від Уралу (відповідно й країни-наступниці). При необхідності я цей простір ще раз підрозділяв, виокремлюючи Південно-Східну Європу.

– *Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж XX століття?*

– Німецькі історики і в міжвоєнний період, і після Другої світової війни мали важливий вплив на формування образу Східної Європи в суспільстві. В Швейцарії цей вплив був незначним, тому що тільки після облаштування кафедри Східної Європи в Цюріху взагалі почалися систематичні дослідження історії Східної Європи. Шляхом інтенсивної публікаційної діяльності, а також суспільної роботи почався відповідний вплив, який також не варто переоцінювати.

– *Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?*

– На початку моєї наукової діяльності була відчутною поляризація між представниками антикомунізму й прихильниками соціалістичної суспільної моделі. Від цього інколи виходив тиск. Але в кінцевому результаті це не завадило моїй роботі.

– *Яку роль відіграла Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької/швейцарської ідентичності у XX ст.?*

– Образ Східної Європи, перш за все в Німеччині і значною мірою також в Швейцарії, ідентифікувався з відсталістю, насиллям та комунізмом. Цей негативний образ сприяв тогочасній національній ідентичності.

Уривки з листа-відповіді професора-емеріта Мюнхенського університету Едгара Хьоша від 15.05.2010 р.

– *Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?*

– «Ортодоксальна» Східна Європа була для мене абсолютно новим культурним світом, який я намагався зрозуміти, особливо з моїх візантійських студій.

– *Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?*

– «Політична кон'юнктура» була помітною при виділенні фінансів. Дослідницькі гроші швидше виділялись для політично актуальних питань, ніж для «антикварних», наприклад середньовічних тем. Політичного тиску на мою наукову роботу я не відчував впродовж всієї моєї академічної кар'єри і не мав потреби від нього захищатися. Серед істориків – дослідників Східної Європи були можливими конфлікти – навколо суперечливих політичних тем – питання кордонів, вигнання, військових злочинів – тому що потужні суспільні угруповання конкурували довкола величі інтерпретацій/тлумачення.

– *Яку роль відіграла Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької ідентичності у XX ст.?*

– Під час холодної війни німецька ідентичність формувалася більше в розмежуванні з комуністичною Східною Європою. Зв'язок з Заходом і відносини з США і Францією були формуючими. Історія Східної Європи, в порівнянні з ними, була ледь інтегрована у викладання історії в школах.

Уривки з листа-відповіді професора-емеріта Берлінського Вільного університету Клауса Цернака від 18.08.2010 р.

– *Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?*

– «Східна Європа» в моєму розумінні менше міцно/постійно обрамлений «історичний простір», ніж багатообразний/багатоманітний динамічний процес, за допомогою якого у взаємному притягуванні та відштовхуванні – грубо кажучи – некаролінська половина Європи завдяки великій подвійній колонізації (християнство і феодална система) долучилася/приєдналася/включилася до Європи.

– *Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?*

– Історично-політична програмованість зустрічається серед всіх дослідницьких напрямків історичної науки, у академічних фахових дослідників Східної Європи це найбільш яскраво виражено. Вони певною мірою мали перше і останнє слово в публічних дебатах.

– *Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?*

– Політичний дискурс східних проблем – також в історичному розумінні – скидався завжди на площадку/поле для ігор. Після ХХ-го з'їзду КПРС було багато ще обмежень, або навіть придушення політичної дискусії [...] Польща могла б бути спрямована після жовтня 1956 р. на шлях більшої лібералізації та плюралізації. Але робота комісії з підручників західнонімецьких і польських істориків повністю проходила під невсипучим оком партії.

Уривки з листа-відповіді професора Фрайбурзького університету Дітмара Нойтатца від 05.08.2011 р.

– *Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?*

– Східна Європа – частина Європи, яка розташована східніше німецькомовного простору. Вона утворилась історично, але не є єдиною/цілісною. Так Польща, Богемія та Угорщина мають інші історичні коріння і традиції ніж Росія та Україна. Тому є сенс диференціювати Східно-Серединну та Східну Європу. Польща і Чехія не охоче долучались до «Східної Європи». Східна Європа у вужчому

сенсі є простором, який виділяється культурою, східнослов'янсько-православно-візантійською.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Я впевнений, що вплив істориків дуже незначний порівняно з впливом політики, публіцистики, кіно. Те, що пише історик, як правило, є невідомим для широкого загалу. Таким чином історики більше мають непрямий вплив, якщо їх тези поширюються, передаються іншими медіа, наприклад, літературою.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Я отримав вчений ступінь у 1990 р. На час, коли я почав дослідження, холодна війна минула. Я не мав політичного тиску і впливу. Але мої колеги в Росії мали й мають проблеми.

**Уривки з листа-відповіді доктора габілітованого, доцента
Фрайбурзького університету Гюдо Хаусманна від 28.05.2011 р.**

– Чим для Вас була і чим є для Вас зараз Східна Європа в територіальному, ментальному і культурному розумінні?

– Я охочіше говорю про східну Європу (географічне поняття), ніж Східну Європу (політичне поняття). Раніше це було простіше: територія домінування Радянського Союзу. НДР була для мене чужа й невідома. Ми завжди їздили у відпустку до Франції, Італії чи Іспанії. Сьогодні ще є східна Європа, але неясно, що це і де розташовано.

– Який вплив мали німецькі/австрійські/швейцарські історики на формування образу Східної Європи в німецькому/австрійському/швейцарському суспільстві впродовж ХХ століття?

– Журналісти й політичні аналітики мали сильніший вплив. Але вони частково також обумовленні істориками. Німеччина тривалий час була російськоорієнтована, історики також.

– Після Другої світової війни Східна Європа була політичною конструкцією/концепцією. Чи відчували Ви політичну кон'юнктуру, політичний тиск? Чи заважало це Вашій науковій роботі? Якщо так, то коли це було, в чому проявлялося і як Ви цьому протистояли?

– Є «нормальний» і негативний вплив політики. На всіх історичних думках позначається політика сучасності. Це нормально. Але

політичний тиск в негативному сенсі я не переживав. Я живу в ліберальному суспільстві.

– Яку роль відіграла Східна Європа і східноєвропейська історія для творення німецької ідентичності у XX ст.?

– Я думаю, що велику роль. Західні німці з 1945 р. завжди шукали і відвідували Захід, і східна Європа була незнайомим іншим. Схід підсвідомо означав насамперед війну, Гітлера, смерть, в кожному випадку якусь неприємність.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний Державний історичний архів України в м. Києві

- ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр. 833, арк. 1-6.
- ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр. 413, арк. 1-2 зв.
- ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр.413, арк. 16.
- ЦДІАК України, ф. 217, оп. 1, спр.217, арк. 1 зв.
- ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр. 833, арк. 1-6.
- ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр. 413, арк. 13.

Архів Російської академії наук

- АРАН, ф. 1759, оп. 4, д. 293, л. 1 об.
- АРАН, ф. 1759, оп. 4, д. 21, л. 3.
- АРАН, ф. 1759, оп. 4, д. 225, л. 1 об.
- АРАН, ф. 1759, оп. 4, д. 36, л. 1-3, д. 21, л. 3.
- АРАН, ф. 693. оп.4., д. 5. Письмо М. Н. Тихомирова к Винтеру Эдуарду (академик, руководитель Отдела истории немецко-славянских научных связей Немецкой академии наук в Берлине). б/д; Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>.
- АРАН, ф. 693. оп. 4. д. 147. Письма Винтера Эдуарда (Vinter, академик, руководитель отдела истории немецко-славянских научных связей Немецкой академии наук в Берлине) к М. Н. Тихомирову. Приложено циркулярное письмо издательства истории немецко-славянских научных связей и перевод писем. 30.01.1961 г. - 22.12.1961 г. Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>.
- АРАН, ф. 1604, оп. 4, д. 40. Письма Н.М.Дружинина Винтеру Эдуарду (академик. зав. отделом немецко-славянских связей Немецкой академии наук в Берлине). (3.10.1961 г. - 20.07.1962 г.); Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>.
- АРАН, ф. 1604, оп. 4, д. 330 Письма и телеграммы Винтера Эдуарда (академик, зав. отделом немецко-славянских связей Немецкой Академии наук в Берлине) Н.М. Дружинину. (8.05.1961 г. - 2.07.1978 г.) Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>.

- АРАН, ф. 1604, оп. 4, д. 399. Письма и телеграммы Доннерта Эриха (Donnet Erich; профессор, доктор Института истории европейских стран народной демократии университета Карла Маркса в Лейпциге и университета Мартина Лютера в Халле) Н. М. Дружинину. (24.06.1965 г. - 12.04.1978 г.); Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>.
- АРАН, ф.1604, оп.4, д.61. Письма Н. М. Дружинина Доннерту Эриху (профессор, доктор Института истории европейских стран народной демократии университета Карла Маркса в Лейпциге и Университета Мартина Лютера в Хале и Р.Андерсу). Совместно с Е. И. Дружининой. 12.11.1973 г - 21.01.1978 г. Режим доступа : <http://www.isaran.ru/isaran/isaran.php?page=katalogsearch&orderby=1>

Політичний архів міністерства закордонних справ Німеччини

- PAAA, R 65800 (1920-1932). Protokoll vom Juni 1920. – S. I-V.
- PAAA, R 65800 (1920-1932). Einladung zum Feier des 100. Geburtstages Dosojewskis.
- PAAA, R 65800 (1920-1932). Brief DgzSO an das Auswärtigen Amt von 30. August 1928.
- PAAA, R 65800 (1920-1932). Vorläufigen Abkommen zwischen der wissenschaftlichen Hauptverwaltung der Georgischen sozialistischen Sowjetrepublik und DgzSO und der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft zu Berlin.
- PAAA, R 65800 (1920-1932). Der Brief an den Botschafter des Deutschen Reichs Herrn Dr. Dirksen von 4. Januar 1930.
- PAAA, R 65800 (1920-1932). Zalungen des Auswärtigen Amts für osteuropäische Organisationen. Stand von 1. Juli 1930.
- PAAA, R 65800 (1920-1932). Die deutsche Ausgabe russischer Historikerarbeiten und der grossen Aktenpublikation den russischen Archive über des russische Aussenpolitik.
- PAAA, R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Denkschrift über Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa von 7. Juli 1933.
- PAAA, R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Aufzeichnung. Berlin den 9. Oktober 1933.
- PAAA, R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Vermerker zu VI W 14.07.
- PAAA, R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa.(в німецькому перекладі стаття Єрусалимського Судьба профессора Гечча. - Правда. – 1935. – 11 июня (№ 159).
- PAAA, R 65801. Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropa. Brief an Auswärtigen Amt von 25. Mai 1935.
- PAAA, R 65802. Osteuropa - Institut Breslau. 1927-1938. Artikel aus Zeitung «Pravo Lidu» von 25 Juli 1937.

- PAAA, R 65802. Osteuropa-Institut Breslau. 1927-1938. Tätigkeitsbericht des Osteuropa-Institut 1937/1938 (1.IX 1937 – 28.II.1938).
- PAAA, R 64 346. Deutsche Wissenschaft Institut in Odessa 1943-1944.
- PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom Oktober 1962. Betr.: Osteuropa-Institut an der Universität Freiburg (Schweiz).
- PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief vom Bundesinstitut für Sowjetologie, den 20. Dez. 1962 an Herrn Legationsrat Pallasch, Auswärtigen Amt.
- PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief an der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern. Bonn den 11. Januar 1963. Betr.: Osteuropa-Institut an der Universität Freiburg (Schweiz).
- PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom 3. Juli 1959. Betr.: Stiftung «Schweizerische Osteuropa-Bibliothek» in Bern.
- PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief von der Botschaft der Bundes Republik Deutschland in Bern vom 22. Februar 1962. Betr.: Sitzung des Kuratoriums der Schweizerisch-Deutschen Gesellschaft für Ostforschung.
- PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Statut der «Schweizerisch-Deutschen Gesellschaft für Ostforschung».
- PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Schreiben von Karl-Heinz Vogt. März 1962.
- PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). «Der klare Blick» – 1962. – 8. Februar.
- PAAA, B 40, № 132 (1962-1966). Brief von LH I Dr. Wickert an Bundesministerium für Gesamtdeutsche Frage. Bonn, den 22 April 1963.
- PAAA, B 94, Band 1964 (1967-1972). Überblick über die Institutionen der Ostforschung in der Bundesrepublik und Ihre Zusammenarbeit mit dem Auswärtigen Amt (Stand Januar 1962).
- PAAA, B 40, Band 40 (1961-1963). Brief vom 6.04.1962 an Dr. Birrenbach von Dr. Oskar Köhler (Herder Verlag Freiburg).
- PAAA, B 40, Band 40 (1961-1963). Dokumentation zum Verhältnis Deutschland-Osteuropa.
- PAAA, B 40, Band 40 (1961-1963). Brief vom 4. Januar 1963 an Ministerialdirektor F. Krapf von Dr. Kurt Birrenbach.
- PAAA, B 40, Band 406 Gründsetzfrager des Ostforschung (1960-1963). Aufzeichnung. II 3-87.00-316/63. Bonn, den 5. April 1963.
- PAAA, B 40, №152 (1961-1968). Schreiben vom 24. August 1967. Betr.: Finanzrefom. Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde B40, №169 (1968). Schnellbrief von dem Bundesminister des Innern vom 30. August 1968. Betr.: Osteuropa-Forschung.
- PAAA, B 40, №169 (1968). Vermerk vom 26. November 1968. Betr.:Bericht an den Bundestagsausschuß für Wissenschaft, Kulturpolitik und Publizistik über Osteuropaforschung.
- PAAA, B 40, №169 (1968). Brief vom Klaus Voigt (Redaktion «Vorwärts») an Egon Bahr vom 24. Oktober 1967.

- PAAA, B 40, №169 (1968). Vermerk vom 7. November 1967. Betr.: Ostforschung in München.
- PAAA, B 40, №169 (1968). Vermerk vom 9. November 1967. Betr.: Ostforschung in München.
- PAAA, B 40 №169 (1968). Brief von Hans Raupach an das Auswärtige Amt (Legationsrat von Alten) vom 29. November 1967.
- PAAA, B 40, №169 (1968). Brief vom Legationsrat von Alten an Prof. Hans Raupach vom 28. Dezember 1967.
- PAAA, B 40, №174. An das Referat II 3 A. Betr.: NDR Fernsehen 3. Programm. Bonn, den 26. März 1968.
- PAAA, B 40, №174. An Referat L4. Betr.: NDR Fernsehen 3. Programm. Bonn, den 28. März 1968. Diktirt von Alten.

Архів Віденського університету

- UAW, PA Hans Uebersberger. Kommissionsbericht über den Antrag auf Ernennung des Privatdozenten Dr. Hans Uebersberger zum ausserordentlichen Professor von 6 Juli 1910.
- UAW, PA Hans Uebersberger. Kommissionsbericht über den Antrag auf Ernennung des ausserordentlichen Professor Dr. Hans Uebersberger zum ordentlichen Professor von 30 Juni 1914.
- UAW, PA Hans Uebersberger. Bericht über Habilitation des Dr. Hans Uebersberger (12. Dezember, 1905).
- UAW, PA. Hans Uebersberger. Schmid F. H. Hans Uebersberger Nachruf – Wien, 1963.
- UAW, PA. Martin Winkler. Lebenslauf. S. 1/045.
- UAW, PA. Carl Patsch. Protokoll der Sitzung der Kommission am 3. Dezember 1920.
- UAW, PA. Carl Patsch. Protokoll der Sitzung der Kommission am 13. Dezember 1920.
- UAW, PA. Carl Patsch. Kommissionsberichte über Wiederbesetzung der Lehrkanzler nach Prof. Jireček vom 29 Januar 1921.
- UAW, PA Martin Winkler Kommissionsbericht.
- UAW, PA Heinrich Felix Schmid. Bericht betreffend die Lehrgebiete osteuropäische Geschichte, Südostforschung und slawische Philologie.
- UAW, PA Günther Stökl Lebenslauf. Vom 23.06.1950; Bericht über das Gesuch des Dr. Günter Stökl um Erteilung der Lehrbefugnis für das Fach "Osteuropäische Geschichte".
- UAW, PA Günther Stökl. Bericht über das Gesuch des Dr. Günter Stökl um Erteilung der Lehrbefugnis für das Fach "Osteuropäische Geschichte".
- UAW, PA Günther Stökl. Gutachten über Habilitationsschrift der Dr. Günter Stökl: "Studien zur Entstehung des Kosakentums" von H. F. Schmid.

- UAW, PA Günther Stökl Bericht über die wissenschaftliche Tätigkeit des Privatdozenten an der Universität Wien Dr. Günther Stökl seit seiner (mit Erlaß des Bundesministeriums für Unterricht Zl. 7908/III-8/49 vom 23 Februar 1949 bestätigten) Habilitation für das Fach "Osteuropäische Geschichte" von H. F. Schmid.

Архів Австрійської академії наук

- AÖAW, BG 10.01, PA Konstantin Jireček. Biographie. April 1892.
- AÖAW, BG 10.01, PA Hans Uebersberger. Schmid F. H. Hans Uebersberger Nachruf – Wien, 1963. – S. 401.
- AÖAW, BG 11, Historische Kommission, Allgemeine Akten, Nr.358, 10. Mai 1909.
- AÖAW, BG 11, Historische Kommission, Allgemeine Akten, Nr.356, 1012.
- AÖAW, BG 11, Historische Kommission, Allgemeine Akten, Nr.1170, 17. Dezember 1913.
- AÖAW, BG 10.01, PA Konstantin Jireček Biographie von Konstantin Jireček. April 1892.
- AÖAW, BG 10.01, PA Hans Uebersberger. Schmid F. H. Hans Uebersberger Nachruf – Wien, 1963.

Державний архів Австрії

- ÖSA, G. 131.240- 11/4, 64, B. 131.341-1/6/64 Probleme der Ost-Forschung in Österreich und die wissenschaftliche Zusammenarbeit mit der Nachfolgestaaten v. Standpunkt der Wirtschaft und Sozialgeschichte. Bericht Uni. Prof. Dr. Alfred Hoffmann.
- ÖSA, K. 25, Z.33.192-9/63 Denkschrift über die Tätigkeit und die finanzielle Lage des Forschungsinstitut für den Donauraum.
- ÖSA, Z. 66716 S. 124 Brief an Bundesminister Dr. Heinz Drimmel vom 6. Juni 1956.
- ÖSA, G. 68.206-8, 56 Südostinstitut. Sonderantrag 1957 an BMFin.
- ÖSA, F. 648 Uni Wien? Seminar für osteuropäische Geschichte.
- ÖSA, K. 938, F. 899 Uni Graz, Philosophische Fakultät, Matl Josef.

Особистий архів автора

- OAA, Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Андреасом Каппелером. Записано в м. Відень, 18.05.2010 р.

- ОАА, Інтерв'ю з професором Гамбурзького університету Франком Гольчевські. Записано в м. Берлін, 04.06.2010 р., (розшифрування, Жана Демічева).
- ОАА, Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Арнольдом Зуппаном. Записано в м. Відень, 25.05.2010 р. (розшифрування – Жана Демічева).
- ОАА, Інтерв'ю з професором Інституту східноєвропейської історії Віденського університету Марією Вакуніг Записано в м. Відень, 9.06.2010 р. (розшифрування 5-ти питань – Наталя Дюкова).
- ОАА, Інтерв'ю з куратором виставки «Поліцаї в нацистській державі» Німецького історичного музею в Берліні, доктором габілітованим Маріаною Хаусляйтнер. Записано в м. Берлін, 03.06.2010 р.
- ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта Берлінського Вільного університету Клауса Цернака від 18.08.2010 р.
- ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта східноєвропейської історії Цюрицького університету Карстена Герке від 19.05.2011 р.
- ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта Майнцького університету Ервіна Оберлендера від 10.06.2011 р.
- ОАА, Лист-відповідь доктора габілітованого, доцента Фрайбурзького університету Гуідо Хаусманна від 28.05.2011 р.
- ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта Базельського університету Хейко Хауманна від 29.09.2011 р.
- ОАА, Лист-відповідь професора Фрайбурзького університету Дітмара Нойтатца від 05.08.2011 р.
- ОАА, Лист-відповідь професора-емеріта Мюнхенського університету Едгара Хьоша від 15.05.2010 р.

Електронний каталог особистих справ професорів Ляйпцицького університету

- Prof. Dr. phil. *Karl Stählin* // Professorenkatalog der Universität Leipzig. Режим доступу: http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Staehlin_343/
- Georg Stadtmüller // Professorenkatalog der Universität Leipzig. // http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Stadtmueller_542.pdf
- Nachlass Georg Sacke – 21820 // http://www.archiv.sachsen.de/archive/leipzig/4153_3231383230.htm
- Prof. Basil Spuru // Universitätsarchiv Leipzig: Professorendatenbank; DBA III, Fiche 868, 99-115 // Link: http://www.uni-leipzig.de/unigeschichte/professorenkatalog/leipzig/Spuru_1151
- Erich Wilhelm Donnert. Professorenkatalog der Universität Leipzig/Catalogus Professorum Lipsensis, Herausgegeben vom Lehrstuhl für Neuere und Neueste

Електронний каталог Єнського університету

- Nachlass Prof. Dr. Hugo Preller. V Abt. XIII // <http://www.archive-in-thueringen.de/index.php?major=archiv&action=detail&object=bestand&id=23315>;
- Nachlass von Hugo Preller in Thüringen Universitäts- und Landesbibliothek Jena. // http://www.thulb.uni-jena.de/Die+Bibliothek/Handschriften+_+Sondersammlungen/Bestands%3%BCberblick/Nachl%3%A4sse+und+Autographen/Nachl%3%A4sse+und+Teilnachl%3%A4sse+in+der+ThULB/Preller.html;

Спогади, автобіографії, листи, інтерв'ю

- Из архива на Константин Иречек : преписка с Българи : документи за обществено-политическата и културната история на България от 1871 до 1917 г. / Българска Акад. на науките, Архивен ин-т ; подбрал и подготвил за печат П. Миятев. – София : изд. на Българската Акад. на науките, 1959. – Т. 2. – 381 с.
- Heppe H. Erinnerungen an Otto Hoetzsch / Heppe H. // Osteuropa. - 1975. - 25 Jg.- Heft 8/9. – S. 622-630.
- Interview mit Günter Mühlpfordt // Berliner Osteuropa-Info. – 1998. – №11. – S. 99-101.
- Interview mit Prof. Detlef Brandes für die Wochenzeitung Respekt (2001) von: Tomáš Kafka [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tschechien-portal.info/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=66> (дата звернення 25.03.2011). – Заголовок з екрана.
- Meinert H. Erinnerungen an Albert Brackmann / Meinert H. // Historische Zeitschrift. – 1955. – Bd. 180. – H. 3. – S. 655-657.
- Rhode G. Lebenslauf / G. Rhode // Rhode G. Brandenburg-Preussen und die Protestanten in Polen 1640-1740 : ein Jahrhundert Preußischer Schutzpolitik für eine unterdrückte Minderheit / G. Rhode. – Leipzig : S. Hirzel, 1941. – [O. S.]
- Schmid H. F. Autobiographie / Schmid H. F. // Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen. – Bd. 2, Schlern-Schriften 69. – Innsbruck, 1951. – S. 209-224.
- Stählin K. Reisebericht aus Russland, 1910. Briefe an seine Frau [Текст] / Karl Stählin. – Diessen ; Ammersee : Happach, 1968. – 180 S.
- Winter E. Mein Leben im Dienst des Völkerverständnisses. Nach Tagebuchaufzeichnungen, Briefen, Dokumenten und Erinnerungen, Bd. 1. / Winter E. – (Ost-)Berlin 1981. – 193 S. – (Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens, Bd. 10).

- Winter E. Aus der Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle im Jahre 1949. Erinnerungen / Winter E. // Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Osteuropas. – 1979. – Bd. 23. – 2. – S. 131-138.
- Winter E. Erinnerungen: (1945-1976) / Hg. Oberkofler G. – Frankfurt am M. : Lang, 1994. – 160 S.

Преса

- Ленинградская правда. – 1925. – 3 сентября.
- Известия. – 1925. – 8 сентября.
- Правда. – 1925. – 8 сентября.
- Ленинградская правда. – 1925. – 8 сентября.

Опубліковані документи

- Habilitationen und Dissertationen in Osteuropäischer Geschichte 1971-1996. // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971-1996. – S. 64-65.
- Studienführer durch die Münchener Institutionen der Ost- und Südosteuropaforschung / Hrsg. Osteuropa Institut München. – München : Verlag Otto Sagner, 1967.
- Lehrveranstaltungen in osteuropäische Geschichte. // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971-1996. – S. 86-95.
- Osteuropa im Spiegel des Moskauer Sonderarchivs // Osteuropa Jg. 55. – 2005. – № 5. – S. 71.
- Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin: Tätigkeitsbericht 1951-1976. Vorgelegt anlässlich des 25jährigen Bestehens des Osteuropa-Instituts Berlin am 1. Dezember 1976.
- Perl S. Verzeichnis der Dissertantinnen und Dissertanten im Fach Osteuropäische Geschichte für die Jahre 1945-2007 / Sandra Perl // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg.: A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – S. 425-434.
- Suppan A. Tätigkeitsbericht des Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut für das Jahr 1988. // ÖOH. – 1989. Jg. 21. – Heft 1. – S. 130-155.
- Suppan A. Tätigkeitsbericht des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 1990, Wien 1991.
- Verzeichnis des Dissertanten // Leitsch W. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907 – 1948 / Leitsch W., Stoy M. – Wien; Köln; Graz, 1983. – S. 268-278.

Праці німецькомовних дослідників Східної Європи

- Винтер Э. П. Берков и «Материалы и исследование по истории Восточной Европы» / Э. П. Винтер ; пер. Р. Ю. Данилевского // XVIII век : [сб. ст.]. – Л., 1975. – Сб. 10 : Русская литература XVIII века и ее международные связи : памяти чл.-кор. АН СССР Павла Наумовича Беркова. – С. 49-52.
- Винтер Э. Папство и царизм / Эдуард Винтер ; пер. с нем.: Р. А. Крестьянинов, С. М. Раскина ; предисл., ред.: В. Пашуто, М. Шейман. – М. : Прогресс, 1964. – 537 с.
- Каппелер А. Мала історія України : пер. з нім. / Андреас Каппелер. – К. : К.І.С., 2007. – 264 с.
- Каппелер А. Україна в німецькомовній історіографії / А. Каппелер // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 78-85.
- Каппелер А. Росія як полі етнічна імперія : Винекнення, історія, розпад : пер. з нім. / Андреас Каппелер. – Львів. : Вид-во УКУ, 2005. – 360 с.
- Den Anderen im Blick : Stereotype im ehemaligen Jugoslawien / hrsg.: A. Moritsch, A. Mosser. – Frankfurt am Main ; Oxford : Peter Lang, 2002. – 274 S. – (Pro Oriente (Frankfurt am Main, Germany ; Bd. 2).
- Anderle A. Die deutsche Rapallo-Politik : deutsch-sowjetischen Beziehungen, 1922–1929 / Alfred Anderle. – Berlin : Rütten und Loening, 1962. – 248 S. – (Veröffentlichungen des Instituts für Geschichte der Völker der UdSSSR an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Serie B, 4).
- Anders M. Der Einfluss der sowjetischen Politik der kollektiven Sicherheit auf die Weltvereinigung für den Frieden (RUP) 1938/39 / M. Anders // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas – 1972. – Bd. 16/1. – S. 79-96.
- Aubin H. Die Deutschen in der Geschichte des Ostens / Hermann Aubin // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – Jg. 7 1957. – S. 512-545.
- Aubin H. Geschichtlicher Aufriss des Ostraum / Hermann Aubin. – Berlin : Hans und Hugo Verlag, 1940. – 55 S.
- Aubin H. An einem neuen Anfang der Ostforschung / Hermann Aubin // Zeitschrift für Ostforschung. – Jg. 1 1952. – S. 3-16.
- Der Austroslavismus : ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas / Hrsg. A. Moritsch. – Wien : Böhlau, 1996. – 210 S. – (Schriftenreihe des Internationales Zentrum für europäische Nationalismus- und Minderheitenforschung ; Bd. 1).
- Baberowski J. Das Ende der Osteuropäischen Geschichte : Bemerkungen zur Lage einer geschichtswissenschaftlichen Disziplin / Jörg Baberowski // Osteuropa – Jg. 48 1998, H. 8/9. – S. 784-799.
- Baberowski J. Das Ende Osteuropas und das Fach Osteuropäische Geschichte / J. Baberowski // Neue Zuercher Zeitung. – 1999. – 13 Nov.
- Bank Ch. Ungaren, Tiebeter, Tscheschen und Slowaken. Bedingungen ihrer Akzeptat in der Schweiz der Nachkriegszeit / Bank Ch., Spät Ch. // "Zuflucht Schweiz" : der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert / hrsg. von C. Goehrke, W. G. Zimmermann ; Redaktion: Slavica Sovilj, Hans Urech. –

Zürich : Verlag Hans Rohr, 1994. – S. 369-416. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 3).

- Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine : ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882-1915 / Ivan Franko ; unter mitarbeit von O. I. Bileckyj, I. I. Bass ; Hrsg.: E. Winter., P. Kirchner. – Berlin : Akademie-Verlag, 1963. – IX, 577 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 14).
- Bernath M. Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin / Mathias Bernath // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Werner Philipp zum 65. Geburtstag. – 1973. – Bd. 20. – S. 135-144.
- Bochenski J. M. Marxismus-Leninismus : Wissenschaft oder Glaube / Joseph Marija Bochenski. – 3. überarbeitete Aufl. – München ; Wien : Günter Olzog Verlag, 1974. – 151 S.
- Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 : Unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen / P. Borowsky. – Lübeck ; Hamburg : Matthiesen, 1970. – 316 S.
- Boškovska N. Das jugoslawische Makedonien 1918-1941 : eine Randregion zwischen Repression und Integration / Nada Boškovska. – Wien : Böhlau, 2009. – 392 S.
- Boškovska N. Die russische Frau im 17. Jahrhundert / Nada Boškovska. – Wien : Böhlau, 1998. – 497 S. – (Beiträge zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 24).
- Brackmann A. Die Anfänge der abendländischen Kulturbewegung in Osteuropa und deren Träger / Albert Brackmann // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1938. – H. 2. – S. 185-215.
- Brahm H. Chruščev erinnert sich. Die sogenannten Memorien des sowjetischen Staats- und Parteiführers / Heinz Brahm // Österreichische Osthefte. – Jg. 15 1973, H. 4. – S. 378-391.
- Brandes D. Von den Zaren adoptiert : die deutschen Kolonisten und Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien, 1751-1914 / Detlef Brandes. – München : Oldenbourg, 1993. – X, 549 S. – (Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte ; Bd. 2).
- Braun M. Der Ausstieg Russland / M. Braun. – Leipzig, 1940.
- Bretholz B. Die führenden historischen Zeitschriften in Böhmen / B. Bretholz // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1911. – Bd. 1, H. 1. – S. 86-93.
- Brueckner A. Beiträge zur Kulturgeschichte Russlands im 17. Jahrhundert / Alexander Bruckner. – Leipzig : B. Elischer, 1887. – 451 S.
- Brueckner A. Katharina die Zweite / Alexander Brückner // Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen. – Berlin : G. Grote, 1883. – 642 S.
- Brueckner A. Peter der Große / Alexander Brueckner // Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen. – Berlin : G. Grote, 1879. – 578 S.
- Büchler v. O. Diktatur und Verfassungsänderung in Litauen / O. von Büchler // Osteuropa. – Jg. 4 1928, H. 3. – S. 166-170.
- Cleinow G. Die Grundlagen der Nationalitätenpolitik in Russisch-Zentralasien / Georg Cleinow // Osteuropa. – Jg. 4 1929, H. 9. – S. 559-573.

- Conze W. Ostmitteleuropa : von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert / Werner Conze ; hrsg. und mit einem Nachw. von Klaus Zernack. – München : Beck, 1992. – VIII, 264 S.
- Czernowitz : die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / Hrsg. H. Heppner. – Köln : Böhlau, 2000. – X, 225 S.
- Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhundert : gesammelte Aufsätze [E. Winter zum 60. Geburtstag dargebracht] / hrsg. von Joachim Tetzner, Hans Holm Bielfeldt. – Berlin : Akademie Verlag, 1956. – IX, 708 S. – (Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik ; Nr. 9).
- Deutsch-sowjetische Freundschaft. Ein historischer Abriß von 1917 bis Gegenwart / von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von Günter Gorski, Alfred Anderle, Günter Rosenfeld. – Berlin : VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1975. – 407 S.
- Die Deutschen in der Slowakei und in Karpatorussland / Hrsg. E. Winter. – Münster in Westfalen : Aschendorff, 1926. – 96 S. – (Deutschtum und Ausland ; H. 1).
- Deutschland und Polen : Beiträge zu ihren geschichtl. Beziehgn / Hrsg. von Albert Brackmann. – München ; Berlin : Oldenbourg, 1933. – VI, 273 S.
- Die dogmatischen Grundlagen der sowjetischen Philosophie (Stand 1958) : Zusammenfassung des 'Osnovy Marksistkoj filosofii' mit Register / Hrsg. J. M. Bochenski. – Dordrecht : D. Reider Publishing Compani, 1959. – XII, 84 S. – (Sovietika. Veröffentlichungen des Ost-Europa Instituts Universität Freiburg/Schweiz ; Bd. 3).
- Donnert E. Altrussisches Kulturlexikon / Erich Donnert, Edgar Hösch. – Stuttgart : Steiner, 2009. – 248 S.
- Donnert E. Iwan Grosny „der Schreckliche“ / Erich Donnert. – Berlin : Union Verlag, 1978. – 285 S.
- Donnert E. Das Kiewer Russland : Kultur und Geistesleben vom 9. bis zum beginnenden 13. Jahrhundert / Erich Donnert. – 1. Aufl. – Leipzig ; Jena ; Berlin : Urania Verlag, 1983. – 275 S.
- Donnert E. Der livländische Ordensritterstaat und Russland : die livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558-1583 / Erich Donnert. – Berlin : Rütten und Loening, 1963. – 320 S.
- Donnert E. Das Moskauer Russland : Kultur und Geistesleben im 15. und 16. Jahrhundert / Erich Donnert. – Leipzig : Koehler & Amelang, 1976. – 242 S.
- Donnert E. Peter der Große : der Veränderer Rußlands / Erich Donnert. – Göttingen ; Zurich : Muster-Schmidt, 1987. – 150 S. – (Personlichkeit und Geschichte ; 129).
- Donnert E. Politische Ideologie der russischen Gessellschaft zu Beginn der Regirungszeit Katharinas II. : Gesellschaftstheorien und Staatslehren in der Ära des aufgeklärten Absolutismus / Erich Donnert. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – VIII, 205 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 20).

- Donnert E. Russland an der Schwelle der Neuzeit : der Moskauer Staat im 16. Jahrhundert / Erich Donnert. – Berlin : Akademie Verlag, 1972. – 502 S.
- Doroschenko D. Was ist osteuropäische Geschichte? (Zur Abgrenzung der ukrainischen und russischen Geschichte) / D. Doroschenko // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N.F. – 1935. – Bd. 5. – S. 21-67.
- Zur Einführung // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1910. – Bd. 1, H. 1. – S. 1.
- Eisfeld A. Die Russlanddeutschen / Alfred Eisfeld. – Erw. und aktualisierte Neuaufl. – München : Langen Müller, 1999. – 252 S. – (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat ; Bd. 2).
- Elsner L. Liberale Arbeiterpolitik oder Modifizierung der Zwangsarbeitspolitik? Zur Diskussion und den Erlassen über die Behandlung polnischer Landarbeiter in Deutschland 1916-17 / L. Elsner // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 85-106.
- Fischer F. Bündnis der Eliten : zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871-1945 / Fritz Fischer. – Düsseldorf : Droste, 1979. – 112 S.
- Fischer F. Griff nach der Weltmacht : die Kriegszieldpolitik des Kaiserlichen Deutschland, 1914-1918 / Fritz Fischer. – 2 Aufl. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1962. – 896 S.
- Fischer F. Krieg der Illusionen : die deutsche Politik von 1911 bis 1914 / Fritz Fischer. – 2 Aufl. – Düsseldorf : Droste, 1969. – 805 S.
- Fleischchaker H. 1730 : das Nachspiel der petrinischen Reform / Hedwig Fleischchaker // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1941. – Bd. 6. – S. 201-274.
- Fleischchaker H. Peter der Große / Hedwig Fleischchaker. – Lübeck : Verlag Charles Coleman, 1936. – 64 S. – (Colemans kleine Biographien ; Bd. 66).
- Fleischchaker H. Der politische Antrieb der moskauischen Kirchenreform / Hedwig Fleischchaker // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1937. – Bd. 2. – S. 224-233.
- Fleischchaker H. Russland zwischen zwei Dynastien 1598-1613 : eine Untersuchung über die Krise in der obersten Gewalt / Hedwig Fleischchaker – Baden b. Wien : Rohrer, 1933. – 207 S.
- Fleischchaker H. Die staats- und völkerrechtlichen Grundlagen der moskauischen Außenpolitik (14.-17. Jahrhundert) / Hedwig Fleischchaker. – Breslau : Priebatsch, 1938. – 247 S. (2. Aufl. – Würzburg : Holzner, 1959).
- Florovski A. Der Gegenstand und Inhalt der "Geschichte Russlands" oder der "russische Geschichte" / A. Florovski // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N.F. – 1935. – Bd. 5. – S. 321-341.
- Galizien um die Jahrhundertwende : politische, soziale, kulturelle Verbindungen mit Österreich / hrsg. von K. Mack ; mit einem Geleitw. von Erhard Busek ; einer Einleitung von Richard Georg Plaschka. – Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1990. – 115 S. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts ; Bd. 16).
- Zum Geleit // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost- und Mitteleuropas. – 1956. – Bd. 1. – S. VII.

- Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941 / Hrsg. von H. Rumpel, A. Suppan. – Wien ; München : Verlag für Geschichte und Politik, 1988. – 336 S. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts ; Bd. 13).
- Geschichte der Ukraine / Hrsg. F. Golczewski. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1993. – 335 S.
- Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa : Ergebnisse einer wissenschaftlichen Tagung des J. G. Herder-Forschungsrates über die geistige Lage der ostmitteleuropäischen Völker (April 1960) / Hrsg.: Ernst Birke, Eugen Lemberg. – Marburg/Lahn : N. G. Elwert Verlag, 1961. – IX, 149 S.
- Gesellschaft und Kultur Mittel-, Ost- und Südosteuropas im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert : Festschrift für Erich Donnert zum 65. Geburtstag / Hrsg. H. Reinalter. – Frankfurt am Main ; New York : P. Lang, 1994. – 334 S.
- Gestwa K. Plädoyer für selbstkritischen Denksport und eine koordinierte „Publikationsoffensive“ : mehr osteuropäische Geschichte in die allgemeinen deutschen historischen Zeitschriften / Klaus Gestwa // Wohin steuert die Osteuropaforschung?: eine Diskussion / Hrsg.: S. Creuzberger, I. Mannteufel, A. Steining, J. Unser. – Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, 2000. – S. 80-91.
- Geyer D. Der Russische Imperialismus : Studien über den Zusammenhang von innerer und auswärtiger Politik, 1860-1914 / Dietrich Geyer. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1977. – 344 S. – (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft ; 27).
- Gitermann V. Geschichte Russlands : in 3 Bd. / Valentin Gitermann. – Hamburg : Europäische Verlagsanstalt GmbH, 1949. – Bd. 1. – 516 S. ; Bd. 2. – 540 S. ; Bd. 3. – 679 S.
- Gitermann V. Die historische Tragik der sozialistischen Idee / Valentin Gitermann. – Zürich ; New York : Oprecht, 1939. – 371 S.
- Goehrke C. Geschichtslandschaften Europas zwischen Ost und West : Kontraste und Übergänge / Carsten Goehrke // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1998. – Bd. 46/1. – S. 1-2.
- Goehrke C. «Mein Herren und Herzensfreund» : die hochgestellte Moskowiterin nach privaten Korrespondenzen des späten 17. Jahrhundert / Carsten Goehrke // «Primi sobran'e pestrych glav» : slavistische und slavenkundliche Beiträge für Peter Brang zum 65. Geburtstag. – Bern, 1989. – S. 655-670. – (Slavica Helvetica ; Bd. 33).
- Goehrke C. Russischer Alltag : eine Geschichte in neun Zeitbildern vom Frühmittelalter bis zur Gegenwart : in 3 Bd. / Goehrke Carsten. – Zürich : Chronos Verlag, 2003-2005. – Bd. 1. : Die Vormoderne. – 2003. – 471 S. ; Bd. 2. : Auf dem Weg in die Moderne. – 2003. – 547 S. ; Bd. 3. : Sowjetische Moderne und Umbruch. – 2005. – 554 S.
- Goehrke C. Die Theorien über Entstehung und Entwicklung des «Mir» / Carsten Goehrke. – Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1964. – 215 S.
- Goehrke C. Die Witwe im alten Russland / Carsten Goehrke C. // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1986. – Bd. 38. – S. 64-96.

- Goehrke C. Zwei gegenläufige Imperien : Russland und die Schweiz im Vergleich oder wie die Schweiz und Russland sich fanden und wieder verloren / C. Goehrke // Imperienvergleich : Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive : Festschrift für Andreas Kappeler. – Wiesbaden, 2009. – S. 511-537.
- Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums / C. Goehrke ; unter Mitwirkung von U. Kälin. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. – XI, 273 S. – (Erträge der Forschung ; Bd. 277).
- Goetz L. K. Deutsch-russische Handelsverträge des Mittelalters / Leopold Karl Goetz. – Hamburg : L. Friederichsen, 1916. – XV, 394 S. – (Abhandlungen des Hamburgischen Kolonialinstituts ; Bd. 37. R. A., Rechts- und Staatswissenschaften ; Bd. 6).
- Goetz L. K. Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius / Leopold Karl Goetz. – Gotha : F. A. Perthes, 1897. – VIII, 272 S.
- Goetz L. K. Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands = Kievo-Pecerskij Monastyr' kak Kul'turnyj Centr Domongol'skoj Rossii / Leopold Karl Goetz. – Passau : M. Walderbauersche Buchhandlung, 1904. – XXXI, 242 S.
- Goetz L. K. Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrußlands nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts / eingeleitet, übersetzt und erklärt von Leopold Karl Goetz. – Stuttgart : F. Enke, 1905. – 403 S. – (Kirchenrechtliche Abhandlungen ; H. 18-19).
- Goetz L. K. Das Russische Recht (Russkaja Pravda) / Leopold Karl Goetz. – Stuttgart : Enke, 1910-1913. – Bd. 1 : Die älteste Redaktion d. Russischen Rechtes. – 1910. – 312 S. ; Bd. 2 : Die zweite Redaktion des Russischen Rechtes. – 1911. – 282 S. ; Bd. 3 : Die dritte Redaktion des Russischen Rechtes. – 1912. – 488 S. ; Bd. 4 : Die dritte Redaktion des Russischen Rechtes als literarisches Denkmal und als Rechtskunde. – 1913. – 239 S.
- Goetz L. K. Slavische Philologie oder Svavische Geschichte und Landeskunde? / Leopold Karl Goetz // Münchner Neueste Nachrichten : Beilage. – 1908. – 29. Sept. – S. 675-677.
- Goetz L. K. Staat und Kirche in Altrußland : Kiever Periode 988–1240 = Gosudarstvo i cerkov v Drevnej Rossii : Kievskij period / Leopold Karl Goetz. – Berlin : A. Dunker, 1908. – 214 S.
- Goetz L. K. Volkslied und Volksleben der Kroaten und Serben / Leopold Karl Goetz. – Heidelberg : C. Winter, 1936. – 226 S. – (Slavica ; 12).
- Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914-1939 / Frank Golczewski. – Paderborn ; München ; Wien ; Zürich : Ferdinand Schöningh, 2010. – 1085 S.
- Golczewski F. Politische Konzepte des ukrainischen nichtsozialistischen Exils (Petljura – Lypynski – Donzow) / Frank Golczewski // Ukraine : Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Hrsg.: G. Hausmann, A. Kappeler. – Baden-Baden, 1993. – S. 100-117. – (Nationen und Nationalitäten in Osteuropa ; Bd. 1).
- Golczewski F. Die ukrainische und russische Emigration in Deutschland / Frank Golczewski // Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941 : Leben im europäischen Bürgerkrieg / Hrsg. Karl Schlögel. – Berlin, 1995. – S. 77-84.

- Grau C. Die Petersburger Akademie Wissenschaften in den interakademischen Beziehungen 1899-1915 / Conrad Grau / Conrad Grau // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1982. – Bd. 25/2. – S. 51-68.
- Grau C. Tatiščev und Deutschland / Conrad Grau // Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. Beiträge zur Beziehungen zwischen der deutschen und die russischen Wissenschaft und Kultur im 18. Jahrhundert / Hrsg E. Winter mit P. Berkov. – Berlin, 1958. – S. 143-149. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 1).
- Grau C. Der Wirtschaftsorganisator, Staatsmann, Wissenschaftler Vasilij N. Tatiščev (1686-1750) / Conrad Grau. – Berlin : Akademie Verlag, 1963. – 227 S. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 13).
- Grelka F. Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42 / Frank M. Grelka. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2005. – 507 S. – (Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund ; Bd. 38).
- Gross H. Die deutsch-südosteuropäischen Wirtschaftsbeziehungen / Hermann Gross // Südosteuropa-Jahrbuch. – 1957. – Bd. 1. – S. 13-51.
- Die Große Sozialistische Oktoberrevolution und Deutschland : in 2 Bd. / Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Sektion Geschichte ; Hrsg. : A. Anderle, E. Laboor, K. Mammach [et al.]. – Berlin : Deitz Verlag, 1967. – Bd. 1. – 638 S. ; Bd. 2. – 508 S.
- Gülich W. Eröffnungsansprache : Südosteuropa zwischen Ost und West / Wilhelm Gülich // Südosteuropa-Jahrbuch. – 1957. – Bd. 1. – S. 7-12.
- Halecki O. Der Begriff der osteuropäischen Geschichte / Oskar Halecki // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1935. – Bd. 9 (N.F. Bd. 5), H. 1. – S. 1-21.
- Haller J. Die russische Gefahr im deutschen Hause / Johannes Haller. – Stuttgart : Engelhorn, 1917. – 94 S. – (Die russische Gefahr ; Hft. 6).
- Hanisch E. Ukrainisches / Erdmann Hanisch // Jb. für Geschichte und Kultur der Slaven. – N.F. – 1925. – Bd. 1, H. 1. – S. 202-204.
- Hanisch E. Vorwort / Erdmann Hanisch // Jhte. für Kultur und Geschichte der Slaven. – Breslau, 1924. – Bd. 1. – [O. S.].
- Haselsteiner H. Bosnien-Hercegovina : Orientkrise und Südslavische Frage / Horst Haselsteiner. – Wien ; Köln ; Weimar : Boehlau, 1996. – 185 S. – (Buchreihe des Institutes für den Donaauraum und Mitteleuropa ; Bd. 3).
- Haselsteiner H. Joseph II. und die Komitate Ungarns : Herrscherrecht und ständischer Konstitutionalismus / Horst Haselsteiner. – Wien ; Köln ; Graz : H. Böhlau Nachf., 1983. – 301 S. – (Veröffentlichungen der Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts ; 11).
- Haselsteiner H. Mitteleuropa und das Gestaltungsprinzip Föderalismus / Horst Haselsteiner // Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. – Wien, 1995. – S. XIX-XXVII. – (Zentraleuropa-Studien ; Bd. 1).
- Haselsteiner H. Die Serben und der Ausgleich : zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südungarns in den Jahren 1860-1867 /

Horst Haselsteiner. – Wien ; Köln ; Graz : Böhlau Nachfolger, 1976. – 125 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 9).

- Haselsteiner H. Wehrverfassung und personelle Heeresergänzung in Ungarn zwischen Heerscherrecht und ständischen Konstitutionalismus / Horst Haselsteiner // Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II : neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens, Wien, 1980. – Wien : Verlag der ÖAW, 1982. – S. 101-120.
- Haumann H. Beginn der Planwirtschaft. Elektrifizierung, Wirtschaftsplanung und gesellschaftliche Entwicklung Sowjetrußland 1917-1921 / Heiko Haumann. – Düsseldorf : Bertelsmann Universitätsverlag, 1974. – 312 S. – (Studien zur modernen Geschichte ; Bd. 15).
- Haumann H. Geschichte der Ostjuden / Heiko Haumann. – 6. Aufl. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2008. – 247 S.
- Haumann H. Geschichte Russlands / Heiko Haumann. – München : R. Piper, 1996. – 736 S. ([2., erw. Aufl.]. – Zürich : Chronos, 2003. – 568 S.)
- Haumann H. Geschichte und Gesellschaftssystem der Sowjetunion : eine Einführung / Heiko Haumann. – Köln : Kiepenheuer & Witsch, 1977. – 143 S.
- Haumann H. Grundlagen der sowjetischen Wirtschaftsverfassung : Materialien / Heiko Haumann. – Meisenheim am Glan : Hain, 1977. – 169 S. – (Hochschulschriften, Sozialwissenschaften ; Bd. 9).
- Haumann H. Kapitalismus im zaristischen Staat 1906-1917 : Organisationsformen, Machtverhältnisse und Leistungsbilanz im Industrialisierungsprozeß / Heiko Haumann. – Königstein/ Ts : Hain, 1980. – 324 S.
- Haumann H. Suworow und Kosciuszko : zwei osteuropäische «Helden» in der Schweiz / Heiko Haumann // Wider das "finstere Mittelalter" : Festschrift Werner Meyer zum 65. Geburtstag / [Red. M. Letizia Heyer-Boscardin]. – Basel, 2002. – S. 207-213. – (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters ; Bd. 29).
- Hauptstädte in Südosteuropa : Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft / Hrsg. Harald Heppner. – Wien : Böhlau, 1994. – 213 S.
- Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917 : soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches / G. Hausmann. – Stuttgart : Steiner, 1998. – 699 S.
- Hedenström A. V. Zur baltische Geschichte des 19. Jahrhunderts / A. V. Hedenström // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1912. – Bd. 2, H. 2. – S. 233-246.
- Heppner H. Vorwort / H. Heppner // Hauptstädte in Südosteuropa : Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft. – Wien ; Köln ; Weimar, 1994. – S. 7-8.
- Von dem Herausgeberkollegium // Jb. für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder. – Berlin, 1959. – Bd. 3. – S. 4-10.
- Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert : von der Epochewende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem

- unabhängigen ukrainischen Staat / Friedrich Heyer. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. – 556 S.
- Hoetzsch O. Begriffsbestimmung und Periodisierung der osteuropäische Geschichte / Otto Hoetzsch // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N.F. – 1933/1934. – N.F. Bd. 4, H. 1. – S. 88-102.
 - Hoetzsch O. Der deutsche Osten in Geschichte und Gegenwart / Otto Hoetzsch // Osteuropa und Deutschen Osten : kleine Schriften zur ihrer Geschichte. – Berlin, 1934. – S. 390-431.
 - Hoetzsch O. Deutschland und Russland : ein Wort zur Einführung / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – 1925/26. – H. 1. – S. 1-8. – Передрук.: Osteuropa. – Jg. 25 1975. – A 434-440.
 - Hoetzsch O. Die dringendste Aufgabe der Polenpolitik : Vortrag gehalten auf dem alldeutschen Verbandstage in Wiesbaden, am 8. September 1907. / Otto Hoetzsch. – München : Lehmann, 1907. – 23 S. – (Alldeutscher Verband. Flugschriften ; H. 27).
 - Hoetzsch O. Zur Einführung / Otto Hoetzsch // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N.F. Bd. 1– 1931. – H. 1. – S. 1-6.
 - Hoetzsch O. Zur Einführung / Otto Hoetzsch // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1933. – N.F. Bd. 4. – H. 1. – S. 1-3.
 - Hoetzsch O. Die Eingliederung der osteuropäischen Geschichte in die Gesamtgeschichte nach Konzeption, Forschung und Lehre : Vortragstext, 21. Mai 1946 / Otto Hoetzsch // Voigt G. Otto Hoetzsch 1876-1946 : Wissenschaft und Politik im Leben eines deutschen Historikers / Gerd Voigt. – Berlin, 1978. – S. 340-350.
 - Hoetzsch O. Michael Hruschewskij / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 10 1935, H. 4. – S. 212.
 - Hoetzsch O. Die innere Entwicklung Russlands seit 1905 / Otto Hoetzsch // Russlands Kultur und Volkswirtschaft : Aufsetze und Vorträge im Auftrage der Vereinigung für staatswissenschaftliche Fortbildung zu Berlin. – Berlin, 1913. – S. 63-88.
 - Hoetzsch O. Katharina die Zweite von Rußland : eine deutsche Fürstin auf dem Zarenthron des 18. Jahrhunderts / O. Hoetzsch. – 4. Aufl. – Leipzig : Koehler & Amelang, 1940. – 120 S.
 - Hoetzsch O. Osteuropäische Außenpolitik im Frühjahr 1935 / Otto Hoetzsch // Osteuropa – Jg. 10 1935, H. 8. – S. 471-481.
 - Hoetzsch O. Die osteuropäischen Randstaaten im zehnten Jahren ihre Bestehens / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 10. – S. 677-689.
 - Hoetzsch O. Die osteuropäischen Randstaaten im zehnten Jahren ihre Bestehens / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 12. – S. 819-832.
 - Hoetzsch O. Polen / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 5 1929, H. 3. – S. 157-164.
 - Hoetzsch O. Rußland : eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904 bis 1912 / Otto Hoetzsch. – Berlin : G. Reimer, 1913. – XVII, 550 S.
 - Hoetzsch O. Russland : ein Versuch / Otto Hoetzsch // Akademische Blätter. – 1900/1901. – № 15. – C. 79-83.

- Hoetzsch O. Russland als Gegner Deutschland / Otto Hoetzsch. – Leipzig : S. Hirzel, 1914. – 61 S. – (Zwischen Krieg und Frieden ; 6).
- Hoetzsch O. Russland und Osteuropa : Monatsübersichten / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 12. – S. 785-798.
- Hoetzsch O. Russland und Osteuropa : Monatsübersichten / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 4 1929, H. 9. – S. 593-609.
- Hoetzsch O. Russland und Osteuropa : Monatsübersichten / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 6 1930, H. 2. – S. 109-125.
- Hoetzsch O. Staatenbildung und Verfassungsentwicklung in der Geschichte des germanisch-slavisches Ostens / Otto Hoetzsch // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1911. – Bd. 1, H. 3. – S. 364.
- Hoetzsch O. Zum Andenken an den Grafen Brockdorf-Rantzau / Otto Hoetzsch // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 2. – S. 73-77.
- Prof. Michael Hruschewskyj : sein Leben und sein Wirken Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institus anlässlich der Todesfeier an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin/ Ukrainisches Wissenschaftliches Institut. Berlin. – Berlin : Verlag der Gesellschaft der Freunde des Ukrain. Wiss. Inst., 1935. – 48 S. – (Beiträge zur Ukrainekunde ; 3).
- Jablonowski H. Rußland, Polen und Deutschland : Gesammelte Aufsätze / Horst Jablonowski ; Hrsg.: I. Jablonowski, F. Kaiser. – Köln ; Wien : Böhlau, 1972. – VIII, 458 S.
- Jablonowski H. Stellungnahme der russischen Parteien zur Außenpolitik der Regierung von der russisch-englischen Verständigung bis zum Ersten Weltkrieg / Horst Jablonowski // Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland : Gesammelte Aufsätze / Hrsg.: I. Jablonowski, F. Keiser – Köln, Wien : Böhlau Verlag, 1972. – S. 93-133.
- Jahn E. Wo befindet sich Osteuropa / Egbert Jahn // Osteuropa – Jg. 40 1990, H. 5. – S. 418-440.
- Jena D. Zur künftigen historischen Osteuropaforschung in Deutschland / Jena D. // Wohin steuert die Osteuropaforschung?: eine Diskussion / Hrsg.: S. Kreuzberger, I. Mannteufel, A. Steininger, J. Unser. – Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, 2000. – S. 107-120.
- Jireček C. Geschichte der Bulgaren / Constantin Josef Jirecek. – Nachdr. Der Ausg. Prag 1876. – Hildesheim ; New York : G. Olms, 1977. – XI, 586 S.
- Jireček C. Geschichte der Serben : in 2 Bd. / Constantin Josef Jirecek. – Gotha : Friedrich Andreas Perthes, 1911-1918. – Bd. 1. : Bis 1371. – XX, 442 S. ; Bd. 2, H. 1 : 1371-1537. – XVI, 288 S. – (Allgemeine Staatengeschichte ; Abt. 1 : Geschichte der europäischen Staaten ; Werk 38).
- Jireček C. Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien . Studien zur Kulturgeschichte des 13-15. Jahrhunderts / Constantin Josef Jirecek. – Wien : Holder, 1912-1919. – (Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse ; Bd. 56.2-3, 58.2, 64.2).

- Jonas H. Die Russischer Historikerwoche und die Ausstellung „Die Geschichtswissenschaft in Sowjetrußland 1917-1927 : Bericht / Hans Jonas // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 11. – S. 751-764.
- Iskjul S. Briefe westfälischer Soldaten aus Rußland in die Heimat 1812 / S. Iskjul // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1989. – Bd. 33. – S. 245-254.
- Kappeler A. Frauen in Rußland 1860-1930 / Andreas Kappeler // Die Gläserne Decke Frauen in Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa im 20. Jahrhundert / Hrsg. M. Wakounig-Insburg. – Innsbruck : StudienVerlag, 2003. – S. 12-32 – (Querschnitte ; Bd. 11).
- Kappeler A. "Great Russians" and "Little Russians" : Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in historical Perspective / Andreas Kappeler. – Seattle : Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2003. – 72 S. – (Donald W. Treadgold papers in Russian, East European, and Central Asian Studies ; 39).
- Kappeler A. Ein „kleines Volk“ von 25 Millionen : Die Ukrainer um 1900. / A. Kappeler // Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas Festschrift für Günter Stökl zum 75. Geburtstag / Hrsg.: M. Alexander, F. Kämpfer, A. Kappeler, G. Stökl. – Stuttgart, 1991. – S. 33-42.
- Kappeler A. Nationale Kommunikation unter erschwerten Bedingungen : die Zeitschrift Kievskaja Starina (1882-1891/1906) als Organ der ukrainischen Nationalbewegung im Zarenreich / Andreas Kappeler // Wege des Kommunikation in der Geschichte Osteuropas. – Köln : Böhlau, 2002. – S. 81-100.
- Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation : Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine / Andreas Kappeler. – Wien ; Köln : Böhlau, 2003. – 214 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 20).
- Kappeler A. Bemerkenswerte Diagnose – problematisches Rezept. Zum Plädoyer Jörg Baberowskis «Das Ende derOsteuropäischen Geschichte» // Wohin steuert die Osteuropaforschung?: eine Diskussion / Hrsg.: S. Creuzberger, I. Mannteufel, A. Steininger, J. Unser. – Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, 2000. – S. 52-55.
- Kaser K. Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan: Analyse einer untergehenden Kultur / Karl Kaser. – Wien [u.a.] : Böhlau 1995. – 522 S.
- Kaser K. Freundschaft und Feindschaft auf dem Balkan : euro-balkanische Herausforderungen / Karl Kaser. – Klagenfurt/Celovec ; Wien [u.a.] : Wieser, 2001. – 353 S.
- Kaser K. Freier Bauer und Soldat: die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535-1881) / Karl Kaser. – Wien [u.a.] : Böhlau 1997. – 688 S.
- Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas : Festschrift für Günther Stökl zum 75. Geburtstag / hrsg. von M. Alexander, F. Kämpfer, A. Kappeler. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1991. – 158 S. – (Jb. für Geschichte Osteuropas. Beiheft ; 5).
- Koch H. Dem Andenken Mychjlo Hruševsky's (29. September 1866 – 25. November 1934) / Hans Koch // Jb. für Kultur und Geschichte der Slaven. – 1935. – Bd. 11. – S. 3-10.

- Koch H. Einführungsreferat / H. Koch // Deutsch-slawische Gegenwart : Referate des Zweiten Ostseminars der Hochschule für Politische Wissenschaften München. – München : Isar Verlag, 1957. – S. 5-6.
- Koch H. Die orthodox-autokephale Kirche der Ukraina / Hans Koch // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 12. – S. 833-846.
- Koch H. Die russische Orthodoxie im Petrinischen Zeitalter : ein Beitrag zur Geschichte westlicher Einflüsse auf das ostslawische Denken / Hans Koch. – Breslau ; Opatowitz : Priebatsch's Buchhandlung, 1929. – 191 S.
- Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums / Miron Korduba // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1912. – Bd. 2, H. 3. – S. 367-382.
- Krupnyckyj B. (Krupnitsky) Johann Christian v. Engel und die Geschichte der Ukraine / Borys Krupnyckyj. – Berlin, 1931. – S. 75-110. – Sonderdruck aus Abhandlungen des Ukrainisch-Wissenschaftlichen Institutes Berlin (1931, Bd. 3).
- Küttler W. Forschungsaufgabe zur Geschichte der sozialistischen Länder / W. Küttler, G. Remer // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1971. – Bd. 15/1. – S. 9-24.
- Küttler W. Die wissenschaftliche Konzeption der osteuropäischen Geschichte im Werk der Klassiker des Marxismus-Leninismus / W. Küttler // Wissenschaftliche Mitteilungen der Historiker-Gesellschaft der DDR. – Berlin, 1977. – Bd. 2. – S. 13-39.
- Leibbrandt G. Politische Forderungen an die Ostwissenschaft / Georg Leitbrandt // Ostaufgaben der Wissenschaft : Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler. – München, 1943. – S. 5-17.
- Leitsch W. Berichte über den Moskauer Staat in italienischer Sprache aus 16. Jahrhundert : eine quellenkritische Studie mit besonderer Berücksichtigung der italienischen Übersetzung der Moscovia Herbersteins / W. Leitsch. – Wien : Böhlau, 1993. – 186, [114] S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 15).
- Leitsch W. Geschichte vom polnischen Königs Hof aus der Zeit um 1600 / Walter Leitsch. – Wien : Öbv & Hpt, 1999. – 103 S.
- Leitsch W. Geschichtlicher Rückblick und Situationsbericht über die Osteuropahistorie in Österreich / Walter Leitsch // Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie : Protokoll der Historier-Fachtagung in Schlangenbad 1979 / Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde ; Hrsg. G. Stökl. – Stuttgart, 1981. – S. 77.
- Leitsch W. Moskau und die Politik des Kaiserhofes im XVII. Jahrhundert. - Bd. 1 : 1604-1654 / Walter Leitsch. – Graz ; Köln : Hermann Böhlau, 1960. – 296 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 4).
- Leitsch W. Russland 1649-1861 / Walter Leitsch // Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. – Stuttgart, 1993. – Bd. 4. : Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. – S. 747-790.
- Leitsch W. Wann und warum verlor Krakau die Funktion einer königlichen Residenzstadt? / W. Leitsch // Polen und Österreich im 17. Jahrhundert / Hrsg. von W. Leitsch, St. Trawkowski. – Wien : Böhlau, 1999. – S. 232-260.

- Lemberg H. Die politische und historische Dimension des Begriffs "Zwischeneuropa" nach dem Ersten Weltkrieg / Hans Lemberg // Schwierige Nachbarschaften : die Ostpolitik der Staaten Ostmitteleuropas seit 1989. – Marburg, 2001. – S. 1-12. – (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung ; 14).
- Lemke H. Die Reichsleitung und die Polen Galiziens, 1906-1910 / H. Lemke // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 61-84.
- „Der letzte Ritter und erste Bürger im Osten Europas“ : Kociuszko, das aufständische Reformpolen und die Verbundenheit zwischen Polen und der Schweiz / hrsg. von H. Haumann, J. Skowronek ; unter Mitarb. von Th. Held, C. Schott. – Basel : Helbing & Lichtenhahn, 1996. – XII, 377 S. – (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft ; Bd. 169; Studia Polono-Helvetica ; 3). (2. Aufl.– Basel 2000).
- Liegt Polen noch in Europa : [Geschichte, Politik, Kirche, Kultur, Landwirtschaft, Wirtschaft ; 6 Antworten] / Hrsg. H. Ludat – Giessen, 1960. – 176 S.
- Ludat H. Das heutige Polen zwischen Ost und West / H. Ludat // Liegt Polen noch in Europa. – S.31-59.
- Mai J. Deutscher Kapitalexport nach Russland 1898 bis 1907 / J. Mai // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution : Studien und Aufsätze / hrsg. von H. Lemke, B. Widera. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – S. 206-237. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 19).
- Markert W. Geschichtsbildende Kräfte im Osten / W. Markert // Ostaufgaben der Wissenschaft : Vorträge der Osttagung deutscher Wissenschaftler / Hrsg. vom Hauptamt Wissenschaft der Dienststelle Rosenberg. – München, 1943. – S. 100-115.
- Markert W. Osteuropa im deutschen Geschichtsbild / Werner Markert // Markert W. Osteuropa und die abendländische Welt : Aufsätze und Vorträge / Werner Markert ; mit einem Geleitwort von Hans Rothfels. – Göttingen, [1966]. – S. 13-21.
- Markert W. Osteuropa und die abendländische Welt : Aufsätze und Vorträge / Werner Markert : mit einem Geleitwort von H. Rothfels. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1966. – 223 S.
- Markert W. Polen und Europa / Werner Markert // Polen : Osteuropa-Handbuch / hrsg. W. Markert. – Köln, 1959. – S. 22-32.
- Markert W. Eine Politische Soziologie in Rußland / Werner Markert // Archiv für Kulturgeschichte. – Köln ; Weimer ; Wien, 1933. – Bd. 23, H. 2. – S. 255-274.
- Markert W. Rußland und die abendländische Welt : zum Problem der Kontinuität in der russischen Geschichte [1951] / Werner Markert // Osteuropa und die abendländische Welt : Aufsätze un Vortrage. – Göttingen, 1966. – S. 61-77.
- Markert W. Das Studium Osteuropas als wissenschaftliche und politische Aufgabe / Werner Markert // Osteuropa. – 1933/34. – H. 9/4. – S. 395-401.
- Marko K. Kontinent : Eingelungenes Experiment / Kurt Marko // Österreichische Osthefte. – Jg. 21 1979, H. 2. – S.153-156.
- Marko K. Presse-Echo und Wirklichkeit / K. Marko // Österreichische Osthefte. – Jg. 8 1966, H. 1. – S. 45-47.

- Marko K. Sowjetologie als Menetekel. Nachträge der Zeitgeschichte zu Alain Besançons «Umgang mit Sowjetrussen» / Kurt Marko // Österreichische Osthefte. – Jg. 22 1980, H. 4. – S. 383-392.
- Marko K. Stalin und kein Ende / Kurt Marko // Österreichische Osthefte. – Jg. 22 1980, H. 2. – S. 131-140.
- Maschke E. Die geschichtsbildenden Kräfte des Ostraumes von der Gründung des Warägerreiches ab, München 1942 / Erich Maschke. – München 1942. – 15 S. – (Schriftenreihe zur weltanschaulichen Schulungsarbeit der NSDAP ; H. 2).
- Maschke E. Roman Dmowski / E. Maschke // Osteuropa – Jg. 10 1935, H. 7. – S. 391-410.
- Maurach R. Handbuch der Sowjetverfassung / Reinhart Maurach. – München : Isar Verlag, 1955. – 429 S. – (Veröffentlichungen Osteuropa-Institut München ; Bd. 14).
- Mehnert K. Der Sowjetmensch : Versuch eines Porträts nach zwölf Reise in die Sowjetunion / Klaus Mehnert. – Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, [1958]. – 499 S.
- Meier F. Übervölkerung und Bodenfrage in Polen / F. Meier // Osteuropa. – Jg. 10 1935, H. 5. – S. 268-277.
- Menert K. Die russische Hochschulreform 1930 / K. Menert // Osteuropa. – Jg. 6 1931, H. 5. – S. 258-270.
- Menert K. Russlandfahrt, Herbst 1931 / K. Menert // Osteuropa. – Jg. 7 1931, H. 2. – S. 72-85.
- Peter von Meyendorff : ein russischer Diplomat an den Höfen von Berlin und Wien : politischer und privater Briefwechsel, 1826-1863 : in 3 Bd. / Hrsg. und eingel. von Otto Hoetzsch. – Berlin : Walter De Gruyter Inc, 1923. – 404 S.
- Milow C. Die ukrainische Frage 1917-1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie / Caroline Milow. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2002. – 570 S. – (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München. Reihe Geschichte ; Bd. 68).
- Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts / Hrsg.: R. G. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan [et al.]. – Wien : Verlag Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995. – XXVII, 390 S. – (Zentraleuropa-Studien ; Bd. 1).
- Moeller R. Russland. Wesen und Werden / Richard Moeller. – Leipzig : W. Goldmann, 1940. – 334 S.
- Moritsch A. Agrarfrage und Agrarpolitik im Russland der Revolution / A. Moritsch // Österreichische Osthefte : Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung. – Wien, 1980. – Bd. 22, H. 3. – S. 214-230.
- Moritsch A. Landwirtschaft und Agrarpolitik in Russland vor der Revolution / A. Moritsch. – Wien ; Köln ; Graz : Böhlau, 1986. – 257 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 12).
- Mühlpfordt G. Halle und Peterburg. Begegnungen im Zeichen der Aufklärung / Mühlpfordt Günter // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1982. – Bd. 25/2. – S. 155-172.

- Naumann F. Mitteleuropa / Naumann F. – Berlin : Georg Reimer, 1915. – VIII, 299 S.
- Die neue Ukraine : Gesellschaft, Wirtschaft, Politik 1991-2001 / Hrsg. von G. Simon. – Köln : Böhlau, 2002. – VIII, 363 S.
- Neumann D. Studentinnen aus dem Russischen Reich in der Schweiz (1867-1914) / D. Neumann – Zürich : Rohr, 1987. – 207 S. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 1).
- Neutatz D. Die "deutsche Frage" im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien : Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856-1914) / Dietmar Neutatz. – Stuttgart : F. Steiner Verlag, 1993. – 478 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa ; Bd. 37).
- Neval D. Mit Atombomben bis nach Moskau : gegenseitige Wahrnehmung der Schweiz und des Ostblock im Kalten Krieg, 1945-1968 / D. A. Neval. – Zürich : Chronos, 2003. – 722 S. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 8).
- Niederhauser E. Maria Theresia in der ungarischen Geschichtsschreibung / E. Niederhauser // Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II : neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder : Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens, Wien, 1980. – Wien : Verlag der ÖAW, 1982. – S. 29-42.
- Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen : Festschrift für E. Winter zum 70. Geburtstag / mit einem Geleitwort von A. P. Juškevič ; Hrsg. von W. Steinitz [u. a.] ; Redaktion: H. Mohr, C. Grau. – Berlin : Akademie-Verlag, 1966. – X, 816 S.
- Osteuropa in Geschichte und Gegenwart : Festschr. für Günther Stökl zum 60. Geburtstag / Hrsg. von H. Lemberg, P. Nitsche, E. Oberländer. – Köln ; Wien : Böhlau, 1977. – 461 S.
- Pankau P. Der Kampf der UdSSR für ein System der kollektiven Sicherheit in Europa und gegen die Gefahr der faschistischen Aggression vor dem zweiten Weltkrieg / P. Pankau // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1972. – Bd. 16/1. – S. 31-58.
- Penter T. Odessa 1917 : Revolution an der Peripherie / T. Penter. – Köln : Böhlau, 2000. – X, 469 S.
- Pfitzner J. Die Geschichte Osteuropas und die Geschichte des Slawentums als Forschungsprobleme / Josef Pfitzner // Historische Zeitschrift. – 1934. – Bd. 150. – S. 21-85.
- Philipp W. Gundfragen der Geschichte Russlands / W. Philipp // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1983. – Bd. 33. – S. 1-8.
- Philipp W. Historische Voraussetzungen des politischen Denkens in Russland / W. Philipp // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1954. – Bd. 1. – S. 7-22.
- Philipp W. Nationalsozialismus und Ostwissenschaften / Philipp Werner // Universitätstage : Veröffentlichung der Freien Universität Berlin. – 1966. – S. 43-62. – Передрук: Philipp W. Nationalismus und Ostwissenschaften / Philipp

Werner // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1983. – Bd. 33. – S. 286-302.

- Plaschka R. G. Cattaro-Prag Revolte und Revolution : Kriegsmarine und Heer Österreich-Ungarns im Feuer der Aufstandsbewegungen, vom 1. Februar und 28. Oktober 1918 / R. G. Plaschka. – Graz-Köln : Hermann Böhlau, 1963. – 313 S. – (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft OST ; Bd. 3).
- Plaschka G. R. Innere Front : Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918 : in 2 Bd. / G. R. Plaschka, H. Haselsteiner, A. Suppan. – München : R. Oldenbourg Verlag, 1974. – Bd. 1 : Zwischen Streik und Meuterei. – 420 S. ; Bd. 2 : Umsturz. – 420 S.
- Plaschka R. G. Nationalismus Staatsgewalt Widerstand : Aspekte Nationaler und sozialer Entwicklung in Osmittel- und Südosteuropa : Festgabe zum sechzigsten Geburtstag / R. G. Plaschka. – Wien : Verl. für Geschichte und Politik, 1985. – XIX, 495 S. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa Instituts ; Bd. 11).
- Plaschka R. G. Von Palacký bis Pekař : Geschichtswissenschaft und Nationalbewusstsein bei den Tschechen / R. G. Plaschka. – Graz, Köln, 1955. – 119 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 1).
- Plaschka G. R. Die revolutionäre Herausforderung im Endkampf der Donaumonarchie / G. R. Plaschka // Die Auflösung des Habsburgerreiches : Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum / hrsg. von G. R. Plaschka, K. Mack. – München : R. Oldenbourg, 1970. – S. 17-31. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut ; Bd. 3).
- Plaschka R. G. Umwelt und Grundtendenzen der Studentenmigrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert / R. G. Plaschka // Wegenetz europäischen Geistes II : Universitäten und Studenten : die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. – Wien : Verl. für Geschichte und Politik, 1987. – S. 11-29. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts ; Bd. 12).
- Polen und Österreich im 17. Jahrhundert / hg. von W. Leitsch, St. Trawkowski. – Wien : Böhlau, 1999. – 294 S. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 18).
- Quilitzsch S. Zum Kampf der UdSSR um die Durchsetzung der Prinzipien der friedlichen Koexistenz in der Beziehungen zu den imperialistischen Hauptmächten in der Gegenwart / S. Quilitzsch // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Osteuropas. – 1977. – Bd. 21/1. – S. 11-17.
- Quilitzsch S. Der ukrainische Befreiungskampf im 17 Jh. / S. Quilitzsch // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost- und Mitteleuropas. – 1956. – Bd. 1. – S. 1-38.
- Ranke von L. Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535 / Leopold von Ranke. – Leipzig ; Berlin : G. Reimer, 1824. – 423 S.
- Rauch v. G. Kozłowski als russischer gesandter in Stuttgart : Verfassungsprobleme in Württemberg und Russland / G. von Rauch // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart : Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag. – Köln : Böhlau, 1977. – S. 117-134.

- Rauch v. G. Russland: staatliche Einheit und nationale Vielfalt : Föderalistische Kräfte und Ideen in der russischen Geschichte / Georg von Rauch. – München, 1953. – 235 S.
- Der revolutionäre Demokrat Taras Sevcenko, 1814-1861 : Beiträge zum Wirken des ukrainischen Dichters und Denkers sowie zur Rezeption seines Werkes im deutschen und westslawischen Sprachgebiet / Hrsg.: E. Winter, G. Jarosch. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – VIII, 189 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 22).
- Rhode G. Die Situation im polnischen Geschichtsbild und Geschichtsbewusstsein / G. Rhode // Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa : Ergebnisse einer wissenschaftlichen tagung des J. G. Herder- Forschungstrates über die geistige Lage der Ostmitteleuropäischen Völker, April 1960 / Hrsg.: E. Birke, E. Lemberg. – Marburg/Lahn : N. G. Elwert, 1961. – S. 46-61.
- Richter L. Einleitung / L. Richter, L. Zeil // August Ludwig v. Schlözer und Russland / Hrsg. E. Winter. – Berlin, 1961. – S. 1-42. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 9).
- Richter L. Leibniz und seine Russlandbild : Festschrift der Deutschen der Wissenschaften zu Berlin zum Leibniz – Gedenktag 1946 / Liselotte Richter. – Berlin : Akademie-Verlag, 1946. – 166 S.
- Roos H. Polen und Europa : Studien zur polnischen Aussenpolitik, 1931-1939 / H. Roos. – Tübingen : Mohr, 1957. – 421 S. – (Tübinger Studien zur Geschichte und Politik ; Bd. 7).
- Roos H. Polen zwischen den Weltkriegen / H. Roos // Osteuropa-Handbuch Polen / Hrsg. von W. Markert. – Köln ; Graz, 1959. – S. 18-68.
- Rosenberg A. Schlussansprache / A. Rosenberg // Ostaufgaben der Wissenschaft : Vorträge auf der Osttagung deutscher Wissenschaftler. – München, 1943. – S. 144-152.
- Rosenfeld G. Die Außenpolitik Deutschlands gegenüber den slawischen Staaten nach dem Ersten Weltkrieg (1918-1933) / Rosenfeld Günter, Kalisch Johannes, Zöler Martin // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1984. – Bd. 28. – S. 9-30.
- Russische und Ukrainische Geschichte vom 16.-18. Jahrhundert / Hrsg.: R. Crummey, H. Sundhaussen, R. Vulpius. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2001. – 336 S. – (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte ; Bd. 58).
- Russkaja Pravda «Das Russische Recht» : Programm der Rheinischen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Bonn / Hrsg. L. K. Goetz. – Bonn, 1909. – 39 S.
- Rußland, Polen und Österreich in der Frühen Neuzeit : Festschrift für Walter Leitsch zum 75 / hrsg.: C. Augustynowicz, W. Leitsch. – Wien : Böhlau, 2003. – 268 S. – (Wiener Archiv für die Geschichte des Slaventums und Osteuropas ; Bd. 19).
- Russland und Österreich zur Zeit der Napoleonischen Kriege / hrsg. von A. M. Drabek, W. Leitsch, R. G. Plaschka. – Wien : Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1989. – VIII, 206 S.
- Salomon R. Leopold Karl Goetz (7. Okt. 1868 in Karlsruhe – 2. April 1931 in Bonn) / R. Salomon // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – N.F. – 1931. – Bd. 5. – S. 478.

- Salomon R. Zur Lage der Geschichtswissenschaft in Russland / R. Salomon // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N.F. – 1932. – Bd. 2. – S. 385-402.
- Salomon R. Zwei russische Revolutionjubiläen, 1825-1905-1925 / R. Salomon // Osteuropa. – Jg. 1 1925/1926, H. 3. – S. 158-166.
- Scheide C. Von Katharina der Großen zu Svetlana Pavlovna : zur Entwicklung der Frauen- und Geschlechter-Geschichte in der Osteuropaforschung / C. Scheide // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. von D. Dahlmann. – Stuttgart, 2005. – S. 227-235.
- Scheidegger G. Perveres Abendland – barbarisches Russland. Begegnungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Schatten kultureller Missverständnisse / G. Scheidegger. – Zürich : Chronos, 1993. – 327 S.
- Salomon R. Zwei russische Revolutionjubiläen, 1825-1905-1925 / R. Salomon // Osteuropa. – Jg. 1 1925/1926, H. 3. – S. 158-166.
- Schiemann Th. Deutschland und die große Politik anno. 1901-1908 / Theodor Schiemann. – Berlin : Reimer, 1902-1909. – 455 S.
- Schiemann Th. Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I Theodor Schiemann. – Berlin : Reimer, 1904. – Bd. 1 : Kaiser Alexander I und die Ergebnisse seiner Lebensarbeit. – 637 S.
- Schiemann Th. Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I / Theodor Schiemann. – Berlin : Reimer, 1908. – Bd. 2 : Vom Tode Alexander I bis zur Juli-Revolution. – 521 S.
- Schiemann Th. Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I / Theodor Schiemann. – Berlin : Verlag Berlin de Gruyter, 1919. – Bd. 4 : Kaiser Nikolaus vom Höhepunkt seiner Macht bis zum Zusammenbruch im Krimkriege, 1840-1855. – 435 S.
- Schiemann Th. Rußland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert : in 2 Bd. / Theodor Schiemann. – Berlin : Grote, 1886-1887. – Bd. 1. – 1886. – 668 S. ; Bd. 2. – 1887. – 410 S. – (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen. Hauptabth. 2, Geschichte des Mittelalters ; Bd. I. 10).
- August Ludwig v. Schlözer und Russland / eingeleitet und unter Mitarbeit von L. Richter, L. Zeil ; Hrsg. E. Winter. – Berlin : Akademie Verlag, 1961. – VI, 341 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 9).
- Schmid H. F. Die bedeutung des österreichischen Bildungswesens für Ost- und Südosteuropa / H. F. Schmid // 200 Jahre Österreichische Unterrichtsverwaltung, 1760-1960 : Festschrift des Bundesministeriums für Unterricht in Wien / Hrsg. Anton Kolbabeck. – Wien : Österreichischer Bundesverlag, 1960. – S. 30-48.
- Schmid H. F. Grundrichtungen und Wendepunkte europäischer Ostpolitik / H. F. Schmid // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1953. – Bd. 1, H. 1. – S. 97-116.
- Schmid H. F. Die Nomokanon Übersetzung des Methodius : die Sprache der kirchenslavischen Übertragung der Synagoge des Johannes Scholasticus in 50 Titeln in der russisch-kirchen-slavischen Ust'uzskaja Kormčaja aus dem XIII. Jhd / Heinrich Felix Schmid. – Leipzig : Markert & Petters, 1922. – VIII, 120 S.

- (Veröffentlichungen des Baltischen und Slavischen Instituts an der Universität Leipzig ; 1).
- Schmid H. Sachsen und die polnischen Emigranten, 1831-1864 / H. Schmid // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 43-59.
 - Schmid H. F. Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik : ein Programm / Heinrich Felix Schmid, Reinhold Trautmann. – Leipzig : Haessel, 1927. – 90 S. – (Slavisch-baltische Quellen und Forschungen ; H. 1).
 - Schweizer im Zarenreich. Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland / R. Bühler, H. Gander-Wolf, C. Goehrke, U. Rauber, G. Tschudin, J. Voegeli. – Zürich : Verlag Hans Rohr, 1985. – 519 S. – (Beiträge zur Geschichte der Russlandschweizer ; Bd. 1).
 - Simon G. Aktuelle Probleme der sowjetischen Nationalitätenpolitik / G. Simon // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart : Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag. – Köln : Böhlau, 1977. – S. 268-284.
 - Simon G. Auf der Suche nach der «Idee für Russland» / G. Simon // Osteuropa. – Jg. 47 1997, H. 7. – S. 1169-1190.
 - Simon G. Russland und die Grenzen Osteuropas / G. Simon // Osteuropa. – Jg. 49 1999, H. 11/12. – S. 1091-1107.
 - Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum : neue Forschungen zu einem komplexen Thema / hrsg. von H. Heppner. – München : R. Oldenburg, 2002. – 167 S. – (Buchreihe der Südostdeutschen historischen Kommission ; 38).
 - Die Sowjetgesellschaft. Studien zu ihre Geschichte und Gegenwart / Hrsg. Günter Rosenfeld. – Berlin : VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1984. – 375 S.
 - Die Sowjetunion : von der Oktoberrevolution bis zu Stalins Tod. Bd. 2 : Wirtschaft und Gesellschaft / hrsg. von Helmut Altrichter, Heiko Haumann. – München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987. – 556 S. – (Dtv. Dokumente ; 2949).
 - Stadtmüller G. Geschichtliche Ostkunde : Abriss der Geschichte des deutschen und osteuropäischen Osten / Georg Stadtmüller. – München : Bogen Verlag, 1959. – 180 S.
 - Stadtmüller G. Geschichte Südosteuropas / G. Stadtmüller. – München : R. Oldenburg, 1950. – 527 S.
 - Stählin K. Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart : in 4 Bd. / Karl Stählin. – Stuttgart ; Berlin : Dt. Verl.-Anst. ; Königsberg ; Berlin : Ost-Europa-Verl., 1923-1939. – Bd. 1. – 1923. – 438 S. ; Bd. 2. – 1930. – X, 751 S. ; Bd. 3. – 1935. – X, 550 S. ; Bd. 4, T. 1-2 : Mit einem Personenverzeichnis für das Gesamtwerk. – 1939. – VIII, 1136 S.
 - Stählin K. Persönlichkeiten und Reformbewegungen im Zeitalter der ersten Romanows / Karl Stählin. – Bonn ; Leipzig : K. Schroeder, 1919. – 22 S. – (Schriften zur europäischen Geschichte seit dem Mittelalter ; H. 2).
 - Stählin K. Russisch-Turkestan : gestern und heute / Karl Stählin. – Königsberg ; Berlin : Ost-Europa-Verlag, 1935. – X, 56 S. – (Quellen und Aufsätze zur russischen Geschichte ; Bd. 12).

- Stählin K. Die russische Revolution / Karl Stählin // Schriften der Deutschen Gessellschaft für Politik an der Universität Halle–Wittenberg. – Bonn ; Leipzig, 1920. – H. 1. – S. 99-125.
- Stählin K. Russland / K. Stählin // Deutschland und der Friede : Notwendigkeiten und Möglichkeiten deutscher Zukunft / Hrsg. W. Goetz. – Leipzig : Teubner, 1918. – S. 238-257.
- Stählin K. Russland und Europa / Karl Stählin // Historische Zeitschrift. – 1925. – Bd. 132. – S. 197-242.
- Stählin K. Jacob v. Stählin / Karl Stählin. – Leipzig, 1920. – 48 S.
- Stählin K. Über Rußland, die russische Kunst und den großen Dichter der russischen Erde / Karl Stählin. – Heidelberg : Winter, 1913. – XV, 265 S.
- Stökl G. Das Bild des Abendlandes in den altrussischen Chroniken / Günther Stökl. – Köln : Westdeutscher Verlag, 1965. – 64 S.
- Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums / G. Stökl. – München : Isar Verlag, 1953. – 191 S. – (Veröffentlichungen des Osteuropainstituts München ; Bd. 3).
- Stökl G. Geschichte und Geschichtsbewusstsein in Marxismus-Leninismus / G. Stökl // Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa : Ergebnisse einer wissenschaftlichen Tagung des J. G. Herder-Forschungsrates über die geistige Lage der ostmitteleuropäischen Völker (April 1960) / Hrsg.: E. Birke, E. Lemberg. – Marburg ; Lahn : N. G. Elwert Verlag, 1961. – S. 19 -34.
- Stökl G. Osteuropa – Geschichte und Politik : 29. Jahresfeier am 23. Mai 1979 / Günther Stökl. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1979. – 29 S. – (Vorträge - Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften ; Geisteswissenschaften).
- Stökl G. Osteuropa und die Deutschen : Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft / Günther Stökl. – Oldenburg ; Hamburg : Stalling, 1967. – 232 S.
- Stökl G. Russische Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart / Günther Stökl. – 2., erweiterte Auflage. – Stuttgart, 1965. – 847 S. – (Kröners Taschenausgabe ; Bd. 244).
- Stökl G. Sowjetrussland unter Lenin und Stalin (1917-1953) / Günther Stökl. – München : Kopernikus-Verlag, 1963. – 104 S. – (Schriften des Arbeitskreises für Ostfragen ; Bd. 11).
- Stökl G. Die Wurzeln des modernen Staates in Osteuropa / G. Stökl // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1953. – Bd. 1. – S. 255-269.
- Studienführer durch die Münchener Institutionen der Ost- und Südosteuropaforschung / Osteuropa Institut München. – München : Verlag Otto Sagner, 1967. – 104 S.
- Sundhaussen H. Südosteuropa und Balkan : Begriffe, Grenze : Merkmale / H. Sundhaussen // Handbuch der Südosteuropa-Lingvistik / Hrsg. U. Hinrich. – Wiesbaden, 1999. – S. 27-47.
- Suppan A. Die außenpolitischen Beziehungen zwischen Prag und Wien, 1918-1938 / A. Suppan // Prague Papers on History of International Relations. – 1999. – S. 213-286.

- Suppan A. Jugoslawien und Österreich, 1918-1938 : Außenpolitik im europäischen Umfeld, Veröffentlichungen des OSI 14 / Arnold Suppan. – Wien ; München : Verlag für Geschichte und Politik, 1996. – 1385 S.
- Suppan A. Die Kroaten / A. Suppan // Die Habsburgmonarchie, 1848-1918 / Hrsg.: A. Wandruszka, P. Urbanitsch. – Wien, 1980. – Bd. 3 : Die Völker des Reichs. – S. 626-733.
- Suppan A. Nationale Stereotypen in der Karikatur : Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa / A. Suppan // Probleme der Geschichte Österreichs und ihre Darstellung / Hrsg.: H. Wolfram, W. Pohl. – Wien, 1991. – S. 259-283.
- Suppan A. Die österreichischen Volksgruppen : Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20 Jahrhundert / A. Suppan. – München ; Oldenburg : Verlag für Geschichte u. Politik, 1983. – 262 S.
- Suppan A. Ostmitteleuropa am Wendepunkt : Anschluss und Anschlussfrage in Politik und öffentlicher Meinung Polens, der Tschechoslowakei, Ungarns und Jugoslawiens / A. Suppan // Die Lehre : Österreich : Schicksalslinien einer europäischen Demokratie / A. Suppan ; Hrsg. O. Karas. – Wien, 1988. – S. 155-236.
- Taube M. F. Rußland und Westeuropa : Rußlands historische Sonderentwicklung in der europäischen Völkergemeinschaft : Vortrag gehalten auf Einladung des Instituts für internationales recht der universitat kiel am II februar 1927 / Michael Freiherrn von Taube. – Berlin : Georg Stilke, 1928. – 63 S. – (Institut für internationales Recht an der Universität Kiel. 1, Reihe : Vorträge und Einzelschriften ; H. 8).
- Tevenar v. G. Partei und Staat in der UdSSR / G. v. Tevenar // Osteuropa. – Jg. 10 1935, H. 5. – S. 259-267.
- Thiel H. Die Mongolei : Land, Volk und Wirtschaft der Mongolischen Volksrepublik / H. Thiel. – München, 1958. – 495 S. – (Veröffentlichungen des Osteuropainstituts München ; Bd. 13).
- Thiel E. Sowjet-Fernost : eine landes- und wirtschaftskundliche Übersicht / E. Thiel. – München : Isar Verlag, 1953. – 329 S. – (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München ; Bd. 1).
- Tornow S. Was ist Osteuropa? : Handbuch der osteuropäischen Text- und Sozialgeschichte von der Spätantike bis zum Nationalstaat / S. Tornow. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2005. – 675 S. – (Slavistische Studienbücher ; N.F. ; Bd. 16).
- Transformation und historisches Erbe in den Staaten des europäischen Ostens / Hrsg.: C. Goehrke, S. Gilly – Bern : Peter Lang, 2000. – 741 S. – (Geist und Werk der Zeiten ; Bd. 93).
- Turczynski E. Czernowitz am Pruth, Hautstadt der Bukowina / E. Turczynski // Hauptstädte in Südosteuropa : Geschichte, Funktion, nationale Symbolkraft / Hrsg. von H. Heppner. – Wien, 1994. – S. 69-86.
- Uebersberger H. Das deutsche Weissbuch über Polen : Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges, Auswärtiges Amt 1939 Nr. 2 / H. Uebersberger. // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1939. – Bd. 4, H. 3/4. – S. 283-315.
- Uhlig Ch. Utopie oder Alptraum? : Schweizer Reiseberichte über die

Sowjetunion, 1917-1941 / Ch. Uhlig. – Zürich : H. Rohr, 1992. – 432 S. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 2).

- Ukraine : Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Hrsg.: G. Hausmann, A. Kappeler. – Baden-Baden : Nomos, 1993. – 402 S. – (Nationen und Nationalitäten in Osteuropa ; Bd. 1).
- Zur Ukraine-Politik des deutschen Imperialismus : Protokoll einer Arbeitstagung am 23.09.1967 in Berlin / Hrsg. C. Remer ; Sektion Philosophie und Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität. – Jena : Sektion Philosophie und Geschichte der Friedrich-Schiller-Univ. – 271 S.
- Valjavec F. Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur / F. Valjavec // Südosteuropa-Jahrbuch. – 1957. – Bd. 1. – S. 53-69.
- Valjavec F. Wege und Wandlungen der deutschen Südostforschung / Fritz Valjavec // Südost-Forschungen. – 1936. – Bd. 1. – S. 1-14.
- Waurick B. Die heutige Mongolei / Bernhard Waurick // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 3. – S. 147-148.
- Wege des Kommunikation in der Geschichte Osteuropas / Hrsg. von N. Boškowska, P. Collmer, S. Gilli Mumenthaller [et al.] – Wien : Böhlau, 2002. – 525 S.
- Wegenetz europäischen Geistes : Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehung zwischen Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum Ersten Weltkrieg / Hrsg.: R. G. Plaschka, K. Mack. – Wien, 1983. – 504 S. – (Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts ; Bd. 8).
- Widera B. Die politischen Beziehungen zwischen der Rus' und Deutschland von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zum Einfall der Mongolen / B. Widera // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution : Studien und Aufsätze / Hrsg.: Heinz Lemke, Bruno Widera. – Berlin, 1976. – S. 19-68. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 19).
- Widera B. Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und der Kiever Rus' in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts / B. Widera // Beiträge zur Geschichte zwischen dem deutschen Volk und der Völker der Sowjetunion – Berlin, 1954. – S. 3-39. – (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft ; Beiheft 1).
- Winkler M. Peter Jakovlevič Čadaev : ein Beitrag zur russischen Geistgeschichte des 19. Jahrhunderts / Martin Winkler. – Berlin ; Königsberg : Ost-Europa-Verlag, 1927. – 106 S. – (Osteuropäische Forschungen ; N.F. ; 1927 ; № 1).
- Winkler M. Gedanken über den Aufbau osteuropäischen Studien an Universität München : Eingereicht an der Bayerischen Staatsminister für Unterricht und Kultur 1945/46 / M. Winkler // Winkler M. Zwischen Moskau und Archangelsk : meine erste Reise in der Sowjetunion im Jahre 1924 / M. Winkler. – Berlin : Edition Ost, 1996. – S. 193-197. – (Gognoscere ; Bd. 8).
- Winkler M. Die Ikone als Quelle zur russischen Kulturgeschichte / M. Winkler // Osteuropa. – [Jg. 5] 1929, H. 7/8. – S. 453-459.
- Winkler M. Zarenlegende : Glanz und Geheimnis um Alexander I / Martin Winkler. – Berlin : Frundsberg, 1941. – 291 S.

- Winkler M. Zwischen Moskau und Archangelsk : meine erste Reise in der Sowjetunion im Jahre 1924 / Martin Winkler ; (Hrsgs.) und eingel. von G. und E. Voig. – Berlin : Edition Ost, 1996. – 208 S. – (Cognoscere ; Bd. 8).
- Winter E. Aktuelle Bezüge der Geschichte der deutsch-slawischen Wissenschaftsbeziehungen / Eduard Winter // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution : Studien und Aufsätze / hrsg. von H. Lemke, B. Widera. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – S. 107-114. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 19).
- Winter E. Bernard Bolzano, 1781-1848 : Philosoph der deutsch-slawischen Wechselseitigkeit / E. Winter // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1982. – Bd. 25/2. – S. 9-16.
- Winter E. Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine, 955-1939 / Eduard Winter. – Leipzig, 1942. – 227 S.
- Winter E. Euler und die Begegnung der deutschen mit der russischen Aufklärung / Eduard Winter // Die deutsch-russische Begegnung und Leonhard Euler. Beiträge zur Beziehungen zwischen der deutschen und die russischen Wissenschaft und Kultur im 18. Jahrhundert / Hrsg E. Winter mit P. Berkov. – Berlin, 1958. – S. 1-18. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 1).
- Winter E. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert / Eduard Winter. – Berlin : Akademie-Verlag, 1953. – VII, 502 S. – (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Veröffentlichungen des Institutes für Slawistik ; № 2).
- Winter E. Jurij Križanić / Eduard Winter // Zeitschrift für Slawistik. – 1959. – Bd. 4, H. 4. – S. 625-644.
- Winter E. Leben und Geschichte Entwicklung des Sozialethikers und Mathematikers Bernard Bolzano (1781-1848) / Eduard Winter. – Halle : Max Niemeyer Verlag, 1949. – 97 S. – (Hallische Monographien, 14).
- Winter E. Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle : Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationwerdens der west- und südslawischen Völker / Eduard Winter. – Berlin : Akademie Verlag, 1954. – 292 S. – (Veröffentlichungen d. Instituts f. Slawistik ; Bd. 5).
- Winter E. Russland und das Papsttum / Eduard Winter. – Berlin : Akademie Verlag, 1960-61. – Bd. 1 : Von den Christianisierung bis zu den Anfängen Aufklärung. – 1960. – 227 S. ; Bd. 2 : Von der Aufklärung bis der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution. – 1961. – 649 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; 6).
- Winter E. Russland und die slawischen Völker in der Diplomatie des Vatikans, 1878-1903 / Eduard Winter. – Berlin : Akademie Verlag, 1950. – 186 S.
- Winter E. Schläzer und Lomonosov / Eduard Winter // Lomonosov Schläzer Pallas Duetsch-russische Wissenschaftsbeziehungen im 18. Jahrhundert / Hrsg.: E. Winter, K. Grau [u. a.]. – Berlin : Akademie Verlag, 1962. – S. 107-114. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 12).
- Winter E. Tausend Jahre der Geisteskampf im Sudeten Raum / Eduard Winter. – Salzburg ; Leipzig, 1938. – 442 S.

- Winter E. Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland in 17. und 18. Jahrhundert : Beiträge zur Geschichte der Tradition / E. Winter. – Berlin : Akademie Verlag, 1955. – 568 S. – (Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik ; Bd. 7).
- Winter E. Vorwort / Eduard Winter // August Ludwig v. Schlözer und Russland / Hrsg. E. Winter. – Berlin, 1961. – S. I-VI. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 9).
- Wirsing G. Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft / Giselher Wirsing. – Jena : E. Diederichs, 1931. – 329 S.
- Wirtschaft und Gesellschaft im vorrevolutionären Russland / hrsg. von D. Geyer. – Köln : Kiepenheuer und Witsch, 1975. – 412 S. – (Neue wissenschaftliche Bibliothek ; 71. Geschichte).
- Witte Graf. Erinnerungen / Graf Witte ; mit einer Einl. von Otto Hoetzsch. ; Ins Dt. übertr. von Herbert v. Hoerner. – Berlin : Ullstein, 1923. – 580 S.
- Zeitzeff L. Sowjetrusslan als Ständestaat / L. Zeitzeff // Osteuropa. – Jg. 3 1928, H. 12. – S. 95-108.
- Zernack K. Osteuropa : Eine Einführung in seine Geschichte / Klaus Zernack. – München : C. H. Beck, 1977. – 167 S.
- Zernack K. Polen – Geschichte einer europäischen Nation / Zernack K. // Liegt Polen noch in Europa. – S. 1-30.
- Zimmermann W. G. Serbische und bolgarische Studenten an der Universität Zürich bis zum Ersten Weltkrieg / W. G. Zimmermann // Wegenetz europäischen Geistes II : Universitäten und Studenten : die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert / Hrsg. von R. G. Plaschka, K. Mack. – Wien : Verl. für Geschichte und Politik, 1987. – S. 250-255.

ЛІТЕРАТУРА

- Александров Д. А. Фритц Рингер, немецкие мандарины и отечественные ученые / Д. А. Александров // Новое лит. обозрение. – 2002. – № 53. – С. 90-104.
- Andreeva M. A. Что такое Восточная Европа и каково ее значение в изложении проф. Ярослава Бидло / М. А. Andreeva // Bysantinoslavica. – Praha, 1937.– R. 7. – S. 27.
- Артюхова Е. А. Политика СВАГ в области исторического образования (1945-1949) / Е. А. Артюхова // Научные проблемы гуманитарных исследований. – Пятигорск, 2008. – Вып. 13. – С. 17-24. – Відом. доступні також по Інтернет: http://npgi.ru/gournal/13_2008.pdf. – Заголовок з екрану.
- Барвінська П. І. Відношення нацистської Німеччини до східноєвропейських історичних студій у 1933-1935 рр / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. – К., 2009. – Вип. 26. – С. 108-115.

- Барвінська П. І. Денацифікація та формування концепції східноєвропейських історичних досліджень в радянській зоні окупації Німеччини (1945-1949 рр.) / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 159-165.
- Барвінська П. І. Діяльність Ріхарда Георга Плашки на посаді генерального секретаря та президента Австрійського інституту Східної та Південно-Східної Європи / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. – К., 2009. – Вип. 28. – С. 95-101.
- Барвінська П. І. До питання організації східноєвропейських історичних досліджень у Третьому рейсі (1935-1945 рр.) / П. І. Барвінська // Історичні і політологічні дослідження : зб. наук. пр. – Донецьк, 2009. – № 2 (42). – С. 274-280.
- Барвінська П. І. Жінки в історичній науці німецькомовного простору в 30-60-ті роки ХХ століття : Хедвіга Фляйшхакер / П. І. Барвінська // Матеріали 5-ої міжнар. конф. «Жінка в науці та освіті : минуле, сучасність, майбутнє» (3-5 листоп. 2011 р., м. Київ). – К., 2011. – С. 300-306.
- Барвінська П. І. З історії заснування семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті / П. І. Барвінська // Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії – Харків, 2009. – Вип. 12. – С. 76-83.
- Барвінська П. І. Історик та політика : з життя та діяльності Ганса Уберсбергера. / П. І. Барвінська // Інтелегенція і влада : громад.-політ. наук. зб. Сер. : Історія– Одеса, 2009. – Вип. 16. – С. 170-178.
- Барвінська П. І. Історія Східної Європи з перспективи німецької Швейцарії / П. І. Барвінська // Зап. іст. ф-ту. – Одеса, 2009. – Вип. 20. – С. 196-213.
- Барвінська П. І. Історія Чехії в інтерпретаціях істориків ФРН / П. І. Барвінська // Чеська родина : Гусівські читання – 2010 : матеріали наук.-практ. конф. (20 жовт. 2010 р., м. Одеса). – Одеса, 2010. – С. 19-30.
- Барвінська П. І. Міжетнічні взаємини та мультикультуральність Північного Причорномор'я : візії німецьких дослідників / П. І. Барвінська // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. – Одеса ; Опольє ; Вроцлав, 2008. – С. 475-480.
- Барвінська П. І. Німецькомовні видання кінця ХІХ – початку ХХ ст. про історію Східної Європи у фондах Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова / П. І. Барвінська // Вісн. Одес. нац. ун-ту / Одеса, 2010. – Т. 15, вип. 21 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 31-43.
- Барвінська П. І. Новий початок після 1945 року : з історії інституалізації східноєвропейських історичних досліджень у Західній Німеччині у другій половині 40-х – 50-ті роки ХХ ст. / П. І. Барвінська // Вопр. герм. истории : сб. науч. тр.– Днепропетровск, 2008. – С. 176-184.
- Барвінська П. І. Одеські видання Інституту німецьких та східноєвропейських досліджень (Геттінген, Німеччина) / П. І. Барвінська // Историческая память : ист.-краевед. ежегодник– Одесса, 2003. – Вып. 5. – С. 97-100.

- Барвінська П. І. Політика «Дранг нах Остен» й організація східноєвропейських історичних досліджень у Німецькій імперії на початку ХХ ст. / П. І. Барвінська // Наукові праці : наук.-метод. журн.– Миколаїв, 2009. – Т. 104, вип. 91 : Історія. – С. 170-174.
- Барвинская П. И. Проблемы взаимоотношений немцев-колонистов с представителями других национальностей, государственными структурами Российской империи и Советского Союза : взгляд немецкой историографии / П. И. Барвинская // Вопр. герм. истории : сб. науч. тр.– Днепропетровск, 2007. – С. 310-317.
- Барвінська П. І. Створення історичного образу Східної Європи в науково-освітньому середовищі Австрії у міжвоєнний період / П. І. Барвінська // Іст. архів. Наукові студії : зб. наук. пр. – Миколаїв, 2009. – Вип. 3. – С. 10-13.
- Барвінська П. І. Східна політика Німецької імперії й організація східноєвропейських історичних досліджень на рубежі 19-20 ст. / П. І. Барвінська // Вопр. герм. истории. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 181-188.
- Барвінська П. І. Східноєвропейська історія в університетах Федеративної Республіки Німеччини у 80-ті роки ХХ ст. / П. І. Барвінська // Наук. вісн. : зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – № 17 (95). – С. 179-191.
- Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Німецькій Демократичній Республіці в 50-60-ті рр. ХХ ст. / П. І. Барвінська // Наук. вісн. – Одеса, 2009. – № 20 (98). – С. 195-204.
- Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччини : рецепції радянської історіографії 50-60-х рр. / П. І. Барвінська // Наук. вісн. : зб. наук. пр. – Одеса, 2008. – № 1 (57). – С. 160-168.
- Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччини у висвітленні радянської історіографії у 70-80-ті роки ХХ ст. / П. І. Барвінська // Наук. вісн. : зб. наук. пр. – Одеса, 2008. – № 20 (76) – С. 136-143.
- Барвінська П. І. Східноєвропейські історичні дослідження у Федеративній Республіці Німеччини у 70-ті роки ХХ ст. / П. І. Барвінська // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України : наук.-практ. зб.– К., 2009. – Вип. 4. – С. 177-182.
- Барвінська П. І. Утвердження нової концепції східноєвропейської історії в Австрії після Другої світової війни / П. І. Барвінська // Гілея : наук. вісн. – К., 2009. – Вип. 27. – С. 21-27.
- Барвінська П. І. Утвердження східноєвропейської історії та її професіоналізація в університетах Федеративної Республіки Німеччини у 60-ті роки ХХ ст. / П. І. Барвінська // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2008. – № 3-4 (39-40). – С. 223-229.
- Барвінська П. І. Формування образу Східної Європи в працях істориків Веймарської республіки / П. І. Барвінська // Історична Панорама. – Чернівці, 2009. – Вип. 9. – С. 136-149.

- Барвінська П. І. Ватрослав Ягіч й становлення східноєвропейських історичних досліджень у Віденському університеті / П. І. Барвінська // Зап. іст. ф-ту. – Одеса, 2008. – Вип. 19. – С. 278-285.
- Барвінська П. І. Одеські видання Інституту німецьких та східноєвропейських досліджень (Геттінген, Німеччина) / П. І. Барвінська // Историческая память : ист.-краевед. ежегодник / Укр. о-во охрانی пам'яток історії і культури, Одес. обл. орг. – Одеса, 2003. – Вип. 5. – С. 97-100.
- Бедюрфтиг Ф. Народ без государства. Последствия поражения для Германии / Фридеманн Бедюрфтиг // Родина : рос. ист. ил. журн. – 1995. – № 5. – С. 82-87.
- Белоусова Л. Г. Швейцария в Одессе / Л. Г. Белоусова // ДНК : информ.-аналит. журн. – 2006. – № 3(18). – С. 54-55.
- Берков П. Н. Новейшие работы ученых ГДР по истории культуры и литературы / П. Н. Берков // История СССР. – 1961 – № 4. – С. 204-209.
- Берков П. Н. Новейшие работы ученых ГДР по истории русской культуры и литературы XVII и XVIII вв. / П. Н. Берков // XVIII век : [сб. ст.] – М.; Л., 1958. – Сб. 3. – С. 554-558.
- Бернштейн С. Б. К истории языковедения в Одессе : материалы для биографии Ягича / С. Б. Бернштейн // Труды Одес. держ. ун-ту : зб. фіол. ф-ту. – Одеса, 1940. – Т. 1. – С. 41-55.
- Бестужев-Рюмин Константин Николаевич [Електронний ресурс] // Хронос : ист. энцикл. – Режим доступу: http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/bestuzh_rum_kn.html. – Заголовок з екрану.
- Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / С. Й. Бобилева. – Дніпропетровськ : РВВ Дніпропетр. нац. ун-ту, 2003. – 528 с.
- Богаева Н. А. Восточноевропейские исследования на Западе в оценке их авторов и организаторов / Н. А. Богаева, В. А. Дьяков // Славяноведение и балканистика в странах зарубежной Европы и США. – М. : Наука, 1989. – С. 56-67.
- Богаева Н. А. Немецкое общество по изучению Восточной Европы в 1913-1939 гг. / Н. А. Богаева // Зарубежная историография славяноведения и балканистики – М., 1986. – С. 104-131.
- Бонвеч Б. Исследователь России Отто Гётч : гибкость и упорство / Б. Бонвеч // Люди между народами. Действующие лица российско-германской истории XX в. : материалы конф. рос. и нем. историков (25-29 апр. 2009 г., Тутцинг, ФРГ). – М., 2010. – С. 227-240.
- Бонвеч Б. Фриц Теодор Эпштайн – ученый и учитель / Б. Бонвеч // Харк. історіогр. зб. – Харків, 2010. – Вип. 10. – С. 320-330.
- Бохеньский (Bochenski) Юзеф Мария // БСЭ / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М. : изд-во «Сов. энцикл.», 1970. – Т. 3. – С. 607.

- Бушуев С. К. Фашистская фальсификация истории / С. К. Бушуев. – Свердловск : ОГИЗ-СВЕРДЛГИЗ, 1943. – 61 с.
- Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / П'ютр Вандич. – К. : Критика, 2004. – 464 с.
- Вебер Б. Г. Плодотворное сотрудничество историков СССР и ГДР / Б. Г. Вебер, Д. С. Давидович // История СССР. – 1973. – № 6. – С. 196-201.
- Владимирский-Буданов М. Ф. [Рецензия] / М. Ф. Владимирский-Буданов // Изв. Киев. ун-та. – 1911. – № 3. – С. 1-24. – Рец. на кн.: Goetz L. Das Russische Recht. Bd. 1 : Die älteste Redaktion des russischen Rechtes / L. Goetz. – Stuttgart, 1910. – 312 S.
- Власть и общество в условиях диктатуры : исторический опыт СССР и ГДР, 1945-1965 : материалы науч.-практ. конф. (Архангельск, 12-16 сент. 2007 г.) / Помор. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова ; сост.: Р. Ю. Болдырев, Б. Бонвеч ; отв. ред. Р. Ю. Болдырев. – Архангельск : Помор. ун-т, 2009. – 317 с.
- Волгин В. П. Международный конгресс историков в Варшаве / В. П. Волгин // Ист. сб. – М., 1934. – Вып. 1. – С. 5-24.
- Восленский М. С. Организация «остфоршунга» и его место в системе боннской «психологической войны» / М. С. Восленский // Критика западногерманского «остфоршунга». – М., 1966. – С. 91-104.
- Вулф Л. Винайдення Східної Європи : Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф ; пер. з англ.: С. Біленький, Т. Цимбал ; наук. ред. Т. Цимбал. – К. : Критика, 2009. – 592 с. – (Сер. «Критичні студії»).
- Галактионов Ю. В. Денацификация в Германии после Второй мировой войны как часть «германского вопроса» и международная проблема / Ю. В. Галактионов // Германия : история и современность : сб. ст. памяти проф. В. А. Артемова. Ч. 1 : Проблемы германской истории и историографии / ред. М. В. Кирчанов. – Воронеж, 2006. – С. 200-207.
- Гвоздик Н. С. Проблемы истории советского общества в исторической литературе Германской демократической республики (1949-1969 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. С. Гвоздик. – Киев, 1970. – 25 с.
- Гентцен Ф. Х. Предмет, развитие и содержание империалистического немецкого «остфоршунга» / Ф. Х. Гентцен // Советское славяноведение. – 1965. – № 3. – С. 25-40.
- Готье Ю. В. Последний том книги Теодора Шиманна о Николае I / Ю. В. Готье // Анналы : журн. всеобщей истории, издаваемый Рос. Акад. наук. – 1924. – № 4. – С. 262-267.
- Грицак Я. Ігри з кочергою : всерйоз і по-українськи / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом : іст. есеї. – К. : Критика – 2004. – С. 247-265.
- Грицак Я. Недоевропа : Західні мандрівки Східною Європою / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. – К. : Критика, 2004. – С. 281-297.
- Грицак Я. Передмова / Я. Грицак // Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів, 2005. – С. ix-xii.

- Грицак Я. Регіон уявний і наявний : Східна Європа на мапі цивілізацій / Я. Грицак // Страсті за націоналізмом. – К. : Критика, 2004. – С. 298-308.
- «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы, 1871-1918 гг.– М. : Наука, 1977. – 317 с.
- Демин О. Б. М.С. Воронцов и швейцарские переселенцы на юге России / О. Б. Демин, В. Ф. Оноприенко // Воронц. сборник. – Одесса, 2008. – Вып. 1. – С. 52-65.
- Дружинина Е. И. Эдуард Винтер. Галле как первый очаг германской науки о России в XVIII веке / Е. И. Дружинина // Вопр. истории. – 1957. – № 1. – С. 165-168.
- Дукмас О. Історико-політичний критерій центральноєвропейської ідентичності / О. Дукмас // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту – 2009. – Вип. 15. – С. 217-221. – Відом. доступні також через Інтернет: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/apvvi/2009_15/dukmas.pdf.
- Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века : ист. лит. / А. С. Ерусалимский. – 2-е изд. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 607 с.
- Ерусалимский А. С. Судьба профессора Гетча / А. С. Ерусалимский // Правда. – 1935. – 11 июня (№ 159). – С. 5.
- Ерусалимский А. С. Торческое сотрудничество историков Советского Союза и Германской Демократической Республики / А. С. Ерусалимский // Коммунист. – 1958. – № 4. – С. 121-127.
- Жилин П. А. Двадцатилетие комиссии историков СССР и ГДР / П. А. Жилин // Ежегодник германской истории, 1978. – М., 1979. – С. 21-25.
- Жилин П. А. Критика основных концепций буржуазной историографии второй мировой войны / П. А. Жилин, А. С. Якушевский, Е. Н. Кульков. – М. : Наука, 1983. – 384 с.
- Зандберг Д. Немецкие историки на службе германского империализма / Д. Зандберг // Вопр. истории. – 1948. – № 11. – С. 92-104.
- Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. О. Зашкільняк. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 226 с.
- Зеленов М. В. Иоганн Филипп Густав Эверс [Электронный ресурс] / М. В. Зеленов // Открытый текст : электрон. период. изд. – Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/history/historiografy/historians/ros/?id=473>. – Заголовок з екрану.
- Зимомря М. Особистості з іменем : отець Гавриїл Костельник та Едуард Вінтер [Електронний ресурс] / М. Зимомря. – Режим доступа: <http://www.dds.edu.ua/articles/2/slovo/2005/388-kostelnyk.html>. – Заголовок з екрана.
- Зимомря М. Славістична спадщина Дмитра Чижевського в інтерпретаціях Едуарда Вінтера : роль творчої взаємодії / М. Зимомря // Волинська філологічна : текст і контекст. – Луцьк, 2008. – Вип. 6 : Польська,

українська, білоруська та російська літератури в європейському контексті, ч. 1. – С. 44-55.

- Зубкова Е. Ю. Общество вышедшее из войны : русские и немцы в 1945 году / Е. Ю. Зубкова // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 90-100.
- Игрицкий Ю. Реабилитация советологии / Ю. Игрицкий // Обществ. науки. – 1990. – № 5. – С. 169-191.
- Измайлова Н. С. История русской революции / Н. С. Измайлова // Анналы. – Л., 1924. – № 4. – С. 335.
- Измайлова Н. С. Теодор Шиманн о предреволюционной России / Н. С. Измайлова // Анналы. – 1923. – № 3. – С. 273-275.
- Историческая неделя в Берлине // Архивное дело. – 1928. – № 2. – С. 84.
- Кайт Л. Неделя советских историков в Берлине / Л. Кайт // Известия. – 1928. – 7 июля.
- Каппелер А. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті (1907-1945 рр.) / А. Каппелер // Австрія і Україна у контексті європейської інтеграції співробітництва : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Відень ; К., 2005. – С. 122-134.
- Кизеветтер А. Новая книга по истории царствования императора Николая I / А. Кизеветтер // Голос минувшего. – 1913. – № 9. – С. 295-299.
- Кокиев Б. Д. Об одной фашистской фальсификации истории / Б. Д. Кокиев // Ист. журн. – 1944. – № 2-3. – С. 43-47.
- Кордуба М. [Рецензія] / М. Кордуба // Зап. наук. т-ва ім. Т. Шевченка. – 1899. – Т. 27. – С. 4-7 (Бібліографія). – Рец. на кн.: Goetz L. K. Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyryllus) und Methodius, quellenmässig untersucht und dargestellt / L. K. Goetz. – Gotha, 1897. – VIII, 272 S.
- Коршунов Ю. М. Оккупационная политика Великобритании в Германии, 1945-1949 г. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Ю. М. Коршунов. – М., 2004. – 27 с.
- Критика западногерманского «остфоршунга» : [сб. ст.] / под ред. И. Минца. – М. : Наука, 1966. – 320 с.
- Кубанова М. Н. Россия и Швейцария на стыке веков (конец XVIII – начало XIX) [Электронный ресурс] / М. Н. Кубанова. – Режим доступа: http://www.history.vuzlib.net/book_o064_page_63.html. – Заголовок з екрана.
- Кузьміна І. Погляд «Нової Європи» : українське національне питання під час Першої світової війни / І. Кузьміна // Вісн. Львів. ун-ту. – 2009. – С. 207-212. – (Сер. : Журналістика ; вип. 32).
- Куманев В. А. 10-летие комиссии историков СССР и ГДР / В. А. Куманев // Вестн. АН СССР. – 1968. – № 1. – С. 96-97.
- Кураев О. О. Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна, 1843-1914 / О. О. Кураєв // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1. – С. 43-61.

- Кучер В. І. З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені [Електронний ресурс] / В. І. Кучер // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2006-1/06kvinib.html>. – Заголовок з екрана.
- Круус Х. Х. [Рецензия] Э. Доннерт. Ливонское орденское государство и Россия. Ливонская война и балтийский вопрос в европейской политике 1558-1583 годов / Х. Х. Круус // Вопросы истории. – 1965. – № 1. – С. 174-177.
- Левандовський В. Україна та Східна Європа в європейській політичній літературі другої половини ХІХ ст. / В. Левандовський // Політолог. читання. – 1993. – № 1. – С. 142–183.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; відп. ред. Ф. Сисин ; упоряд. Я. Грицак. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 531 с.
- Машкин М. Н. К 100-летию со дня рождения Отто Гетча / М. Н. Машкин // Ежегодник германской истории, 1976. – М., 1977. – С. 319-326.
- Медведев С. О формировании образа России в Германии накануне Великой Отечественной войны [Електронний ресурс] / С. О. Медведев // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. : История, политология, социология. – 2009. – № 1. – С. 51-58. – Режим доступу: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/history/2009/01/2009-01-08.pdf>. – Заголовок з екрана.
- Мельников І. П. Німецька Демократична Республіка – оплот миру в центрі Європи / І. П. Мельников. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 84 с.
- Мерцалов А. Н. Западногерманские историки и мемуаристы о Второй мировой войне / А. Н. Мерцалов // Вопр. истории. – 1969. – № 11. – С. 78-92.
- Міддель М. Пліуралізм чи гомогенність? Історична наука в НДР / М. Міддель // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 84-100.
- Миллер А. Тема Центральной Европы : история, современные дискурсы и место в них России [Електронний ресурс] / А. Миллер // Новое лит. обозрение. – 2001. – № 54. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html>. – Заголовок з екрана.
- Милокова В. И. Конференция историков СССР и ГДР / В. И. Милокова // Новая и новейшая история. – 1969. – № 5. – С. 177-179.
- Минц И. Марксисты на исторической неделе в Берлине и 6-м Международном конгрессе историков в Осло / И. Минц // Историк-марксист – 1928. – № 9. – С. 84-88.
- Минц И. И. Фальсификация истории советской эпохи в литературе «остфоршеро́в» / И. И. Минц, А. Е. Иоффе // Критика западногерманского «остфоршунга» : [сб. ст.]. – М., 1966. – С. 5-22.
- Мороховський Ю. П. Форпост соціалізму в Центральній Європі : до 15-річчя НДР : стенограма лекції, прочитаної в серпні 1964 р. у Центральному лекторії м. Вінниці / Ю. П. Мороховський. – К. : Знання, 1964. – 48 с.

- Мыльников А. С. Словяноведение и балканистика в Австрии : некоторые вопросы организации исторических исследований / А. С. Мыльников // Славяноведение и балканистика за рубежом : [сб. ст.]. – М., 1980. – С. 116-128.
- Мыльников А. С. Статьи по русской, польской и германской истории / А. С. Мыльников // История СССР. – 1957. – № 6. – С. 179-180.
- Мюллер Г. Бастион социализма : 20 Германской Демократической Республике : пер. с нем. / Г. Мюллер, К. Райсиг ; вступ. ст. Б. Потаповского. – М. : Прогресс, 1969. – 343 с.
- Нагірний М. Рецензія [Електронний ресурс] / Маркіян Нагірний. – Режим доступу: http://www.anthropos.net.ua/jsui/bitstream/123456789/2491/1/702-709_Nagirnyy_M.pdf. – Заголовок з екрана. – Рец. на кн.: Рудницький Л. Іван Франко і німецька література / Л. Рудницький. – 2-е вид. уточнене, розширене. – Львів, 2002. – 238 с. – (Українознавча бібліотека НТШ ; Число 10).
- Неймарк Н. Вопрос о Тюльпанове, или кто определял политику в Советской зоне оккупации в Германии / Н. Неймарк // Холодная война : новые подходы, новые документы. – М., 1995. – С. 207-239.
- Нойман И. Использование «Другого» Образы Востока в формировании европейских идентичностей / И. Нойман ; пер. с англ.: В. Б. Литвинова, И. А. Пильщикова ; предисл. О. И. Миллера. – М. : Новое изд-во, 2004. – 336 с.
- Павленко О. В. Австрийский вопрос в холодной войне (1945-1955 гг.) / О. В. Павленко // Новый исторический вестник. – 2000. – № 1. – С. 247-295.
- Пашуканис Е. Б. Неделя советских историков в Берлине / Е. Б. Пашуканис // Вестн. коммунист. акад. – 1929. – № 30. – С. 58-61.
- Пашуто В. Предисловие / В. Пашуто, М. Шейман // Винтер Э. Папство и царизм / Э. Винтер ; пер. с нем.: Р. А. Крестьянинов, С. М. Раскина ; предисл., ред.: В. Пашуто, М. Шейман. – М. : Прогресс, 1964. – С. 5-18.
- Пашуто В. Т. Против фальсификации истории нашей Родины немецкими реваншистами / В. Т. Пашуто, В. И. Салов, А. Л. Хорошкевич. – М. : Знание, 1961. – 32 с.
- Пашуто В. Т. Так называемое “изучение Востока” – идеология западногерманского реваншизма / В. Т. Пашуто // Вопр. истории. – 1959. – № 3. – С. 60-76.
- Пашуто В. Т. Профессор Г. Штёкль размышляет об уроках истории / В. Т. Пашуто // Вопросы истории. – 1963. – №3. – С. 30-48.
- Пипер Э. Альфред Розенберг : расовая идеология войны против славянских народов / Э. Пипер // Люди между народами. Действующие лица российско-германской истории XX в. : материалы конф. рос. и нем. историков (25-29 апр. 2009 г., Тутцинг, ФРГ). – М., 2010. – С. 87-96.
- Піх О. До джерел науково-бібліографічної діяльності Мирона Кордуби / О. Піх // Вісн. Львів. ун-ту. – 2007. – С. 158-171. – (Сер. : Книгознавство ; вип. 2).

- Погребенник Я. М. Шевченко німецькою мовою : [творчість поета в історії німецько-українських літературних зв'язків другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.] / Я. М. Погребенник. – К. : Наук. думка, 1973. – 299 с.
- Покровский В. С. Договор Великого Новгорода с Готландом и немецкими городами 1189-1195 гг. как памятник международного права [Електронний ресурс] / В. С. Покровский. – Режим доступу: <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1127902>. – Заголовок з екрана.
- Политика СВАГ в области культуры, науки и образования : цели, методы, результаты, 1945-1949 : сб. док. / под ред.: Н. Тимофеева, Я. Фойтцик, Х. Меллер, А. Чубарьян ; сост.: Н. Тимофеева, Я. Фойтцик. – М. : Рос. полит. энцикл., 2006. – 976 с. – (Советская военная администрация в Германии, 1945-1949).
- Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах : из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – 533 с.
- Попруженко М. [Рецензия] / М. Попруженко. – [Б. м., б. г.]. – 3 с. – Рец. на кн.: Jireček С. Geschichte der Serben. Bd. 1 (Bis 1371) / Constantin Jireček. – Gotha : F. A. Perthes, 1911. – 442 S. – (Allgemeine Staatengeschichte. Abt. 1 : Geschichte der Europäischen Staaten).
- Посохов С. Університет як тип інтелектуального співтовариства : міркування про “університетський дух” / С. Посохов // Ейдос : альм. теорії та історії іст. науки. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 125-137.
- Преступления фашистов против исторической науки / Под ред. С. К. Бушуев // Ученые записки Московского государственного университета. Серия историческая. – Вып. 81. – М., 1945. – 163 с.
- Против фашистской фальсификации истории : сб. ст. / ред. кол.: Е. В. Тарле, А. В. Ефимов, А. В. Мишулин [и др.] ; под ред. Ф. И. Нотовича. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1939. – 447 с.
- Равнюшкин А. В. Осуществление Потсдамских соглашений в английской оккупационной зоне Германии, 1945-1949 : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / А. В. Равнюшкин. – Екатеринбург, 2007. – 26 с.
- Рарова А. В. Ханс Йоахим Торке (1938-2000 гг.) и традиции Берлинской школы исторической русистики : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09 / А. В. Рарова. – СПб., 2010. – 24 с.
- Рингер Ф. Закат немецких мандаринов : Академическое сообщество в Германии, 1890-1933 / Ф. Рингер ; пер. с англ.: Е. Канищевой, П. Гольдина. – М. : Новое лит. обозрение, 2008. – 648 с.
- Рубинштейн Н. [Рецензия] / Н. Рубинштейн // Историк-марксист. – 1936. – № 5. – С. 154-156. – Рец. на кн.: Stählin K. Geschichte Rußlands von den Anfängen bis zur Gegenwart / K. Stählin. – Stuttgart ; Berlin ; Leipzig, 1923.
- Рудницький Л. Иван Франко і німецька література / Л. Рудницький. – Мюнхен : УТГІ, 1974. – 224 с.

- Рукавицын П. Концепция континентального блока Карла Хаусхофера / Рукавицын П. // Обозреватель – 2008. – №10. – С. 113-121.
- Рябчук М. За огороженою Меттерніхового саду [Електронний ресурс] / М. Рябчук // «Ї» : незалежний культурол. часопис. – Львів, 1998. – № 13. – С. 6-19. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/riabchuk.htm>. – Заголовок з екрана.
- Салов В. И. Антинаучный характер западногерманского «остфоршунга» / В. И. Салов // Критика западногерманского «остфоршунга» : [сб. ст.]. – М., 1966. – С. 72-90.
- Салов В. И. Германская историография Великой Октябрьской социалистической революции / В. И. Салов. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 212 с.
- Салов В. И. Как извращается история советского общества в работах Б. Мейсснера / В. И. Салов // История СССР. – 1959. – № 1. – С. 240-249.
- Свердлов М. Б. Исследования по истории Древней Руси в Германской Демократической Республике / М. Б. Свердлов // История СССР. – 1971. – № 6. – С. 194-201.
- Свердлов М. Б. Ф. А. Браун – исследователь скандинавских источников по истории Древней Руси / М. Б. Свердлов // Скандинав. сб. – М., 1976. – Вып. 21. – С. 221-225.
- Сімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом “ліквідації” українського націоналізму? / Сімон Г. // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С. 118–130.
- Сломинский Б. Л. Германские ученые и милитаризм / Б. Л. Сломинский // Вестн. Европы. – 1914. – № 11. – С. 342.
- Сломинский Б. Л. Немецкая книга о России / Б. Л. Сломинский // Вестн. Европы. – 1915. – № 4. – С. 321.
- Смоленский Н. И. Л. Ранке и проблемы всемирной истории в буржуазной историографии ФРГ / Н. И. Смоленский // Методолог. и историограф. вопр. ист. науки. – Томск, 1972. – Вып. 7/8. – С. 165-180.
- Советская военная администрация в Германии (СВАГ). Управление пропаганды (информации) и С. И. Тюльпанов 1945-1949 гг. / под ред.: Б. Бонвеч, Г. Бордюгов, Н. Неймарк. – М., 1994. – 254 с.
- Советская политика в Австрии, 1945-1955 : сборник документов / ред. и сост.: Г. Бордюгов, В. Мюллер, Н. Неймарк, А. Суппана. – М. : АИРО-XXI ; СПб. : «Дмитрий Буланин», 2006. – 656 с.
- СССР – Австрия, 1938–1979 гг. : документы и материалы / М-во иностр. дел СССР ; ред. кол.: И. Н. Земсков (отв. ред.) [и др.] ; предисл. А. А. Громыко. – М. : Политиздат, 1980. – 159 с.
- Стельмах С. П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. П. Стельмах // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 28-39.

- Стельмах С. П. Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття) : монографія / С. П. Стельмах ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2005. – 378 с.
- Степанов А. И. Швейцарцы в России и русские в Швейцарии / А. И. Степанов // Новая и новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 120-151.
- Степанян С. С. Рецензия / С. С. Степанян // История СССР. – 1987. – № 3. – С. 210-211. – Рец. на кн.: Розенфельд Г. Краткая история Советского Союза, 1917-1983 гг. / Г. Розенфельд, Х. Шютцлер. – Берлин, 1985. – 368 с.
- Студеникина Т. И. Историческая комиссия (Западный Берлин) : организационная структура и основные направления славистических исследований / Т. И. Студеникина // Славяноведение и балканистика в странах зарубежной Европы и США. – М. : Наука, 1989. – С. 68-74.
- Студеникина Т. И. Строительство марксистской историографии в ГДР в 40-50 гг. : (об одном опыте партийно-государственной унификации исторической науки) / Т. И. Студеникина // Исследования по историографии стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1991. – С. 167-191.
- Сухоруков С. Р. Организация исследований в ФРГ истории советско-западногерманских отношений / С. Р. Сухоруков // Ежегодник германской истории, 1983. – М., 1984. – С. 140-161.
- Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма, 1871-1919 гг. / Е. В. Тарле. – М. ; Л., 1927. – 483 с.
- Тарле Е. В. [Рецензия] / Е. В. Тарле // Голос минувшего. – 1914. – № 12. – С. 384-391. – Рец. на кн.: Schiemann Th. Deutschland und die grosse Politik anno 1913 / Th. Schiemann. – Berlin, 1914. – 419 S.
- Тарле Е. В. Теодор Шиманн / Е. В. Тарле // Дела и дни. – 1921. – № 2. – С. 180-198.
- Тельвак В. В. Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників / В. В. Тельвак // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 175-189.
- Тельвак В. В. Перший том «Історії України-Русі» Михайла Грушевського в оцінках сучасників / В. В. Тельвак // Історіограф. дослідж. в Україні. – 2007. – № 17. – С. 16-38.
- Тимофеева Н. П. Германия между прошлым и будущим / Н. П. Тимофеева // Политика СВАГ в области культуры, науки и образования, 1945-1949 : сб. док. – М., 2006. – С. 31-49.
- Тимофеева Н. П. Немецкая интеллигенция и политика реформ системы образования в Восточной Германии 1945-1949 гг. / Н. П. Тимофеева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1996. – 157 с.
- Троян С. С. Германская «Срединная Европа» и ее оппоненты / С. С. Троян, В. П. Фисанов. – Черновцы, 1993. – 78 с.
- Троян С. С. Концептуальні основи Середньої Європи / С. С. Троян. – К. : НМЦВО, 2005. – 196 с.

- Троян С. С. Німецька «Серединна Європа» : від планів «Дранг нах Остен» до концепції «Міттельєвропи» : навч. посібник / С. С. Троян. – Чернівці : Рута, 1997. – 60 с.
- Троян С. Слов'янські народи в австрійській суспільно-політичній думці початку ХХ ст. / С. Троян // Проблеми слов'язнавства : зб. наук. пр. – Львів, 2001. – Вип. 51. – С. 92-99.
- Тульчинский М. Р. Адвокаты реванша : западногерманский «остфоршунг» на службе боннской реваншистской политики / М. Р. Тульчинский ; отв. ред. В. Д. Королюк. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 121 с. – (Науч.-попул. сер.).
- Тульчинский М. Р. Западногерманский «остфоршунг» : основные направления изучения истории ПНР, СССР и ЧССР : автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. Р. Тульчинский. – М., 1966. – 17 с.
- Тульчинский М. Р. Мюнхенский Институт Восточной Европы на службе боннской реваншистской политики / М. Р. Тульчинский, В. И. Салов // Вопросы истории. – 1960. – № 12. – С. 164-174.
- Туполев В. М. 25-летие комиссии историков СССР и ГДР / В. М. Туполев // Новая и новейшая история. – 1982. – № 6. – С. 213-214.
- Турнев В. И. Эдуард Винтер и его роль в становлении марксистского славяноведения в ГДР / В. И. Турнев // Методолог. и историограф. вопр. ист. науки. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1982. – Вып. 15. – С. 158-177.
- Тюльпанов И. С. В первые послевоенные годы на немецкой земле / И. С. Тюльпанов // Новая и новейшая история. – 1984. – № 2. – С. 121-136.
- Філософсько-теологічний факультет Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ftf.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/02about>. – Заголовок з екрана.
- Филиппов А. Н. Русская правда в исследовании немецкого ученого / А. Н. Филиппов. – М., 1914. – 38 с.
- Флоровский А. В. Новый взгляд на происхождение «Русской Правды» / А. В. Флоровский // Изв. Одес. библиогр. о-ва при Императ. Новорос. ун-те. – Одесса, 1912. – Т. 1, вып. 4. – С. 97-122.
- Фойтцик Я. Советский культурный трансфер и национально-культурная самоидентификация в СОЗ/ГДР / Я. Фойтцик // Власть и общество в условиях диктатуры : исторический опыт СССР и ГДР, 1945-1965 : материалы науч.-практ. конф. (Архангельск, 12-16 сент. 2007 г.). – Архангельск, 2009. – С. 100-113.
- Фойхт Г. К. К вопросу о роли фашистского «остфоршунга» перед второй мировой войной / Г. К. Фойхт // Германский империализм и вторая мировая война : материалы науч. конф. историков СССР и ГДР (14-19 дек. 1959 г., г. Берлин). – М. : Изд-во иностр. лит., 1963. – С. 225-260.
- Хандель Г. Роль СВАГ в строительстве демократической высшей школы / Г. Хандель // Единство, рожденное в борьбе : сборник. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С. 103-139.

- Цайль В. Славяноведение в Германии (с конца XVII в. до 1945 г.) / В. Цайль // Советское славяноведение. – 1979. – № 4. – С. 67-85.
- Цайль В. Этапы развития славистики в Германии до 1945 г. / В. Цайль, Г. Порт // Методолог. пробл. истории славистики. – М., 1976. – С. 146-173.
- Чернов А. В. Десять лет исторического сотрудничества историков СССР и ГДР / А. В. Чернов // Вопр. истории КПСС. – 1967. – № 6. – С. 142-145.
- Чернышова М. И. Макс Фасмер (1886-1962) [Электронный ресурс] : очерк жизни и деятельности / М. И. Чернышова // Отечественные лексикографы XVIII-XX века / под ред. Г. А. Богатовой. – М., 2000. – Режим доступа: <http://vasmer.narod.ru/bio.htm>. – Заголовок з экрана.
- Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933-1939 гг.) / М. Н. Швагуляк. – К. : Наукова думка, 1983. – 246 с.
- Швагуляк М. Н. Советские историки об антинаучном характере нацистского «остфоршунга» / М. Н. Швагуляк – История СССР. – 1984. – № 3. – С. 76-81.
- Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом : нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; пер. з англ. М. Габлевич ; під ред. А. Ясіновський. – Львів : Ін-т історії Церкви Львів. богослов. акад., 2001. – XIX, 250 с.
- Шенк Ф. Б. Ментальные карты. Конструирование географического пространства в Европе [Электронный ресурс] / Ф. Б. Шенк. – Режим доступа: <http://ee-history.alfamoon.com/index.php?module>. – Заголовок з екрана.
- Яковенко Н. Вступ до історії Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 368 с.
- Янів В. Український вільний університет / В. Янів // Енциклопедія українознавства : словникова частина. Т. 9. – Перевид. [1980 р.] в Україні. – Львів, 2000. – С. 3418-3421.
- Abesser M. “Alleingelassen an der historischen Front“ – zur besonderen Situation der Osteuropäischen Geschichte an der Universität Jena zwischen Ideologie und Wissenschaftlichkeit 1945 bis 1989/90 / M. Abesser // Hochschule im Sozialismus : Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945-1990). – Köln : Böhlau, 2007. – Bd. 2. – S. 1715-1748.
- Aegerter R. Die schweizerische Wissenschaft und der Osten Europas : Zur Geschichte der Slavistik und Osteuropakunde / Roland Aegerter. – Bern : Peter Lang, 1998. – 248 S. – (Slavica Helvetica ; Bd. 57).
- Allenov S. G. Die deutsche historische Russlandforschung im 20. Jahrhundert in der rezeption der russischen und sowjetischen Historiographie / S. G. Allenov // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. D. Dahlmann. – Stuttgart : F. Steiner, 2005. – S. 257-280.
- Altrichter H. Schiemann Theodor / H. Altrichter // Neue Deutsche Biographie. – Berlin : Duncker & Humblot, 2005. – Bd. 22. – S. 741.
- Anderle A. Forschungen zur Geschichte UdSSR und der deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917-1945 / Alfred Anderle, Isle Heller, Detlef Jena // Historische

Forschungen in der DDR, 1960-1970 : Analysen und Berichte : zum 13. Internationalen Historikerkongreß (Moskau, 1970). – Berlin, 1970. – S. 676-689.

- Augustynowicz Ch. Martin Winkler (1893-1982) / Ch. Augustynowicz // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg.: A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – S. 199-226.
- Bächtold R. Die Stellung der Slavistik in der Schweiz / Rudolf Bächtold // Österreichische Osthefte. – 1964. – H. 6. – S. 527-530.
- Bartel H. Die Geschichtswissenschaft der DDR, 1960-1970 / Horst Bartel, Ernst Diehl, Ernst Engelberg // Historische Forschungen in der DDR 1960-1970 : Analysen und Berichte. Zum XIII. Internationalen Historikerkongreß in Moskau 1970. – Berlin : VEB Deutschen Verlag der Wissenschaften, 1970. – S. 19-30.
- Bartmuß H. J. Leo Stern als sozialistische Wissenschaftlerpersönlichkeit – Motivation und praktisches Handeln – Einführungsvortrag / H. J. Bartmuß // Leo Stern (1901-1982) : Antifaschist, Historiker, Hochschullehrer und Wissenschaftspolitiker / hrsg. von H. Meier. – Berlin : Trafo, 2002. – S. 19-52. – (Gesellschaft, Geschichte, Gegenwart ; Bd. 30).
- Bauer O. Die Österreichische Revolution / O. Bauer. – Wien : Wiener Volksbuchhandlung, 1923. – 293 S.
- Behrendt L.D. Die Osteuropahistoriographie in der DDR : das Beispiel Leipzig / L. D. Behrendt // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005. – S. 183-194.
- Berger H. A. Deutsche Historikerinnen, 1920-1970 : Geschichte zwischen Wissenschaft und Politik / H. A. Berger. – Frankfurt : Campus, 2007. – 350 S. – (Geschichte und Geschlechter ; Bd. 56).
- Beyrau D. Ein unauffälliges Drama. Die Zeitschrift “Osteuropa” im Nationalsozialismus / D. Beyrau // Osteuropa. – Jg. 55 2005, H. 5. – S. 60-66.
- Bidlo J. Dějiny Slovanstva / J. Bidlo. – V. Praze. : Vesmír, 1927. – 291 S. – (Slované : kulturní obraz slovanského světa ; díl 1).
- Bielfeldt H. H. Die slawischen Sprachen und Literaturen in der DDR / H. H. Bielfeldt // Zeitschrift für Slawistik. – 1969. – Bd. 14. – S. 325-347.
- Bielfeldt H. H. 10 Jahre Slavistik in der Deutschen Demokratischen Republik. Zum 7. Oktober 1959. / H. H. Bielfeldt // Zeitschrift für Slawistik. – 1959. – Bd. 4. – S. 645-646.
- Biographische Notizen // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR / Hrsg. M. Hellmann. – Düsseldorf, 1972. – Bd. 2 : Bibliographie und biographische Notizen. – S. 360-382.
- Bohn T. M. Theodor Schieman [Электронный ресурс] / T. M. Bohn // Ostdeutsche Biographie : Persönlichkeiten des historischen deutschen Ostens. – Режим доступа: www.ostdeutsche-biographie.deschith97htm. – Заголовок з екрана.

- Borowsky P. Paul Rorbach und die Ukraine : Ein Beitrag zum Kontinuitätsproblem / P. Borowsky // Deutschland in den Weltpolitikdes 19. und 20. Jahrhundert. – Düsseldorf : Bertelsmann, 1973. – S. 461-473.
- Brandon R. “Politische Einstellung: Jude” : Wolfgang Johannes Leppmann (1902-1943) / R. Brandon // Osteuropa. – Jg. 55 2005, H. 12. – S. 87-99.
- Braun Friedrich (Fëdor Aleksandrovič), 1862-1942 [Электронний ресурс] // Sächsische biographie. – Режим доступу: [http://saebi.isgv.de/biografie/Friedrich_Braun_\(1862-1942\)](http://saebi.isgv.de/biografie/Friedrich_Braun_(1862-1942)). – Заголовок з екрана.
- Bruckmüller E. Die Entwicklung des Österreichbewußtsein / Ernst Bruckmüller // Österreichische Nationalgeschichte nach 1945 / Hrsg. R. Krichbauer. – Wien ; Köln ; Weimar : Böhlau, 1998. – S. 369-396.
- Bruno S. Die Reaktion der Schweiz auf den Umbruch im Osten. Eine qualitative Analyse der Informationsverarbeitungs- und Entscheidungsfindungsprozesse in der schweizerischen Exekutive zwischen 1988 und 1991 an den Beispielen Osthilfe und Balkikumspolitik / Stefano Bruno. – Zürich, 2000. – 237 S.
- Buchvorstellung / S. Schultheis, Radio Prag [Электронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/buchvorstellung-die-tschechen-und-ihre-nachbarn-studien-zu-schulbuch-und-schuelerbewusstsein>. – Заголовок з екрана. – Презентація книги: Die Tschechen und ihre Nachbarn : Studien zu Schulbuch und Schülerbewusstsein / Hrsg.: H. Dolezel, A. Helmedach. – Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 2006. – 285 S. – (Studien zur internationalen Schulbuchforschung ; Bd. 113).
- Burke P. What is Cultural History? / P. Burke. – Cambridge : Polity Press, 2008. – 179 S.
- Burkert M. Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. Tl. I : Zwischen Verbot und Duldung. Die schwierige Gratwanderung der Ostwissenschaften zwischen 1933 und 1939 / M. Burkert. – Wiesbaden : Harrassowitz, 2000. – 756 S. – (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte ; Bd. 55).
- Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Russlandforschung / G. Camphausen // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Berlin, 1989. – Bd. 42. – S. 7-108.
- Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Russlandforschung im Dritten Reich, 1933-1945 / G. Camphausen. – Frankfurt am Main : Peter Lang, 1990. – XIV, 435 S.
- Chickering R. Nachklänge : der Ort der Osteuropäischen Geschichte in der deutschen Geschichtswissenschaft um 1900 / R. Chickering // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart : F. Steiner, 2005. – S. 11-19.
- Cleinow G. Das Problem der Ukraine / G. Cleinow. – Wien : Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraina, 1915. – 23 S.
- Creuzberger St. Osteuropaforschung als politisches Instrument im Kalten Krieg : die Abteilung für Geschichte der imperialistischen Ostforschung in der DDR

(1960 bis 1968) / St. Creuzberger, J. Unser // Osteuropa. – Jg. 48 1998, H. 8/9. – S. 849-867.

- Danilewsky N. J. Russland und Europa : eine untersuchung über die kulturellen und politischen beziehungen der slawischen zur germanisch-romanischen welt; übersetzt und eingeleitet / N. J. Danilewsky. – Stuttgart ; Berlin : Deutsche Verlags-Anstalt, 1920. – 329 S.
- Detlef J. Zur künftigen historischen Osteuropaforschung in Deutschland / J. Detlef // Wohin steuert die Osteuropaforschung? : Eine Diskussion / Hrsg. S. Greuzberger. – Köln : Wissenschaft und Politik, 2000. – S. 107-120. – (Bibliothek Wissenschaft und Politik ; Bd. 58).
- Deutsch-tschechische Beziehungen in der Schulliteratur und im populären Geschichtsbild / hrsg. von H. Lemberg, F. Seibt. – Braunschweig : Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung Westermann, 1980. – 222 S. – (Studien zur internationalen Schulbuchforschung Bd. 28).
- Erich Donnert 60 Jahre // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1988. – Bd. 36. – S. 532-533.
- Drabek A. M. Vorwort / Anna M. Drabek // Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II : neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens, Wien, 1980. – Wien : Verlag der ÖAW, 1982. – S. 9-10.
- Eckert E. Gotthold Rhode / E. Eckert // Handbuch der völkischen Wissenschaften : Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen / Hrsg.: I. Haar, M. Fahlbusch. – München : Saur, 2008. – S. 589-592.
- Eichler E. Die Entwicklung der Slawistik in Deutschland bis 1945 und in der Deutschen Demokratischen Republik / E. Eichler, U. Lehmann, H. Pohrt, W. Zeil // Beiträge zur Geschichte der Slawistik in nichtslawischen Ländern / Hrsg.: J. Hamm, G. Wytzens. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985. – S. 171-244. – (Schriften der Balkankommission Linguistische Abteilung ; Bd. 30).
- Elsner H. Abteilung für Geschichte der imperialistischen Ostforschung / H. Elsner // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR : in 2 Bd. / Hrsg. M. S. Hellmann. – Dusseldorf, 1972. – Bd. 1 : Darstellungen. – S. 123-131.
- Elsner H. Die Geschichte des östlichen Europa in Forschung und Lehre im Rahmen der Wissenschafts- und Hochschulpolitik der DDR / H. Elsner // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR. – Düsseldorf : Droste Verlag, 1972. – Bd. 1 : Darstellungen. – S. 11-81.
- Emeliantseva E. Einführung in Osteuropäische Geschichte / Ekaterina Emeliantseva, Arié Maiz, Daniel Ursprung. – Zürich : Orell Füssli Verlag AG, 2008. – 392 S.
- Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie : Historiker – Fachtagung der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde (Berlin, vom 1. bis 3. November 1979 in Schlangenbad) : Protokoll / Hrsg. G. Stökl. – Stuttgart, 1981. – 285 S.

- Epstein F. T. Hamburg und Osteuropa : zum Gedächtnis von Prof. Richard Solomon / F. T. Epstein // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1967. – Bd. 15. – S. 59-97.
- Epstein F. T. Otto Hoetzsch und sein «Osteuropa», 1925-1930 / F. T. Epstein // Osteuropa. – Jg. 25 1975, H. 8/9. – S. 541-553.
- Europa und die Grenzen im Kopf / hrsg. von K. Kaser, D. Gramshammer-Hohl, R. Pichler. – Klagenfurt : Wieser, 2003. – 500 S. – (Wieser-Enzyklopädie des europäischen Ostens ; 11).
- Der Fachbereich Osteuropa am Historische Seminar der Universität, 1996-2002 / Hrsg. C. Goehrke. – Zürich, 2002. – 87 S.
- Fedyshyn O. S. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917-1918 / O. S. Fedyshyn. – New Brunswick : Rutgers University Press, [1971]. – XII, 401 p.
- Finker K. Der 8. Mai 1945. Chancen für ein neues Deutschland : (Dialog in der PDS, 13) / K. Finker. – Potsdam : Landesverband Brandenburg der PDS Arbeitsgruppe Geschichte, 2005. – 94 S.
- Fischer A. Forschung und Lehre zur Geschichte Osteuropas in der sowjetischen Besatzungszone bzw. der Deutschen demokratischen Republik, 1945-1990 / A. Fischer // Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1945-1990 / Hrsg. E. Oberländer. – Stuttgart, 1992. – S. 304-341.
- Fleischchaker H. Aleksej Michajlovič und Bogdan Chmel'nickij / H. Fleischchaker // Jb. für Kultur und Geschichte der Slaven. – 1935. – Bd. 11. – S. 11-52.
- Florovskij A. Die erste deutsche Übersetzung der Instruktion der Kaiserin Katharina II / A. Florovskij // Zeitschrift für Geschichte. – 1911. – Bd. 2, H. 1. – S. 1-10.
- Förster W. Sachwalter der Wissenschaft. Georg Kennert zum 65. Geburtstag / W. Förster // Aus dreissig Jahren Osteuropa-Forschung : Gedenkschrift für Dr. phil Georg Kennert (1919-1984) / Hrsg.: Heinz Müller-Dietz, Norbert Reiter ; Freie Universität Berlin, Osteuropa-Institut. – Berlin, 1984. – S. 11-22.
- Franz N. Einführung in die Slavische Philologie : Geschichte, Inhalte, Methoden / Norbert Franz. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994. – VI, 196 S.
- Fuchs G. Eberhard Wolfgramm zum Gedenken / G. Fuchs // Jb. für Geschichte der sozialistischen Länder Osteuropas. – 1982. – Bd. 26. – S. 201-202.
- Fünfzig Jahre Osteuropa-Studien : zur Geschichte der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas und der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde. – Stuttgart : Kohlhammer, 1963. – 48 S.
- Gehrig-Straube Ch. Beziehungslose Zeiten : das schweizerisch-sowjetische Verhältnis zwischen Abbruch und Wiederaufnahme der Beziehungen (1918-1946) aufgrund schweizerischer Akten / Christine Gehrig-Straube. – Zürich : H. Rohr, 1997. – 619 S. – (Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 5).

- Gehrke R. Deutschbalten an der Reichsuniversität Posen / Roland Gehrke // Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich / Hrsg. M. Garleff. – 2. Durchgesehene und ergänzte Aufl. – Köln : Böhlau, 2008. – Bd. 1. – S. 389-426.
- Gentzen F. H. Die Ostforschung – ein Stosstrupp des deutschen Imperialismus / F. H. Gentzen, J. Kalisch, G. Voigt, E. Wolfgramm // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1958. – Nr. 6. – S. 1181-1220.
- Gentzen F. H. Die Ostforschung – der westdeutsche Historiker – eine Hetze gegen die Sowjetunion und Volkspolen / F.-H. Gentzen // Einheit. – 1955. – Nr. 10. – S. 1214-1222.
- Gerhardt U. Soziologie der Stunde Null : zur Gesellschaftskonzeption des amerikanischen Besatzungsregimes in Deutschland, 1944-1945/6 / Uta Gerhardt. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2005. – 456 S.
- Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1945-1990 / Hrsg. E. Oberländer. – Stuttgart : F. Steiner, 1992. – 350 S.
- Gestwa K. [Rezension] [Электронный ресурс] / Klaus Gestwa // H-Soz-u-Kult. – Режим доступа: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2004-2-063>. – Загл. с экрана. – Rezension: Goehrke C. Russischer Alltag : eine Geschichte in neun Zeitbildern [in 3 Bd.] / Carsten Goehrke. – Zürich : Chronos Verlag, 2003. – Bd. 1 : Die Vormoderne. – 471 S. ; Bd. 2 : Auf dem Weg in die Moderne. – 547 S.
- Gestwa K. [Rezension] [Электронный ресурс] / Klaus Gestwa // H-Soz-u-Kult. – Режим доступа: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2006-4-077>. – Загл. с экрана. – Rezension: Goehrke C. Russischer Alltag : eine Geschichte in neun Zeitbildern [in 3 Bd.] / Carsten Goehrke. – Zürich : Chronos Verlag, 2005. – Bd. 3 : Sowjetische Moderne und Umbruch. – 554 S.
- Geyer D. Georg Sacke / D. Geyer // Deutsche Historiker. – Göttingen, 1972. – Bd. 5. – S. 117-129.
- Geyer D. Werner Markert zum Gedächtnis (3. Dezember 1905 – 25. März 1965) / D. Geyer // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1965. – Bd. 13. – S. 481-486.
- Giertz H. Das Berliner Seminar für osteuropäische Geschichte und Landeskunde (bis 1920) / Giertz H. // Jb. für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. – Berlin, 1967. – Bd. 10. – S. 183-217.
- Goehrke C. Osteuropa und Osteuropäische Geschichte : Konstruktionen – Geschichtsbilder – Aufgaben : ein Beitrag aus Schweizer Sicht / C. Goehrke, H. Haumann // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 2004. – Bd. 52. – S. 585-596.
- Goehrke C. Rückblick auf 25 Jahre Osteuropa-Abteilung am Historischen Seminar-Konzepte, Trends, Schwerpunkte / Carsten Goehrke // 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich, 1971-1996. – Zürich, 1996. – S. 10-25.
- Goehrke C. Werner Gabriel Zimmermann – 70 Jahre / Carsten Goehrke // Zwischen Adria und Jenissei : Reisen in die Vergangenheit : Werner

- G. Zimmermann zum 70. Geburtstag. – Zürich, 1995. – S. 11-12. – (Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 4).
- Goehrke C. Zürich : Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars / Carsten Goehrke // Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1945-1990. – Stuttgart, 1992. – S. 227-236.
 - Golczewski F. Osteuropäische Geschichte in Hamburg / Frank Golczewski // 100 Jahre Geschichtswissenschaft in Hamburg. – Berlin : Reimer, 2011. – S.65-82.
 - Gosztony P. Die schweizerische Ostforschung und das Schweizerische Ost-Institut / Peter Gosztony // Zeitschrift für Ostforschung. – 1967. – Bd. 16. – S. 112-116.
 - Goszotny P. Die Stiftung Schweizerische Osteuropa-Bibliothek / Peter Goszotny // Osteuropa. – Jg. 34 1984, H. 7. – S. 538-540.
 - Grau C. Eduard Winter als Osteuropahistoriker in Halle und Berlin von 1946 bis 1956 / C. Grau // Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. – 1995. – Nr. 1. – S. 43-76.
 - Grimm G. Georg Stadtmüller und Fritz Valjavec : Zwischen Anpassung und Selbstbehauptung / G. Grimm // Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. – München, 2004. – S. 237-255.
 - Grothusen K.-D. Südosteuropa und Südosteuropaforschung : zur Lage Südosteuropaforschung in der Bundes Republik Deutschland / Grothusen Klaus-Detlev // Osteuropa in Geschichte und Gegenwart : Festschrift für Günter Stökl zum 60. Geburtstag / Hrsg.: H. Lemberg, P. Nitsche, E. Oberlender. – Köln ; Wien : Böhlau Verlag, 1977. – S. 408-426.
 - Gruß an Gerbert Ludat zum 60. Geburtstag am 17. April 1970 // Beiträge zur Stadt- und Regionalgeschichte Ost- und Nordeuropas. Herbert Ludat zum 60. Geburtstag / Hrsg. K. Zernack. – Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1971. – S. 8-9.
 - Günter Stökl 16.01.1916. – 20.03.1998. : Nachruf // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1998. – Bd. 46. – S. 469.
 - Haar I. Historiker im Nationalsozialismus : Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf“ im Osten / I. Haar. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 2002. – 430 S. – (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft ; Bd. 143).
 - Haar I. «Volksgeschichte» und Königsberger Milieu Forschungsprogramme zwischen Weimarer Revisionspolitik und nationalsozialistischer Vernichtungsplanung / I. Haar // Nationalsozialismus in Den Kulturwissenschaften. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2004. – Bd. 1 : Fächer, Milieus, Karrieren / Hrsg. von H. Lehmann, O. Gerhard. – S. 169-210.
 - Halecki O. Grenzraum des Abendlandes : eine Geschichte Ostmitteleuropas / Oskar Halecki ; [autorisierte deutsche Übers. Emil K. Pohl]. – Salzburg : Müller, 1957. – 527 S.

- Halecki O. Historia Europy : jej granice i podziały / O. Halecki. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1994. – 230 S. – (Biblioteka Europy Środkowo-Wschodniej ; T. 1).
- Hanak P. Geschichtsschreibung und Zeitgemässheit / P. Hanak // Österreichische Osthefte. – Jg. 8 1966, H. 1. – S. 42-44.
- Harders L. Von Fleiß und Sachverstand. Studentinnen und Akademikerinnen an der Philosophischen Fakultät / L. Harders // Der Berliner Universität in der NS-Zeit : Strukturen und Personen. – Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 2005. – Bd. 1. – S. 193-203.
- Harrecker S. Degradierte Doktoren : die Aberkennung der Doktorwürde an der Ludwig / S. Harrecker. – München : Herbert Utz, 2007. – 409 S.
- Haselsteiner H. Karl Patsch, 1865-1945 / H. Haselsteiner // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – S. 189-198.
- Haumann H. Die Geschichte Osteuropas an der Universität Basel [Електронний ресурс] / H. Haumann // Universität Basel, 1460-2010. – Режим доступу: www.unigeschichte.unibas.ch. – Заголовок з екрана.
- Heiss G. Wendepunkt und Wiederaufbau: die Arbeit des Senats der Universität Wien in den Jahren nach der Befreiung / Gernot Heiss // Zukunft mit Altlasten : die Universität Wien / Hrsg.: M. Grandner, G. Heiss, O. Rathkol. – Innsbruck ; München ; Bozen : StudienVerlag, 2005. – S. 15, 27. – (Querschnitte ; 19).
- Heller W. Goetz Leopold Karl [Електронний ресурс] / W. Heller // Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. – Bd. 17. – S. 475-477. – Режим доступу: http://www.bautz.de/bbkl/g/goetz_1_k.shtml. – Заголовок з екрана.
- Hentig H. W. Müller, Karl Alexander v., Historiker / H. W. v. Hentig // Neue Deutsche Biographie (NDB). – Berlin : Duncker & Humblot, 1997. – Bd. 18. – S. 440-442.
- Die Herausgeber. Richard Georg Plaschka 70. / Die Herausgeber // Österreichische Osthefte. – Wien, Jg. 37 1995, Sonderband : Nationalitäten und Indeditöten in Ostmitteleuropa : Festschrift aus Anlaß des 70. Geburtstages von Richard Georg Plaschka / Hrsg.: W. Lukan, A. Suppan. – S. 9-10.
- Das Herder-Institut : eine Forschungsstätte für die historische Ostmitteleuropa-Forschung / Hrsg. Herder-Institut Marburg. – Marburg : Verlag Herder-Institut, 2000. – 77 S.
- Hermann A. Historische Litauenforschung in Bundesrepublik Deutschland, 1945-1992 / Arthur Hermann // Deutschland und Litauen : Bestandsaufnahmen und Aufgaben der historischen Forschung / hrsg. von N. Angermann, J. Tauber. – Lüneburg : Inst. Nordostdeutsches Kulturwerk, 1995. – S. 81-100.
- Hof U. I. Mythos Schweiz : Identität, Nation, Geschichte, 1291-1991 / Ulrich Im Hof. – Zürich : Verlag Neue Züricher Zeitung, 1991. – 343 S.
- Hoffmann P. [Rezension] / Peter Hoffmann // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1978. – Bd. 22/2. – S. 207-209. – Rezension: Der

- revolutionäre Demokrat Taras Sevchenko, 1814-1861 : Beiträge zum Wirken des ukrainischen Dichters und Denkers sowie zur Rezeption seines Werkes im deutschen und westslawischen Sprachgebiet. Hrsg. v. Winter E. und G. Jarosch. – Berlin : Akademie Verlag, 1976. – VIII, 189 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 22).
- Hoffmann P. Tendenzen, Probleme und Aufgaben beziehungsgeschichtlicher Forschungen : Darstellt am Beispiel der deutsch-russischen Beziehungen / P. Hoffmann, W. Küttler // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1984. – Bd. 28. – S. 31-43.
 - Horn W. Die Entstehung und Entwicklung der DDR im Prozess der Herausbildung und Festigung des sozialistischen Weltsystems // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1972. – Bd. 20. – S. 1271.
 - Hösch E. Georg Stadtmüller (1909-1985) zum Gedächtnis / Edgard Hösch // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1985. – Bd. 33, H. 4. – S. 632-633.
 - Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. D. Dahlmann. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2005. – 297 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas ; 68).
 - Irmscher J. Nachruf der Leibniz-Sozietät [Электронний ресурс] / J. Irmscher. – Режим доступу: http://www2.rz.hu-berlin.de/leibnizsozietat/nekrologe/irmscher_nekro3.htm. – Заголовок з екрана.
 - Irmscher J. Südosteuropaforschung des deutschen Imperialismus : Institutionelle Probleme und politische Zusammenhänge / J. Irmscher // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1981. – Bd. 25/1. – S. 131-143.
 - Jagoditsch R. Die Lehrkanzler für slawische Philologie an der Universität Wien, 1849-1949 / R. Jagoditsch // Wiener Slawistisches Jahrbuch. – 1950. – Bd. 1. – S. 1-52.
 - Jaspers K. Hoffnung und Sorge : Schriften zur deutschen Politik, 1945-1965 / K. Jaspers. – München : Piper, 1965. – 371 S.
 - Jessen R. Akademische Elite und kommunistische Diktatur : die ostdeutsche Hochschullehrerschaft in der Ulbricht-Ära / R. Jessen. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – 522 S. – (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft ; Bd. 135).
 - Junger H. Slawistik und Literaturwissenschaft : Zur Interpretation der russischen und sowjetischen Literatur / H. Junger // Zeitschrift für Slawistik. – 1959. – Bd. 4, H. 5. – S. 475-496.
 - Jürgen J. Der Mythos von „rein gebliebenen Geist“ : Denkmuster und Strategie des intellektuellen Neubeginns / J. Jürgen // Hochschule im Sozialismus : Studien zur Friedrich-Schiller-Universität Jena, 1945-1990. – Wien : Böhlau, 2007. – S. 19-70.
 - Kappeler A. Die Bedeutung der Geschichte Osteuropas für ein gesamteuropäisches Geschichtsverständnis / A. Kappeler // Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002. – S. 43-55.

- Kappeler A. Hans Koch, 1894-1959 / A. Kappeler // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg.: A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – S. 227-254.
- Kappeler A. Osteuropa und osteuropäische Geschichte aus Zürich, Kölner und Wiener Sicht / A. Kappeler // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart : F. Steiner, 2005. – S. 149-157.
- Kappeler A. Osteuropäische Geschichte / A. Kappeler // Aufriss der Historischen Wissenschaften in sieben Bänden / Hrsg. von M. Maurer. – Stuttgart : Reclam, 2001. – Bd. 2. – S. 198-265.
- Kappeler A. [Rezension] / Andreas Kappeler // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 2010. – H. 58/2. – S. 275. – Rezension: Donnert E. Altrussisches Kulturlexikon / Erich Donnert, Edgar Hösch. – Stuttgart Franz Steiner Verlag 2009. – 248 S.
- Karlheinz M. Ostforschung in Österreich / M. Karlheinz // Ostbrief. – Jg. 5 1959, H. 13 (49). – S. 498-540.
- Kaser K. Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft / K. Kaser. – Wien : Böhlau, 2002. – 308 S.
- Kessler M. Vom Gefestsstand in den Hörsal : Leo Sterns Lebensweg bis zu seiner Berufung nach Halle / M. Kessler // Leo Stern (1901-1982) : Antifaschist, Historiker, Hochschullehrer und Wissenschaftspolitiker. – Berlin : Trafo-Verl. Weist, 2002. – S. 53-65.
- Kessler W. Zu Geschichte und Bestand der Osteuropaforschung und der Osteuropasammlungen in Marburg / Wolfgan Kessler, Hans Lember // Osteuropaforschung in Marburg : Institutionen, Sammlungen, Ergebnisse. – Marburg, 1988. – S. 3-15. – (Schriften der Universitätsbibliothek Marburg ; 37).
- Klee E. Das Personenlexikon zum Dritten Reich : wer war was vor und nach 1945 / E. Klee. – Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 2005. – 733 S.
- Klessmann Ch. Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik / Ch. Klessmann // Wissenschaft im Dritten Reich / Hrsg. von P. Lundgreen. – Frankfurt am Main, 1985. – S. 350-383.
- Kłoczowski J. Przedmowa do wydania polskiego / J. Kłoczowski // Halecki O. Historia Europy : jej granice i podziały / O. Halecki. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1994. – S. 8-9.
- Koenen G. Der Russland-Komplex : die Deutschen und der Osten, 1900-1945 / G. Koenen. – München : Beck, 2005. – 528 S.
- Kohlstruck M. «Salonbolschewist» und Pionier der Sozialforschung : Klaus Mehnert und die Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas, 1931-1934 / M. Kohlstruck // Osteuropa. – Jg. 55 2005, H. 5. – S. 29-47.
- Kowalczyk I. S. Legitimation eines neuen Staates : Parteiarbeiter an der historischen Front : Geschichtswissenschaft in der SBZ/DDR 1945 bis 1961 / I. S. Kowalczyk. – 1. Aufl. – Berlin : Links, 1997. – 407 S. – (Forschungen zur DDR-Gesellschaft).

- Kruck A. Geschichte des Alldeutsche Verbandes / A. Kruck // Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz. – Wiesbaden : Steiner, 1954. – Bd. 3. – 258 S.
- Kuebart F. Zur Entwicklung Osteuropaforschung in Deutschland bis 1945. / F. Kuebart // Osteuropa. – Jg. 30 1980, H. 8/9. – S. 657-670.
- Kuebart F. Otto Hoetzsch – Historiker, Publizist, Politiker : eine kritische biografische Studie / F. Kuebart // Osteuropa. – Jg. 25 1975, H. 8/9. – S. 603-621.
- Kumke G. Das ukrainische Wissenschaftlichen Institut in Berlin zwischen Politik und Wissenschaft / G. Kumke // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1995. – Bd. 43. – S. 218-251.
- Küttler W. Wissenschaftliches Kolloquium "Deutschland und die slawischen Völker zwischen den beiden Weltkriegen" und Gründung der Fachkommission "Geschichte der slawischen Völker" beim Präsidium der Historiker- Gesellschaft der DDR / W. Küttler // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1974. – Bd. 18/2. – S. 171-176.
- Langewische D. Zeitwende : Geschichtsdenke Heute / D. Langewische. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. – 251 S.
- Lappo-Danilevskij A. S. Die Tätigkeit der russischen Gouvernements Archivkommissionen in den Jahren, 1904-1911 / A. S. Lappo-Danilevskij // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1913. – Bd. 3, H. 4. – S. 516-529.
- Leitsch W. Das Seminar fuer osteuropaische Geschichte der Universitaet Wien, 1907- 1948 / W. Leitsch, M. Stoy. – Wien : Böhlau, 1983. – 304 S.
- Leitsch W. Vorwort / W. Leitsch, St. Trawkowski // Polen und Österreich im 16. Jahrhundert / hrsg. von W. Leitsch, St. Trawkowski. – Wien : Böhlau, 1997. – S. 7-9. – (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas ; Bd. 17).
- Lemberg H. Der «Drang nach Osten» – Mythos und Realität / H. Lemberg // Deutsche in Polen : Geschichte – Kultur – Politik / Hrsg. von A. Lawaty, H. Orłowski. – München : Beck, 2003. – S. 33-38.
- Lemberg H. Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert : Vom «Norden» zum «Osten Europas» / H. Lemberg // Jb. für die Geschichte Osteuropas. – Jg. 33 1985. – S. 48-91.
- Lemberg H. Forschung und Lehre zur russischen und sowjetischen Geschichte in Westdeutschland nach dem Zweiten Weltkrieg / Hans Lemberg // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. Dittmar Dahlmann. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2005. – S. 55-69. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa ; Bd. 68 ; Geschichte).
- Liszkowski U. Osteuropaforschung und Politik : ein Beitrag zum historisch-politischen Denken und Wirken von Otto Hoetzsch / U. Liszkowski. – Berlin : Spitz, 1988. – Bd. 2. – 640 S. – (Schriftenreihe der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde ; Bd. 19).
- Liszkowski U. Richard Solomon im Ersten Weltkrieg / U. Liszkowski // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1979. – Bd. 27. – S. 109-124.
- Ludat H. Heinrich Felix Smid. In Memorien / H. Ludat // Jb. für Geschichte

Osteuropas. – N.F. – 1963. – Bd. 11. – S. 472-474.

- Luft R. Deutsche und österreichische Schulbuchgespräche mit der Tschechoslowakei : zu Schulbuchverhandlungen, Schulbuchanalysen und Geschichtsbildern / Robert Luft // Österreichische Osthefte. – Jg. 21 1989, H. 1. – S. 103-129.
- Mack K. Ostforschung in Österreich / K. Mack // Ostbrief. – Jg. 5 1959, H. 13 (49). – S. 570-573.
- Markiewicz W. Der Einfluss der bundesdeutschen "Ostpolitik" auf die Haltung und die Vereinbarungen der deutsch-polnischen Schulbuchkommission / W. Markiewicz // Rocznik Polsko-Niemiecki, 2005. – Warszawa, 2006. – Bd. 13. – S. 193-202.
- Masohl-Wallnig B. Fleischchaker Hedwig / B. Masohl-Wallnig // Wissenschaftlerinnen in und aus Österreich : Leben, Werk, Wirken. – Wien : Böhlau, 2002. – S. 179.
- Mast P. Winter Eduard, Historiker [Электронный ресурс] / P. Mast. – Режим доступа: www.ostdeutsche-biographie.de. – Заголовок з экрана.
- Meissner B. Die Entwicklung des Göttinger Arbeitskreises e. V. seit 1946 und sein Beitrag zur Osteuropaforschung / Boris Meissner // 50 Jahre Göttinger Arbeitskreis e. V. / hrsg. von B. Meissner, A. Eisfeld. – Göttingen : Göttinger Arbeitskreises, 1998. – S. 19-34. (Veröffentlichung / Göttinger Arbeitskreis ; Nr. 473).
- Mendoza C. Die Entwicklung des ost- und westeuropäischen gesellschaftlichen Bewusstseins in Vergleich / C. Mendoza // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1999. – Bd. 47, H. 2. – S. 244-253.
- Mertens L. Das Lexikon der DDR-Historiker : Biographien und Bibliographien zu den Geschichtswissenschaftlern aus der Deutschen Demokratischen Republik / L. Mertens. – München : Saur, 2006. – 675 S.
- Meyer K. Osteuropäische Geschichte / K. Meyer // Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert : Persönlichkeit und Institutionen / Hrsg. von R. Hansen, W. Ribbe. – Berlin : de Gruyter, 1992. – S. 571-593.
- Meyer K. Theodor Schiemann als politischer Publizist / K. Meyer. – Frankfurt am Main ; Hamburg : Rütten&Loening, 1956. – 320 S.
- Mirtschuk I. Geschichte der ukrainischen Kultur / Ivan Mirtschuk. – München : Isar Verlag, 1957. – 284 S. – (Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München ; Bd. 12).
- Mueller W. Die sowjetische Besatzung in Österreich 1945-1955 und ihre politische Mission / W. Mueller. – Wien : Böhlau, 2005. – 300 S.
- Mühle E. Der europäische Osten in der Wahrnehmung deutscher Historiker : Das Beispiel Hermann Aubin / E. Mühle // Traumland Osten : deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. – S. 110-137.
- Mühle E. Für Volk und deutschen Osten : der Historiker Hermann Aubin und die deutsche Ostforschung / Eduard Mühle. – Düsseldorf : Droste, 2005. – X, 732 S. – (Schriften des Bundesarchivs ; Bd. 65).

- Müller Th. Imaginierter Westen : das Konzept des "deutschen Westraums" im völkischen Diskurs zwischen Romantik und Nazionalsozialismus / Th. Müller. – Bielefeld : Transcript, 2009. – 429 S. – (Histoire ; Bd. 8).
- Naimark N. Die Russen in Deutschland : die Sowjetische Besatzungszone 1945 bis 1949 / N. Naimark. – Berlin : Propyläen, 1997. – 719 S.
- Némec J. Eduard Winter, 1896-1982 : „Eine der bedeutendsten Persönlichkeiten der österreichischen Geistgeschichte unseres Jahrhunderts ist in Österreich nahezu unbekannt“ / J. Némec // Österreichische Historiker, 1990-1945 : Lebensläufe und Karrieren in Österreich, Deutschland und Tschechoslowakei in wissenschaftlichen Porträts. – Wien : Böhlau, 2008. – S. 619-675.
- Notzel K. Die Unabhängigkeit der Ukraine als einzige Rettung von der russischen Gefahr / K. Notzel. – München : Hans Sachs Verlag, 1915. – 37 S.
- Oberländer E. Das Studium der Geschichte Osteuropas seit 1945 / Erwin Oberländer // Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990 / Hrsg. E. Oberländer. – Stuttgart, 1992. – S. 31-38. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa ; Bd. 35).
- Österreich unter alliierter Besatzung, 1945-1955 / Hgrs.: A. Ableitinger, S. Beer, E. G. Staudinger. – Wien : Böhlau, 1998. – 600 S. – (Studien zu Politik und Verwaltung ; Bd. 63).
- Das Osteuropa-Institut zu Breslau : Verzeichnis der Veröffentlichungen. – Breslau : Osteuropa-Inst., 1941. – 31 S.
- Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg.: A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – 452 S.
- Ostwald P. Die Ukraine und die Ukrainische Bewegung / P. Ostwald. – Essen : Baedeker, 1916. – 38 S. – (Kriegshefte aus dem Industriebezirk ; Bd. 15).
- Petersen H. Ch. Neuanfang im Westen – 60 Jahre Osteuropaforschung in Meinz [Електронний ресурс] / H. Ch. Petersen. – Режим доступу: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=1260>. – Заголовок з екрана.
- Philipp W. Nationalsozialismus und Ostwissenschaften / P. Werner // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1983. – Bd. 33. – S. 286-302.
- Piskorski J. M. „Deutsche Ostforschung" und „polnische Westforschung" / J. M. Piskorski // Osteuropäische Geschichte in vergleichender Sicht / Hrsg. M. Müller. – [Berlin : Akademie Verlag, 1996]. – S. 379-389.
- Piskorski J. M. Die Reichsuniversität Posen, 1941-1945 / J. M. Piskorski // Nationalsozialismus in den Kulturwissenschaften. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2004. – Bd. 1 : Fächer, Milieus, Karrieren / Hrsg. von H. Lehmann, O. Gerhard. – S. 241-272.
- Plaschka R. G. Zur Bilanz. Zwanzig Jahre Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut / R. G. Plaschka // Österreichische Osthefte. – Jg. 20 1978, H. 1. – S. 7-9.

- Plaschka R. G. In memoriam Ludwig Gogolák / R. G. Plaschka // Österreichische Osthefte. – Jg. 29 1987, H. 3. – S. 323-325.
- Plaschka R. G. Das Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut, 1958-1977 / R. G. Plaschka, H. Mack // Österreichische Osthefte. – 1978. – Jg. 20 1978, H. 1. – S. 338-354.
- Poršnev B. Zur internationalen Situation während des ukrainischen Befreiungskrieges von 1648-54 / B. Poršnev // Jb. für Geschichte der deutsch-slawischen Beziehungen Ost- und Mitteleuropas. – 1956. – Bd. 1. – S. 39-63.
- Rautenberg H. W. Die deutsch-polnische Historikerkommission / H. W. Rautenberg // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR / Hrsg. M. Hellman. – Düsseldorf, 1972. – Bd. 1 : Darstellungen. – S. 114-122.
- Redaktion. Max Demeter Peyfuss (geb. 1944) / Redaktion // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg.: A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – S. 359-360.
- Rhode G. Drei polnische Historiker – drei Persönlichkeiten der Zeitgeschichte / G. Rhode // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1976. – Bd. 24. – S. 526-546.
- Rhode G. Horst Jablonowski, 1914-1970 : Ansprache bei der Trauerfeier in Bonn am 10.11.1970 / G. Rhode // Jablonowski H. Russland, Polen und Deutschland. Gesammelte Aufsätze. – Köln ; Wien : Böhlau, 1972. – S. 454-458.
- Ritter R. Das Imperium entlässt seine Kinder : Identitätsbildung durch Geschichte in Belarus, Polen und Litauen nach 1989 / R. Ritter // Imperienvergleich : Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive : Festschrift für Andreas Kappeler / Hrsg.: G. Hausmann, A. R. Wiesbaden : Harrassowitz, 2009. – S. 186-190.
- Rola wschodnich instytutów w realizacji politycznych planów rzeszy niemieckiej : (W świetle badań nad działalnością Osteuropa-Institut we Wrocławiu w latach, 1918-1945) / Opr. Zygmunt Szuszkiewicz. – Warszawa, 1974. – 91 S.
- Rorbach P. Unseres Kriegziels im Osten und die russische Revolution / P. Rorbach. – Weimer : Duncker, 1917. – 29 S.
- Rosenfeld G. [Rezension] / G. Rosenfeld // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1979. – Bd. 23/2. – S. 152-156. – Rezension: Ost-West Begegnung in Österreich : Festschrift für Eduard Winter zum 80. Geburtstag / Hrsg. von G. Oberkofler, E. Zlabinger. – Wien ; Köln ; Graz : Herman Böhlau Nachf., 1976. – 364 S.
- Ruggenthaler P. Warum Österreich nicht sowjetisiert wurde : Sowjetische Österreich-Politik 1945-1953/55 / P. Ruggenthaler // Die Rote Armee in Österreich : Sowjetische Besatzung 1945-1955 : Beiträge / Hrsg.: S. Karner, B. Stelz-Marx. – Graz ; Wien ; München : Oldenbourg Verlag, 2005. – S. 649-728.
- Rumpler H. Osteuropa im Spiegel der Thematik des Winer Historikerkongresses / H. Rumpler // Österreichische Osthefte. – Jg. 8 1966, H. 1. – S. 37-41.
- Das Russlandbild im Dritten Reich / Hrsg. H. E. Volksmann. – 2., unveränd. Aufl. – Köln : Böhlau, 1994. – 466 S.

- Rybitcka A. Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej : Institut für deutsche Ostarbeit : Karków 1940-1945 / A. Rybitcka. – Warszawa, 2002. – 196 S.
- Salomon R. Leopold Karl Goetz : ein Nachruf / R. Salomon // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – N.F. – 1931. – Bd. 5 (1). – S. 477-483.
- Schellakowski J. Otto Hoetzsch Ostdeutsche Biographie [Электронный ресурс] : Persönlichkeiten des historischen deutschen Ostens / J. Schellakowski. – Режим доступа: www.ostdeutsche-biographie.de. – Заголовок з екрана.
- Schippan M. Die Berliner Osteuropa-Forschung seit 1892 zum Thema “Russland im 18. Jahrhundert” / M. Schippan // Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte. – 1995. – Nr. 1. – S. 7-27.
- Schirren C. Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin / C. Schirren. – Leipzig, 1869. – 194 S.
- Schlarp K. H. Arbeitsbereich Osteuropäische Geschichte im Historischen Seminar / K. H. Schlarp // Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945-1990. – Stuttgart, 1992. – S. 109-124.
- Schmid D. C. Dreiecksgeschichten : die Schweizer Diplomatie, das «Dritte Reich» und die böhmischen Länder, 1938-1945 / D. C. Schmid. – Zürich : Chronos, 2004. – 501 S. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 11).
- Schmid H. F. Autobiographie / H. F. Schmid // Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen. – Innsbruck, 1951. – Bd. 2. – S. 209-224.
- Schmid H. F. Bemerkungen zu den versichernde Ausführungen O. Grünenthals / H. F. Schmid // Jb. für Kultur und Geschichte der Slaven. – N.F. 1926 – Bd. 2, H. 1. – S. 80-91.
- Schmid H. F. Zum Geleit : Fünfzig Jahre historische Ostforschung in Österreich / H. F. Schmid // Studien zur älteren Geschichte Osteuropas. – Wien, 1959. – Bd. 2. – S. 7-8.
- Schmidt W. Diskussionsbeitrag zu Rolf Döhring, Helmut Meier : Zum Inhalt und zur Bedeutung des marxistisch-leninistischen Geschichtsbildes (Diskussionmaterial) / W. Schmidt // Wissenschaftliche Mitteilungen der Historiker-Gesellschaft der DDR. – Berlin, 1973. – Bd. 2. – S. 35.
- Schöbel T. Albert Brackmann und die Publikationsstelle Berlin-Dahlem / T. Schöbel // Dahlemer Erinnerungsorte / Hrsg.: J. Hoffmann, A. Megel, R. Parzer, H. Seidel. – Berlin, 2007. – S. 229-243.
- Schöttler P. Historiker ohne Vergangenheit [Электронный ресурс] / P. Schöttler. – Режим доступа: <http://www.taz.de/1/archiv/print-archiv/printressorts/digital/?ressort=pb&dig=2001%2F12%2F11%2Fa0191>. – Заголовок з екрана.
- Schwarz I. Alois Hajek, 1889-1966 / I. Schwarz // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck : StudienVerlag, 2007. – S. 167-187.
- Schwarz I. Heinrich Felix Schmid und Bulgarien während des Ersten Weltkrieges / I. Schwarz // Österreichische Osthefte. – 2001. – [Bd. 3]. – S. 405-424.

- Schwarze K. H. Die Kommission der Historiker der DDR und UdSSR / K. H. Schwarze // Osteuropa in der historischen Forschung der DDR / Hrsg. M. Hellman. – Düsseldorf, 1972. – Bd. 1 : Darstellungen. – S. 104-113.
- Seeber E. Die Forschung und Darstellung der Geschichte Polens in der DDR / E. Seeber // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1970. – Bd. 15/1. – S. 81-96.
- Seeber E. Forschungen zur Geschichte des sozialistischen Weltsystems und der europäischen volksdemokratischen Ländern / E. Seeber, E. Kalbe, S. Laskowski // Historische Forschungen in der DDR, 1960-1970 : Analysen und Berichte ; zum XIII. Internationalen Historikerkongress in Moskau 1970. – Berlin : VEB Deutschen Verlag der Wissenschaften, 1970. – S. 709-736.
- Seeber E. Die volksdemokratischen Staaten Mittel- und Südosteuropas in der internationalen Kollisionsentwicklung zwischen Imperialismus und Sozialismus, 1944-1947 / E. Seeber // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1972. – Bd. 16/2. – S. 39-90.
- Seewann G. Das Südost-Institut, 1930-1960 / G. Seewann // Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches / Hrsg.: M. Beer, G. Seewann. – München : Oldenbourg Verlag, 2004. – S. 49-92.
- Seraphim August Robert. Historiker, Mitau 20.12.1863 – Königsberg 20.02.1924 [Elektronischer resurs] // Baltisches Biographisches Lexikon digital. – Режим доступа: <http://www.bbl-digital.de/eintrag/Seraphim-August-Robert-1863-1924>. – Заголовок з екрану.
- Slabčenko M. Die Zeremonie der Erwerbung Klein-Rußlands / M. Slabčenko // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – 1913. – Bd. 3, H. 2. – S. 203-208.
- Späti Ch. Die schweizerisch-tschechoslowakischen Beziehungen von 1945 bis 1953 / Ch. Späti // Integration oder Isolation? : die bilateralen Beziehungen zwischen der Schweiz und den Staaten Mittel- und Osteuropas seit dem Zweiten Weltkrieg : Publikation zum Kolloquium im Schweizerischen Bundesarchiv (Bern, 29. Oktober 1996). – Bern : Bundes Archiv, 1996. – S. 47-56.
- Spiru B. Ostforscher, Ostfälscher, Ostfahrer / B. Spiru // Zeitschrift für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. – 1959. – Nr. 3. – S. 34-79.
- Stadtmüller G. Dem Gedenken an Erdmann Hannisch, 1876-1953 / G. Stadtmüller // Jb. für Geschichte Osteuropas. – N.F. – 1964. – Bd. 12. – S. 1-4.
- Steffen Th. Die Aufnahme und Entwicklung von diplomatischen Beziehungen zur UdSSR aus schweizerischer Sicht / Th. Steffen // Integration oder Isolation? : die bilateralen Beziehungen zwischen der Schweiz und den Staaten Mittel- und Osteuropas seit dem Zweiten Weltkrieg : Publikation zum Kolloquium im Schweizerischen Bundesarchiv (Bern, 29. Oktober 1996). – Bern : Bundes Archiv, 1996. – S. 23-28.
- Stelzig G. Um ein gemeinsames Geschichtsbild? : die Zusammenarbeit der Historiker der DDR mit ihren Fachkollegen aus der UdSSR, aus Polen und der Tschechoslowakei im Rahmen der bilateralen Historikerkommission, 1955-1984 / G. Stelzig. – Erlangen, 1987. – 475 S.

- Leo Stern (1901-1982) : Antifaschist, Historiker, Hochschullehrer und Wissenschaftspolitiker / Hrsg. H. Meier. – Berlin : Trafo, 2002. – 189 S. – (Gesellschaft – Geschichte – Gegenwart ; Bd. 30).
- Stökl G. Hans Koch, 1894-1959 / G. Stökl // Jb. für Geschichte Osteuropas. – 1959. – Bd. 7. – S. 117-129.
- Stökl G. Rezension / G. Stökl // Historische Zeitschrift. – Bd. 94, H. 1. – S. 89-93. – Rezension: Stadtmüller G. Geschichtliche Ostkunde. Abriss der Geschichte des deutschen und osteuropäischen Osten / Georg Stadtmüller. – München : Bogen Verlag, 1959. – 180 S.
- Stökl G. Das Studium der Geschichte Osteuropas bis 1933 / G. Stökl // Geschichte Osteuropas : zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1945-1990. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1992. – S. 4-8. – (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa ; 35).
- Stourzh G. Erschütterung und Konsolidierung des Österreichbewußtsein – vom Zusammenbruch der Monarchie zur Zweiter Republik / G. Stourzh // Was heisst Österreich : Inhalt und Umfang des Österreichsbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute / Hrsg. G. Plaschka. – Wien, 1995. – S. 289-312. – (Archiv für österreichische Geschichte ; Bd. 136).
- Stourzh G. Vom Reich zur Respublik : Studien zum Österreichbewusstsein im 20. Jahrhundert / Gerald Stourzh. – Wien : Atelier, 1990. – 116 S.
- Stoy M. Die russische Revolution von 1917 im Spiegel der Berichte Hans Uebersbergers von der Stokholmer Friedenskonferenz / M. Stoy // Russland, Polen und Österreich in der Früher Neuzeit. Festschrift für Walter Leitsch zum 75. Geburtstag. – Wien : Bönlau, 2003. – S. 227-229. – (Wiener Archiv für der Geschichte des Slaventums und Osteuropas ; Bd. 19).
- Stoy M. Gunther Stokl, 1916-1998 / M. Stoy // Osteuropäische Geschichte in Wien : 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / [Hrsg.: Kastner G., Suppan A., Wakounig M.]. – Innsbruck ; Wien ; Bozen : Studien-Verlag, 2007. – S. 255-265.
- Strobel T. Die Gemeinsame deutsch-polnische Schulbuchkommission : Ein spezifischer Beitrag zur Ost-West-Verständigung / T. Strobel // Archiv für Sozialgeschichte. – 2005. – Bd. 45. – S. 253-268.
- Studenikina T. Polen und Deutsche im Großherzogtum Posen im Frühjahr 1848. / T. Studenikina // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1972. – Bd. 33. – S. 117-142.
- Suppan A. Historische Südosteuropa-Forschung in Österreich : Kontinuitäten und neue Tendenzen // Südosteuropaforschung in der Bundesrepublik Deutschland und in Österreich : Symposium des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft Bad Reichenhall, 4. und 5. November 1978 / Hrsg. von Klaus-Detlev Grothusen. – Boppard : Boldt, 1979. – S. 125-145.
- Thomas L. Die Ostberliner Forschungen zur Geschichte Russlands nach 1945 / L. Thomas // Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte : Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft / Hrsg. D. Dahlmann. – Stuttgart, 2005. – S. 173-182.

- Todorova M. *Imagining the Balkans* / M. Todorova. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 1997. – XI, 257 S.
- Torke H. J. *Die Erforschung der Geschichte Russlands und der Sowjetunion in der Bundesrepublik Deutschland nach 1945 : Probleme und Methoden* / H. J. Torke // *Comité International des Sciences historiques : XVe Congrès International des Sciences historiques*. – Bukarest, 1982. – Actes 4, H. 2. – S. 997-1002.
- Torke H. J. *Werner Philipp zum 75. Geburtstag am 13. März 1983* / Hans Joachim Torke // *Jb. für Geschichte Osteuropas*. – N.F. – 1983. – H. 31. – S. 159-160.
- R. Trautmann [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ostdeutsche-biographie.de/traure83.htm>. – Заголовок з екрану.
- Trubetzkoy N. S. *Europa und die Menschheit* / Nikolay Sergeevich Trubetzkoy ; aus dem Russ. übers. von S. O. Jacobsohn, F. Schlömer ; mit einem Vorwort von Otto Hoetzsch. – München : Drei Masken Verlag, 1922. – 107 S.
- *Die Ukraine* / Beitr. von A. Barwinskyi, Paul Cremer, Eugen Lewicky. – Berlin : Schwetschke, 1916. – 104 S.
- Unger C. R. „Ostforschung“ in Westdeutschland : die Erforschung des europäischen Ostens und die Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1945-1975 / Corinna R. Unger. – Stuttgart : Franz Steiner, 2007. – 497 S. – (Studien zur Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft ; Bd. 1).
- Unser J. „Osteuropa“. *Biographie einer Zeitschrift* / J. Unser // *Osteuropa*. – Jg. 25 1975, H. 8/9. – S. 555-600.
- Verax. *Der Weltkrieg und das ukrainische Problem : ein Beitrag zur Aufklärung der gegenwärtigen Politischen Lage* / Verax. – Berlin : C. Kroll, 1915. – 64 S.
- Vogt A. *Studentinnen und Akademikerinnen an der Mathematisch-Naturwissenschaften Fakultät* / Annette Vogt // *Der Berliner Universität in der NS-Zeit*. Bd. 1 : *Strukturen und Personen*. – Stuttgart, 2005. – S. 179-191.
- Voigt G. *Einleitung* / Gerd und Erika Voigt // Winkler M. *Zwischen Moskau und Archangelsk : meine erste Reise in der Sowjetunion im Jahre 1924* / Martin Winkler ; hrsg. und eingel. von Gerd und Erika Voigt. – Berlin, 1996. – S. 7-33.
- Voigt G. *Otto Hoetzsch, 1876-1946 : Wissenschaft und Politik im Leben eines deutschen Historikers* / Gerd Voigt. – Berlin : Akademie-Verlag, 1978. – 404 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; Bd. 21).
- Voigt G. *Irrationalismus und Aggressivität – das Programm Eugen Lembergs* / G. Voigt // *Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas*. – 1970. – Bd. 14/2. – S. 37-78.
- Voigt G. *Methoden der «Ostforschung»* / Gerd Voigt // *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. – 1959. – № 7. – S. 1781-1803.
- Voigt G. *Rußland in der deutschen Geschichtsschreibung 1843–1945* / Gerd Voigt. – Berlin (Ost) : Berlin Akademie-Verlag, 1994. – 492 S. – (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas ; N.F. ; Bd. 30).
- Voigt G. *Martin Winkler : ein deutscher Russlandhistoriker, 23.12.1893 –*

3.8.1982 : zu seinem 100. Geburtstag / Gerd Voigt // Berliner Jb. für osteuropäische Geschichte. – 1994. – № 1. – S. 149-159.

- Der Vorstand der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde // Osteuropa. – Jg. 25 1975, H. 10. – S. 817-818.
- Waibel H. Diener vieler Herren : Ehemalige NS-Funktionäre in der SBZ/DDR / Harry Waibel. – Frankfurt am Main : Lang, 2011. – 390 S.
- Wakounig M. Ein Grandseigneur der Diplomatie : die Mission von Franz de Paula Prinz von und zu Lichtenstein in St. Petersburg 1894–1898 / M. Wakounig. – Berlin : Lit Verlag, 2007. – S. 107-327. – (Europa Orientalis ; Bd. 1).
- Walther H. Hugo Preller zum Gedenken / Hans Walther // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1968. – Bd. 16. – S. 13-24.
- Waterstraat C. Hallesches Echo auf den Magdeburger Mitteldeutschland-Preis / C. Waterstraat, M. Wein // Europa in der Frühen Neuzeit : Festschrift für Günter Mühlpfordt / Hrsg. E. Donnert. – Weimer : Böhlau, 2002. – Bd. 6 : Mittel-, Nord- und Osteuropa. – S. 42-48.
- Weyrich G. Ostsprachseminar in Eisenstadt 1965 / G. Weyrich // Österreichische Osthefte. – Jg. 7 1965, H. 6. – S. 517-519.
- Bruno Widera zum 70. Geburtstag // Jb. für Geschichte der sozial. Länder Europas. – 1970. – Bd. 14/2. – S. 263-264.
- Willy A. Karl Stählin zum Gedächtnis / Andreas Willy // Historische Zeitschrift. – 1941. – Bd. 163. – S. 82-99.
- Wippermann W. Der „deutsche Drang nach Osten“ : Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagworts / Wolfgang Wippermann. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981. – VIII, 153 S. – (Impulse der Forschung ; Bd. 35).
- Zeil W. Forschungen zur Geschichte der Völker der UdSSR und der deutsch – russischen Beziehungen bis 1917 / W. Zeil // Historische Forschungen in der DDR, 1960-1970 : Analysen und Berichte ; zum XIII. Internationalen Historikerkongreß in Moskau 1970. – Berlin : Veb Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1970. – S. 660-675.
- Ziel W. Slawistik an der deutschen Universität in Prag (1882-1945) / Wilhelm Ziel. – München : Verlag Otto Sagner, 1995. – 151 S. – (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. R. 2, Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas ; Bd. 35).
- Zernack K. Bemerkungen Geschichte und Gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland / Klaus Zernack // Europa slavica, Europa orientalis : Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag / Hrsg.: Grothusen K. D., Zernack K. – Berlin, 1980. – S. 542-559. – (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen ; Bd. 100).
- Zernack K. Deutschland und der Osten als Problem der historischen Forschung in Berlin / Klaus Zernack // Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert : Persönlichkeiten und Institutionen / Hrsg.: R. Hansen, W. Ribbe. W. P. Ada. – Berlin, 1992. – S. 571-594.

- Zöllner E. Richard Georg Plaschka – Leben und Werk / E. Zöllner // Plaschka R. G. Nationalismus Staatsgewalt Widerstand : Aspekte Nationaler und sozialer Entwicklung in Osmittel.– und Südosteuropa : Festgabe zum sechzigsten Geburtstag / R. G. Plaschka. – Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1985. – S. XV-XIX.
- Zuflucht Schweiz : der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert / Hrsg. von C. Goehrke, W. G. Zimmermann. – Zürich : H. Rohr, 1994. – 579 S. – (Die Schweiz und der Osten Europas ; Bd. 3).
- 25 Jahre Osteuropa-Abteilung des Historischen Seminars der Universität Zürich 1971-1996 / Universität Zurich, Abteilung Osteuropa ; für die Red. Verantwortlich Carsten Goehrke. – Zürich : [Historisches Seminar der Universität Zurich, Osteuropa-Abteilung], 1996. – 95 S.

ВСТУП	4
Розділ I. СТАНОВЛЕННЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ У НІМЕЦЬКІЙ І АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ «ДРАНГ НАХ ОСТЕН»	
1. 1. Передумови впровадження фаху «східноєвропейська історія» до кола академічних дисциплін у німецькомовних країнах Європи	13
1.2. Інституалізація східноєвропейських студій у Німецькій та Австро- Угорській імперіях	21
1.3. Інтерпретації Східної Європи у передовоєнний період	36
1.4. Образ Східної Європи під час Першої світової війни: континуїтет чи нове бачення?	57
Розділ II. «НЕПІДКОРЕНА» СХІДНА ЄВРОПА В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ АВСТРІЙСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ У ПЕРІОД З КІНЦЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДО ЗАХОПЛЕННЯ ВЛАДИ НАЦИСТАМИ	
2.1. Реваншистські плани і розширення інституційної мережі східноєвропейських досліджень у Веймарській республіці	67
2.2. Східна Європа в старих/нових інтерпретаціях німецьких науковців	80
2.3. Конструювання образу Східної Європи в умовах перманентної кризи східноєвропейських студій й австрійської ідентичності (1919-1938 рр.)	92
Розділ III. СХІДНА ЄВРОПА ЯК «ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР» ДЛЯ НІМЦІВ У «НАУКОВИХ» КОНЦЕПЦІЯХ АКАДЕМІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ	
3.1. Прихід Гітлера до влади й утвердження нових підходів до східноєвропейських студій у Німеччині (1933-1935 рр.)	108
3.2. Централізація «остфоршунгу» нацистською владою (1936-1945 рр.)	125
3.3. Східна Європа в інтерпретаціях нацистського «остфоршунгу»	134
Розділ IV. СХІДНА ЄВРОПА В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ АВСТРІЙСЬКИХ ТА ШВЕЙЦАРСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	
4.1. Особливості інституалізації східноєвропейських досліджень в Австрії	144
4.2. Образ Східної Європи в австрійському академічному середовищі	155
4.3. «Відкриття» Східної Європи та її інтерпретації у німецькомовній Швейцарії	170

Розділ V. СХІДНА НІМЕЧЧИНА І СХІДНА ЄВРОПА: ОСОБЛИВОСТІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ ПАРТІЙНОЇ ДИКТАТУРИ	
5.1. Відновлення та утвердження східноєвропейських студій у радянській зоні окупації (1945-1949 рр.)	201
5.2. Інституалізація, кадрова політика й утвердження нових підходів до «вивчення» Східної Європи в контексті політики СЄПН	210
5.3. Конструювання нового образу Східної Європи в умовах партійності гуманітаристики	223
Розділ VI. РОЗМАЇТТЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В АКАДЕМІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ	
6.1. Відновлення східноєвропейських студій й основні інтерпретаційні моделі в західнонімецькому академічному середовищі (друга половина 40-х – 50-і рр.)	248
6.2. Старі/нові інтерпретації Східної Європи в переломні 60-і рр.	272
6.3. «Нова східна політика» – нові інтерпретації: наукові моделі Східної Європи (70-і – перша половина 80-х рр.)	281
6.4. Німецькі дослідники в «пошуках» Східної Європи на рубежі XX-XXI ст.	289
ВИСНОВКИ	300
Примітки	304
Summary	366
Список скорочень	370
Додатки	371
Список джерел і літератури	384

Наукове видання

Барвінська Поліна Іванівна

**МІЖ НАУКОЮ І ПОЛІТИКОЮ.
ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В АКАДЕМІЧНОМУ
СЕРЕДОВИЩІ НІМЕЦЬКОМОВНОГО ПРОСТОРУ
У КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

МОНОГРАФІЯ

Редактор Н.Г. Юргелайтіс

Здано в роботу 10.12.2012 р. Підписано до друку 19.12.2012 р.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 25,05. Папір офсетний. Друк цифровий. Тираж 300 прим. Зам. № 520.

Видавць і виготовлювач
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.)
65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, Україна
Тел.: (048) 723 28 39

